

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Тахрир хайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Файбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

7.1997

МУНДАРИЖА

НАСР

БҲИШАМ САҲНИЙ. <i>Басантий. Роман. Охири</i>	3
ЮЖИН О'НИЛ. <i>Қайрағоч соясида. Драма</i>	68

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МУҲАММАД ШАҲРИЁР. <i>Ғазаллар</i>	107
ФУРУҒ ФАРРУХЗОД. <i>Лагим сукутида синграйди нола</i>	112

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА. <i>Ҳайрат суратлари</i>	120
---	-----

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

МИРЗО ҒОЛИБ. <i>Ғазаллар</i>	136
АМИР ҒАЙЗУЛЛА. « <i>Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод</i> »	138
МАННОН УЙҒУР. <i>Туркистон табиби</i>	140
ЗИКИР МУҲАММАДЖОНОВ. <i>Улуғ санъаткор эди</i>	146

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЖОРЖ СИМЕНОН. <i>Мегрэ министр ҳузурнда. Роман. Охири</i>	154
---	-----

СОЛНОМА

Японияда маданий ҳаёт	205
1997 йилда «Жаҳон адабиёти»да эълон қилинган асарлар	207

© Жаҳон адабиёти, 1997

Индекс 828,
829

БҲИШАМ САҲНИЙ

БАСАНТИЙРоман¹

5

Танҳо Мулрожгина ҳамон салласини бошига бостириб кийганча панчоят мажлисларида сабр-тоқат билан ўтирарди. Бундай олиб қараганда панчоятнинг шартти кетиб, парти қолганди. Қишлоқ бузилиб, шаҳардан беш миляча наридаги қўриқзорга машинада олиб бориб ташланган одамларнинг ҳозир ярми ҳам қолмаганди. Улар Деҳлининг турли бурчакларида бошпана қидириб, аллақерларда қўним топиб кетган эдилар. Қишлоқда қолган эркак ва аёлларнинг бир қисми каллаи шаҳардан чўрилик ва мардикорлик қилгани чиқиб кетарди. Бу ердан ярим чақиримча нарида катта асфальт йўл ўтган бўлиб, уйдан эртароқ чиққан одам биронта автобусга илинмай қолмасди. Катта йўл билан қишлоқ оралиғида бир сув қувури бўлиб, ҳамма ўша ердан кўзасини тўлатиб келарди. Бу шу атрофдаги ягона сув қувури бўлганидан, қувур тепасида эртаю кеч уриш-жанжал, тўс-тўполон бирпас тинмасди. Бутун майдон бўйлаб атиги иккитагина дарахт қўққайиб кўринади. Биттаси сояси қуюқ хосиятли ним дарахти эди. Дарҳақиқат, қишлоқ қарияларию болабақралари билан кун бўйи унинг тагидан кетмай, ўзлари учун доимий маскан қилиб олишган. Яна бири тепаси қинғир-қийшиқ, фойдаси йўқ дарахт бўлиб, майдоннинг бир чеккасида, катта йўлга кетаверишдаги сўқмоқ ёқасида эди. Кечалари кўр ойдинда уйга қайтаётган кишиларнинг дафъатан унга кўзлари тушганда юраклари «шув» этиб, кўнгилларини жин-ажина ваҳимаси чулғаб оларди. Кундузлари майдон бамисоли темирдай қизиб, оёқ босиб бўлмасди, дам-бадам ўрама қуюн айланганча осмонга ўрлар, чанг-тўзон кўтариб, ҳар хил майда-чуйда хас-чўпларни ҳавога отарди. Кечалари эса бамисоли жинлар базми авж оларди. Барибир қишлоқ аҳли қўл қовуштириб ўтирмади. Топилганича ундан-бундан ғишт-гувалакларни териб келиб, лой қилиб, бу ерда ҳам пасту баланд етти-саккиз каталакни қуриб олди. Ярим яланғоч болакайлар шу каталаклар олдида ивирсир, аёллар ўчоқ осар, хуллас, бир нави тирикчилик ўтар эди. Биров эски бўйра, яна биров чийдан эшик-деразаларига парда тутган. Бу ёғини сўрасангиз, янги жойда аллақачон иккита тўй ҳам бўлиб ўтганди. Ишдан қайтаётган чўрилар майдондан қўшиқ айтиб ўтар эдилар. Офтоб куйдириб, ним тагида ўтирган Бўдхrojнинг қари отаси каноп янчганча ўқтин-ўқтин дарахтга имо қилиб, гудраниб кўярди:

— Бизларни соясида салқинлаб ўтирсин деб экиб кетган экан-да. Ким бўлса ҳам жойи жаннатдан бўлсин.

Қош қораймоқда. Панчоятга етти-саккиз одам жам бўлганди, холос. Панчоят човдхрийларидан ҳозир биргина Мулрож қолган, у ҳам дим-дим ўйна-

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

гандай нафасини ютганча бир четдан келиб, бир четдан кетар эди. Илгарилари ҳеч кимга сўз бермайдиган Ҳийра бўлса, аллақачон қишлоқни тарк этиб, Ажмерий дарвозадаги қайси бир бўёқчиниқида қароллиқ қила бошлаган ва бўёқ солинган қутиларни кўтариб, кўчама-кўча бўёқфурушлик қилиб юрарди. Қолган икки-учта човдҳрийнинг ҳам хоҳлагани келиб ўтиради, хоҳламагани йўқ.

Мулрож гап бошлаб деди:

— Биз бориб хўжайинга рўпара бўлдик. Улар таноб қоғозини кўрсатиб, ҳаммаларингга тўққиз қулочдан ер бўлиб берамиз, дедилар.

— Тўрт ойдан бери битта гапни эшитавериб, қулоғимиз кар бўлди.

— Аввал гапни охиригача эшитиб, кейин бир нарса дейди-да, Бўдҳрож. Сен доим шундай қиласан, гапни охиригача эшитмайсан-да, нуқул ўзингникини маъқуллатаверасан.

— Гапир, гапир, бўпти, қулоғимиз сенда.

Бўдҳрожнинг жаҳли чиққанича бор эди. Бечора ҳориб-толиб ишдан келсаки, уйда боласи қаттиқ иситмалаб ётибди. Бирпас боласининг бошини уқалаб ўтирди-да, туз ҳам тотмай бу ёққа чопди. Бошига қўндирган қора дўпписи билан офтобда куйган қоп-қора юзини бир-биридан ажратиб бўлмасди. Юзи ҳам, дўпписи ҳам баравар унниққан. Бирийни буруқсатиб гапираркан, унинг ўнг кўзи ҳам-бадам юмилар эди.

— Хўжайин: «ернинг режаси тайёр бўлай деб қолди, тасдиқдан ўтди дегунча бу ёқда ишни бошлаб юборамиз», дедилар.

— Қанақа ишни?

— Қишлоқни обод қилиш ишини-да, тагин қанақа иш бўларди? Ҳаммага тўққиз-тўққиз газдан ер берилади, дедим-ку.

— Сен доим шунақа дейсан,— оҳак ва қуруқ тамаки баргини кафтида ишқалаб қоришгирганча чўнқайиб ўтирган Матийром сўз қотди. Бўдҳрож сингари унинг ҳам тарвузи қўлтиғидан тушган эди.

— Аввал режа тузиладими, йўқми? Ахир ўзинг қурувчисан-ку.

— Тагин ниманинг режаси тузилади?

— Қишлоқнинг режаси-да, бошқа ниманики бўларди? Кўча қаердан тушади, уйлар қаердан қурилади...

Бу гал Бўдҳрож ўрнидан туриб кетди.

— Бу ёқда Бҳанчўдингнинг юриши бунақа, на уйдан топасан уни, на кўчадан. Тагин кўчалар туширмоқчи бу акам.

— Ўтирсанг-чи, Бўдҳрож, нега туриб олдинг?

— Қўйсанг-чи, бўлганда кўрармиз.

— Эрталаб Бҳанчўд еттида чиқиб кетади.

— Бечора велосипедини қуйиб-пишиб ҳайдаб етти миллик йўл босиб ишига боради. Силласи қуриб қайтиб келган бўлса, ҳозир достонини эшитасиз-да. Режа тасдиқдан ўтаяпти, кўча қурилаяпти...

Шундай дея Бўдҳрож гўж бўлиб турган каталакдай-каталакдай уйлар томон юриб кетди.

— Тўхтасанг-чи, ҳой, қаёққа кетаяпсан? Ўтир мундоқ.

— Ўзинг ўтириб, ўзинг эшитавер, мен эшитмайман,— деди тутаққан Бўдҳрож, бироқ икки қадам юриб, орқасига бурилди-да, жойида туриб сўзида давом этди.— Бу бориб айтмаган-да, юринг, хўжайин, биз билан юринг, бориб аҳволимизни ўз кўзингиз билан кўринг, кунимиз қандай ўтаяпти, демаган. Дейиш у ёқда турсин, қайтанга ўшаларнинг тарафини олиб гапираяпти-ку. Ҳм, режа тузилди эмиш.

Унинг гапи Мулрождан ўтиб кетди.

— Энди маҳкамага қадамимни босмайман. Ким борса бораверсин. Ана, Бўдҳрожни юборинглар.

— Ҳай, Бўдҳрож, бир гапдан қола қол, ўтир, кел, ўтир.

Бўдҳрож жойидан қимирламай деди:

— Панчоятнинг қўлидан нима келди? Анави қишлоғимиз бузилди, панчоят нима иш қилди? Ўшанда ҳам зир қатнаганди. Мулрож, энди панчоят нима каромат кўрсатарди? То ҳукумат ўзи хоҳлаб бир нарса қилмасакан, сен билан менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди.

Матийром насиҳат оҳангида деди:

— Қўлимиздан ҳеч нарса келмаслигини бизлар ҳам биламиз, лекин бир жойда ўтириб, бирпас дардлашсак, енгил тортаммиз деймиз-да, оғайни. Одам дардини одам олади, кел, ўтир.

— Бўдхрож қайтиб жойига келди-ю, лекин жағи тинмаётганди:

— Панчоят нима иш қилиб беради?— У қўлини пахса қилиб ўсмоқчилади:— Ромунинг қизи қочиб кетди, аллақандай шофёр билан. Нима қилди панчоят?

— Ўтир, аввал ўтир,— Матийром уни ўтқозишга ҳаракат қилиб деди.

— Қайтиб келдими ахир ё қайтиб келмадими? Ана, барибир ўлан тўшаги экан, қайтиб келди-ку,— деди Мулрож ўзини оқлаб.

— Бунда панчоят нима қилиб берди? У ўз оёғи билан қайтиб келди. Сен нима қилиб қойиллатиб қўйдинг?— деди Бўдхрож ерга ўтираётиб, Мулрожга қарата.— Мулрож, энди манави кажаводай саллангни йўқот. Панчоят сенинг қўлингдан келмас экан.

— Хўп, ўтир-чи, аввал, панчоятни битта шунинг учун чақирганимиз йўқ. Гапириладиган гаплар тўлиб ётибди. Сен сира отдан тушмадинг-тушмадинг-да.

— Гапир.

— Давом эт, Мулрож, бу гаплар олдин ҳам бўлган, бундан кейин ҳам бўлаверади.

Мулрож бошидаги салласини қайта тўғрилади-да, деди:

— Ромдаёл! Гапирсанг-чи, оғайни, қаёқда қолдинг, ҳов Ромдаёл?

— Мана у.

— Гапир, нима демоқчийдинг?

— У энди нима дерди? Масала ҳал бўлган бўлса. Хотини қайтиб келган бўлса,— Матийром луқма ташлади.

— Қайтиб келган бўлса, яна қочиб кетиши мумкин,— деди Ромдаёл лунжини осилтириб.

— Қани хотининг? Чақир уни.

— У келмайди,— орага суқилди Матийром.

— Улганидан келмайдими ё бошқа сабаб борми?

— Эридан сўра. Ўтирибди-ку,— деди Матийром Ромдаёлга ишора қилиб.

— Нима қилайлик, хўш, айт-чи, Ромдаёл?— сўради Мулрож.

— Унинг бошлаб таъзирини бериб қўйинглар дейман, нима дердим.

— Қандай қилиб?

— Уни уйдан чиқармай, қамаб қўйинглар, кўчага чиқиб кетмасин.

Унинг гапидан Матийром кулиб деди:

— Бу қишлоқнинг ташқариси билан ичкараси борми ўзи? Ҳаммаёқ бийдай дала жой бўлса. Рўзгорга ўтин, сув керак бўлмайдими? Ўтин, сувга боради. Зарурат учун чиқмайдими? Ташқарига чиқмаса кўни қандай ўтади? Идиш-товоқ ювиб топадиган икки пайсасидан ҳам бенасиб қолади-да.

— Қишлоқда юрса юрсин-у, лекин Рамеш Нагарга бора кўрмасин.

— Ҳа, бу энди дуруст жавоб бўлди. Киройи айтишга арзийдиган жўяли гап бўлди,— деди Мулрож.

Унинг гапини эшитиб Матийром кулди:

— Хўш, Рамеш Нагарга бормади дейлик, унинг ўйнаши бу ерга келолмайдими? Ё бу ерда бошқа биттасига қараб кўзини сузмайди, деб ўйлайсанми? Тўғриси айт, Ромдаёл, сен хотинингни кўп урасан, шундайми? Шундай. Сен хотинингни уришни ташламас экансан, у сендан безиб, кетиб қолаверади, билдингми?

— Ўзи урадиган иш қилгандан кейин уради-да,— деди Ромдаёл хиёл қизариб.

— Бекор айтибсан, сен хотинингни бекорга урасан, шунинг учун у қочиб кетган. Агар яна урсанг, яна қочиб кетади.

Гап шу ерда узилди. Баъзилар, хотинингни урма, деб Ромдаёлга насиҳат қилса, баъзилар, хотинини ҳамма уради, бу ерда эрнинг нима айби бор, деб, Ромдаёлнинг тарафини оларди. Хотинни қўрқитиб олсанггина тўғри юради, бу азалдан шундай бўлиб келган, дегувчилар ҳам бўлди. Кимдир, Радҳани ҳам чақиринглар, Панчоятда хотинми, эркакми, ҳар ким ўз гапини айтади, унинг ҳам айтадиган гапи бўлса, келиб айтсин, деди. Дарҳол биров Радҳани чақиргани жўнади. Лекин Радҳа келмади. Панчоят шу можаро устида баҳслашиб турган эди, шом қоронғисида дала томондан кимнингдир шу томонга келаётгани кўринди.

Келаётган Булокийром эди. Эғнида ўша анграқҳаси чайқалиб, оқсоқла-ниб, ҳассасини дўқиллатиб юриб келарди.

Уни таниши билан Матийром кулиб деди:

— Булокийром-ку! Жўдхпур саройидан тўғри шу ерга келаяпти.

Булокийром келиши билан орадаги танглик бирдан юмшаб, ҳамма кулиб, ҳазил-мутуйиба қила бошлади.

— Келсанг-чи, Булокий, қаерларда юрибсан?— деди уни қарши олиб Мулрож.

Булокийром ўзи бу қишлоқда турмасди. У Рупнагарга кетадиган йўл ёқасидаги бир уйни ижарага олган эди. Ўша ернинг орқасида бир қанча рожпуд одамлари ҳам истиқомат қиладиган бир ишчилар шаҳарчаси бор эди. Ўша ерда у ўзининг тикувчилик касбини қайтадан гуллатиб юборганди.

— Қандай шамол учирди, Булокий?— сўради Мулрож.

— Бугун панчоят йиғилиши борлигини эшитиб, арз билан келаётгудим,— деди Булокийром ғалати овозда ва қўлини силтаб гапида давом этди: — Човдхрий жувормаг тўққиз юз рупиямни шилиб кетди.

— Қанақа пул эди у тўққиз юз рупия, Булокий?

— Қанақа дейсизми? Қалин пули-да, тагин қанақа пул бўларди?

— Сизга жуда жабр бўлибди-ку, Булокий?— деди Матийром бошини сараклатганча унга ҳамдардлик билдириб.

— Юрагингизга балли-е, Булокий, шу пайтгача қандай чидаб юрибсиз?— Ромдаёл ҳам гап қўшди.

Бу на Булокийнинг биринчи уйланиши ва на унинг биринчи шилиниши эканлигини ҳамма биларди.

Мақтовни эшитиб Булокийром талтайиб кетди.

— Тагин ҳам шу пайтгача сабр қилдим! Уч марта унаштирди, хумпар, уччаласида ҳам фириб берди. Майли, дедим, тишимни тишимга босдим, бошқа бўлганда шартта қаматиб юборарди.

— Тўғри, тўғри,— деди Матийром бошини лиқиллатиб ва ёнида ўтирган Ромдаёлга кўзининг қири билан қараб, кулиб қўйди.

— Шундан бери Булокийром куёвлик либосини эғнидан ечгани йўқ. Ким билади, қачон пешонаси ярқираб эшигидан келинпошша кириб келади.

— Энди Булокийром, яна жиндай сабр қилинг, келинпошша эшигингиздан кириб келгандан кейин куёвлик либосингизни биратўла ечасиз-қўясиз,— деди кимдир кулиб.

— Булокийром ҳақиқий рожпуд боласи. Рожларнинг юзини ерга қаратманг, ҳаммамиз сиз тарафдамиз.

Буни эшитиб Булокийромнинг кўнгли яна ҳам кўтарилиб кетди. Минг қилса ҳам ўзингники-ўзингники-да. Дарров юрагингдагини тушунади, одамни танийди. Ахир Булокийнинг ўзи ҳам то Басантий остонамдан ҳатлаб кирмагунча куёвлик либосини эғнимдан туширсам отимни бошқа қўяман, деб қасам ичган эди-да.

Бузила бошлаган панчоят қайта жам бўлди. Бошқаларни қўяверинг-у, бир оз бурун Мулрож билан даҳанаки жанг қилиб ўтирган Бўдҳрож ҳам баҳсга киришиб кетганди.

Кимдир:

— Ҳийрани чақиринглар, каламушдай инига кўмилиб олган, бу ерда катта-катта гаплар ётибди-ку,— деди.

Бўдҳрожнинг ёнида ўтирган Ганеш ҳам хитоб қилди:

— Қани, ҳамма келсин! Ахир кимсан Булокийром ташриф буюрдилар! Эркак-аёл ҳамма келсин.

Сўнг Матийром ўзини чуқур ўйга толгандай қилиб кўрсатиб ердан бир тошча олди-да, ерга чизиқ тортиб деди:

— Гап шу, Булокийромнинг обрўи — бизнинг обрўимиз.

Бошига салла қўндирган Мулрож туриб деди:

— Лекин Булокийромга битта саволимиз бор. Човдҳрий унга уч марта фириб бериб, алдабди-ю, нега у бир марта ҳам бизга келиб айтмади?

— Савол жуда ўринли, нега келиб бизга хабар қилмади. Бўлмаса, шу пайтгача Булокийромнинг қайлиғи оғироёқ бўлиб қолармиди.

Баъзилар пиқирлаб кулиб юборди.

— Тагин битта саволимиз бор: уч марталаб унаштирув бўлибди-ю, лекин биронтасида бизни таклиф қилмади-ку. Қайнота-қайноналарига роса бурнидан тиқиб едириб-ичирган бўлса керак, бундоқ бир мўйлов қилганинда борардик биз ҳам куёвнавкар бўлиб.

Булокийром анчадан бери биринчи марта одамлардан ҳамдардлик сўзларини эшитиб туриши эди. Бунгача у қаерда ва кимга оғиз очиб гапирмасин, дарров масҳара қила бошлар, ўзларидан қочирарди, бу ерда эса ҳамма унинг аҳволини тўғри тушуниб, кўнглини кўтаряпти. Упкали қариндошдан умид — ўзиники бўлгани учун ҳам тўйингга айтмабсан деб гина қилишаяпти-да. Қоронғи қуюқлашиб қолганидан одамларнинг башараси яхши кўринмас, чеҳралардаги ифодани пайқаш қийин эди.

Барибир уларнинг овозларидан ҳамдардлик билдиришаётгани шундоқ сезилиб турибди.

Булокийром қўлини олдинга чўзганча минғирлаб деди:

— Ўзингники ўзингники бўлади. Сизлар бошимга санаб туриб ковуш билан юз марта уринг, миқ этмайман, чидайман. Мендан хатолик ўтди, кечиринглар. Мен бир марта эмас, ўн марта тўйга чақирай. Фақат биргина арзим бор: ишимни тўғрилаб беринглар. Тентак қиз уйимга келсин.

— Ахир айтдик-ку. Аввалбошдаёқ бу Булокийромнинг юрагига балли, эр эмас, шер дедик-ку.

Панчоятга яна бир қанча одам келиб қўшилганди. Иккита-иккита, битта-битта бўлиб эркак-аёллар ҳамон келиб турарди. Атрофда қувлашмачоқ ўйнаб юрган қишлоқ болалари ҳам кўзга ташлана бошлаганди.

— Тўйингни нақд деявер, Булокийром. Энди гап панчоятда қолди. Қолган гапни ҳаммамиз биргаликда ҳал қиламиз.

— Ростданми?— Булокийром кичқириб юборди.

— Рост бўлганда қандай. Бизлар битта гапирамиз, иккита эмас,— деди Матийром уни ишонтириб ва қўшиб қўйди:— Бу гал бир бизга эримасанг бўлмайди.

Булокийром бутунлай ўзини йўқотиб деди:

— Човдҳрий тўққиз юз рупия олди. Мен минг рупия беришга тайёрман. Бир минг икки юз рупия ҳам бера оламан. Қизгина ўн тўрт ёшда. Лекин у тагин менга фириб бериб юрмасин. Лафзидан қайтиб ўтирмасин.— Шундай дея Булокийром одатдагидай анграқҳасининг ичига қўл юбориб, қийиқчага тугилган бир даста пулни чиқарди.— Худога шукур, пулдан зориққан жойимиз йўқ. Булокий унақа зиқна одамлардан эмас.

— Қани, бўл, оғайни, хайрли ишни галга солишнинг хосияти бўлмайди,— деди Матийром овозини баландлатиб ҳаммани тинчлантирар экан.— Бугунги куннинг садағаси кетсанг арзийди. Мулрож соҳиб билан бирга келдинг-а. Насиб қилса келур Шому Ироқдин, деб шунга айтадилар-да.— У атрофдагиларга бир-бир разм солиб қараб чиқди.— Ичимизда энг кичиги ким?— Кейин нигоҳини бир ёш йигитга қадаб, хитоб қилди.— Тур, Нанешвой, ҳа, баракалла, ирғиб Ромдаёлнинг велосипедини мин-да, Булокий амакингдан пул олиб, икки кило ҳолва олиб кел.

— Бир килоси ҳам етиб-ортади,— деди кимдир.

— Йўқ, йўқ, икки кило. Қаердан олиб келади, хўш? Анови катта йўлдаги «Натрож» киносининг орқасида панжоблик ҳолвачи ўтиради, қумоқ-қумоқ қилиб пиширади қўлинг дард кўрмагур, ўшандан икки кило...— Сўнг ўз таклифига ўзи тузатиш киритиб, Матийром сўради:— Ҳолванинг ўзи етарлими ё ёнида роҳатижони ҳам бўлсинми?

— Бу ёғини энди Булокийнинг ҳиммати билади...

Ромдаёл Булокийромга уқдира кетди:

— Қиёмга шакарни қанча кўп солсанг, шунча шираси ортади, Булокийром. Блурнинг оғзи қанча чучиса, ишни ҳам шунга яраша пухта-қойил қилишади.

Мулрож ўйланиб қолди. Ҳазил-ҳазил билан шунча ҳолваю роҳатижонни жигилдонга уриб олишса-ю, кейин ҳеч бир иш чиқара олишмаса, унда нима бўлади? Орада жанжал чиқиб, бир дилсиёҳлик бўлмаса яхши эди.

— Бўпти, бўпти, ҳолванинг ўзи кифоя, роҳатижони керак эмас. Оғизни ҳолва билан чучитадилар-да. Ота-бобомиздан қолган удум... Ҳали Булокийромнинг тўйига ҳамма боради. Роҳатижонни ўшанда еймиз.

Ганешвой ичкаридан велосипедни етаклаб чиқди. Уйлар томондаги одамлар шоша-пиша шу томонга кела бошлади. Булокийромга тўй тадориги ҳалитдан бошланиб кетгандек туюла бошлади. У шойи қийиқчасига ўроғлик бир даста пул ичидан иккита ўн рупияликни чиқариб, Ганешнинг қўлига тутқазди.

— Қумоқ-қумоқ бўлиб пишганидан бўлсин. Қараб ол,— уқтирди Матийром.

Ганешвой кетгач, Булокийром панчоятга дардини ёя бошлади:

— Уч марта алдади-я, лаънати Човдҳрий,— унинг овози бўғилди,— мен янглишдим, тақсирлар, аввал сизларнинг олдингиздан бир ўтмадим...

— Ҳозир нима деяпти Човдҳрий?— сўради Ҳийра. Кечроқ келгани сабабли Ҳийра панчоят Булокийромнинг ишини кўраётганидан беҳабар эди.

— Нима дерди,— хириллаган овозда деди Булокийром,— у қизини қишлоқдаги катта қизиникига жўнатиб юборди.

Буни эшитиб, Мулрож хумдай бошини чайқаб қўйди.

— Булокийром, у тагин чўнтагингни қоқиштириб олмоқчи. Мен Човдҳрийни жуда яхши биламан.

— Менинг фикрим шуки, Човдҳрийни бу ерга чақиртириш керак. Уни бошлаб жазолаш керак. Панчоятнинг жазоси қанақа бўлишини бир билиб қўйсин, мулла минган эшақдай бўлиб қолади.

Бўдҳрож гапга қўшилиб деди:

— Ие, ўз зотимиздан бўлмаган одамни жазолаб бўларканми?

Бўдҳрож шундай дейиши билан Матийром дарров «жим бўл» ишорасини қилди. Аввал ҳолва келсин, кейин айтасан бу гапни. Ҳозирча миқ этмай тургани маъқул.

Бўдҳрож тилини тишлаб, жим бўлди.

— Энди саллани олиб қўявер, Мулрож, панчоят тугади ҳисоб.

Мулрож салласини бошидан олиб, ёнига қўйиб қўйди.

Узоқдан велосипедда ўқдай учиб келаётган Ганешвой кўринди. Ҳаммининг оғзига сув тўлди, ҳаммалари бир овоздан Булокийромни мақтаб ке-

тишди. Човдхрийни панчоятга чақирамиз, сўроқ қиламиз, борди-ю, келишдан бош тортса, судга берамиз, ҳаммамиз судда гувоҳлик беришга тайёрмиз, деб унинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиришди.

Йиғилиш тугагач, Булокийром аввалгидан ҳам кўпроқ гердайганча даладан кетиб борарди. У кетгандан кейин аския-ҳазил анчагача тўхтамади. Бийдай даланинг ҳар жой-ҳар жойида чироқ милтилларди. Бирийни мириқиб торгганча қишлоқ одамлари ҳолва еган оғизлари билан тамшаниб, тилларини чакиллашиб қўяр, Човдхрий билан Булокийром ўртасидаги можарони эслаб, кулар эдилар. Шуниси қизиқки, олтмиш яшар Булокийром қандай қилиб ўн тўрт яшар қизга уйланади — бу ҳақда ҳеч ким лом-мим демасди. Ҳаттоки Бўдҳроҳ ҳам индагани йўқ.

6

Басантий қоронги хонада қўлларини кенг ёйганча чарх уриб айланар экан, паст товушда қўшиқ хиргойи қила бошлади:

— «Ишқим тушди бевафога...»

— Бўлди, бас қил қўшиғингни, биров эшитиб қолади, — деди Дину.

— Ҳеч ким эшитмайди. Бу «Иккаламиз» фильмидаги қўшиқ. Эсингга тушдими? Кўрганмисан бу фильмни? Жуда зўр фильм-да, роса йиғлатади ўзи-ям...

Дину қизга қараб қолди, Басантийнинг овози тиниқ эмасди, бунинг устига на шира, на жозиба бор эди, лекин айтиш йўлини яхши биларди. Эшитавериб қўшиқ оҳанглари унга ёд бўлиб кетганди.

— «Ишқим тушди бевафога...» — Басантий куйлашдан тўхтаб, гапира кетди. — Бундаги воқеа унча қизиқ эмас, фақат қўшиқлари зўр. Сен кўрганмисан бу фильмни?

— Қайси фильм дединг?

— Унда бундай бўлади; қиз касал бўлиб қолади, бош қаҳрамон уни кўтариб уйига олиб келади. Эртасига қиз туриб кетади-да, биласанми, нима дейди? Йигитнинг кўлидан ушлаб, «сен менинг эримсан», дейди. — Басантий завқ билан кулди. — Ўзи касал қиз эмасми, мияси ҳам суюлиб қолган. Йигит уни кўтариб ўз уйига олиб келганини ҳам билмайди, шўрлик.

Шу пайт айвоннинг нариги тарафидаги бир хонадан транзистор овози янгради. Басантий эшитиши билан таниб, деди:

— Бу қўшиқни ҳам айтишни биладан. Шиёма бибининг уйида эшитган эдим.

Шундай дея у кафтига кафтини уриб куйлай бошлади:

«Жоним ўтга солдинг-ку, эй шўх,
Ишқу меҳрим олдинг-ку, эй шўх,
Севги деган шунчалар...»

Басантий энди чиндан берилиб куйлай бошлаганди. У бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга эгиб, қўлларини ёйганча паст, аммо ҳазин овозда куйлаб, рақс тушарди.

Дину қўрқа бошлади. Ахир биров эшитиб қолса нима бўлади?

— Жим бўл, ҳой Басантий, бўлди қил! — Дину дўқ уриб деди.

Басантий қўшиқ айтишдан тўхтаб, иккала қўлини оғзига босганча бидирлади:

— Хўп, майли, энди айтмайман. Энди сен келишинг билан оғзимни латта билан боглаб оламан. Лекин сен соатлаб ташқарида қолиб кетасан, мен нима қилай? Кун бўйи ёлғиз ўтираман.

Хонага кириб келгандагина Басантий учун танҳолик соатлари ниҳоясига етишини Дину билар эди.

Басантий хона ўртасида тик турганча деди:

— Бир кунмас-бир кун қўшиқ айтиб турганимда қўлга тушаман-да.— У қиқирлаб кулганча Дину томондан кўзини узмай қараб турарди.— Кейин сен нима қиласан?

— Мен нима қилардим? Хўжайин шу заҳоти ишдан ковушимни тўғрилаб кўяди.

Басантий унинг олдида келди-да, жиддий оҳангда деди:

— Юр, бошқа бир жойдан уй топиб, ўша ёқда яшаймиз. Бу ерда мен ёлғизликдан сиқилиб адои тамом бўламан. Бекиниб яшашни сира жиним суймайди. Ўзи нега бекиниб яшар эканмиз?

— Сен уйдан қочиб чиққансан. Отанг билиб қолгудек бўлса, сочингдан судраб олиб кетади.

— Сен-чи, сен жим қараб тураверасанми?— деди-да, Басантий кула бошлади.— Мени ҳеч ким тута олмайди.— Кейин Динуга ёндашиброқ каравотга ўтирар экан, гапида давом этди.— Бошқа бирор қишлоққа бориб, уй олиб турамыз. У ерда бизни ҳеч ким билмайди.

— Бу хона-чи?

— Велосипединг бор-ку. Велосипедда бориб келаверасан.

— Бу тўғри келмайди.

Басантий эркалагандек унинг сочини силаб туриб деди:

— Хўп де, хўп дей қол, жон Динуромгинам, хўп де, хўп де!— Бирдан у йигитнинг сочини тўзғитиб, хандон уриб кулиб юборди.— Бир афтингни кўриб кўй, маймуннинг ўзи бўлдинг-кўйдинг.

Дину уни ўзига томон тортди.

Бу Басантийга хуш ёқди. Лекин у йигитнинг қучоғидан чиқишга ҳаракат қилиб деди:

— Аввал мен билан гапни бир жойга қўйиб ол. Кун бўйи уйда кўмилиб ётаман. Гаплашадиган ҳеч ким йўқ.

Бироқ Динунинг тоқати чидамаётганди.

— Йўқ, йўқ, аввал менинг гапимга хўп де. Сен фақат битта нарсани билиб олгансан. Кириб келасан-да, мени хамирдай ийлайсан, холос.— Шундай деб у қиқирлаб кулди.

— Аста, биров эшитиб қолади,— деди-да, Дину уни тагин оғушига тортди.

Бу сафар Басантий яна ўзини бўшатишга ҳаракат қилган эди, Дину қўққисдан:

— Сени нимага олиб келганман бўлмаса?— деди.

Шундан кейин ҳар гал Басантий уни тўхтатишга ҳаракат қилганда, Дину фақат: «Сени нимага олиб келганман бўлмаса?» деб туриб оладиган бўлди. Бу диққинафас хонада чиркин, кир уст-бошу кўрпа-тўшакларга ўралиб ётавериш чиндан ҳам Басантийнинг меъдасига тегиб кетганди. Бироқ хонага кирди демагунча Дину қутуриб кетар, кундузими, кечасими, қараб ўтирмасди. Сал қаршилиқ сезиши билан битта гапни айтиб тураверарди: «Сени нимага олиб келганман бўлмаса?»

— Билганингни қил, менга нима, топган хонанг менга ҳам уй, ҳам ҳожат-хона, ўзинг тозалаб юрасан,— дея Басантий пиқир этиб кулиб юборди.

Бу ерга келганидан бери Басантий бор-йўғи икки ёки уч мартагина, шунда ҳам одам одамни танимайдиган пайтда хонадан чиқа олган эди. Ташқарида ҳам енгиллашиб, ҳам қувурдан муздай сувда юз-қўлини чайиб келганда у шунақанги маза қилдики! Хумордан чиққунча ўйнаб-ўйнаб, кейин ичкарига қайтиб кирганди. Тонг отиши билан унинг учун ҳамма эшиклар беркилар, ҳатто деразадан мўралаб қарашга ҳам у ботинмасди. Остона ҳатлаб айвонга чиқиш ҳақида ўйламас ҳам эди. Ўша куни ташқарига чиқиши ҳам бир бўлиб қолган эди-да. Нимагадир эрта саҳардан уйқуси қочиб уйғониб кетди. Динуга қолса ўйнатиб бўпти. Ўликдай ухлайди. Кун тиккага келгандагина уйғонади.

Қачондан бери сув юзини кўрмаган Басантийнинг кўйлаги яғир бўлиб кетганди. Уни ювдириб бериш эса Динунинг хаёлига келмасди.

...Басантий Динунинг иккала қўлидан ушлаб, пинжига тиқилди.

— Бугун Бҳўлийни шундай соғиндимки,— деди Басантий.— Сен Бҳўлийни билмайсан. У менинг дугонам эди, эски қишлоқда турардик. Қишлоқ бузилишидан уч-тўрт кун илгари унинг тўйи бўлувди. Хабаринг борми, йўқми, қишлоқ бузилган кун менинг ҳам тўйим бўлиши керак эди. Лекин полициячилар уйларни бузгани келиб қолишди-да, шу билан тўй ҳам қолиб кетди.

— Биладан, биладан, кўп эшитганман.

— Лекин сен Бҳўлийни билмайсан-ку, тўғрими? Бҳўлийнинг эри уни кўп урарди. Ичиб оларди-да, ураверарди. Одамларимиз яхши эмасди, қўлбола шароб ичиришарди. Эри Бҳўлийга ҳам ичасан деб туриб оларди. Лекин Бҳўлий ичкиликни жинидан ёмон кўрарди. Ёмон кўрган нарсасини одам қандай ичади? Биров мажбур қилган билан бўлар эканми. Лекин эри кўп ичиб кўярди-да, шўрликни савалашга тушарди. Сен ароқ ичмайсан-ку, шундайми?— Эри ичкилик ичмаслигидан Басантий фахрланарди.

Дину ҳеч нима деб жавоб бермай, қўлини бўшатишга урина бошлади.

— Бир кун десанг, қўлбола шаробдан бир литрини аллақадан кўтариб келиб қолди. Битта ошнасини ҳам тутиб келди. Иккалови бир литр ичкиликни паққос уриб олди. Кейин десанг, ичиб олиб иккаласи уришиб кетди-я. Ичиб олиб бизнинг одамлар жуда сергап бўлиб кетишади, кўп айтишишади. Бечора Бҳўлий, иккала эркакни ажратаман деб ўртага тушган эди, биласанми, эри нима қилди? Уни уйдан ҳайдаб юборди. Ахир шўрликнинг гуноҳи нима эди? У ажратиб қўймоқчи бўлган эди, холос. Эртасига ўзларига келиб қарашсаки, биттасининг кўзи шишган, биттасининг ияги кўқарган, хотини Бҳўлий эса уйда йўқ. Қаёққа бош олиб кетганини худо билади. Бҳўлий қочиб кетиб, яхши қилган бир ҳисобдан, тўғрими? Ким билади, у ҳозир қаерда бўлса...

Қоронғилик тобора қуюқлашиб борарди. Динунинг қўлидан маҳкам тутганча Басантий ҳамон гапдан тўхтаётган демасди.

Дину бир силтаб иккала қўлини бўшатиб олди-да, Басантийни кучоғига тортмоқчи бўлди. Басантий эса яна унинг қўлларидан тутишга ҳаракат қила бошлади.

— Сенга нима бўлган ўзи? Кундузи ҳам, кечаси ҳам келишинг билан ёпишасан,— деди Басантий кулиб.— Ўлгудай ёмон кўраман шуни. Ювинганим ҳам йўқ ақалли.— Кейин ўзига ўзи гапиргандай давом этди.— Отам ҳам шунақа эдилар. Ойим кечаси шунинг учун жавраб чиқарди. Шунинг учун ҳам итдай бола туғарди-да. Ўйласам кўнглим беҳузур бўлиб кетади.

Бироқ Дину қулоқ солмай яна унга ташланди, Басантий қаршилик кўрсата бошлаган эди, Динунинг жаҳли чиқиб кетди.

— Бир тарсаки туширайми? Сени нега олиб келдим?

Басантийнинг қўллари тўхтади:

— Фақат шу иш учун олиб келганмисан?

— Бўлмаса нима учун олиб келганман?

Басантий хомуш тортиб қолди. Унинг бу ерга келишдан мақсади Дину ўйлаганчалик эмас эди-да. Басантий бу ерга келин бўлиб тушган эди, ўз эрининг уйига келган эди. У бу ерда ўзини рўзғор бекаси деб ҳис қилиб юрганди. Лекин Динунинг овозидаги ғазабдан у ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Одам янги уйланган келинга ҳам шунақа кўпол муомала қиладимиз?— деди Басантий.

— Сенга ким уйланибди?

— Сен-да, тагин ким бўларди? Тангри суврати олдида туриб қасам ичганинг эсингдами, йўқми? Фарқимга қизил сурган сенмидинг ё бошқамиди? Сочимга гул таққан-чи, ўзингмидинг? Бу уйланиш бўлмай, нима бўлади тагин?

— Ўзинг қўймаганингдан кейин мен нима қилай? Сенга ўхшаганлар тўлиб ётибди бу ерда.

Басантийнинг кўнгли қаттиқ оғриди. Унинг қўллари шалвираб, индамай Динунинг башарасига қараб қолди.

Дину овозини бир парда тушириб деди:

— Сен ўзингни менга хотин бўлдим деб юрибсан. Мен ҳам ўйласа ўйлар, менга нима, деб индамай қўявергандим-да.

— Ҳали сен ўзингни менинг эрим деб билмайсанми?

Дину индамади. Қоронғида Басантий гўё Динунинг кўзлари юзига келиб теккандек ҳис этди ва бу одамнинг кўнглида нималар борлигидан беҳабарлигини биринчи марта англади.

— Очиғини айтавер, нимани ўйлаяпсан? Айтсанг, бугуноқ кетаман.

Остона ҳатлаб кириб келган дастлабки кундан бери Басантий ўзини ҳақиқий бекалардек тута бошлаганди. У хонани супуриб-сидираб, Динунинг кийимларини тартиб билан тахларди. Келган куниеқ каравот ипларини тара-ранг қилиб тартиб қўйган эди. Хонага кириб келганда Динунинг ҳам кўнгли чоғ бўлар, ўзини ростмана уйда ўтиргандек ҳис этарди. Басантий ҳам сочларини ўриб, паст овозда қўшиқ хиргойи қилиб ўтирган бўларди. Деворга тахта қоқиб ясалган токчага у Динунинг буюмларини тартиб билан териб қўяр, сигарет-бирий қолдиқларини супуриб ташларди. Минг қилса ҳам кўз очиб кўргани билан тутган ватани эди-да, кўлидан келганча «рўзгор»ини саришта тутишга ҳаракат қиларди.

Дину унга қўлини узатган эди, бу сафар Басантий миқ этмади, аксинча, гўё бошқа нарсани ўйлаётган одамдай, пинагини ҳам бузмади. Дарҳақиқат, Динунинг чақноқ кўзларидан унинг рост гапираётибдими ёки алдаётибдими — билиш мушкул эди. Басантий бир кўнгли уни яна ўзидан четлатмоқчи, бездирмоқчи бўлди. Бироқ ногаҳон юрагида аллақандай ҳис туғён урди. «Ахир мен уни эрим деб тан олдимми — олдим, унга хотин бўлиб турмушга чиқдимми — чиқдим, эрим деб у билан бирга келдимми — келдим. Бўлди-да, Дину бунга хоҳ иқрор бўлсин, хоҳ иқрор бўлмасин, нима ишим бор! Мен учун у — шаърий эр, бошқа гапни билмайман!» Шуларни дилидан ўтказиб, у Динунинг сочини силай бошлади. «Дарвоқе, у мени ўзи билан бу ерга олиб келиб, ёмонлик қилдими? Бўлмаса отам пандитни чақириб келувдилар, чўлоқ тикувчига хотин бўлиб кетаётувдим». Басантийнинг дилида Динуга нисбатан меҳр жўш уриб кетди.

Бир оздан кейин Басантий ерда шифтга қараб ётарди. Ёнида ётган Дину бошқа ёнбошига ағдарилиб, унга терс ётиб олди. Басантий унинг орқасини силай бошлади.

— Сен менинг эрим бўласанми, йўқми? — сўради Басантий мулойим оҳангда.

Дину ўша ётганча жавоб берди:

— Менинг хотиним бор. Уйланганимга анча бўлган.

Динунинг орқасини силаётган Басантийнинг қўли титраб кетди ва сап-чиб ўрнидан туриб ўтирди:

— Нима дединг?!

— Мен уйланганман.

— Нега айтмовдинг бўлмаса? — синиқ овозда сўради Басантий.

— Нега айтмовдинг дейсанми? Сен мендан сўрадинг, мен айтмовдимми?

— Қаерда хотининг?

— Қишлоқда.

— Қишлоғинг қаерда?

— Тоғда. Патҳанкотдан чиқиб кетилади.

— Уйланган экансан, нега мендан яширдинг? Сен мени алдадинг.

— Сени нега алдар эканман? Ўзинг мен билан қочиб кетмоқчи бўлиб юрардинг.

— Мен сенга тегмоқчи бўлиб қочиб кетган эдим, ёки шунчалик қочиб чиққан деб ўйлайсанми уйдан?

— Мен қаёқдан билай?

— Тангри олдида қасам ичганда ҳам бир оғиз айтмадинг-ку.

— Хотин бўлгинг келса, хотин бўлиб юравер. Мендан нима кетди? Шу ерда тураверасан — бўлди. Бизнинг зотимиздаги эркакларнинг иккитадан, ҳатто учтадан хотини бўлади.

Басантий уни айвонга етаклаб чиққани ва унинг сочига гул таққани Динунинг кўз олдида келди. Булар бари унга ҳазилдай бўлиб кўринганди ўшанда. У Басантийни оғушига олиш, висолига етишиш иштиёқида ёнарди, холос. Ойнинг кумуш нурига кўмилган айвонда — олдида турган Басантийнинг баданидан таралаётган хушбўй ҳид уни маст-аласт қилмоқда эди. Шуни эслар экан, ўзининг таклифи ҳам энди унга қандайдир эриш туюла бошлаган эди.

Сирасини айтганда, Басантий унинг хонасига қадам қўйган кундан буён унинг кўз олдини шаҳват пардаси тўсиб турганди. Бу парда ортидан у на ўзининг аҳволига тузук-қуруқ разм сола оларди ва на Басантийнинг. Унга нима, бир саёқ қиз ўз оёғи билан уникага кириб келди, қачон хоҳласа у тайёр. Динуга тагин нима керак? Қиз эмасми, бўйи етгач, кўп қатори ватан тутсам, рўзғор қилсам, ўзимдан тинсам деб орзу қилади. Орзу қилса, қилавермаймиди? Қиз умидвор бўлиб, ундан бир нарса сўрамаса. Сўрагани билан унга ҳада этадиган нимаси бор? Қачон қарамасин, Басантий гулҳамишабахор — очилиб-сочилиб туради, кулади, кулдиради. Дину уни қандай боқаман деб бошини ҳам қотирмайди, ётоқхонадан текин овқат келиб турибди, насибаси бутун. Бунинг устига, қизнинг қўл-оёғи ҳам енгилгина, бир ишга тутиниб кетса борми, кунда икки пайса тушиб турибди, унга тирик товон бўлиб қолмайди.

Басантий алламаҳалгача Динунинг орқасида хаёл суриб, ўтириб қолди. Тириклик деганлари шунақа оғир бўлар экан-да. Кутилмаганда қаттиқ зарбаларга гирифтор қилади. Аввалига таъсирини сездирмайди, ҳеч нима бўлмагандай ўтиб кетар экан. На оғригини сездиради, на ташвишга солади, хом сут эмган бандаси ҳам ғафлат босиб юраверар экан. Лекин бу зарбаларнинг дарди кейин-кейин хуружга келар экан, жонингни шундоқ кўзингга кўрса-тиб қўяр экан...

— Хотинингнинг оти нима?— қоронғида иягини тиззасига қадаб ўтирган кўйи сўради Басантий.

— Рукми.

— Неччига кирган? Мендан каттадир?

— Ҳа, сендан катта.

— Чиройлими?

— Ҳа, чиройли.

— Илгари шу ерда турармидиларинг?

† Йўқ, у қишлоқда турарди.

— Болаларинг борми? Нечта?

— Ўртамизда бола йўқ.

— Бола йўқ? Нимага?

— Йўқ-да.

— Ойим ҳаммаси бўлиб еттита фарзанд кўрган, хотининг битта ҳам фарзанд кўрмаганми?

— Йўқ.

Басантий жим бўлиб қолди. Бунинг хотини қишлоқда турса, ўт юлса керак, ҳеч нимани билмаса керак. У кинони қаёқдан кўрарди, автобусларда қаёқдан юрарди, телевизорни қаёқдан биларди. Менинг олдимда у бир молга ўхшаб қолса керак, деб Басантий ўзича гурурланиб қўйди.

— Сен у билан туришни истамайсанми?

- Нимага энди? У менинг хотиним-ку.
- Хотининг бўлса, нега уни бу ерга олиб келиб олмадинг?
- У қишлоқда туради, ойимнинг олдида.

Бирдан Басантийнинг кўнглига ғулғула тушиб қолди, шошиб савол берди:

- Нега сен хотининг устига уйланиб олдинг?

Дину аввалгидек бепарво, сурбетлик билан жавоб берди:

— Мен иккинчи марта уйланганим йўқ. Сен ўзинг мен билан қочиб келдинг, мен йўқ демадим, холос.

— Бир ҳисобда гапинг тўғри,— деди Басантий ва яна жим бўлиб қолди. Анчагача жим ўтиргандан кейин у чуқур хўрсинди-да, яна ерга ётиб олди ва шифтга тикилди.

Кеч тун бўлиб, атрофга қуюқ қоронғилик чўккан эди. Ётоқхонадаги ҳамма овозлар битта-битта тиниб, сукунат ҳукм суларди. Ҳатто тунги қоровул шақилдоғининг ҳам овози қулоққа чалинмаётганди. Олдида ётган Динунинг нафаси қаттиқроқ эшитила бошлади.

— Сен уни олиб кел. Ҳаммамиз бирга турамиз. Ўзинг айтдинг-ку, бизларда иккита хотин олиш мумкин деб.

Дину индамади.

— Мен ҳамма ишни ўзим қиламан. Унга ҳаммасини ўргатаман. Сен уни бу ерга олиб кел. Бизлар бошқа жойда алоҳида уй олиб яшаймиз.

Бироқ Динудан акс-садо чиқмади. Басантий яна ўша гапларни такрорламоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, қараса, Дину донг қотиб ухлаб қолибди, аста-аста хуррак ҳам ота бошлади.

Басантийнинг кўзидан уйқу қочиб, шифтга тикилиб ётаверди. Динунинг энгил-енгил хуррагию хона ичидаги чивинларнинг гингиллашидан бошқа ҳеч қандай овоз қулоққа чалинмайди. Басантий узоқ вақтгача хаёллар гирдобига ғарқ бўлиб ётди. Бунинг хотини қанақа бўлса? Айтишича — чиройли эмиш. Чиройли бўлса ўзига, барибир ўт юлишдан бошқа нарсани билмайдиган бир содда — гўл хотин-да. Деҳлига келса, йўлни ҳам билмас керак. Адашиб, сарсон бўлса керак. Мен билан турса, мен унинг кўлидан ушлаб, кўчадан ўтказиб қўяман. Унда фақат менинг айтганимга юради. Дину ҳам «уни қил, буни қил, у ёққа бор, бу ёққа бор» деб фақат менга гапиради. Мен велосипед ҳайдашни ҳам ўрганиб оламан, Динунинг велосипеди бор-ку тайёр.

Тўсатдан Басантийнинг аллақаери қаттиқ санчиб, вужуди билан сесканиб тушди. «Мутгаҳамнинг уйида хотини бор экан-у, айтмаганини қаранглар, писмиқ». Икки томчи қайноқ ёш Басантийнинг юзидан думалаб тушди. «Хотини бўлса менга нима? Мен бунинг орқасидан ялиниб, сарсон бўлиб юрмайман».

Басантийнинг юраги яна санчиб, эти увишди, баданидан совуқ тер чиқди. Ҳозироқ туриб чиқиб кетсинми? Бироқ қаёққа боради?

Олислардан минор соатнинг занг ургани эшитилди. Басантийнинг кўзларига ҳамон уйқу кўнмайди. Яна кечаги аҳвол бўлади. Тонгга яқин кўзи илинади-да, на зарурат учун, на юз-кўлини чайгани ташқарига чиқа олади. Кеча ҳам худди шундай бўлганди. Ярим тунда Дину, бу ерда чивин қўймаепти, ташқарида ётаман, деб каравотини кўтариб ҳовлига чиқиб кетган эди. Сувли кўзани ҳам ўзи билан ташқарига олиб чиқиб кетганди. Бугун қандай бўларкин? Зигирча уйқу келмаса-я кўзига!

Очиқ деразадан бир парча осмон кўзга ташланарди. Зимзиё осмон сатқида юлдузлар чарақларди. Басантий кўзини бир очиб-бир юмиб, ўзича тун билан тонгни бир-бирига улайди. Тун билан тонг ўртасидаги манзарадан ҳайратга тушиб, табиат сеҳрига офарин ўқийди. Тун билан тонг ўртасидагидай гўзал пайт ҳеч қачон бўлмайди.

Басантий кўзлари қандай илинганини билмай қолди.

Шиёма биби бошини кўтариб қараса, олдида Басантий турибди.

Шиёма биби аграйиб қолди.

— Ия, осмондан тушдингми, ердан чиқдингми?— деди аёл ва эшикни ёпиш учун дарров ўрнидан турди.— Ичкарига кирганингни биров кўргани йўқми?— Шиёма биби пилдираб бориб зинапояли эшикни ёпиб, чийни тушириб қўйди.

— Қаердан келдинг? Башарангга қараб бўлмайди-ку!

Басантий жилмайиб турарди.— Ҳаётда йўлини йўқотиб, роса панд егандан кейин одамнинг юзида ўз-ўзидан мана шунақа маънос, сирли жилмайиш пайдо бўлади.

— Шунча кундан бери қаерда юрганинг? Сенинг ичкарига кираётганингни ҳеч ким кўргани йўқми? Тўғриси айт! Отанг уйимни нақ йигирма марта кўриб кетди-ёв. Ҳар гал ҳеч нарса билмайман деб бир хилда жавоб бераман. Ўзи тўғриси ҳам шу эди-да. Сен қаерга кетганингни, нима қилиб, нима қўйганингни мен қаёқдан билай? Уйдан чиқиб кетганингни кўрмаган бўлсам. Қаёқдайдинг шунча кундан бери?

Шиёма биби кўрдик, қизгина аввалгиларга ўхшаб сайрамаяпти. Ранги ҳам сўлгин, толиққандай. Илгарилари келиши билан лаби-лабига тегмай бидирлаб кетар, тегажоелик қилар, уйда у ёқдан-бу ёққа олмахондай сакраб, безорижон қилиб юборарди. Ўтган шу бир-икки ой ичида унинг болалигидан асар ҳам қолмай, кап-катта хотинга ўхшаб қолибди. Басантийнинг лабида билинар-билинимас синиқ табассум жилва қиларди. Кўзлари ҳамон олдингидай катта-катта бўлса-да, бироқ улар ташқарига эмас, ичкарига боқарди.

— Қаердайдинг шунча вақтдан бери?

— Шу ерда эдим, биби-жий.

— Яшириқча кўргани келдингми? Тентак, яшириқча кўргани келганингда, кечаси келган бўлардинг. Кундузи ҳам ҳеч ким яшириқча келар эканми? Шу ерда, икки уй нарида отанг ўтирибди. Орқада, мана бу тарафда поччанг билан опанг куни билан маҳаллани айланиб юради. Ҳамма, сени шу хотин қочириб юборган, деб мендан гумон қилаяпти.

Басантий ҳамон илжайиб қараб турарди.

— Эринг қаерда? Ҳали ҳам ётоқхонада ишлайдими?

— Йўқ, биби-жий, у бу ерда эмас, у қишлоғига кетиб қолди.

— Нима? Қишлоққа кетди? Сени ўзи билан олиб кетмадими?

Басантий индамади.

— Қачон кетувди?

— Уч-тўрт кун бўп қолди.

— Сен қаерда турибсан?

— Мен ҳеч қаерда турмайман, биби-жий.

— Ҳеч қаерда турмайман? Бу нима деганинг?

— Қаер тўғри келса, шу ерда тураман, ҳали у ерда, ҳали бу ерда,— деди-да, Басантий илгаригига ўхшаб аста кулиб қўйди.

— Сени кўчага ташлаб кетдими у хунаса? Бир бошдан гапир-чи, нима бўлди ўзи? Тўғриси айт, аммо.

Шиёма бу ерда бошқа гап борлигини, Басантий яшираётганини сизди.

Басантий энди ҳикоясини бошлаган ҳам эдики, Шиёма биби кўрсаткич бармоғини ўйнатиб, унинг гапини бўлди:

— Мен сенга айтмовдимми? А, гапир, айтмовдимми?

— Нимани, биби-жий?

— Бирга қочиб кетаётган одамнинг яхши одам эмас деб, айтмовдимми?

Басантий на ҳа деди, на йўқ.

Қиз доим Шиёманинг овозидан ўзига қандайдир ҳамдардлик, яқинлик ҳис этиб, кўнглида нима бўлса, ҳаммасини унинг олдида тўкиб солар эди.

Шу боисдан ҳам Шиёма бибининг уйи унинг ўз уйидай бўлиб қолган эди. Бугун эса Шиёма биби биринчи марта Динунинг яхши одам эмаслигидан, айтгани тўғри чиққанидан суюнаётгандек кўриниб кетди.

— Сенга пул-мул бериб кетдимми?

Басантий миқ этмади.

Қизнинг жим турганини кўриб, Шиёма биби шубҳасининг тўғрилигига яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

— Эринг ётоқхонадан сўраб кетдимми?

Басантий бир оз каловланиб турди-да, кейин оҳиста деди:

— Бизни ётоқхонадан ҳайдаб юборишганди, биби-жий...

— Ҳайдаб юборишганди? Нега?..

— Мен у ерда у билан яшириқча турар эдим-да, шунга.

— Нега яшириқча турар экансан? Сен у билан никоҳдан ўтмаганмидинг?

— Никоҳдан ўтувдим, биби-жий, лекин у ерда аёлларни қўйишмас экан. Бир куни кимнингдир кўзи тушиб қолиб, катта хўжайинга бориб қақибди.

Шиёмага яна шубҳасини исботлаш учун баҳона топилган эди:

— Хотини ёнида бўлса ҳеч ким ишдан ҳайдаёлмайди, тўғриси гапир, нима бўлган эди? У билан никоҳдан ўтганмидинг, йўқми?

— Ўтувдим, биби-жий.

— Қаерда ўтувдинг? Тўйларинг қаерда бўлди?

Басантий ҳали ҳам Дину билан чинакам никоҳдан ўтганига иймони комил эди. Шунинг учун у Шиёма бибига никоҳдан ўтишлари тафсилани баён қилиб берди. Мусиқа китобидаги тангри суврати олдида икковлари бир-бирининг қўлини ушлаб тик турганлари, Басантий унинг сочига гул таққани, унинг ҳам бунга шундай қилгани, йигит унинг фарқига қизил сургани — ҳамма-ҳаммасини оқизмай-томизмай гапириб берди.

Осмонда тўлин ой борлиқни сутдай ёритиб турганда икковлари бир умрлик эр-хотин бўлиб қолиш учун қасам ичганларигача сўзлади.

Басантий ҳикоя қилар экан, Шиёма биби пастки лабини тишлаганча дам-бадам бошини чайқарди.

— Шу билан никоҳдан ўтдим деб юрибсанми? Мен сенга айтганмидим, айтмаганмидим, а? Гапир, айтганмидим, айтмаганмидим?

— Нимани, биби-жий?

— Бу одамга ишонма, аввал никоҳдан ўтиб ол, ундан кейин уйига бор, демовдимми?

— Никоҳдан ўтувдик...

— Сен шуни никоҳдан ўтдим деб юрибсанми ҳали? Никоҳни пандит қилади, ғалча. Қариндош-уруғлардан икки киши никоҳ қилинганига гувоҳ бўлиб, бирга ўтиради. Вой содда Басантий-ей! Хўп «пишиқ» қизсан-да! Пандитсиз, гувоҳсиз никоҳдан ўтиш-а! Шуям никоҳ бўлдими? У одам сен билан айшини суриб-суриб лақиллатиб ташлаб кетибди, билсанг.

— Йўқ, биби-жий! — деди Басантий паст овозда.

— Нимаси «йўқ»? У келиб, йўқ, биз никоҳдан ўтганимиз йўқ, деса, нима дейсан?

— Нима қипти, биби-жий, деса деяверсин, — деди Басантий авзоини ўзгартирмай.

— Ҳали сени қон йиғлатади, Басантий, сен ҳеч нарсани билмайсан.

— Қон йиғлатса нима қипти, биби-жий, йиғлатса-йиғлатаверсин.

Басантий пинагини бузмай қараб турарди. «Ҳа, ҳали болалиги бор-да, тентаклиги қолмаган, оқ билан қоранинг фарқини ажратолмаяпти», деб кўнглидан кечирди. Шиёма биби. «Лекин нега бунчалик бўшашиб, султ тортиб қолмаса? Илгари ерга урсанг, осмонга сапчирди. Бирдан Шиёма биби гап нимадалигини англаб қолди. Раҳми келиб:

— И-е, бўйингда бўлиб қолибди-ку, тентак қиз,— деди.— Мен овсарнинг кўзим қаёқда эди... Сенга қараб турибман-у, сира ақлим етмабди, болам, мана бу ерга ўтир.

Шиёма биби Басантийнинг биллагидан тутиб, ёнига ўтқазди. Басантийнинг ўпкаси тўлди.

Одам боласи ҳеч қанақа қийинчиликдан, тўсиқ-ғовлардан кўрқмайди, мусибатлардан чўчимайди, бошга тушганини кўз тортар, озгина меҳр, озгина ҳамдардлик бўлса, бас. Бир эмас ўнлаб даҳшатли ғовлардан ҳам ошиб ўта олади. Шундай меҳру ҳамдардликка муҳтожлик Басантийни бу ерга етаклаб келганди.

— Ҳали ҳам тентаклигинг қолмабди, қизим, эсинг кирмабди. Ҳай, майли, эсинг ҳам кириб қолар, паст-баланднинг фарқига ҳам етарсан. Ҳазирча сенга гапирган билан фойдаси йўқ: ёшсан, гўлсан, кўзинг уйқуда. Ҳа, шундай қилиб, сен ҳали ҳам уни келади деб умид қилиб юрибсанми?

— Келади, биби-жий,— деди Басантий ишонч билан. Шиёма биби унинг юзига тикилди.

Тентаклик ўзи нима дегани, тентакликкача одам қанақа бўлади-ю, тентаклиги ўтгандан кейин қанақа бўлади — Шиёма биби айтган бу гапнинг тагига етиш учун Басантийнинг фаҳми етмас, ёшлик қилар эди. Дунёга келишнинг маъноси нима, яхши нима-ю, ёмон нима, тўғри қанақа бўлади-ю эгри қанақа бўлади — буларни англаш учун қизнинг ҳаётини тажрибаси камлик қиларди. Дину ташлаб кетгандан бери у кўча-куйларда офтобда куйиб, сояда жон сақлаб кун ўтказиб келаётганди, гоҳо йигитни соғинар, гоҳо ичида ачинар, гоҳо қарғарди ҳам. Унинг қайтиб келишидан ҳамон умидини узмаган бўлса-да, лекин аста-секин бу умид риштаси салқитиб, илгариги тарағлигини йўқотмоқда эди.

— Кейин-чи? Гапир, кейин нима бўлди? — сўради Шиёма биби.

Басантий бошқа нимани ҳам гапирарди? Ахир унинг ўзига кўп нарсалар қоронғи эди-да. Шундай бўлса ҳам у Шиёма бибига аста-секин юрагини оча бошлади.

— Эҳ биби-жий, нимасини айтай. Уни ишдан ҳайдашмаганида ҳам барибир биз у ерда узоқ турулмасдик. Биби-жий, биласизми, у ерда мен куни бўйи хонадан чиқмай ўтирардим. Деразадан ташқарига мўралай ҳам олмасдим. Бир бурчақда гужанак бўлиб ётардим. Қоровул чол айланиб келганда мен бурчақда узала ётиб олардим ёки эшик панасига ўтиб деворга қапишиб олардим.— Шу ерда Басантий кулиб кўйди. — Бир куни ўзим аста чийни кўтариб, ташқарига чиқдим. Жуда сувсаб кетгандим, югуриб бориб қувурдан сув ичман-у, дарров хонага кириб беркиниб оламан, деб ўйладим.

— Ўшанда биров кўриб қолган бўлса керак-да?— деди Шиёма биби.

— Йўқ, биби-жий. Қандай бўлганини билмайман. Лекин бир гал Дину, Манглув ошпаз пайқаб қолибди, дегани эсимда. Ана шу бориб айтган.

Аслида бу воқеа шундай содир бўлган эди. Туш пайти. Қувур томондан ювилаётган идиш-товоқ овозлари тиниб, емакхона ичкарасида ҳеч ким қолмаганди. Бир неча хизматкор ошхона даҳлизидан бирий буруқсатиб, гап сотиб ўтирарди. Яна икки-учтаси бўйрада чўзилиб ётарди. Шу пайт Дину ўрнидан туриб, ўчоқбошидаги ликобчани олди-да, устидан иккинчи бир ликобчани тўнкариб ёпиб, хонаси томон чиқиб келаверди. У айвон томонга қараб бурилган ҳам эдики, орқасидан кимдир оёқ учида юриб келаётгандек бўлди. Дину ҳушёр тортиб юришдан тўхтади ва дарров орқадан овоз келди:

— Овқатни кимга олиб келаяпсан, Дину?

Дину орқасига қайрилиб қаради, рўпарасида ётоқхонанинг туллак хизматкори Манглув турарди. Мўйлови ингичка, қоп-қора, бўйнида мунчоқ.

— Тўрт рақамли жанобга.

— Тўрт рақамли жанобга? У овқатланиб бўлган-ку. Ҳозир шу ерда эди, бирпас бўлди овқатланганига.

— Унинг меҳмони бор, шунга олиб келаяпман овқатни.

Манглув муғомбирона кулди.

— Унинг эшиги қулфлоқ. Ишонмасанг, юр, кўрсатаман.

Дину тараддудланди, бироқ ўзини дарров қўлга олиб, койина кетди:

— Бу ўша хумпар Тежунинг иши. Тўрт рақамли жаноб шунча илтимос қилса ҳам сира олиб бормади. Охири, кел, мен олиб бора қолай, дедим.

Бироқ Манглув ҳамон тиржайиб қараб турар, аста-секин сонини қашларди.

— Айт, ким бор? — Манглув овозини пастлатиб сўради ва кўз учуриб яна тиржая бошлади.

Дину ўзича турли баҳоналар қидириб кўрди, бироқ ҳеч йўлини тополмагач, авзоини ўзгартириб ўзини оқлай бошлади:

— Қишлоқдан хотиним келувди, дўстим, нима қилай? Кеча кечаси келиб қолди. Басант Нагарда унинг тоғаси туради, лекин бемаҳалда уни юборишнинг иложини қилолмадим.

Бироқ Дину қарасаки, Манглув ҳамон унга ғалати қараб турар, муғомбирона тиржайиб, сонини қашларди.

— Биз ҳам битта шўнгиб чиқайлик,— деди Манглув кўз учуриб,— сен хонага кирма, овқатни мен олиб бораман.

Буни эшитиб Динунинг ғазаби қайнаб кетди ва тутақиб деди:

— Ҳу лаънати, ликобча билан башарангга бир солайми! Айтдим-ку, хотиним, деб, оғзингга қараб гапир, галварс!

Бироқ эртасигаёқ бошқарувчи Динунинг устидан идорага шикоят қилиб, бир соат ичида хонани бўшатиб қўйиш ҳақида буйруқ эълон қилди.

Ишдан ҳайдалгандан кейин Дину Басантий билан бир Бардув деган ўртоғиникига бориб тура бошлади. Шунда Басантийнинг кўз ўнгида содир бўлган бир воқеа ёш жувоннинг биринчи марта кўзини очди, вужудини ғазаб алангаси чулғаб, тақдирига лаънатлар ўқиди. Бу Басантийнинг Бардув билан тўқнашув воқеаси эди.

Бардувнинг кулбасига улар тушда етиб келдилар. Эрталаб уйқудан тургач, Басантий теварак-атрофни кўздан кечириб бошлади. Сатнагар томонга кетадиган катта йўл ёқасида яланглик бўлиб, у ерда жуда кўп бири-биридан кичик ёғоч кулбалар қалашиб ётарди. Ана шу кулбалардан бири Бардувники эди. Кулбаларнинг бари чириб, тамом бўлган ёғочу чий-бордонлардан тикланган, эшик ўрнида бўйра парчаси ё чурик жандалар осиб қўйилганди. Баъзилар гишт синиқларию темир-терсақлар, ишдан чиққан чуваю мой идишлар, хуллас, қўлга нимаики илинса, шуни олиб келиб, бир-бирига қалаштириб, ўраб-чирмаб, мих уриб маҳкамлаб, ўзига бошпанадай бир нарса тиклаб олган. Бундай «бошпаналар» ҳаммаси бўлиб йигирматадан ошмасди. Бу ерлардан кун бўйи тўнғиз аримас, йирик-йирик каламушлар босиб кетганди. Аслида Сатнагар ва яқин-атрофдаги аҳоли яшайдиган жойлардан чиққан ахлатлар шу ерга келтириб ташланарди — бу ер ахлатхона эди. Сатнагар кўчаларида елкаларига кўполдан-кўпол халта осиб олган хотинлар санқийди. Улар қоғозлару шиша синиқлари, бўшаган банкларни терар, бола-чақалар эса ахлат уюмларини титкилаб, бўшаган шишаю синган коса-идишларни йиғишарди. Кулбада истиқомат қилувчи ғариблар ана шу тариқа тирикчилик қилар эдилар.

Дину билан Басантий Бардувникида узоқ туришмади, Сатнагар яқинидаги чоққина ҳужрани ижарага олишиб, ўша ерга кўчиб ўтишди.

Мана, бир неча кунки, эр-хотин янги уйда... Бир куни эрталаб Басантий уйғониб қарасаки, Динунинг каравоти бўш. У кўзини уқалай-уқалай ташқарига чиқди ва... Бардувни кўрди. Ҳа, ҳа, титиғи чиққан чодрага ўранган, ҳамма ёғи кир-чир, исқирт Бардув қоқ ерда чўнқайиб ўтирибди.

— Дину қани?— сўради ундан Басантий.

Бардув кирдан сап-сариқ бўлиб кетган тишини тиржайитириб кулди:

- Дину энди келмайди.
- Нимага?
- У кетди.
- Қаёққа кетди?— Басантий ҳайрон бўлди.
- Қишлоғига-да.

Ростдан ҳам неча кундан бери Дину қишлоққа тушиб келишим керак, деб гапириб юрарди. Қишлоқдаги ҳосилни йиғиб, пул қилиб қайтаман деганди-ю, лекин бунақа индамай кетиб қолиши Басантийни таажжубга солди.

Бардувнинг япасқи юзи, исқирт чодраси ва кал боши унинг аҳволи нечоғли ночорлигидан дарак бериб турарди.

— Сен шу ерда хотиржам туравер,— деди Бардув,— ҳеч нимадан ташвиш қилма.

Бу гап Басантийнинг нафсига тегиб кетди.

- Сенга Дину ҳеч нима демадими? Қаёққа кетди ўзи?
- Дину энди келмайди, ўзи айтди.
- Келадими, келмайдими, сенга нима?
- Менга «нима»ми?— Бардув тишларини кўрсатиб тиржайди.— Мен ўз қўлим билан уч юз рупияни жарақлатиб санаб бердим.

— Нимага экан у уч юз рупия?

— Уч юз рупия бериб сени олдим, нимага бўларди?

Басантий анқайиб қолди. Бу Бардув нималар деяпти ўзи?

— Уялмайсанми? Тагин Динунинг дўстиман, дейсан. Кеча кечқурун ҳам «келинойи, келинойи» деб юрганинг эсингдан чиқдими?

Бироқ Бардувнинг гапи Басантийнинг кўнглини пора-пора қилиб юборганди. Ўтган кечаси Динунинг чўнтагида ростдан ҳам уч юз рупия пул бор эди ва уни кўриб Басантий ҳайрон бўлган эди. Сўраганида, Дину, велосипедни сотдим, деб жавоб берганди. Лекин велосипеди ҳали ҳам ҳужрада турибди.

Ётоқхонадан ҳайдалгандан бери Дину бирон-бир ишнинг бошини тутганча йўқ эди. Ҳатто иш-пиш қидириб ҳеч қаерга бормаганди ҳам. Бардув билан эртдан-кечгача сандироқлаб юргани-юрган эди.

— Сен унинг хотини эмассан, унинг хотини қишлоқда ўтирибди, у ўшанинг олдига кетди. Мен энди сенга ростманасига уйланаман. Қариндош-уруғларимдан одамлар келади. Пул харажат қиламан.

Бирдан Басантий кулиб юборди. Кулди-ю, яна ҳайрон бўлди — товба, ҳолига маймун йиғлаб турибди-ю, кулгига бало борми? У индамай ичкарига кирди-да, кулфни олиб чиқди ва ҳужра эшигини ёпиб, кулф солиб қўйди.

— Мени сенга сотиб кетганига мен қандай ишонай?

— Мана, мен айтаяпман-ку.

— У сенга велосипедини сотиб кетган, Бардув, мени сотмаган.

— Велосипедга алоҳида пул тўлаганман. Юз рупия берганман.

— Сен шунча пулни қаердан оласан, Бардув? Яшашинг кулбада бўлса.

— Сени кулбага тиқиб қўймайман. Сен мана шу ҳужрада қолаверасан. Мен ҳам шу ерга келиб оламан.

Гаплаша-гаплаша Басантий эшикдан узоқлашиб, аста-секин катта йўл томон кета бошлади.

— Қаёққа кетаяпсан?

— Сен тўйни олиб келавер, мен ҳозир келаман.

Бардув Басантийга ташланди, бироқ жувон ўқдай учиб далани кесиб ўтди-да, катта йўлга яқинлашди.

— Қаёққа кетаяпсан? Яхшиликча изингга қайт, бўлмаса...

— Хўш, «бўлмаса» нима қиласан?

— Бўлмаса, сени кўтариб олиб кетаман.

— Ў-ҳў, уни қаранглар, кўтариб олиб кетар эмишлар, ўргилдим сендақа полвондан! — Шундай дея Басантий қадамини жадаллатди ва чопиб катта йўлга чиқиб олди.

Йўлда қатнов зўр эди. Скутр ва велосипедлар тинмай у ёқдан-бу ёққа ўтиб турарди.

Йўлдан кетиб борар экан, Басантий дам-бадам орқасига бурилиб, Бардувни қарғарди:

— Жамуна сувига чўкиб ўл! Анови кўлмак сув тагидаги балчиққа ботиб ўл! Дўстингнинг хотинига кўз ола қилмай ўл!

Басантий тўхтамай кетиб борарди.

— Қўйиб юбориб бўпман! Нақд уч юз рупия санаб берганман-а! Ҳали ҳам қайт, бўлмаса мендан ёмон одам йўқ!

Бироқ Басантий унинг пўписаларига парво қилмай шитоб билан кетиб борар экан, Сатнагар кўчаларига кириб кўздан ғойиб бўлди.

Ўша вақтда Басантий Бардувнинг чангалидан қутулиб чиққан эди, бироқ Бардув на уни ўз ҳолига қўйиб юборди, на Басантий ўзига бирор бошпана тополди. Бир неча кунгача боёқиш жувон яшиниб-пусиб юрди. Рамеш Нагардан нарида Деҳлида қаерда у танийдиган, биладиган киши бўлса, Басантий ўшаникига борар, икки-уч кун тургандан кейин у ердан ҳам чиқиб кетишга мажбур бўлар эди. Бардув эса астойдил унинг изидан тушганди. Қаерда бўлса ҳам у Басантийдан бирон-бир нишона топиб, билиб олар ва айланиб юриб-юриб ўша ерда пайдо бўлар эди. Басантий бир неча кун бозор олдидаги бир уйда қозон-ўчоқ юмушларини бажариб, чўрилиқ қила бошлаган, кечаси уй олдидаги айвонда ётиб юрган эди, бироқ бу ҳам кўпга бормади. Бардувнинг шарпаси ўша ерда ҳам унинг тинчини бузди. Охири бир кун таваккал қилиб тўғри келган автобусга чиқди-да, автобус қаёққа боришини ҳам суриштириб ўтирмай, ҳайт дея кетаверди. Бир вақт автобусдан тушиб, йўлда кетаётган эди, таниш аттор хотинни учратиб қолди. Аттор хотиннинг қишлоқда иккита уйи бўлиб, ўзи бошқа бир жойдаги учинчи уйда турар экан. У Басантийни жуда яхши кутиб олди, бир хонадонга ишга ҳам жойлаб қўйди, ётар-турар жойини ҳам ўз қўли билан тўғрилаб, жой қилиб берди. Бироқ кўп ўтмай Басантийнинг оғироёқ бўлганлиги сезилиб, дам-бадам унинг кўнгли айнийдиган, боши оғрийдиган бўлиб қолди...

Шиёма бибининг олдида ўтирганча кўрган-кечирганларини бир-бир кўз олдидан ўтказар экан, Басантий нимани гапириш керагу нимани йўқ — ўзи билмасди.

— Ўша уйни нега ташлаб чиқдинг? — сўради Шиёма биби.

Нега ташлаб чиққанини Басантий қайси оғзи билан айтади?

У ердан чиқиб, Басантий тўғри ўзининг хужрасига қайтиб келганди. Лекин у ерда атиги икки кунгина турганди, холос. Шунини эслаб Басантий кулиб қўйди.

— Ҳа, нега куласан?

— Мен қулфни очиб, ичкарига кирувдим, биби-жий, миямга бир фикр келди. Эшикни ичкаридан зулфинлаб олдим. Кейин деразани очиб, ташқарини томоша қила бошладим. Бир бола ўтиб кетаётувди, мен унга деразадан қулфни узатиб, хужрани қулфлаб қўй, дедим. Чунки Бардув ўша ерга келишини ҳам билардим-да, биби-жий. Ташқарида қулфни кўриб, ҳали келмабди деб ўйлайди дедим.

Шундай деб Басантий яна кулди.

— Хўш, бунинг нима кулгили жойи бор экан?

— О, биби-жий, қоқ тушда уйғониб, эшик тирқишидан мўраласам, ростдан ҳам Бардув ўша ерда ў-ў-ўтирибди. Ёнида тагин битта одам бор. Энди бу ёғи неча пулдан тушиди, деб жон-поним қолмади, ҳайрият, кечгача пойлаб ўтирди-ўтирди-да, охири кетди. Кейин мен ҳам у ердан бир амаллаб жуфтакни ростлаб қолдим. Шундан кейин у ёққа қайта қадам босмадим.

— Кейин қаерда ётиб-турдинг?

— О, биби-жий, энди сизга нимасини айтай? Бир куни қаёққа боришим-ни билмай роса бошим қотди. Кўнглим айнагани бошимга бало бўлди, кўнглим айнамаган пайтда эса ҳеч нарсани писанд қилмасдим. Лекин кўнглим тез-тез айнарди.

— Кейин-чи?

— Кейин, ростини айтсам, биби-жий, мен тўғри опамнинг уйига бордим. Бўлар иш бўлди, бўёқчининг нили синди, дедим, энди иложим қанчалик?

Шиёма биби вужуди қулоққа айланиб тингларди.

— Опам Винатнагарда туради. Унга бор гапни очиқ айтсам, сир тугади, деб ўйладим-да. Бунинг устига, Винатнагар хилватроқ, шаҳардан ҳам четда. Отам билан Бардув дарагимни топгунча у ердан жўнавораман дегандим.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди, биби-жий, мен у ерда бор-йўғи уч кунгина турдим.

— Нега?

— Э, нимасини айтасиз, биби-жий, унинг эри расво одам экан.

— Нега?

— Ҳамма хотинларнинг эри расво бўлади, биби-жий,— деб Басантий кулди.— Тагин нега дейсиз-а, биби-жий, расво дедимми, расво-да.— Кейин ўзи ҳикоя қилиб кетди.— Мен ичкари хонада ухлаб ётардим, бу эр-хотин иккаласи эса болалари билан ташқарида ухлаб ётишарди. Ичкарида ҳеч нимани билмай қотиб ётибман. Бирдан каравотимга биров келиб ўтиргандай туюлди менга. Уйқум очилиб кетди. Аввалига қаерда ётганимни ҳам билмадим. Ухлаб ётганда шунақа бўлмайдими. Ётоқхонадаги хонада ётибману Дину ишидан қайтиб келибди-да, деб ўйлабман. У ҳам қоронғида келарди-да, биби-жий, қаранг, Дину ҳам ётсин деб ўзимни каравотнинг бир томонига олибман! Кейин бирдан, ие, ахир бу опамнинг уйи-ку, деб юбордим. «Ким бу?»— дедим. Мен шошиб ўрнимдан тураётувдим, у қўлини оғзимга босди. Итдан тарқаган жуда расво одам экан у, биби-жий.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди, биби-жий, опам сезиб қолди-да, уйғониб кетди. Олдинига у ташқарида туриб овоз берди: «Ҳа, Басантий, ҳали ҳам ухламадингми?» деди. Кейин ўрнимдан туриб ичкарига кириб кетди.

Басантий пиқ этиб кулди.

— Муттаҳам нима дейди денг: «Ичкарига сув ичгани кирувдим» эмиш! Кўза ташқарида турибди-ку, бўлмаса, «Шошма, мен сенга сув ичираман!» деб опам уни ташқарига сургаб олиб чиқиб кетди.

— Эри опангдан қўрқар экан-да,— Шиёма биби луқма солди.

— Ким қўрқади, биби-жий, ҳеч ким ҳеч кимдан қўрқмайди. Опам бақиради-чақиради, қарғайди, кейин жим бўлиб қолади.

Шиёма биби жувонга тикилиб қарар экан, кўнглидан: «Қара-я, бир неча ой ичидаёқ қаёқдан қаёқларга бориб келмабди. Энди бу эркакларнинг қилиқларига нима қилишни ҳам билиб олибди», деган гаплар ўтмоқда эди.

— Мен эртасигаёқ у ердан чиқиб кетдим, биби-жий. Агар у ерда тураверганимда опам мендан ҳам гумонсирай бошлаган бўларди. «Эримни йўлдан ургани келган экан-да», деб ўйлаши мумкин эди. Яна мен Бардув билиб қолишидан ҳам қўрққан эдим. Эркак кўчанинг одами эмасми, поччам унга айтиб берарди барибир.

— Билолдими, йўқми? — деди ташвишланиб Шиёма биби.— Бардув тагин бу ерга ҳам келиб қолмайдими? Билиб қўй, бу ерга ҳеч ким қадамни боса кўрмасин.

— Мен уни чақирармидим, биби-жий, мен ўзим ундан қочиб юрибман-ку.

— Мен сенга айтсам, Басантий...

— Хўш-хўш, биби-жий...

- Аста ота-онангининг олдига жўна.
- У ерда қари тикувчи хира пашшадай гинғиллаб юрибди, биби-жий, отам мени сочимдан судраб олиб бориб қўяди. Опам тикувчидан нақд тўққиз юз рупия пул олиб қўйганлар.
- Сен ўзинг бу савдоларни бошингга сотиб олгансан.
- Нега, биби-жий, мен нима қилдим?
- Агар бола туғсанг, уни қаерга қўясан? Ўзинг қаерда турасан? Қаердан бошпана топасан?
- Шунда Шиёма биби жувондан ҳозир қаерда туришини сўрамаганини эслаб қолди.
- Ҳозир қаерда турибсан?
- Ҳеч қаерда, биби-жий.
- Ия, боя айтмадингми бир ҳужрам бор деб?
- У ерга қандай бораман, биби-жий, у ерда Бардув ўтирибди-ку.— Шундай дея Басантий қиқирлаб кулиб юборди.— Бу ёққа борсам, отам ўтирибдилар, у ёққа борсам, Бардув ўтирибди...
- Шунда Шиёма биби жиддий тусда деди:
- Ким биледи дейсан, Басантий, балки ростдан ҳам сени унга сотиб кетгандир?..
- Басантий индамади.
- Агар отанг сени бир чолга сотиш учун тўққиз юз рупия сўраган бўлса, Дину нега уч юз рупияга сотолмас экан?
- Басантий яна индамади, Шиёма бибига киприк қоқмай қараб тураверди. Охири астагина: «Йўқ, биби-жий», деб қўйди.
- У сени ташлаб кетган. У энди қайтиб келмайди.
- Қайтиб келади, биби-жий.
- Шунча синовлар, шунча зарбалардан кейин ҳам Шиёма биби Басантийнинг кўзларида болаларга хос ишонч чақнаб турганини кўриб, ҳайратда қолди. Кўзларидаги ишонч риштаси қанчалик ингичка ва нозик бўлмасин, уни узадиган куч топилмабди. Басантийнинг ҳаёти ана шу риштада жон сақлаб турарди.
- Фирт жиннисан-да, Басантий, на у хат-хабар юборган бўлса, на сендан бирров келиб хабар олган бўлса, тагин келади деб умид боғлаб ўтирибсан-а?
- У келади, биби-жий.
- Келмаса-чи, унда нима қиласан?
- У келади, биби-жий.
- Жиннисан дедим-ку...
- Шиёма таажжубда қолган эди. Дину уни сотмаганига ростдан бунинг иймони комилми? Шунча нарсани бошидан ўтказиб ҳам, кўзи очилмаган бўлса? Тагин бу хув бир вақтлар қилиб юрганидек, фильмларга эргашиб, томоша кўрсатиб юрган бўлмасин. Мен шу воқеа қаҳрамониман, ҳар қандай қийинчиликка чидашим керак, деб ўзини ўтга-чўққа уриб, ўзини ўзи алдаб юрган бўлмасин? Эрим қайтиб келади деб қаттиқ умид боғлаётганидан шу нарсаларнинг ҳиди келмаяптимикин?
- Мана шу киноларни кўравериб-кўравериб миянг суюлиб қолибди.
- Басантий кулди.
- Кино кўрмаганимга ҳам анча бўлиб кетди, биби-жий. Бугун телевизорда қанақа кино бор экан? Бугун шанбами?
- Кинони шунча қўп кўрмаганингда уйда ўтирган бўлардинг...
- Шиёма бибининг гапини Басантий тўлдирди:
- Уйгинамда ўтириб, қари тикувчининг оёғини уқалаб ётган бўлардим, ёки далада ўт юлаётган бўлардим.
- Ҳозир сен нима ортдирдинг жуда? Икки дунё оворасисан.
- Икки дунё овораси нима бўлади, биби-жий? Қаерда ўтирса, ўша ер уйи бўлмайдами? — деди Басантий, кейин бир оз юраги ғаш тортиб, давом

этди.— Нега унақа дейсиз, биби-жий, нега мен икки дунё овораси бўлар эканман? Уйим ҳам бор, эрим ҳам бор, энди болам ҳам бўлади. У қайтиб келгандан кейингина ўз уйимда тура бошлайман.

Буни эшитиб Шиёма биби ўзини тутолмай дарров:

— Агар у уйланган бўлса, сени сиғдирарканми? — деди.

Басантий тўхтаб қолди ва Шиёма бибининг юзига тикилди, кейин бошини сараклатиб:

Уйланган бўлса ҳам, биби-жий, у албатта келади,— деди.

— Қайдам. Икки бирдай хотинни бошига урадимиз? Қандай эплайди?

— Уларнинг зотидагилар иккитадан хотин олар экан, биби-жий.

— Ҳозир ҳеч ким қўш хотин сақламайди.

— У сақлайди, биби-жий, уларнинг зотидагилар иккитадан эмас, учтадан ҳам хотин олар экан.

— Ким айтди сенга?

— Дину айтди.

— Сен шунга ишондингми?

Басантийнинг кўзларида умид ва ишонч ифодаларини кўриб, Шиёма бибининг унга бадтар раҳми келиб кетди.

— Мен унга маслаҳат бердим,— гапида давом этди Басантий.— Сен хотинингни бу ерга олиб кел, дедим. Унинг хотини қишлоқда турмайдими, биби-жий, ўлгудай содда, ҳеч нарсани билмайди. Рўзғорни ўзим юргизаман.

— Шунча панд еган бўлсанг ҳам ҳалигача кўзинг уйқуда-я, болам. Ғамдан бошинг чиқмайди бу дунёда,— Шиёма биби пастки лабини тишлаб бошини чайқади.

— Ғам, дунё нима дегани ўзи, биби-жий? — деди Басантий ва кулди. Унинг кулгуси илгаригидай жаранглаб чиқди.— Йўқ, биби-жий, у келади,— деди Басантий пичирлаб.— Унинг боласи йўқ экан. Шу пайтгача бўлмабди. Мен туғиб берсам, у мени ўзининг хотини деб билади.

— Ўзингча нималар деб вайсамайсан-а, Басантий? У сени ўзига никоҳлаб олмаган бўлса. Хоҳлаган пайтида сени уйдан ҳайдаши мумкин. Ахир сени ташлаб, қочиб кетибди-ку, ё ногўғрими?

Басантий яна ўша ўзларича қилган никоҳ манзарасини кўз олдига келтирди. Сутдай ойдин кеча, новча бўйли Дину, унинг сочида тақилган гул... Ойдин кечадаги ўша манзара кўз олдига келиши билан Басантийнинг вужудида ширин туйғу жўш уриб, барча шубҳа ва ташвишларни ювиб юборарди.

Юраги ёшликка хос беғам эҳтирос билан тўлиб-тошди. Мана шундай сармастлик ичидан у қўлини узатиб, Динунинг сочини тўзатиб юборар, қўллари ҳар томонга ёйганча пилдираб рақс тушиб кетар, айланиб-айланиб қўшиқ қуйлар эди. Басантий сапчиб ўрнидан турди.

— Келинг, биби-жий, уйни супуриб берай,— деди у қадимий шўх-шондон овозда.

— Ўтирсанг-чи, қўявер,— деди Шиёма биби унамай.

— Йўқ, мен уй супураман.

— Оғир оёқсан-ку, қандай супурасан?

— Ойим бола туққанларигача супургини ташламасди, шунда ҳам ҳеч нарса қилмасди, менга бир нарса бўлиб қолар эканми?

Шундай дея Басантий супургини олди-да, айвондан юриб ўтиб, ичкари хонага кириб кетди.

Бир оздан кейин хонадан Басантийнинг хиргойи қилган овози келди:

— «Келгил оқшом ёнганда чироқ,

Келгил, ташлаб кетмагил йироқ...»

Кейин бирдан Басантий айвонга чиқиб, деворга суяниб туриб қолди.

— Борди-ю, у келмаса-чи, биби-жий, мен боламни олиб, бошим оққан томонга чиқиб кетаман, бўлди!

Шундай дея у кўзларига ёш олди ва қайтиб ичкарига йўналди.

— Э, келмаса ундан нарига ўтиб кетмайдими! — деди у ва ҳамон ёшли кўзлари билан бурилиб қараб кўшиб қўйди: — Лекин у келади, мана, мени айтди дерсиз, биби-жий, келади!

Басантий ичкарига кириб, қўшиқ айтганча уй супура кетди. У кўздан нари бўлиши ҳамон Шиёма бибининг хаёли бошқа ёққа кўчди: бу қиз билан бунчалик киришиб кетиб, очикчасига гаплашиб тўғри қиляптими ўзи? Ҳозир бу олдинги Басантий эмас, бозор кўрган эчкидан кўрқ, деган гап бор, ҳа. Туриб-туриб ўзича супургини кўтариб, ичкари хонага кириб кетди, ахир у ерда унинг қанча нарсалари ёйилиб ётибди-ку. Битта-яримта буюмини кўтариб жўнаб қолса, Шиёма биби сочини юлиб қолмайдими? Ҳозир айниқса буюм унга зарур. Қай ниятда келганини туш кўриб ўтирибдими? Тагин куппа-кундузи келди-я. Ташқарида юриб, қўли эгри бўлиб кетган бўлса, ажаб эмас. Бунинг гапларининг рости қайси, ёлғони қайси, билиб ўтирибдими? Шиёма биби овоз бериб, қизни чақириб олди:

— Кераги йўқ супуришнинг, ўтир мана бу ерга.

— Бўлмаса сочингизни ўриб қўяй, биби-жий, худди Ҳема Малинининг ўзи қилиб қўяман.

Шундай деб Басантий хандон ташлаб кулди.

— Йўқ, бу ҳам керак эмас. Ўтир дедим мана бу ерга!

Басантийга Шиёма биби билан аввалгидек суҳбатлашиш завқ бермоқда эди. Унинг назарида гўё ҳеч нарса бўлмагандай, ҳамма нарса аввалгидай эди.

Иккови яна юзма-юз ўтириб олди. Шиёма бибининг кўзларида хиёл гумонсираш аломатлари пайдо бўлиб, Басантий унинг назарида бегоналашиб кетаётгандек туюлмоқда эди. Унинг кўзида ётсираш аломати чуқурлаша борган сайин Басантийнинг кўзларида меҳр товланиб, қарашлари мулойимлашмоқда эди. «Мана шу битта бибигина ҳолимни сўрашга ярайди. Мана шу битта бибининг уйига эртами-кечми, тўғри кириб келавераман», деб кўнглидан кечирарди Басантий. Бироқ Шиёма бибининг кўзларидаги шубҳа тарқамади. «Бу илгариги шўх-шаддод қиз эмас энди, унга ишониб бўлмайди. Бир жойда қўними бўлмаса, қаерда ётиб, қаерда туришининг тайини йўқ бўлса, ким билади нима билан тирикчилик қилади».

— Кечаси қаерда тунайсан? — дабдурустдан сўради Шиёма биби.

— Бугун кечаси уйингизда тунайман. Мен каравотимни ҳам кўтариб келганман. Пастга, ҳовлига қўйиб қўйганман.

— Жинни бўп қопсан, Басантий,— деди Шиёма биби бадтар хавотирга тушиб.— Бу ердан атиги икки уй нарида отанг ўтирибди. У билиб қолмайдими? У олдиндан айтиб юрибди, қизимни сен қочириб юборгансан, деб.

— У ҳеч нарсани билмайди, биби-жий.

— Қандай қилиб билмас экан? Бугун маҳалла бўйлаб орқангдан исковуч итлар изғиб юрган бўлса. Бардув сени қўйиб қўяр эканми? Лоп этиб келиб қолса-чи? Отанг келиб қолса-чи?

— Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, биби-жий,— деди Басантий ва яна ўзига ўзи гапирди: — Бўпти, мен томда ёта қоламан. У ердан ҳеч ким кўрмайди.

— Сен томда ухласанг, мен қаерда ухлайман? Эрталаб турганингда атрофдаги одамларнинг кўзига тушмайсанми? Нима деётганингни биласанми?

— Бўлмаса мен қаёққа борай? — деди Басантий эркаланиб.

Шиёма биби кўрқиб қолган эди. Басантийнинг бу ерда тунаши ҳар томонлама хавфли эди. Басантий отасидан ҳам бекиниб юрибди, Бардувдан ҳам. Бу Бардув дегани қанақа одамлигини ким билиб ўтирибди. Рост бунинг изидан тушибдими, ўғри ёки қароқчи бўлади-да. Бу ерга келса катта можаро чиқаради.

— Қўй, болам, қўй, меникида тунамайсан, вассалом.

— Мен шу ерда тураман, биби-жий, икки ёки уч кунлик гап, кейин бирон жойдан иш топиб оламан.

Азбаройи юрагига ғулғула тушганидан Шиёма биби оғироёқлиги туфайли Басантийнинг қаттиқ чарчаганини, ҳолдан тойиб бораётганини ҳам унутиб юборганди. Ростдан ҳам боёқишнинг бирор бошпанаси, борадиган жойи йўққа ўхшаяпти!

— Менга қара, Басантий, гапимга қулоқ сол, тўғри отангнинг олдига йўл ол, яхшими, ёмонми, ўша сенинг уйинг бўлади.

— Ў-ўв, биби-жий, нималар деяпсиз ўзингиз?

— Сарсон-саргардон бўлиб юргандан кўра ўз уйингга бор дейман-да. Кейин нима бўлади, шунда қўраверасан. Уч-тўрт кун бемалол яшайсан-ку, ҳарқалай. Ўз уйинг — ўлан тўшагинг.

Басантийнинг ичида бир нарса чирт этиб узилгандек бўлди. У Шиёма бибига қараб қолди. Анчагача орага чуқур сукунат чўкди. Кейин бирданига Басантий қадимги шўх-шодон овозда деди:

— Нима қипти, биби-жий, ҳечқиси йўқ. Бошим оққан томонга кетавераман.

Шиёма унинг юзига тикилиб қаради. Устидан босиб турган юк ағдарилгандай бўлди-ю, бироқ Басантийнинг дили сингани кўриниб турарди.

— Бошим оққан томонга кетавераман дейсанми? — ичида суюниб турса ҳам ташидан сир бой бермай такрорлади Шиёма биби.—Эсинг кўплигини азалдан билардим, қизим.

— Ҳа, бошим оққан томонга кетавераман,— деди Басантий ва ўрnidан турди.

— Эҳтиёт бўл, тагин эси йўқлик қилиб қўйма,— деди Шиёма биби ғоят ташвишланган оҳангда.

Басантий зина томон бурилган эди, Шиёма биби шошиб ҳамёнини очди ва ундан пул чиқара туриб деди:

— Шошма, бери кел. Мана бу озгина пулни ола кет.

Шиёма биби беш рупиялик қоғоз пулни жувонга узатди.

— Овора бўлманг, биби-жий, куним ўтиб турибди,— деб жавоб берди Басантий.

Басантий зинадан тушиб кетгач, Шиёма биби хона орқали айвонга ўтди-да, Басантий қаёққа қараб йўл олганини, нима қилганини билиш ниятида узоқдан кузатиб турди. Кеч тушиб, қоронғилик чўкмоқда эди. Басантий зинадан ҳовлига тушди-да, деворга суяб қўйилган каравоти томон юрди. Бирдан Шиёма бибининг кўнглини ғулғула чулғаб олди — Гуру Маҳорож дуолари нима бўлади? Басантийнинг каравоти ҳовлидан кўтарилса, Гуру Маҳорожга берган онти бузилиши, бошига бир мусибат тушиши, бирор касри уриши мумкин-ку!

— Каравотингни ўша ерда қолдир,— Шиёма биби тепадан туриб овоз берди.

— Нимага, биби-жий? — Басантий томга қараб туриб сўради.

— Ўша ерда қолдир дедим-ку.

— Нимага, биби-жий, битта-яримта олиб кетиб қолса-чи?

— Ҳеч ким тегмайди, қўрқма, жойида турсин каравотинг.

Басантий бир пас нима қилишини билмай, туриб қолди, кейин кўча эшик томон юра бошлади.

— Ҳой, Басантий! — Томдан туриб Шиёма биби пичирлаб чақирди.

— Нима дейсиз, биби-жий?

— Шошмай тур, шошмай тур. Бундоқ зинанинг олдига келгин.

Басантий қайтиб зинанинг олдига келди. Шиёма биби томдан ғойиб бўлди-да, зинанинг бошида пайдо бўлди.— Баҳор кетаяпти, қўлга тушиб қолсангми, нақ...

Басантий зина деворига қўлини қўйганча тепага қарар экан, маъюс табассум билан деди:

— Нима қиларди, биби-жий?

Шиёма биби нима қилишини билмай боши қотди. Басантийни уйида сақлаёлмайди. Бу жуда хавфли. Бироқ уни шундоқ қўйиб ҳам юборолмас эди.— Онти бузилиб, бошига фалокат тушса, додини кимга бориб айтади? Тақдир иши билан ҳазиллашиб бўларканми?

— Тўхтаб тур, тўхтаб тур, мен сенга ўзим жой топиб бераман. У ерда сени ҳеч ким пайқамайди. Кел, изингга қайт.

— Қаердан, биби-жий?

— Ўн еттинчидан, бир дугонаминг уйидан. У сенга тунагани жой беради. Кел, кела қол.

— Керак эмас, биби-жий, керак эмас. Овора бўлмай кўя қолинг.

— Йўқ-йўқ, бунақаси кетмайди. Қани, бери кел-чи.

Басантий зина олдида илжайганча нима қилишини билмай туриб қолди.

8

Барибир учинчи кун деганда Басантий қўлга тушди. Уни қўлга туширган Бардув ҳам эмас, бурни ҳид билмайдиган чўлоқ Булокийром ҳам эмас, бориб-келиб Басантийни ўз отаси тутиб олди. У куёви ва яна бир одамни ёнига олиб, тонг-саҳардан Шиёма бибининг дугонаси уйи атрофида айланиб юрарди.

Уй соҳиби Сурий жаноб эрталаб тоза ҳаво олгани кўчага чиқсаки, дарвоза тагида бир одам ивирсиб юрибди. Энгил-боши бир ҳол, нақ девдай келади. Аввалига янги қишлоқда адашиб, айланиб келиб қолган биронта уйсиз-жойсиз киши бўлса керак, деб хаёлидан ўтказди, бироқ диққат билан қараса, ёши бир жойга бориб қолган ажабтовур одам, ўзини ҳам аллақерда кўргандай.

— Нима гап? — жеркиб сўради у нотаниш одамдан.— Дарвозани ўзинг очдингми? Бировнинг ҳовлисига берухсат кирмоқчи бўлдингми? Бу қанақа ўзбошимчалик?

Сурий жаноб катта ҳаётий тажрибаси мобайнида кўп нарсалардан ташқари шу нарсани ҳам билиб олган эдики, биронта ўзи билмаган ғариб кимса билан гаплашганда, албатта, бир оз сиёсат билан муомала қилиш керак. Сал нарига боргач, танишиб-билишиб олгандан кейин, юмшаса бўлаверади, бунинг айби йўқ, аммо дастлабига баланддан келмаса бўлмайди. Айниқса мана бу галварс андеша-пандешани бир четга йиғиштириб қўйиб, тўғри ўзини ҳовлига ураётгани Сурий жанобни тутақтириб юборганди.

— Мен Басантийнинг отаси бўламан, жаноб,— келгинди ғазабми, севинчми, билиб бўлмайдиган бир оҳангда хириллаб гапирди.

Сурий жаноб Човдхрийга бошдан-оёқ разм солиб қаради. Ҳа, бу одамни у кунда сайрдан қайтиш чоғида кўриб туради. Ўзи-ку, биринчи қарагандаёқ таниганди, лекин ҳозир ўзини танимаганга солиб турмаса бўлмасди.

— Қанақа Басантий? Қани, аввал ўзингни эшиқдан сал нари ол-чи. Нарини тур деяпман сенга! Индамай ҳовлига бостириб кираверар экан-да?! — дея Сурий жаноб ўзи ҳам дарвозадан ташқарига чиқди.

Човдхрий орқага тисарилиб, қўлларини қовуштирди. Сурий жаноб яна унга бошдан-оёқ разм солиб қаради. Олдинига, мен ҳеч қанақа Басантий-масантийни билмайман, деб ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди. Бироқ Басантий ҳовлида ухлаб ётарди. Бу ҳам эр-хотиннинг ўзидан ўтганди. Басантий, менга уй ичидан, ичкари ҳовлидан жой қилиб беринглар, деб қайта-қайти илтимос қилса ҳам, Сурий жаноб билан хотини унашмаганди, Басантий ҳам ночор рози бўлганди.

— Кимсан ўзинг?

— Мен Басантийнинг отаси бўламан, жаноб!

— Энди келдингми қизингдан хабар олгани? Қизинг кўча-куйларда саргардон бўлиб, ҳар жойга бошини уриб юрганда қаёқда эдинг? — Сурий жаноб муомаласига хиёл юмшоқлик киритиб гапира кетди.

- Бошини урмай ўлиб кетсин у жувонмарг...
- Оғзингга қараб гапир! Ким билан гаплашаётганингни биласанми ўзи?
- Ўз уйи туриб сизникида ётиб-турибди, бизларни номусга қўяпти.

Басантий уйларига келган куни хотини билан айтишиб қолиб, Сурий жаноб бошқача гап қилганди. Бу бир бетайин, бозор кўрган эчки бўлса, нукул ўғри-қароқчилар билан қатиқ ялашади, бирга қочиб кетган йигити ҳам ўғри, ҳозир сотиб олган одами ҳам ўғри; шу соатда ҳам уни қидириб юрибди, шундай экан, бу қизни мен қандай уйимга қўяман? Дарров йўқот, деб роса қаршилиқ кўрсатганди. Унинг-ча, қизни уйга қўйишга хотинининг ҳаққи йўқ эмиш, бироқ хотини, қизнинг бўйида бўлиб қолган, уни бу аҳволда қандай уйдан ҳайдаб юбораман, ахир бу инсофдан эмас-ку, деб тушунтиргандан кейингина Сурий жаноб ён берганди.

Энди бўлса Басантийнинг отаси олдида тамом бошқача гапирмоқда эди:

— Бунинг аҳволини бир кўрсанг эди! Бу аҳволда уни уйдан чиқариб юбориш инсофданми? Биз инсонми ёки жаллодми?

Сурий жаноб тобора куюниб гапирарди:

— Қизинг ўликми, тирикми, лоақал шуни ҳам билмабсан-ку, Хўш, энди камига биз ҳам уни кўчага ҳайдаб, сарсон-саргардон қилайликми?

Сурий жаноб ўзининг гапидан кўпроқ ўзи таъсирланмоқда эди:

— Бўлмаса у бизнинг кимимиз бўлибди? У қаерда туради, қаерда дайдиб юради — бизнинг нима ишимиз бор эди? Лекин йўқ! Биз бундан номус қиламиз, аммо сиз номус қилмайсиз.

— Бу қиз шаҳарнинг ҳавосини олди-да, жаноб,— деди кўлларини қовуштирганча Човдҳрий. Уйимизда бошқа қизларимиз ҳам бор. Ҳаммаси болачақали бўлиб, ўздан тиниб олган, битта мана шу енгилтак...

Бу орада Басантий уйғониб каравотда туриб ўтирган эди. Отасини дарвоза ташқарисида турганини кўриб, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. У шартта уйнинг орқасига қочиб ўтмоқчи ҳам бўлди, бироқ энди қочиш бефойда эди. Қочиб қаёққа ҳам боради? У ҳовли ўртасида бўшашганича туриб қолди. Отасини кўриб аввалига қўрқиб кетганди, лекин бирданига унинг вужудини таранг тортиб турган ип узилди-ю, юрагидаги илиқлик лабига табассум бўлиб қалқиб чиқди. Ўз оёғим билан келдимми, энди ўзимни у ёқ-бу ёққа уришим нимаси, деб ўйлаган бўлса керак-да.

Човдҳрийнинг нигоҳи қизига тушиши билан арслондай ўкириб деди:

— Каравотингни кўтариб, олдимга туш!!!

Сурий жаноб эса оталарча насиҳат қилиб Басантийга деди:

— Отанг сени олиб кетгани келибди. Энди у билан бирга кетганинг маъкул. Аммо уйимизнинг эшиги сен учун ҳамма вақт очиқ, қўлимиздан нима келса, биз сендан аямаймиз.

— Сиз бораверинг, мен орқангиздан етиб бораман,— деди Басантий оҳиста.

— Йўқ, ҳозир, мен билан юрасан! — деди Човдҳрий яна ўшқариб.

Басантий не маҳалгача ўзига келолмай турди. Бошқа пайт бўлганда шата-лоқ отиб қочиб қолган, нима бўлса бўлар, деб уй орқасига ўтиб, кўздан йўқолган бўларди. Лекин ҳозир ҳеч қаёққа қочиб кетолмаслигини, қочиб чиқиш учун йўл йўқлигини биларди. Қолаверса, қочганда ҳам энди қаёққа борарди? Қаерга сиғарди?

— Энди ўзингнинг ҳолингга ҳам қара, қизим, бу аҳволда ота-онанг қошидан жилмаслигинг лозим. Яхши гапирадими, ёмон гапирадими, ҳар қанча бўлганда ҳам ўзингники,— деди Сурий жаноб Басантийга яна насиҳат қилиб.

Басантий каравотни ердан олаётган эди, Сурий жаноб Човдҳрийни уришиб берди:

— Каравотни сен кўтарсанг-чи, биродар, кўриб турибсан-ку унинг қай аҳволдалигини!

— Ол, бу ёққа,— деди Човдҳрий ва ҳовли ичкарасига қадам қўйди.

— Қандай расво одамлар бор-а! Аҳволни кўриб-билиб туриб...— деганча Сурий жаноб уйга кириб кета бошлади.

Каравот кўтариб кетаётган Човдҳрий олдинда, Басантий билан поччаси унга эргашиб кўчага чиқишди-да, ўнг томонга қараб кетишди. Улардан бирорталари уй эгаларига қайрилиб қарамади ҳам.

— Бошпана берган одамга бир оғиз миннатдорчилик айтишга ҳам ярамади-я, касофатлар. Учаласи ҳам молдан бадтар экан. Лоақал дарвозани ёпиб қўймади,— деб яниганча Сурий жаноб дарвозани ёпгани ўзи изига қайтишга мажбур бўлди.

Уйга кириб, Сурий жаноб «Басантий кетди» деб қўйди-да, тонгги газеталарни мутолаа қилгани курсига чўкди.

Бу пайтда унинг хотини ошхонада иш қилиб юрарди.

— Эшитдим барини,— ошхонадан туриб жавоб берди хотини.— Барибир кетар эди-да, боғлаб қўйибдими уни бу ерга.

— Отаси келибди. Қизнинг бу ердалигини у қаёқдан била қолибди?

Хотини томонидан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Бир оздан кейин унинг овози келди:

— Чой дамлаб берайми сизга? Энди айланиб қаёққа ҳам борардингиз? Кеч бўлиб қолди.

Хотинининг муомаласидан кўнгли кўтарилган Сурий жаноб деди:

— Ўзим унга жавоб бердим. Минг қилса ҳам ўзиники ўзиники-да. Отасиникида тургани маъқул деб ўйладим.

Хотини томонидан яна ҳеч қанақа жавоб бўлмаганини кўриб, Сурий жаноб гапида давом этди:

— Нарсаларингни бир кўздан кечириб қўйдингми, йўқми? Бунақа одамларга ишониб бўладими? Тузингни ичиб, тузлугинга тупуради булар. Битта-яримта буюмни кўтариб жўнаб қолган бўлмасин тагин.

Шундай дея Сурий жаноб курсига жойлашиброқ ўтирди-да, бир кўзи чойда, газета мутолаасига берилди.

9

Басантий каравотда ёнбошлаб ўтирар, қаршисида чўлоқ тикувчи ерда ўтирганча унинг оёқларини уқалар ва ялтоқланиб тинмай хушомад қиларди.

Бўладиган иш бўлмай қолмас экан. Басантий ўзини минг ўтга-чўққа урди, чап берди, уйдан бош олиб чиқиб кетди, барибир айланиб юриб-юриб яна ўша тузоққа келиб тушди. Қари Булокийром унга уйланиб олиб, энди бу ютуғидан оғзи қулоғида эди.

— Айтмаганмидим, Басантий раний келади, келмай қолмайди деб? — ҳаяжондан нафаси оғзига тиқилиб жаврарди Булокийром. Қаттиқ ҳаяжонланганда оғзидан гап ўрнига нуқул «ғақ-ғақ» этган овоз чиқа бошлар ва дамбадам сўлаги оқиб кетар эди. Қаттиқ чарчаб ҳолдан тойган Басантий ярим юмуқ кўзи билан унга қараб турарди. Ўқтин-ўқтин кўзи бутунлай юмилиб қолар, бироқ бирпасдан кейин яна дарров очилиб кетарди. Ҳамма нарса унга тушга ўхшаб кўринаётганди. Бироқ Булокийромнинг қаршисида — ерда ўтиргани туш эмас, ўнг эди, у кўзига сурма қўйиб олган, эгнида жияги қизил оч сариқ анграқча, лаби-лабига тегмай тўхтовсиз гапирарди.

— Қурбонинг бўлай, жонгинам,— Басантийнинг оёғини уқалаганча жаврарди ва бошини ўнгга-сўлга зўр бериб чайқарди.— Оёққиналарингга жонимни қоқай! Дилбаримнинг оёққиналаридан ўзим ўргулай!

Басантий қаттиқ чарчаганди. Лекин у ўзини хотиржам ҳис қилмоқда эди. Чунки Булокийром уни кулбасига олиб келгандан бери унинг кўнглини олиш билан овора эди-да. Икки бора шарбат ичирди. Янги тикилган қўйлақларни битта-битта кўз-кўз қилиб чиқди, Басантийга деб тиккан ранго-ранг юбкалару сийнабандларни унинг олдига ёйиб ташлади. Басантий уларга мудроқ

кўзлари билан эринибгина қараб турарди. Туриб-туриб унинг шайтонлиги кўзиб кетарди-да, ўзича: «Оёғимни уқала, чўлоқ, уйингга олиб келдингми, энди оёғимни уқала, менга яхшилаб қарамасанг бўлмайди, аввал оёғимни уқалаб қойил қилиб қўй, нарёғини кейин кўрамиз, қани, қанақа бўлар экан», деб ўйларди. Ҳа, ҳозир оёғини уқалапти, ким билсин, эртага чангитиб сўка бошласа керак. Басантий эрта ҳақида ҳеч нарса ўйлагиси келмасди, нимани ўйлашни билмасди ҳам. Бироқ аҳён-аҳёнда беихтиёр юзидан қайноқ ёш томчилари думалаб тушарди. Дину келамадан деганча бадар кетди. Дину қайтиб келмайди деган сўзни эшитишга унинг тоқати чидамас, ҳеч қачон ундан умидини узмаган эди. Ҳозир ҳам ҳар дақиқада йўлига кўз тутиб ўтирибди. «У менинг бола туғишимни билади, шунинг учун қайтиб келади», деб ўйларди Басантий.

Булокийром каравот тагига қўйиб қўйилган бир сандиқчадан яшил, сариқ, қизил рангдаги турфа кийимларни битта-битта олиб, намойиш қила бошлади.

— Бундоқ кийиб кўрсанг-чи, Басантий раний, худди сенга қуйиб қўйгандек тикканман. Бўйингни аниқ билмасам ҳам сарвқомат дилбаримнинг қадди-қомати шундай кўзимнинг олдида турар эди-да.

Басантий бунақа бачкана қилиқларга дуч келамадан деб хаёлига ҳам келтирмаганди. У, Булокийром билан бир марта боғланиб олгандан кейин у тенги бошқа эркаклар хотини билан қандай муомала қилса, бу ҳам менга шундай муомала қилади, ҳукм юритади, сиқиб сувимни ичади, деб ўйлаганди. Бунинг ўрнига чўлоқ тикувчи «оббо» деб унинг оёғини уқалапти.

Басантийни бўйнига арқон солгандай қилиб олиб келишган дастлабки кунлари у бу қари чолни гажиб ташламоқчи, уйдаги ҳамма нарсани отиб, дабдала қилмоқчи, кулбага ўт қўйиб юбормоқчи бўлган эди. Бироқ Булокийром у ўйлаганчалик золим бўлиб чиқмади, бир довдир, хотин деб ўлиб юрган одам экан. Унинг шилқим ҳаракатларини кўриб, Басантий аввалига уялиб юрди. Кейин-кейин эса қаршисида қандайдир эрмакбоп ўйин ўйналаётганини пайқаб қолди. Бироқ бу ўйинни на бирор нарса билан хаспўшлаб, на жисму жонини унга фидо қилиб бўлар эди. Бундан ташқари у яна бир нарсани англай бошладик, Басантий энди бу ердан ҳеч қаёққа кетолмайди, қочиш учун ҳам, яшириниш учун ҳам бирон-бир йўл йўқ эди. Шуларни ўйлаб, худди кучли оқимга дош беролмай, ночор ўзини тўлқинлар ихтиёрига топширган одамдай, у юмшоқ ўринга шилқ этиб тушди.

— Мана буни бир кийиб кўр, Басантий раний,— қаршисида ўтирган Булокийром сариқ шойидан тикилган сийнабандни кўтариб кўрсатар экан, кафти билан уни оҳиста-оҳиста силаб кўяр эди. У яна бир ғалати қилиқ қилди: сийнабандни шаппа юзига ёйди-да, маст одамдай у ёқдан-бу ёққа чайқалиб тебрана бошлади. У сийнабандни силар, қайта-қайта олиб юзига босар, чўлп-чўлп ўпарди.

Басантий олдинга узалди-да, сийнабандни юлқиб унинг қўлидан олди.

— Қўйсанг-чи, бу нима қилиқ? Шу ҳам иш бўлди-ю,— деди у жаҳл билан.

Булокийром бошини кўтарди, Басантийга узоқ қараб қолди, кейин талмовсираб:

— Хафа бўлдингми? Ҳали менинг маликам хафа бўлиб қолдимми? Ахир мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ-ку, Басантий раний? — деди.

Ўттиз йил муқаддам хотинини чечак олиб кетган кундан бери Булокийром ҳувиллаб қолган уйини фақат гўзал орзулар, хаёл ва тасаввурлар билан обод қилиб келарди. Ҳовли томондан қайлиги оёғидаги балдоқчаларнинг ёқимли шиқирлашлари қулоғига чалинар, эшикдан унинг чўғдай қизил қўйлагига кўринар, чекка-чеккадан қўнғироқдай кулгилари эшитилар эди. Булокийром, уйлантириб қўясизларми, йўқми, деявериб маҳалла-кўйнинг қулоғини қоқиб, қўлига берди. Охири уни сартарошнинг бевасига уйлантириб қўймоқчи

бўлишди. Тикувчи азбаройи шошганидан ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Кун бўйи сартарошнинг беваси атрофида гирдикапалак бўлиб, ивирсиб юрарди. Бир куни у бевани бир гала хотин билан келаётганида учратиб қолди. Булокийром узоқдан уни чақириб шундай деди:

— Чамелий раний, бир жуфт сийнабандинг билан юбкангни менга бериб юбор, сен келгунча яхши газмолдан янгисини тикиб қўяман.

Бева ер ёрилмади-ю, ерга кирмади. Уятдан қора терга ботди. Бу гапани эшитиб, хотинлар ҳиринглаб кула бошлашди. Ўша пайтда-ку, шўрлик бева бир амаллаб ситилиб қочиб қолди, бироқ шундан кейин бутун қишлоққа майна бўлганини айтмайсизми. Бевани дугоналари пичинг қилар, ҳар қадамда юзига солиб, кўз очиргани қўймас эдилар, Булокийром бўлса ҳамон хирапашша бўлиб юргани-юрган эди. Ким қўрган катта-кичик уни калака қилар, масхара бўлар эди. Охири иш шу билан тугадики, шўрлик бева қишлоқдан бош олиб чиқиб кетди. Булокийром саргузаштининг биринчи фасли ҳам шу билан ниҳоясига етди.

Булокийром қишлоқ аҳли учун бамисоли «соғин сигир»га айланганди. Гўё ҳамма унинг «бошини иккита, оёғини тўртта» қилиб қўйиш ташвиши билан яшарди. Емишга тўймаган молдай қилиб, бечора тикувчига гоҳ серўт бир далани кўрсатишса, гоҳ бошқа майсазорни таклиф қилишарди. У қандай йўл билан бўлмасин, ишқилиб чўлоқ тикувчининг чўнтагини қоқиштириб олишса бўлгани. Содда-гўлликда ҳеч кимга бўй бермайдиган Булокийром ҳам ҳар гал одамларнинг фирибига лаққа тушаверарди. Мана, ёши бир жойга етиб, мўйсафид бўлибди-ю, на уй-рўзгорининг тайини бор, на бир армони ушалди. Қайлиқ учун бинойидек ясаиб қўйган уйи неча замондан бери йўқ меҳмонга мунтазир, хувиллаб ётибди. Айниқса, гўшангани алоҳида дид ва меҳр билан безаган, келинга атаб тикилган парча-ю, банорас либослар ёғоч дорда қатма-қат тўкилиб турибди, эшикнинг гирдо-гирдига тақилган гулчамбарлар кўзни олади. Худо ярлақан қайси кун эканки, бир пари-пайкар тилла-кумуш тақинчоқлару позебларини жаранглатганча бу қутлуғ остонадан кириб келади.

Булокийромнинг дилидаги биронта ҳам армони ушалмади-ю, лекин ҳунарнинг шарофати билан аёллар либосини тикишда ҳаммани ёқа ушлатиб қўйганди. Ҳақиқатан ҳам тикувчилик бобида унинг олдида тушадигани йўқ эди. Қачон қараманг, унинг дўкони олдида бир гала хотин-халаж уймалашиб турганини кўрасиз. Улар кийим-кечак ҳам тикдиришарди, ҳазил-мутойиба қилиб, кўнгилларини ёзиб ҳам олишарди. Бири: «Девакий жуда сени сўраб қолдида, Булокийром», деса, бошқаси: «Сен шошмасанг, қиз ўзи югуриб олдингга келади. Ахир, сени худо ҳеч нарсадан кам қилмаган-да», деб нимагадир шама қилишарди.

Бу гапларни эшитиб, ўзини ерга уриб Булокийром бадтар ҳовлиқиб, бо-сар-тусарини билмай қоларди. Уйланиш тўғрисида гап кетганда унинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Ўзи ҳам кўзларига сурма тортиб, шўх рангдаги анграқха кийиб оларди. Унинг бундай ясан-тусан қилиб олганини кўриб, «худди куёвнинг ўзи-я» деб ўйлайсиз. Бўлажак қайлиқ учун гоҳ керакли буюмлар: биндий (хол), сурхий (қизил бўёқ) сотиб олса, гоҳ марварид-маржон, пирпираклар, гуногун безаклар тўплар эди. Буниси ҳам майли-я, кийим тикадиган хонага битта... бешик келтириб қўйганини айтмайсизми? Бешик бўлганда ҳам қулинг ўргулсинидан: сариқ ва қизил ранг устидан ранг-баранг майда қоғоз гуллар ёпиштириб чиқилган, кичкина-кичкина жез қўнгироқчалар нафис жиринглаб туради.

Шу зайлда оз эмас, кўп эмас, роса ўттиз йил қайлиқ кутди Булокийром. Шунда ҳам кўнглининг бир чеккасида умид чироғи ўчмай, милтиллаб тураверди. Деҳлига келганидан кейин бир-икки жой билан гаплашилди, бироқ бу ерда ҳам элга кулги бўлди. Ниҳоят, тақдир уни мана шу Човдхрийга рўпара қилди. Аслида улар эски таниш эдилар. Ул-буллик бўлиб қолиш илинжи-

дами ёки касб-кори синиб, бисотида ҳеч вақо қолмагач, учинчи қизидан ҳам тезроқ қутилиш ниятидами, ҳарқалай тикувчига тўй ҳақида гап очганди. Агар қишлоқдаги битта-яримта қутқучининг гапига кириб, Булокийром Човдҳрийни судга бермаганида, балки бу иш ҳам аро йўлда қолиб кетармиди. Лекин суд бўладиган кун яқинлашавергач, бир кунни Човдҳрий Булокийром билан пандитни чақирди-да, Басантийни унга никоҳлаб берди.

Бугун эрталаб Басантий «эри»нинг уйига кириб келди. Сурий жанобнинг уйдан олиб келишгандан кейин уни ота-онасининг ҳужрасига қамаб қўйишди. Ташқарида отаси билан онаси ўзлари навбат билан қоровуллик қилиб туришди, «бу шумтакага ишониб бўладими?» Басантий билан бемалол ўтириб гаплашадиган одам унинг укаси Раму эди. Бироқ у ҳам Басантийга ота-онасининг оғзидан илиб олган гапларнигина гапирарди. Гарчи уни чолнинг қўйнига солиб қўйишлари аниқлигини билиб турса-да, Басантий Дину, албатта, тўйнинг устига кириб келади, деб ҳамон умид боғлаб ўтирарди. Дину унга уч ойдан кейин келаман деган эди, лекин, мана, орадан беш ой ўтиб кетди ҳамки, Басантий ундан умидини узгани йўқ, қайтанга хордевор ичида ўтириб ҳам икки кўзи ташқарида — Динунинг йўлида эди. Худди фильм қаҳрамонлари энг нозик пайтда етиб келиб, қийинчиликларни мардонавор баргараф қилгани каби, Дину ҳам бу ерга етиб келади, Булокийром ва отасига сичқоннинг инини минг танга қилиб қўяди, Дину уни ўзи билан олиб кетади, уйдагилар оғизларини очганча қолаверадилар. Шунча аччиқ-чучук тотганига қарамай, Басантий худди фильм қаҳрамони сингари, Дину ҳам айни тўй устига етиб келади, деб ўзини-ўзи ишонтириб ўтирарди. Ҳатто бугун эрталаб ҳовлига бир скутр тариллаб кириб келганида Басантийнинг кўнглидан дафъатан: «мени излаб Дину келди» деган фикр кечганди. Бироқ скутрдан Булокийром билан пандит тушиб келганди. Чўлоқ тикувчи ҳассасини дўқиллатганча Басантий қамаб қўйилган эшик тагига келиб ўтириб олганди.

Шундан кейин чинакамига тўй таралдуди бошланиб кетди. Пандит дуолар ўқиди, ойиси Булокийром олиб келган билакузукни Басантийга тақиб қўйди. Басантийнинг кўлига сариқ бўёқ, лабига сурхий сурилиб, кўзига сурма тортилди. Ҳаттоки, отаси билан ойиси Басантийни бир-бир кучоқлаб, кўз ёши ҳам қилишди. Манглайига тиллақош кўндириб, юзига ихчамгина чиммат ташлаб қўйишди, сўнг ойиси қизини битта-битта юргизиб ташқарига олиб чиқди. Пандит келиннинг билагига муқаддас ип боғлаб, дуолар ўқиди.

— Қиз энди сеники бўлди, Булокийром, сенга тегишга сўз берган эди, мана, сўзининг устидан чиқди,— деди Човдҳрий ва хирилдоқ овозда давом этди: — юрагимизни суғуриб бергандай бўлаяпмиз. Ишон, ўн-ўн беш жойдан унга оғиз солганлар бўлди, лекин биз: «йўқ, қаерга ваъда қилинган бўлса, қизимиз ўша ерга боради», дедик.

Бунга жавобан Булокийром ҳам титроқ овозда деди:

— Қизингнинг тагига гулдан кўрпа тўшайман, Човдҳрий, хотирингни жам қил.

Басантийнинг ойиси бўлса йиғисини тиёлмади. Кўзидан дувиллаб ёш тўкар, дам-бадам бурнини тортиб, барига артарди.

— Бора қол, қизим, бахтли бўл. Бугундан сен бизга бегона бўлдинг. Энди эрингнинг хизматини қил.

Буни эшитиб, Булокийромнинг ҳам ҳўрлиги келиб кетди ва чўлоқ оёғини силтаб ҳассасига таяна-таяна ўрnidан туриб, деди:

— Қизини узатаётган вақтда ота-онасига осон тутиб бўлмайди, Човдҳрий, лекин сен билгинки, қизинг ўз уйига бораётибди.

Човдҳрий хириллаган овозда жавоб берди:

— Сен бир оз шошқалоқлик қилдинг, Булокийром, бизлар қизимизни кўнгилдагидек қилиб узата ҳам олмадик. Яна икки-уч кун сабр қилганингда уйда ногора чалинарди, карнай-сурнай бўларди, бунинг опалари келишарди, юртга ош тортардик. Келинга ширин-шарбат сувлар ичирардик.

Басантийнинг ойиси ўкириб йиғлаб юборди ва қизини бағрига босганча бари билан бурнини арта-арта деди:

— Қизгинамнинг пешонасига ширин-шарбат сувлар ичиш ёзилган бўлса, ўзининг уйига бориб ҳам ичаверарди...

Чўлоқ Булокийром бу гапга жавобан йиғламсираган овозда бошини лиқиллатиб деди:

— Ичади, ичади, Басантийнинг ойиси, ширин-шарбат сувлар ичади!

Қиз узатаётган вақтда карнай-сурнай ё бўлар, ё бўлмас, дўст-дугоналар ё келар, ё келмас, буларсиз ҳам бир амаллаб узатса бўлаверади; бироқ кўз ёши бўлмаса, бу қанақа қиз узатиш бўлди? Бу вақтда Басантийнинг ойиси ростдан ҳам йиғлаётган эди, қизимни мисоли гулдай папалаб ўстирган эдим, Басантий кўзимизнинг оқу қораси эди, деб айтиб йиғлаётганди.

Бундан бир кунгина олдин Булокийром билан Човдхрий ўртасида охирги савдо пишган эди. Иккаласи бу савдодан гоёт мурасасозлик билан бир-бирларига оғир-енгил сўз айтмай, сан-манга бормасдан ниҳоясига етказди.

— Сенда нақд беш юз рупиям қолади, Булокийром, шуни бергин-да, омонатингни олиб кет,— деди Човдхрий.

— Нега беш юз рупия бўлар экан? Бир минг икки юз рупияга келишмаганмидик? Шундан тўққиз юз рупияни олгансан, менда уч юз рупиянг қолган,— жавоб берди Булокийром.

— Тўғри, уч юз рупия қолган, аммо қорнидаги бола-чи? Унга икки юз рупия берасан. Ахир тайёр ошга баковул бўлаётганингни унутма. Рўзгоринг гуллаганига хурсанд бўлсанг-чи! Бунинг учун икки юз рупиянинг юзига бориб ўтирасанми?

Буни эшитиб Булокийром тутақиб кетди:

— Иккиқат қизни келин қилиб тушириб борсам, одамлар юзимга тупир майдими? Ҳечқиси йўқ, хўп дедим, битта-яримта таъна қилса кўтараман, дедим. Лекин икки юз рупия қаердан чиқди?

Унга жавобан Човдхрий шартта шундай деди:

— Мендан нимани яширасан, Булокийром, бир эмас, уч бор уйлангансан. Учаласидан ҳам бирорта фарзанд кўрмадинг-ку. Олган хотинларинг қочиб кетаверди. Яна ҳам инсоф қилдим, бор-йўғи икки юз рупия сўрадим. Бошқа одам бўлганда беш юз минг рупия оғзининг бир чеккасидан чиққан бўларди. Уйингда бола ўйнаб, эл-юртнинг таънасидан қутулганинга шукур қил, оғайни.

Булокийромнинг нафаси ичига тушиб кетди. У қалтираб, ёнини кавлай бошлади. Човдхрий нақд беш юз рупияни қуртдай санаб олиб, қўйнига солди.

Кейин қизларини узатаётган вақтда онаси ҳам, отаси ҳам Басантийнинг бошидан силашди, унга узоқ умр, фаровон турмуш тилашди:

— Илоё қўшганинг билан қўша қариб, ували-жували бўл,— деб дуо қилишди.

Уларнинг олдида турган куёв Булокийром ҳаяжондан қалт-қалт титрарди.

Човдхрий, хотини ва Раму учовлари қўлларини узатиб Басантийни скутрга ўтказишди. Юзини калта чимматга яшириб олган Басантий куёвнинг ёнига ўтирди ва скутр ўйдим-чуқур кўчалардан юриб кетди. Ҳаял ўтмай улар Булокийромнинг кулбаси олдига келиб тўхташди.

Тикувчи жажжи-жажжи, чиройли кийимчаларни қўлида кўтарганча Басантийнинг қаршисида туриб деди:

— Қара, Басантий раний, болаларинга кийим бу, олди очик камзулча, қўйлакча, дўппи, мен буларни олдиндан тикиб қўйганман...

Булокийромнинг қўлида болалар кийимини кўриб, Басантий ҳайрон бўлди. У бир тикувчининг юзига, бир кийимчаларга қарарди. Қўйлакча жиякли эди, сариқ рангдаги дўпписига оқ пистончалар қадалган, умуман, тиккан буюмлари чиндан-да чиройли, қараб, кўзингни узолмасдинг.

Булокийромнинг қўлида болалар кийимини кўриб Басантий ғалати бўлиб кетди.

— Яхшими? — қувониб сўради Булокийром.— Боланг дунёга келсин, булардан ҳам чиройли кийимчалар тикиб бераман ўзим. Болаларга кийим тикишдан осони бор эканми, озгина мато кетади. Хотинлар кийимининг ўзидан эн чиқади.

Басантийга қорнидаги бола бошқа ёнбошига ағдарилиб ётгандай туюлиб кетди. Бундан у суюниб қўйди. Суюнмай бўладими, ахир унинг боласига бош-пана топилди-ку. Сушма бибининг чақалоғига ўхшаб, у ҳам боласига шиша-да сут беради, олдига хилма-хил ўйинчоқлар ташлаб қўяди, бешикка солиб тебратди.

— Яхшими? — сўрарди Булокийром.— Мен ҳали буларга кичкина-кичкина кўнғироқчалар қадаб қўяман, гул соламан, япон ипидан жуда ажойиб гул тикаман.

Басантий ўзини яна ҳам хотиржамроқ ҳис эта бошлади. Ҳозир таппа ётиб ухлайди-да, яхшилаб дамани олади. Уйқусида уни на Бардунинг ваҳимаси безовта қилади, на илонбашара отаси митти кўзларини чақчайтириб унга заҳрини сочиб турган бўлади, ҳаттоки қачондан бери уни таъқиб қилиб юрган арвоҳ ҳам энди даҳшат сололмайди.

Чўлоқ тикувчининг:

— Нимани ўйлаб қолдинг, маликам? — деган саволидан Басантий хушига келди. Булокийром бошини бир томонга қийшайтирганча оғзини очиб Басантийга қараб тураркан, ҳамон қўлида болалар кийимини кўз-кўз қиларди.

— Яхши тикилганми? Ранги сенга ёқдими? Болаларга очиқ рангдаги кийимлар ярашади-да.

Шу пайт ташқаридан хотинларнинг гаплашган овози келди:

— Келинни олиб келибдими, Булокий? Қани, бир юзини кўрсатсин-чи! Кетидан бир неча аёлнинг кулгани эшитилди.

Кимдир эшикни тақиллатди.

— Келин билан чақчақлашиб ўтиргандир-да. Сенга эшикни очиб бўпти!

— Оч эшикни, ҳой тикувчи, бизнинг кийимларимизни бериб юбор. Тагин топган бу қайлиғинг ҳам нарсаларимизни кўтариб жўнаб қолмасин.

Хотинлар ҳиринглаб кула бошлашди.

— Кундузи келинни устидан қулфлаб нима қиласан? Бирга ўтиргинг келса, кечаси ўтирмайсанми?

Хотинлар яна кулишди.

— Ие, шунақами, кечаси у киши эркак бўлиб қоладилар, дегин ҳали?

Яна бир хотин унга қўшимча қилди:

— Илгариги хотини балонинг ўқидай бўлган деб эшитамиз. Чечак билан оғримаганида у ҳам бола-чақалик бўлган бўлармиди.

Эшик яна тақиллади.

— Келиннинг юзини бир кўрайлик!

Хотинлардан бири бидирлаб деди:

— Вой, ўша Човдҳрий саргарошнинг қизи-да, ким бўларди. Кўп кўргансан.

Хотинлар ўзаро гаплашиб-кулишганча у ердан кетишди.

— Булар ҳаммаси сенга куляпти, Басантий раний, ҳаммаси сенга куляпти,— деди Булокийром изза тортиб.— Ҳар ўн кунда бир хотинлар келиб, эшигимни тақиллатади. Лекин мен, йўқ, уйланмайман, уйлансам ҳам фақат Басантий ранийга уйланаман, деб битта жавобни айтардим.— Кейин жуда муҳим гап айтаётгандай олдинга энгашди.— Буларнинг ичида Жонкий деган биттаси бор эди. Ўлгудай маҳмадона эди. Отаси ўшани менга бермоқчи бўлиб юрарди. Мен уни рад қилгандим, у менга қон душман бўлди-қолди.

Басантий каравотда шалпайиб ўтирганча чолнинг гапига қулоқ соларди. Чўлоқ тикувчининг ранги заҳил, қорғин, дардмандга ўхшарди, гапирганда

оғзидан тупук сачраб, сўлаги оқиб кетаверарди. Бирдан Булокийром ўзини олдинга ташлаб Басантийнинг иккала оёғидан ушлаб олди-да, йиглаб, ёлвора бошлади:

— Мени ташлаб кетма, Басантий раний! Мени тишлаб кетма! Мен соппа-соғман! Менга ҳеч нарса қилмаган, менга ҳеч нарса қилмаган!..

Кейин у ўрнидан турди-да, каравот орқасидаги токчадан бир шиша олди.

— Табиб берганди. Шишадагининг ҳаммасини ичиб тугатсанг, таносилингда асар ҳам қолмайди, деган эди.

У шишани Басантийнинг олдига олиб келиб деди:

— Икки шишасини ичиб тугатдим. Бу учинчиси. Кўпи билан яна бирикки ой қолди.

Басантийнинг кўзлари юмила бошлади. Бу уйдаги бошқа ҳеч нарсани ҳисобга олмагандан ҳам мана бу юмшоққина ўрин солиб қўйилган каравотнинг борлиги унинг учун катта бахт эди! Бундан ташқари, ҳар жой-ҳар жойда бетартиб сочилиб ётган яна жуда кўп лаш-лушлар ҳам уйга ўзига яраша файз қўшиб турарди.

Басантий дераза олдида тик турарди. Тун яримлаб қолганди. У Динунинг ётоқхонасида турган маҳалида биринчи марта мана шундай сукунат билан юзма-юз бўлганди. У ерда ҳам тун ярмидан оққандагина борлиқни сукунат қамраб, ой ўзининг кумуш нурларини аямай сочарди. Шунда Басантий дераза раҳида ўтириб, тун манзарасини суқланиб томоша қиларди. У пайтда Дину пишиллаб ухлаб ётган бўларди, ҳозир эса ёнида чўлоқ тикувчи ўликдай чўзилиб ётибди. Бу ерда ҳам деразадан ўйдим-чуқур, баланд-паст дала кўзга ташланар, даланинг нариги ёғидаги қуюқ ва нотекис қоронғиликлар у ерда ҳам кулба ва ертўлалар борлигидан дарак бериб турарди. Басантий нигоҳини юқорига кўтарди. Осмонда минглаб юлдуз жимир-жимир қиларди. Басантий осмоннинг тубсизлигини умрида биринчи марта ҳис этди. Динунинг хонасидан юлдузлар бунчалик кўп кўринмасди. Юлдузлар шунчалик кўп эдики, чек-поёни йўқ. «Кошкийди шу юлдузлар орасига кириб, йўқ бўлиб кетсам. Улар ичида мен ҳам битта юлдуздай порлаб турсам. Начора, осмон узоқ, ер қаттиқ», кўнглидан ўтказди Басантий.

Ойнинг кумуш нурлари деразага ҳам тўкилмоқда эди. Дераза ёнида туриб, ойдинни томоша қилар экан, Басантий Динуни ўйлаб кетди. Қайси тоғу тошлар орасига кириб яширинди экан? Узоғи билан уч ойда қайтиб келаман деган эди-ку. Мана, беш ой ўтди, ҳалигача ундан дарак йўқ. Қаерда экан у ҳозир? Ким билади, балки у ҳам Басантийга ўхшаб дераза олдида турганча юлдуз санаётгандир? Ёнида хотини ухлаб ётгандир? Басантий унинг ойдинда балқиб турган чеҳрасини алайна-ошкор кўз олдига келтирди. Динунинг ўз хаёлидаги аксини томоша қилиб туриш ҳам катта, чексиз бахт эканини Басантий дилдан ҳис этди! Шу он унинг қорнидаги бола қимирлаб, Басантийнинг бадани жимирлаб кетди.

10

Басантий куёв билан скутрга ўтириб, Булокийромникига қараб йўл олган пайтда узоқ тоғ оралигида Дину тупроқли тоғ йўлидан хотини билан бирга Жваладевий бутхонаси сари кетиб борар эди. Унинг дўмбоққина, хушрўй хотини ҳақир устида талтайиб ўтириб олган, Дину эса унинг орқасида яёв борарди.

Жваладевий бутхонаси довоннинг нариги ёнида бўлиб, у ерга тоғ яйловларини кесиб ўтган мана шу тупроқ йўлдан борилар эди. Йўлнинг ҳар икки томонида ёз офтобидан яшнаган далалар ястаниб ётарди. Далаларнинг нариги бошида ҳақкам-дуккам тоғли деҳқонларнинг уйлари кўзга ташланарди.

Яна бир кўсча¹ олдинда, довон ўнгурида тупроқ йўл қайрилиб, телалик ортига ўтиб, кўздан йўқоларди. Динунинг хотини ҳачирда жим ўтиролмай гоҳ у, гоҳ бу томонга оғиб кетар, Дину югуриб бориб уни ушлаб қолар ва тўғрилаб ўтқазиб қўяр эди. Шу алпозда улар беш милялик масофани юриб ўтишди, лекин шу ҳам Динунинг хотинини эзиб, икки букиб қўйганди.

— Йўл юриб ўлиб кетар эканман-да,— хотини бот-бот шундай деб йиғлаб борарди. Унга жавобан Дину хотинини жеркиб берарди:

— Жим бўл! Бало ҳам урмайди! Ҳачирда кетаяпти-ю, тагин йиғлайди.

— Юрагимга бир нарса бўлаётганга ўхшаяпти.

— Нима бўлаётганга ўхшаяпти?

— Худди бир нарса кемираётганга ўхшаяпти.

Вақти-вақти билан Дину ҳачирни тўхтатиб, хотинини суяб ерга туширар, хотини бирпас йўл четида чўзилиб, нафасини ростлаб оларди.

Онасининг қистови билан Дину хотинини Жваладевий бутхонасига зиёратга олиб кетмоқда эди. Қишлоқ қариялари онасига, қизингизга Жваладевийдан теккан, то бориб, сигиниб келмагунча боласига зиён етаверади, деб кўп уқдиришарди. Икки марта Рукмийнинг боласи тушди. Икки-уч йил бурун уни узоқ бир қишлоқдаги бахшига олиб бориб қоқтириб-суқтиришди, орқасидан тумор-тутатқи-ю эзибичкилар ҳам қилдиришди. Барибир фойдаси бўлмади. Бу сафар, Динунинг қишлоққа қайтиб келганидан уч ойча ўтгач, онаси унга хотинингни бутхонага олиб бор, Дургани зиёрат қилсин, зора, дуолари мустажоб бўлиб, шифо топиб кетса, деб туриб олди.

Кун оғиб, тоғ чўққилари ортига ўта бошлаган эди. Кўп ўтмай, тоғ соялари тезлик билан чўзилиб, бутун водийни қамраб олди ва қоронғилик чўка бошлади. Дину бутхонага етиб ололсак кошкийди, деб хавотирга тушиб қолди. Ўзи ҳам ҳачирга мингашиб олди-да, товони билан тез-тез ҳачирни ниқтай бошлади. Онда-сонда учраган йўловчи деҳқонлардан у:

— Бутхонагача қанча бор? — деб сўраб қўярди.

Деҳқонлар катта тоғ томонга боши билан ишора қилиб:

— Ҳов яна, яқинда,— деб бир хилда жавоб қайтарар эдилар.

Бироқ ҳамон «анави яқин ер»дан нишона кўринай демасди.

Қишлоғида битта-яримта тузукроқ табиб ё доктор бўлганда Дину бундай ит азобиди қийналиб юрмаган бўларди. Деҳлида ҳамма докторга мурожаат қилади. Лекин қишлоқда докторнинг ўзи йўқ. Маҳаллий табибнинг қўлбола дориларини Рукмий беармон ичди, лекин заррача нафини сезмади. Тумор-тутатқи-ю эзибичкилар кор қилмади. Охири қишлоқ пандитининг маслаҳатини онасининг қийин-қистовлари билан Дину сўнгги чорани кўришга рози бўлди. Ҳа, ҳеч бандасини тирноққа зор қилмасин экан. Эртасига у тоғасининг ҳачирини сўраб олиб келди-да, Рукмийни шунга ўтқазиб, қайдасан Жваладевий деб йўлга тушди. Дину чиндан ҳам ихлос билан бутхонани зиёрат қилишга, садақа беришга, тангри Дурга санамига гулчамбар тақиб, шу билан хотинининг дардига шифо топишга қаттиқ бел боғлаганди.

Довонни айланиб ўтишгач, манзара бирдан ўзгарди. Йўлга яқин бир жойдан қандайдир шаршара овози қулоққа чалинарди. Баҳайбат пийпал ва бар дарахлари тоғлар билан бас бойлашмоқчидай кўкка буй чўзган. Ҳар жой-ҳар жойда тиланчи ва моховлар ўтириб зиёратчилардан садақа сўрардилар. Зиёратчиларни қуршаган болалар ҳам кўзга ташланади. Яна бир жойда бошдан-оёқ синдур билан нақш солиб ташланган маймунлар шоҳи Ҳануманжийнинг ҳайкали савлат тўкиб турар, унинг пойида олдига кажкулини қўйганча кўзлари қип-қизил бир ҳинду қаландари чордона куриб ўтирарди. Ҳайкалнинг пастки қисми зиёратчиларнинг қўли тегавериб, қорайиб, йилтираб кетибди. Ўша ердан ўтаётганда қаландар овоз берди ва Дину бошини эгиб, қўлини жуфтлаштирди-да, ўн пайсалик чақани ёғли косага итқитди. Рукмий

¹ Кўс — бир чақиримлик масофа.

ҳам қўлларини жуфтлаштирди, ҳайкални тавоф қилиб, сўнг иккаласи йўлда давом этди.

Сал нари боргач, яна бир синдур билан нақшланган ҳайкал учради. Аслида у бир қоя бўлиб, синдур билан тангри сиймоси тасвирланган эди.

Бу ерда ҳам Дину ўн пайса садақа инъом қилди. Шаҳар кўрган бўлишига қарамай бу ердаги вазиятдан Динунинг юрагини ваҳм босмоқда эди.

Бир оз нарида улкан баргад дарахти кўринди. Дину сўраб, мана шу дарахт тагида қурбонлиқ қилинадиган супа борлигини, у ердан бир неча зина юқори чиқилса, Жваладевий бутхонаси келишини, ўша жойда бутхона роҳиби зиёрат қабул қилишини билиб олди. Ҳачирни йўл четидаги бир дарахтга боғлаб қўйиб, эр-хотин етаклашиб баргад томон йўл олди. Йўл-йўлакай қишлоғу қасабалардан келган жуда кўп кишилар юрганини кўришди. Бировнинг қўлтиғида каттакон хўроз бўлса, яна бирови муштдай кўзини бағрида кўтариб борар, бошқа биттаси бўйнига арқон солинган ўжар кўйни кучаниб сургаб келарди. Булар жонлиқни ўзлари билан олиб келган зиёратчилар эди. Ҳолбуки, қурбонлиқбоп жонлиқни бутхонанинг ўзидан ҳам топса бўларди. Пулини тўласа бўлди, жонлиқ ўзидан-ўзи супага келиб турибди-да! Дину ҳам шундай қилиб қўя қолди.

Баргаддан сал нарида супа бўлиб, ёнида атрофи девор билан ўралган кичкинагина саҳн бор эди. Рукмийни баргад тагида қолдириб, Дину бир ўзи қурбонлиқ қилгани кетди. Саҳнга бориб қараса, девор ичкарасида тангри Дурганинг уч-тўртта кичкина-кичкина ҳайкалчаси ясаб қўйилган экан. Жонлиқ супада сўйилиб, ўша ердан унинг боши саҳнга олиб келинар экан. Учала ҳайкалча ҳам қип-қизил қонга бўялиб кетибди. Ҳар жонлиқ сўйилгандан кейин иссиқ-иссиқ қондан аввал ҳайкалчаларнинг пешонасига, ундан сўнг зиёратчиларнинг пешонасига хол суриларди. Ирим учун шундай қилинар экан. Саҳн сиртида сачраган қон доғлари, сочилиб ётган қонли хўроз патлари кўзга ташланарди.

Бир миққийгина бола жонлиқ сўйиш учун Динудан биру чорак рупия пул олганди. Ўша бола уни супага бошлаб келди. Дину супа олдига келганида супа чеккасида ярим яланғоч бир одам қўлида ошпичоқ ушлаб тик турарди. Бутхона хизматчиси олдинга чиқиб, кўзини супа ўртасига олиб бориб қўйди. Кейин у бу ишга қанчалик усталигини намойиш қилмоқчидек, кўзининг иккала орқа оёғини сал орқага суриб, кериб қўйди. Бунда кўзи сакраб кетолмасди, чунки у на оёқларини йиға олар, на сакраш учун ўзини чоғлай оларди. Бусиз ҳам кўзи ҳаддан ташқари кичик ва нимжон бўлиб, ўзини базўр тутиб турарди. Боягидай қилиб қўйгандан кейин жонивор турган жойида қимир этмай қолди. Фақат ифлосланган барра териси учиб-учиб кўяр эди.

Кўзини қимир этмайдиган қилиб қўйганидан кейин уни бисмил қилиш узоқ чўзилмади. Эшли, қон юқи ошпичоқнинг биргина зарби ишни ҳал этди-қўйди. Бўйни чўрт узилиб тушгандан кейин ҳам кўзининг оёқлари бир зум ўшандай тураверди. Бола каллани ердан чаққон олди-да, Динуга қараб, саҳнга ўтишга ишора қилди.

Дину хотинининг олдига қайтиб келганида унинг пешонасида янги сурилган қип-қизил хол йилтираб турарди.

Бутхона саҳни жуда катта эди. Унга қизил ва оқ рангдаги катлар қўйилганди. Ҳалиги машҳур қудуқ саҳннинг бир чеккасидаги каттакон бар дарахтининг тагида жойлашган эди. Қудуқнинг ичида шивлинг — тангри Шива таносил аъзосининг шакли ясаб қўйилган бўлиб, уни зиёрат қилгани узоқ-узоқлардан зиёратчилар келар эди. Дину билан хотини саҳнга етиб келишлари билан сабрлари чидамай тўғри ўша қудуқ томон ошиқишди. Қудуқ яқинида бир ҳинду мулласи овоз чиқариб, қироат қиларди. Яқин бориб кўришса, қудуқ улар ўйлаганчалик катта ҳам эмас, чоққина экан, лекин ҳаддан ташқари чуқур экан. Дину дарров бўйнини чўзиб, қудуқ ичига мўралади. Пастда, жуда ҳам пастда, қоронғилик ичида сувга ўхшаган бир нима йилтиллаб кўри-

нарди. У энди қараган ҳам эдики, кимдир унинг гарданидан тутиб орқага тортди. Бу ҳали ҳам қироат қилишда давом этаётган ҳинду муллеси эди. Қироатини тўхтатмай, у чап қўли билан Динунинг бўйнидан ушлаб тортган экан. Мулла ўнг қўлида ушлаб турган кажжулини кўрсатиб, бир рупиялик яхлит танга ташлашини айтди.

Ялтираган қумуш танга ташлангандан кейин мулла кажкулга тутатқи сепди, кейин қироат қилган кўйи Динуга оловни кўрсатди ва эр-хотин иккаласига «қудуққа энгашинлар» дегандек ишора қилди. Куйган тутатқи қоронғи қудуқ ичига тушиб кетди. Пастга тушгач, бир зум олов липиллаб ёниб турди, кўм-кўк аланга қудуқ тагида илондай эшиларкан, унинг ёғдусидан йилтиллаб турган сув ўртасида қопқора шарпа кўзга чалинди. Эр-хотин иккови нафасини ичига ютиб қараб турарди. Олов ўчгандан кейин иккови қўлларини қовуштириб, таъзим қилди-да, қисқа дуо ўқиб, ўзларини орқага олди.

— Кўрдиларингми? — зарда билан сўради мулла. — Маҳорож бўйнига ўралган илонни кўрдиларингми?

Сув юзида сузиб, бурала-бурала икки қисмга бўлиниб кетган кўк аланга ҳақиқатан ҳам тўлғанаётган илонни эса солар эди. Ҳар ҳолда Дину шундай тасаввур қилди. Бироқ Рукмий яна қоп-қора сув, сув юзида ғалати нарсанинг шакли ҳам акс этганига иқроор бўлди.

Қудуқдан четланиб, улар оқ ва қизил катлар қўйилган бутхона ҳовлисига ўтишди. Уй томондан бутхонада ранго-ранг гўзал либослар, гулчамбарлар ва дур-гавҳарлар қадалган алвонларга кўмилган бир нечта маъбуд ва маъбудаларнинг сиймолари жимжима қиларди. Ҳовлига қадам қўйишдан олдин ҳамма зиёратчилар бир катта ҳовуз олдига боришарди. У ерда мулла кичкинагина челақча билан ҳовуздан сув олиб зиёратчиларнинг оёғини ювиб қўяётган эди. Эр-хотин иккаласи ҳам оёқ-қўлини чайиб, ҳовлига кириб келди ва ўтиришлари билан Дину қишлоқдаги пандитнинг маслаҳати билан ичига ширинлик, ёнғоқ мағзи ва зиёратга тааллуқли бошқа нарсалар солинган тугунини очди.

Ана шундан кейин бу ерда кўрган нарсаларидан сал бўлмаса Динунинг юраги ёрилаёзди.

Роҳиб ҳовлининг қоқ ўртасига ўтириб олди-да, муолижа ишларини бақоида адо этишга киришди. Ўнг томонда роҳиб, чап томонда Дину чордона куриб ўтирарди. Рукмий эса иккала эркакнинг ўртасига чўккан. Мантрлардан узоқ қироат қилиб бўлгандан кейин роҳиб ўрнидан турди-да, бир идишга бозиллаган чўғ солиб олиб келди. У қироат қилганча идишга қандайдир нарса ташлади, кейин ниманингдир кукунини сепган эди, кукун аввалига бир аланга берди-да, кейин ўчиб, тутай бошлади. Роҳиб чўғли идишни ўртага қўйди-да, Рукмийга унинг устига энгашишни айтди. Идишдан бурқсаб тутун кўтаришларди. Рукмий анчагача унинг устида энгашиб тургач, охири бардоши етмади. Роҳиб идишни ердан олди-да, уни Рукмийнинг башарасига яқин келтирди, қироат қилганча доира ясаб айлантира бошлади. Аввалига Рукмий юзини бир четга олиб қочди, чунки тутун унинг нафасини бўғиб юборганди. Шунда роҳиб Динуга қараб:

— Хотинингни бошини тўғрилаб тур, йўқса, тангрининг қаҳри келиб, зиёрати қабул бўлмайди,— деди ўшқириб.

Рукмийнинг кўнгли беҳузур бўла бошлади. Унинг кўзлари тепага бўлиб, ранги девордай оқариб кетганди. Бироқ зиёратни тўхтатиб қўйиш мумкин эмасди. Дину хотинининг бошини иккала қўли орасига олиб, маҳкам ушлаб турди. Шунда Рукмий қаттиқ силтаниб, бошини унинг чангалидан бўшатиб олди. Кўзлари сузилиб, боши у ёқдан-бу ёққа чайқала бошлади. Бир оздан кейин ёпинчиғи оғиб, боши очилиб кетди ва қуоқ сочи ҳам тўлқинланиб чайқала бошлади. Жувоннинг ярим юмуқ кўзлари қизариб, қонталаш бўлиб кетганди. Роҳиб:

— Кўйиб юбор! Тангри нозил бўлаяпти! — дейиши билан Дину шошиб ўзини четга олди. Хотинининг боши чайқалаётганини, сочлари тўзиб, оғзини катта очиб турганидан Дину уни таниёлмаганди.

Роҳиб яна ҳам баландроқ овозда қироат қила бошлади. У ширинлик солинган баркашни, оловли идишни ва ирим-сиримларга тегишли яна бир идишни орқага суриб қўйди.

— Тангри дарғазаб бўлмоқда! Эҳтиёт бўл, уриб юборди! Қоч!

Дину яна орқароқ чекинди. Рукмийнинг қошлари чиндан қаттиқ чимирилиб кетганди. Унинг нафас олиши оғирлашиб, юзида қинғир-қийшиқ чизиклар пайдо бўлганди. Рукмий гавдаси билан яна бир силкиниб тушди-да, типирчилай бошлади. Бир вақт ўнг оёғини ололмай ерга ағдарилди ва узала тушиб ётганча қўл ва оёқларини қоқиб, у ёнидан бу ёнига айлана бошлади.

— Тангри дарғазаб бўлаяпти! Тангрининг авзоини қара! Тангри ғазаб отига минган!

Шунда роҳиб тангрини хурсанд қилиш учун унинг оғзига ширинликдан садақа қилиш лозимлигини уқдирди. Ўзини ҳар ёққа уриб типирчилайётган тангрининг оғзига ширинлик солиш кошки осон иш бўлса. Дину эгилиб, баркашдан бир бўғирсоқ олди-да, жон талвасасида типирчилайётган Рукмийнинг оғзига тика бошлади. Рукмийнинг оғзи маҳкам юмуқ эди.

— Сол! Сол! Тангри дарғазаб бўлаяпти! — Шундан кейин Дину хотинининг қўлларини тиззаси остига олиб, бир қўли билан башарасидан тутди ва иккинчи қўли билан бўғирсоқни унинг оғзига тика бошлади. Рукмий яна зўр бериб типирчилади, оғзини олиб қочишга уринди. Дину энди чап қўли билан хотинининг сочидан тутамлаб олди-да, ўнг қўли билан бўғирсоқни унинг оғзига тика бошлади. Рукмийнинг кўзлари косасидан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди. Пешонасидан шовиллаб тер қуярди, лаблари кўкариб кетганди. У ҳансираб, нафас олиши тобора қийинлашиб борарди.

Роҳиб олдингидан ҳам баланд овозда шовқин солиб дуолар ўқирди. Тишларини қисиб олган Рукмийнинг оғзига бўғирсоқ тиқишга уринар экан, Динунинг қўли қалтираб кетди ва юраги дук-дук ура бошлади.

Бироқ бу сафар Дину хотинининг юзидан босган эди, тангрининг оғзи ўзидан-ўзи очилиб кетди ва садақани қабул қилди. Дину Рукмийнинг оғзига тикқан бўғирсоқнинг бир қисми уваланиб, пастга тўкилди. Хотинининг гавдаси шалвираб, энди уринмай қўйганди. Унинг чувалган сочлари қонсиз юзига тўшалиб, ўзи ерда беҳуш ётар, чала тикилган бўғирсоқнинг ярми оғзидан чиқиб турарди.

— Тангрининг муроди ҳосил бўлди! Тангри хурсанд бўлди! — деди роҳиб босиқ тантана ва тақво билан.

Динунинг юраги ҳамон дук-дук тепарди.

Роҳиб зиёрат лаганини ердан ола туриб, писанда билан:

— Беш рупия! — деди-да, Динуга қараб ўнг қўлини чўзди.

Дину ўрnidан турди, чўнтагидан уч рупиялик пул чиқариб роҳибга чўзди. Роҳиб пулни олиб ерга отиб юборди ва қўлини яна олдинга чўзганча:

— Беш рупия! — деди қатъий оҳангда.

Бу гал Динудан жуда ўтиб кетди. Унга аввалбошданоқ роҳибнинг ҳамма ҳаракатлари шубҳали кўринаётган эди. Деҳлида яшаганидан кейин бунақа ишларга у бир оз шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолган эди. Бу ерга аслида онасининг сазасини ўлдирилмаганидан, қолаверса, фарзанд кўриш учун ҳамма томондан умиди узилиб, ночорлик туфайлидангина келган эди.

— Нега ерга отасан? Қўлимга берсанг бўлмасдимми?

— Тангрини беҳурмат қилма, осий! — бақариб берди роҳиб ва Динуга шунақанги ўкрайиб қарадики, Дину турган жойида қотиб қолди.

Дину у ерда бир эмас, бир неча роҳиб айланиб юрганини англади. Супада ошпичоқ тутган биттаси, Жваладевий бутхонаси саҳнида садақа қабул қиладиган яна биттаси, кейин қудуқ тепасида ўтирган анави роҳиб чол. Рукмий

ҳамон ерда ҳушсиз, юзтубан ётарди. Дину индамай ердан уч рупияни олдида, чўнтагидан яна икки рупия чиқариб, роҳибнинг қўлига беш рупияни тутқазди.

Роҳиб пулни олди ва лагандан бир чимдим ширинлик олиб, Динуга узатди.

— Тангри иноятига иқрор бўлгил!

Дину иккала қўлини узатиб, тангри иноятини қабул қилди.

— Тангрининг газаби бартараф бўлди. Худо хоҳласа энди унинг боласи тушмайди.

Сўнг Динунинг манглайига разм солиб қараркан, қўшимча қилди:

— Ўғиллик бўласан! Тангрининг марҳамати билан ўғиллик бўласан! Тангри номига ис чиқариб тур! Ҳар ўн беш кунда ис чиқариб тур!

Рукмий ҳамон ҳушсиз ётарди, унинг лаблари ёмон кўкариб кетганди. Дину хотинини суяб, кўтаришга ҳаракат қила бошлади. Бу аҳволда қишлоққа қандай етиб боришини ўйлаб, йигитнинг боши қотганди.

11

Гарчи бу ўзларининг эски маҳаллалари бўлса ҳам Басантийга энди еттиёт бегонадай туюлмоқда эди. Қизиқ, атиги етти-саккиз ой ичида ҳамма нарса шунчалик тез эскириши мумкин экан-да? Баъзи уйлар нураб, ҳадеганда босиб қоладигандай кўринарди. Сут дўкони ёнидаги уйдан Капур соҳиб чиқиб келяпти. У олдингидан анча кексайиб, мункайиб қолибди. У Басантийга қараб-қараб ўтиб кетса-да, барибир таниёлмаяпти, охири йўлнинг нариги томонига ўтиб кетди. «Капур соҳиб чойхонада чойхўрлик қилгани кетаяпти», кўнглидан ўтказди Басантий. «Илгари ҳам худди ана шу пайтда уйдан чиқарди». Рўпарадаги уйда турадиган кекса кампир ўзининг гилдиракли темир аравачаси томон битта-битта қадам ташлаб юриб келяпти. «Илгари фақат ҳасса таяниб юрарди, энди бутунлай чўкиб қолибди», ўйлади Басантий кампирнинг ҳозирги ҳолига ачиниб. Меҳта-жий бўлса уйи олдидаги ҳамма дарахтни қўпориб ташлабди. Дарахтлар кетиб, унинг уйи яланғоч одамдай очилиб қолибди. Нега қўпориб ташладийкин? Басантий бу ҳовлига кириб, дарахтларида арғамчи учар, болалар билан бекинмачоқ ўйнаганда, кириб яширинар эди. Энди у ерда ҳеч бир дарахт йўқ, яп-яйдоқ.

Болани бағрида кўтарганча Басантий уни дам у қўлидан дам бу қўлига олар, ҳар ўн қадамда бир тўхтаб, атрофдаги уйларга разм солиб қарарди. Ўздан сал орқароқда у билан изма-из ҳассасини дўқиллатганча Булокийром келарди. Қадрдон маҳаллаларига етгач, Басантийнинг кўнгли не ҳолга тушганини айтиш қийин эди, у гўё сал назардан қочирса йўқотиб қўядигандай, теваракдаги ҳар бир нарсага ҳарислик билан тикилиб қарарди.

Такси майдончасида илгаригидан кўпроқ такси турганга ўхшарди. Қулоқни батангга келтирувчи бақироқ ҳайдовчилару мижозлар ҳам кўпайгандай. Эри билан ёнма-ён майдонча олдидан ўтиб кетаётганда ногоҳ Басантийнинг қулоғига овоз чалинди:

— Бизлар шу чўлоқчалик ҳам бўлолмадик-а!

Кетидан гурр кулги кўтарилди.

Кинояга Басантий парво қилмади. У, битта-яримта таниш шофёр қўриб қолгандир-да, деб ўйлади, холос. Ёнида манови рўдапо чўлоқ бўлмаганда-ку, бошлаб жавоб қайтарган бўларди-я! Илгари унга беҳуда гап айтгани ҳеч кимнинг ҳадди сиғмас, ҳадди сиққанлар ҳам қилган ишига пушаймон қилмай қолмасди. Басантий каттамисан, кичикмисан, деб аяб ўтирмасди, бир гап билан нақ ерга киргазиб юборарди. Бу ерда ўзи доим шу эди. Такси майдончаси ёнидан чўрилик қилгани Рамеш Нагарга ўтиб кетаётган хотин-қизларнинг юраги безиллаб қолганди, узоқданоқ луқмалар ёғила бошларди. Ба-

сангий ичида, «Орадан шунча вақт ўтса ғам бу қанжиқлар ҳалиям ўзгармабди», деб ўйлади-да, индамай ўтиб кетаверди.

Туш оғиб, унда-мунда хонадонлардан хизматкор болалар чиқиб келмоқда эди. Улар қўлларида бўш шиша кўтариб олган бўлиб, ҳаммалари сут дўкони олдида тўпланмоқда эди. Қизик, бугун ҳам Басантийнинг ойиси шу ердаямикин?

— Ҳой Басантий! — кимдир чақирди.

Қараса, Сушма бибининг хизматкори Жасса. Басантий уни дарров таниди.

— Мўйловинг ўсиб кетибди-ку, Жасса,— деди Басантий кулиб.— Ўзинг ҳам кап-катта одам бўп қопсан. Қаерда ишляяпсан ҳозир?

— Ўша ерда, Сушма бибининг олдида.

— Ҳозир шишага қанча сув қўшасан, Жасса?

— Ким сув қўшибди?

— Ҳо-о, орқадаги қувур сувидан қўшган менмидим, сенмидинг?

— Ҳозир қувурлар кеч очилади,— деди Жасса қизариб. Кейин Басантийнинг орқасига ишора қилиб сўради: — Анови ким?

— Кимни айтаяпсан?

— Орқангдан келаётган чўлоқни-да.

Басантий орқасига бурилиб қараб деди:

— Отанг-ку. Отангни танимай қолдингми?

Жасса дарров болага ишора қилиб деди:

— Менинг эмас, мана бунинг отаси де.

— Динуни бирон ерда кўрмадингми? — беихтиёр сўради Басантий.

Шундай деди-ю, баданидан тер чиқиб кетди, бироқ дарҳол ўзини қўлга олди. Оғзидан Дину исми қандай чиққанига ўзи ҳайрон эди.

— Мана бу ерда кирчи ўтирарди, менинг амаким. У қаёққа кетди? — деди у гапни бошқа ёққа буриб.

— Кирчими? У ҳали ҳам шу ерда ўтиради. Полициячи келиб унинг ғалтаги билан дазмолини кўтариб кетганидан хабаринг йўқми? — деди Жасса.

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди? Ҳозир у оқсоқолнинг супасида ўтириб дазмол босади. Ғалтаги йўқ-да энди. Кечаси ана шу супада ётиб ухлайди.

— Нимага?

— Ўғли Манглув уни уйдан ҳайдаб юборди. Манглув ҳозир ғалтак судраб мева сотади. Орқадаги майдонда ўтиради.

— Нималар деяпсан? Ўз отасини ҳайдаб юбордимми?

— Онасини ҳам, отасини ҳам, иккаловини ҳам қувиб юборди. Кирчи эр-хотин ўғиллариникига бориб турмаётувдими, бир куни ўғли иккаласини ҳам уйдан қувиб юборди.

Басантий бирпас жим қолди-да, кейин яна Жассани саволга тутди:

— Ҳозир ишляяптими эр-хотин иккаласи?

— Хотини гоҳ-гоҳда келиб туради, лекин эри Лаччхамийни қидириб юрибди.

— Нимага?

— Лаччхамий қочиб кетди-ку. Қаёққа қочиб кетганини ҳеч ким билмайди.

Басантий жим қолди. Маҳаллада чиндан ҳам кўп ўзгаришлар бўлибди. Унга гўё ҳаммаёқ хувиллаб қолгандай туюлмоқда эди. Рамеш Нагарга қараб йўлга отланганларида Булокийром йўл-йўлакай отангни ҳам кўриб ўтамиз, деганда Басантий ҳа ҳам, йўқ ҳам деб жавоб бермай, индамаган эди. Тўғриси, отасини кўришга унинг хоҳиши йўқ эди. Худди шунини билгандай такси майдончасига туташ девор тагидаги отаси ўтирадиган ҳалиги иккита тош супача бўм-бўш эди. Супачалардан сал нарида яна иккита сартарош тик туриб соч оларди. Уларнинг иккаласи ҳам ёш-ёш йигитлар бўлиб, Басантий уларни

таниёлмади — бегона бўлишса керак. Сут дўкони олдига келганларида онаси ҳам у ерда кўринмади. Одатда онаси дўкон очилишидан бир-бир ярим соат бурун келиб, ўтириб оларди.

Сут дўкони олдида одам йиғилмоқда эди. Уларнинг кўпчилиги хизматкор-чоракорлар бўлиб, ўзаро гаплашиб турар эдилар. Улар ичида Басантий баъзиларинигина танирди.

Бу вақтда Булокийром ҳассасини дўқиллата-дўқиллата уни қувиб ета бошлаганди. Басантий бирдан тўхтаб қолди. Эри етиб келгандан кейин уни олдинга ўтказиб юбораркан:

— Сен бориб, бозорга кириб ўтира тур, мен дарров келаман,— деди-да, ўзи Жасса билан суҳбатлашиб қолди. Жассадан у жуда кўп нарсаларни билиб олди. Ҳозир аксарият хонадонларда мадораслик эркак-аёллар хизмат қила бошлабди. Хизматкорлар ҳам илгаригидан анча камайибди, уларнинг кўпчилиги давлат идораларида югурдакликка ишга кириб, кўплари шофёр бўлиб кетибди, қанчалари ҳатто завод-фабрикаларга кириб ишлай бошлашибди.

— Вишна эсингдами, Вадҳера соҳибникида қароллик қиларди-ку, ўша ҳозир юк машинаси ҳайдаяпти.

Басантий, Шиёма биби қаерда бўлса, деб хаёлидан ўтказди. Балки у ҳам бу ердан кетиб қолгандир? Агар унинг мана бу чол билан кетаётганига кўзи тушса, албатта, шундай дейиши турган гап:

— «Отанг тўғри қилибди, баракалла миясига. Ахир қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрмовдинг. Энди-чи, эгнингда ярқираган сарий, ўтганингда кўча тўлади, ўғлингни ҳам қўғирчоқдай ясантириб қўйибди».

Басантий жон-жон деб Шиёма бибини кўрган бўларди. Аслида Рамеш Нагарга уни оҳанрабодай тортаётган нарса ҳам аввало шу хотинни кўриш эди. У Шиёма бибига елкасида пишиллаб ухлаб қолган ўғилчасини, яъни отасининг боласини кўз-кўз қилиш ниятида эди. Айниқса эгнидаги мана бу қимматбаҳо либосларни кўриб, Шиёма бибининг роса кўзи куйса керак.

Рамеш Нагар кўчаларини айланишга Басантийнинг кўнглида бир жиҳатдан хоҳиш бўлса, иккинчи жиҳатдан бу унга қандайдир эриш ҳам туюлмоқда эди. Бир вақтлар бу кўчалар унга қанчалик завқ бағишламасди, энди бўлса нимагадир кўзи тушиши билан юраги бир сиқим бўлди. Шиёма бибининг уйи томон кетадиган кўчага бурилиш ўрнига Басантий беихтиёр бу ниятидан қайтди-да, бозор томонга қараб йўл олди.

Басантий бозорга бориб, Булокийромни топди ва харид қилгани бозорни айлана бошлашди. Булокийром касб-кори учун бир оз мато олиши керак эди, Басантий боласига сут берадиган шиша қидирди. Хонадон бекаларига тақлид қилиб, у ҳам ўғилчасига шишада сут беришни одат қилганди. Овқатлантираётганда кўкрагига фартуқча тутиб қўяр, чўмилтиргандан кейин баданини обдон упалар эди. Хуллас, чўрилиқ қилиб юрган пайтларида бекалардан нимаики кўрган бўлса, ҳаммасини ўзи қилиб қўришга тиришарди. Боласининг бешигига ташлаб қўядиган ёпқисига ҳам қўнғироқчалару ўйинчоқлар қадаб, безаб ташлаганди. Харид қилиб бўлгандан кейин эр-хотин бозор қаршисидаги боғ олдида чиқиб қолишди. Яна Басантийнинг вужудида ажиб туйғулар жўш ура бошлади. Боғ олдида ўтирадиган қандолатфуруш энди кўринмасди. Ким билади, қаёққа кетган у? Қизиқ, наҳотки Басантийнинг бу маҳалладан кетганига шунча кўп вақт ўтган бўлса?

Назарида, боғ илгаригидан анча гавжумлашгандай эди, бу унга хуш ёқди, албатта. Айниқса, ўтлоқзорда ўмбалоқ ошиб, бир-бири билан қувлашмачоқ ўйнаб юрган бола-бақраларни кўриб унинг юраги ҳаприқиб кетди. Бу ерга у Сумитра бибининг боласини нўхта солгандай судраб келарди. Ҳозир ўйнаб юрган болаларга қанча разм солиб қарамасин, биттасини ҳам таний олмади. Фақат синчиклаб-синчиклаб иккитасини кимларгадир ўхшатди, холос.

Боғ деярли ўзгармаган эди, фақат бир оз торайгандай, атрофдаги уйлар эскиб, кўҳналашиб қолгандай туюлди. Ҳар доим бўлгани каби ҳозир ҳам у

ерда қанчалаб уйсиз-жойсиз одамлар чўзилиб ётарди. Ўзи азалдан бу боғ шунақа уйсиз-жойсиз одамларнинг макони: қартайиб қолган чол-кампирларнинг ҳордиқ чиқарадиган жойи деб донг чиқарганди. Иш тополмай юрган кунларида Дину ҳам шу ерга келиб бирий буруқситиб ўтирар, чўзилиб ётиб кунни ҳеч қилар эди. Чўнтагида бир мириси ҳам қолмаган ишсизлар аста бута тагига келиб чўзиларди-да, соатлаб ётаверарди. Баданида унча-мунча қуввати, чўнтагида оқчаси борлар йиғилиб олиб қарта ўйнар, ерэнғоқ чақар, гап сотар эдилар. Боғнинг бурчакларига қўйилган харракларни ҳалитданоқ маҳалланинг чоллари эгаллаб ола бошлаганди. Бир бурчакда эса қари кампирлар битта-битта келиб, давра қураётир. Буларнинг деярли ҳаммасини Басантий танирди. Анави газета мутолаа қилиб ўтирган Капур соҳиб бўлади. «Э-э, нимасини айтасиз, биби-жий, уларнинг чўнтагидан сира газета аримайди. Таги ерга тегди демагунча чўнтагидан газета чиқариб, ҳаммаси ўқишга тушиб кетишади», дерди Басантий Шиёма бибига маҳалла қариялари ҳақида гап кетганда. «Бир куни нима бўлди денг-а, биби-жий, Капур соҳиб шундоқ харракка келиб ўтирди. Ёнгинасида мен Сумитра бибининг Типлусини ўйнатаётувдим. Ўша куни чўнтагида на газета бор экан, на кўзойнаги. Нима қилишини билмай жуда гаранг бўлди. Кейин-чи, Капур соҳиб ўрнидан турди-да, ёндаги харракда газета ўқиб ўтирган бир кишидан газетангизнинг икки варагини бериб туринг, деб ялинди-я. Бошқа бир одамдан кўзойнагини сўраб олиб газета ўқишга мук тушди». Шуларни сўзлаб, Басантий роса кулганди. «Биби-жий, учта чол бирга бўлиб қолса-чи, фақат тани соғлиқдан гаплашадди. Биттаси, мен кунда олти стакан сув ичаман, деса, яна бири, мен эрталаб иккита, тунда битта чавати нон ейман, ҳозир ҳам есам яримта чаватини кўрдим демайману, лекин сабр қиламан, қоринни қийнамай дейман, дейди». Басантий гапира-гапира чолга тақлид қилиб, қўлини қорни устида айлантириб кўрсатарди-да, қотиб-қотиб куларди. «Мен кечқурун икки бурда қотган нонни сутга бўктириб еб оламан. Нақ соат еттида тановул қилиб оламан-да, шундан кейин оғзимга увоқ ҳам олмайман», — дея Басантий бошқа бир чолни эрмак қиларди. «Ҳамма касаллик қабздан бошланади. Қабздан эҳтиёт бўлиш керак», дейди биттаси. Ана шунақа, биби-жий, учта чол бирга бўлса, нукул «жаҳон айвони»даги гаплардан гаплашади. «Жаҳон айвони» ўзи қанақа бўлади, биби-жий?»

Бетон харраklar ясаб қўйилган боғнинг ҳув бурчагида аллақачон хотинлар мажлиси қизиб кетганди. Бунақа «мажлис» Шиёма бибининг қайнонасисиз қизимайди, албатта. Басантий яқинроқ бориб хотинларни танишга ҳаракат қила бошлади. У Шиёма бибига мана шу хотинларни ҳам эрмак қилиб кўрсатарди:

— Биби-жий, бу хотинлар боғда қора кечгача ўтиришади. Осмонда юлдуз чиққандан кейингина уй-уйларига тарқалишади. Келинларидан кўрқишади-да. Уйдагилар овқатларни еб-ичиб олгандан кейин секин кириб боришади. Бугун Сушма бибининг хотини нима дейди денг: «Мен ўзим учун бир шиша сутни алоҳида сотиб оламан. Сут дўкондагиларнинг худо хайрини берсин, бир шиша сутини мендан аяшмайди», эмиш.

Лекин хотинларнинг суҳбатини эшитиб, Басантийнинг кўнгли вайрон бўлиб кетар эди. Уларни эрмак қилиб гапирарди-ю, ичида раҳми келарди. Бу ерни сира канда қилмайдиган Сумитранинг қайнонаси кунда келиши билан бир хил саволни беради: «Ҳай синглим, худога астойдил ишонсанми? Мен ҳар куни тоат-ибодат қиламан, сигинаману, лекин унчалик ишонгим келмайди».

Басантий у ердан кетди. Шиёма бибининг қайнонаси шу ерда ўтирган бўлса, соғ-омонлигини сўрайман деб ўйлаганди, бўлмади. Орқасига бурилиб, боққа кираверишдаги харракда боласини олиб, хотинининг йўлига кўз тикиб ўтирган Булокийромнинг олдига йўл олди.

Боғдан чиқишгач, Булокийром, тўғридаги кўчадан юрсак, ўша ёқда автобус бўлади, уйга автобусда кетамиз, деб тақлиф қилди. Лекин Басантий унамади. Дўкон томондан ўтиб, катта майдонга борамиз, ундан автобус бе-

катиға айланиб чиқамиз, деди. Аслида Басантий Шиёма бибини кўриб қолармикинман деган ниятда шу таклифни айтмоқда эди. Гарчи унинг уйига боришни истамаса ҳам, лекин узоқдан ўзини кўриб қолиш илинжи ҳамон унга тинчлик бермаётганди.

Дўконга етишгач, улар ўннга бурилишди. Рўпарадан Шиёма бибининг уйи кўриниб турарди. Басантийнинг кўзи ўша уйнинг томида эди. Зора Шиёма биби томга чиқиб қолса, деб умид қиларди у. Чунки айна шу пайтда Шиёма биби ухлаб турган ва бир-икки томга чиқиб келган бўларди. Бироқ томда ҳеч зоғ кўринмас, фақат дорга ташлаб қўйилган икки-учта кир шамолда силкинар эди.

Чўлоқ Булокийром олдинда кетиб борар, Басантий эса унга эргашган кўйи ҳамон бошини бир томонга буриб, кўзини томдан узмай, қадам ташларди. Юрганда оёғидаги позеблар ёқимли шиқирлаб, эғнидаги шўх рангли қимматбаҳо сарий баданида сирғалиб кетаётганидан Басантий ўзини зўрға эплаб борарди. Болага ҳам сариқ рангдаги силлиқ сатин кўйлак, кун иссиқ бўлишига қарамай, бошига жиғадор дўппи кийдириб олганди.

Хуллас, Шиёма биби томга чиқмади.

Басантий тўғрига, катта майдон томонга бурилган ҳам эдики, бирдан юришдан тўхтаб, туриб қолди. Не кўз билан кўрсинки, қарши томондан Дину келарди. Басантийни яшин ургандек бўлди, турган жойида қимир этмай, ҳайкалдай қотиб қолди.

Дину ҳам уни таниди. Қаршисидан Басантий келаётганини билди. Лекин мана бу ярқираган либосда уни бир қарашда таниёлмади, албатта. Басантийни таниши билан олдинда кетаётган анави одамга қаради. Оёғи оқсоқ, бошида бесўнақай салла, қўлида ҳасса, бамисоли ҳўлий байрамидаги қизиқчимасхарабозларга ўхшаган бу одамнинг орқасидан Басантийнинг жимгина кетиб бораётганини кўриб, кўзига ишонмади.

Басантий қимир этмай турарди. Дину билан дастлаб учрашган маҳалларидаги қандайдир сира жиловлаб бўлмайдиган бир туйғу унинг вужудини аста-секин қамрай бошлади, ўзини шу туйғу уммонига чўкиб кетаётгандек, тўлқинлар аввал кўксига, сўнг кўтарилиб-кўтарилиб юзига келиб урилаётгандек ҳис этди. Нигоҳи Динунинг нигоҳи билан тўқнашган заҳоти у сувга тушган латтадай бўшашиб қолди.

— Қачон келдинг? — сўради Басантий унга яқинроқ бориб. Нигоҳини ундан узолмаётганди. — Мана бу ўғлинг! — деди у Паппуни кўрсатиб. Шундай дейиши билан кўкраги ийиб, сийнабанди ҳўл бўлди. — У сенинг ўзингга ўхшайди. Ўхшайдими? Кўзларига бир қара! Қачон келдинг?

Паппу онасининг бағрида катта-катта кўзлари билан жавдираб қарарди.

Болани кўриб Дину ҳам ғалати бўлиб кетди. Юрагини бир нарса тилиб ўтгандай бўлди, кейин унинг ўрнини чексиз бахтиёрлик туйғуси қамради. Дарҳақиқат, бу унинг ўғли эди. Қишлоқда уйланганига ўн йил ўтса ҳам у фарзанд кўрмаганди. Туғилиши билан бола нобуд бўлаверди. Бу ерда эса унинг гулдай ўғли Басантийнинг қучоғида отасига жавдираб қараб турибди. Ҳа, бу бола уники, унинг ўзиники эди! У ҳайрат билан болага тикилиб қарай бошлади.

Дину билан бақамти бўлишнинг ўзиданоқ ўтмишдаги, ҳозирдаги ва келажакдаги барча орзу-армонлари ушалгандек ҳис этди Басантий.

— Дарров қайтаман деб айтмаганмидинг? Нега бедарак бўлиб кетдинг? Менга хабар ҳам қилмадинг? — деди титроқ овозда Басантий. Дину бир Басантийга, бир болага қаради. Шу биргина қарашнинг ўзидаёқ гўдак отасини танигандек эди.

— Шу ёққа келиб, бугун нимадир бўлишини юрагим сезиб турувди, — деди Басантий сабрсизлик билан.

Дину ҳеч нима деб жавоб қайтармади. Сўнг анча узоқлаб кетган чўлоқ тикувчининг ортидан қараб, сўради:

— Анови сенинг эрингми?

Басантий бир зум тарадудланиб турди-да, кейин дабдурусдан:

— Сен менинг эрим! — деди.

— Ахир у билан кетаётибсан-ку? Сен унга тегиб олганмисан?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

— Нима бўпти теккан бўлсам?..

— У билан туряпсанми?

— Хўш, нима бўпти турсам?..

Басантийнинг юраги яна ҳаприқа бошлади. У ҳаяжон ичида Динунинг юзига қараб турарди. Унинг юрагида яна аввалгидек асов туйгулар жўш ура бошлаганди. У шиддат билан болани Дину томонга узатар экан:

— Ол болангни! — деди.

Дину қўлини чўзиб болани бағрига олди. Пардай момиқ, юмшоққина бир парча жиш катта-катта кўзларини жавдиратганча унга қараб турарди. Яна ғалати ҳисдан Динунинг вужуди жимирлаб кетди. Бу ростдан ҳам унинг ўз ўғлими? Динунинг бағрига келиши билан гўдак бир хўрсиниб қўйди ва бутунлай тинчиб қолди.

— Қаерда турибсан? — сўради Басантий.

— Рамунинг ҳужрасида.

— Қаерда у?

— Орқада, кўл бўйида.

— Юр... — дея Басантий Динунинг тирсагидан туртиб, ўша томонга бошлаб кетди.

Булокийром ҳассасини дўқиллатганча олисдаги ним дарахти олдига бориб қолганди. У тўхтаб, орқасига қайрилиб қараган эди, Басантий йўлнинг қоқ ўртасида ким биландир гаплашиб тургандай туюлди. Кейин ўша одам билан бошқа томонга қараб йўл олгандай бўлди. Энди у кўзларини катта-катта очиб ўша томонга қарай бошлади. У гап нимадалигини билолмай ҳайрон эди. Уларнинг узоқлашиб кетаётганини кўриб, Булокийром чақирди:

— Басантий! Басантий раний! Мен бу ёқдаман!

Бироқ иккала қиёфа (чақалоқнинг қиёфаси сезилмай ҳам қолганди) тобора кўздан йироқлашиб бораётганини кўриб, Булокийром кўрқиб кетди.

— Ҳой, Басантий! Басантий!.. — қичқирди у.

Чўлоқ чикувчи ҳақкадай ҳақкалаб йўлдан чопиб кетди.

Басантий билан Дину орқаларига қарамай кетиб боришарди. Улар аллақачон дўкон олдига етиб бориб, ўнгга бурила бошлаган эдилар.

— Ҳой Басантий! — Булокийром азбаройи ғазабланганидан тўхтаб, ҳассасини Басантийга қараб улоқтирди.— Қайт деяпман, ҳароми! Қайт! Ҳой, сенга айтаяпман, яхшиликча қайт!

Шовқинни эшитиб дўкондан уч-тўрт одам ташқарига чиқиб келди. Дарахт тагида ўтирган этикдўз дик этиб ўрнидан турди. Булокийром ҳамон йиғлаб бақирарди:

— Судга бераман! Қўймайман! Басантий! Ҳай, ҳаромидан бўлган, қайт! Қайт!

Булокийром бақириб-чақирганча, белига қўлини тираб, оқсоқланиб уларнинг орқасидан эргашиб келарди. Олдинда кетаётган иккала қиёфа қачон ва қаерда кўздан ғойиб бўлганини у билолмай ҳам қолди.

— Ҳой одамлар! Ким бор? Ёрдам беринг! Ҳой одамлар, хотинимни куппа-кундузи тортиб олиб кетишяпти! Уйим куйди! Нақд бир ярим минг рупия тўлаган эдим!..

Баъзилар кулиб қўйди. Бир неча одам унга эргашди, бироқ узоққа бормай, кула-кула изларига қайтишди. Булокийром эса ҳамон бақириб-чақирганча кўчадан-кўчага ўтиб, ҳақкалаб кетиб борарди.

Басантийга гўё ҳамма нарса яна изига тушгандай бўлиб кўринди. Динуни учратиб у бамисоли йўқотган дунёсини топган, барча кўргуликларини саргардонлиги ортда қолиб, мақсадга етган эди. Дину билан ёнма-ён юриб бораркан, эр-хотин ҳамда боладан иборат ҳақиқий оила бунёд топганини у биринчи марта ҳис этди.

Рамунинг қўрғонига етмай туриб, йўлда, бир сидра қад кўтарган қатор уйлар қаршисида бир боғ бор эди. Бу боғда гул ва мевали дарахтлар кам бўлиб,

кўпроқ ёввойи дарахтлару буталар ўсиб ётарди. Ўша ерда бир қўл ҳам бор. Унинг суви йил — ўн икки ой қуримай турарди. Ана шу қўл ёқасидаги бир жуфт дарахт соясида улар нафасларини ростлаш учун майсазорга ўтиришди.

Басантийнинг кўнглида Динуга берадиган ўнлаб саволи, ёриши лозим бўлган юзлаб дарди бор, бироқ, унинг пинжига келиб ўтирди-ю, ҳеч қанақа савол беришнинг, дардини айтишнинг ҳожати йўқдай кўриниб кетди. Бермоқчи бўлган саволлари, айтмоқчи бўлган гаплари ўзига ғоят бемаъни, бачкана, ортиқчадай туюлиб кетди. Назарида, Динуни кўриб, ҳаммасига бирдан жавоб топгандай бўлди.

— Биласанми, — деди Басантий, — мен Рамеш Нагарга келганимда, худди бир нарса рўй берадигандай, юрагим ўйнаб кетаверди. Худди оёқларим ўзимники эмасдай, ўзича юрганга ўхшарди. Бўлмаса дўкон томонга нега буриламиз де? Аслида биз бошқа томондан кетаётувдик-ку. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлади, тўғрими?

Динунинг бағрида ётган Паппу яна ухлаб қолганди. Дину унинг бошини силаб-силаб қўярди. Бағридаги болани хиёл кўтариб, пешонасидан ўпиб қўяр экан, Дину сўради:

— Қаерда бўлувди?

— Қаерда бўлгани билан нима ишинг бор? Сен ташлаб кетдинг-ку иккаламизни ҳам!.. — деди Басантий гина билан.

— Ёнингда ким бор эди?

— Ҳеч қанақа «ким-пим» йўқ эди, — деди Динунинг елкасига аста юзини қўйиб: — Ёлғиз сен бор эдинг...

Бир неча дақиқа Дину билан ёнма-ён ўтиргандан кейин Басантий бирдан гул-гул очилиб деди:

— Шиёма биби сени келмайди дерди. У бадар кетган деб ишониб юрарди. Лекин мен, Дину албатта келади, биби-жий, мана кўрасиз, келмай қолмайди, дердим... Сени мен кўпроқ биламан-ку, шундай эмасми?

Басантийга ҳамон қандайдир ғайритабиий куч Дину ўша ёқда айланиб юргани учун уни дўкон томонга олиб келгандек туюлмоқда эди. Оёгининг ўша томонга тортганини у шундан деб билаётганди.

— Эринг бу ёқларга етиб келмайдими? — сўради Дину.

— Менинг эрим сенсан! — жавоб берди Басантий, сўнг гапнинг маъносини бошқа ёққа буриб деди:

— Ҳа-я, бунинг отаси ҳам бизни қидириб тополмади. Бу йўлларни у тушида кўриб ўтирибдими, буларни мен биламан, холос.

Басантий тўғри айтаётганди. Бу маҳаллада бирон-бир девор йўқки, у ошиб ўтмаган, бирон-бир дарахт йўқки, у осилиб чиқмаган бўлсин. Кейинчалик эса шу кўчаларда у гоҳ Бардувдан, гоҳ отасидан яшириниб, пусиб юрди. Гоҳ бир девор орқасига ўтиб беркинди, гоҳ бировлар уйининг даҳлизига кириб жон сақлади. Хуллас, эсини таниганидан бери шу кўчаларда бекинмачоқ ўйнаб келаяпти.

— Кўриниши сенинг ўзгинанг, — деди Басантий гурур билан. — Кўзлари худди сенинг кўзларинг, ияги-чи, ияги, қуйиб қўйгандай, тўғрими?

— Сочи сенинг сочинга ўхшайди, жингалак-жингалак, — деди Дину.

Динунинг оғзидан шугина мақтовни эшитиб Басантий терисига сизмай кетди.

— Энди у жингалак сочлар қолибдими. Ҳа, илгари жингалак эди. Вақтида ювиб, вақтида ёғ суриб турсанг соч бўлади-да, Сужонсингх боғида ишлаб юрганимда ҳалиги мэм соҳиб¹нинг сочи ҳам жуда жингалак эди. Бир куни сочимни ювиб, унинг ёғидан олиб сурганимни биламан. У ҳам шу ёғдан сурса керак деб ўйлабман-да. Лекин у ҳеч қанақа ёғ-поғ эмас экан, бир шилимшиқ нарса экан.

¹ Мэм соҳиб — аслида европалик ва америкалик хонимларга нисбатан айтилади, бу ерда шунчаки хоним маъносига (*тарж.*).

— Мэм соҳиб ҳеч нарса демадими?

— Ишдан ҳайдаб юборди, нима дерди? Сочингга ёғ сурадиган бўлсанг, бошқа уйга бориб сур, деди,— шундай деб Басантий кулиб қўйди.— Лўдий, Калуний, Сужонсинҳ боғи — у ёқларда иш кўп бўларди, бир хил жаноблар ҳатто ижарага жой ҳам берарди. Лекин ҳақининг мазаси бўлмасди. Егани ҳам ҳеч нарса беришмасди. Икки дона конфет билан бир пиёла чой беришарди, холос. Бу ерда ундан яхши. Бу ерда ҳамма вақт чой бўлиб туради. Эрталаб ишга етиб келишинг билан биби: «Басантий, чой ичасанми? Бор, ўзингга ошхонадан бир пиёла олиб кел», дейди. Эри ишга кетиб, сочини ўра-ўра уни эшиккача кузатиб қўйган биби қайтиб келарди-да, менга қараб, «Кел, аввал бир-бир пиёладан чой ичиб олайлик. Бор, ўзингга ҳам бир пиёла олиб кел, менга ҳам. Кейин сен юмушга қара, мен ювиниб олай», дерди.

Басантий яна кўп гапларни гапириб ташлади.

Дину Басантийдан кўзини узмай қараб турарди. Басантийга эса унинг шундай қараб туриши мойдай ёқмоқда эди. У ҳаяжонини қандай яширишни билмас, ўзича, «Мана, Дину қайтиб келди, мен тикувчининг чангалидан озод бўлдим, бўлмаса шу пайтда у уйда оғзидан сўлаги оқиб, оёқларига ёпишиб олган бўларди. Энди эса олдимда эрим ўтирибди, бағрида иккаламининг боламизни олиб ўтирибди, менга бошқа ҳеч нарса керакмас», деган ўйларни кўнглидан кечирмоқда эди. Шунча муддатдан бери энди топдим, деб Басантий кўлини узатиб, Динунинг сочидан силамоқчи бўлди.

Лекин кутилмаганда у Динуга қараб:

— Ростдан сен Бардувдан уч юз рупия пул олганмидинг? — деб савол бериб қолди.

Дину ҳайрон бўлиб, кўзларини катта-катта очиб унга қаради.

— Уч юз рупияни нима учун олган эдинг? Бирор нарса сотганмидинг?

Дину ҳамон ўша алпозда қараб турарди.

— Велосипедингни сотганмидинг?

— Ҳа,— деди Дину бошини ирғаб.

— Велосипедингни сотганмидинг ё хотинингними?

— Менга пул керак бўлиб қолувди. Уйга боришим керак эди-да.

— Бардув айтдики, сен ундан уч юз рупия олиб, мени сотган эмишсан, шу тўғрими?

— Сени нега сотар эканман? Велосипедимни сотган эдим, холос.

— У велосипедга алоҳида юз рупия тўлаганман, деди-ку.

— Лаънати, бекор айтибди! — деди газабланиб. Кейин давом этди.— У велосипедга юз рупия бермоқчи бўлган эди, мен ундан уч юз рупия олдим. Менга пул керак бўлиб қолган эди-да.

— Менга ҳеч нарса демай, нега ўзингча кетавердинг?

— Қишлоқдан уч-тўртта одам бор эди. Мен ўшаларга қўшилиб кетдим.

Басантий Динунинг юзига синчков қаради. Унинг нигоҳи яна Динунинг биллурий кўзлари билан тўқнашди. Дину рост гапираётгани ё алдаяптими, сира англаб бўлмасди. Бироқ бу Басантийнинг парвосига ҳам келмасди, нима фарқи бор, рост гапирди нимаю, ёлғон гапирди нима? Рост гапириши ҳам унга ёқади, ёлғон гапириши ҳам. Ундан хоҳ сўрасин, хоҳ сўрамасин, шу билан бир нарса бўлиб қоладими?

Динунинг қарашлари ҳам анча ўзгариб кетганди. Басантий ҳам энди аввалги Басантий эмасди. Ётоқхонадаги хонасига олиб борганда Басантий ҳали очилмаган гунча эди. Ҳозирги Басантий эса унинг ўглининг онаси. Басантий унинг бағрига бутун бошли бир ўғилни ташлаб қўйибди!

— Хотининг қандай экан?

Дину тараддудланди. У бу саволни кутган бўлса-да, Басантий шунчалик тез сўраб қолади деб сира ўйламаганди.

— Бола кўрдими?

Дину йўқ дегандай бошини чайқади, чеҳрасига бир нима соя ташлаб ўтди. Лекин шунда ҳам у меҳр билан Паппуни бағрига босиб туриб деди:

— Унинг боласи турмайди. Ҳар гал тушади.

— Уни бу ерга олиб кел. Мен илгари ҳам айтган эдим бу гапни. Ё айтмаганмидим? Уни бу ерга олиб кел. Шакунтала бибининг ҳам боласи турмасди. Етти рақамли аёл бор-ку, ўша. Лекин Мератҳда бир хотин унга дори берди. Қоп-қора дори, худди кўмир кукунига ўхшайди. У шундан еганди, яхши бўлиб кетди. Тўғрисини айтаяпман, уни бу ерга олиб кел. Тўйидан кейин ўн олти йил деганда Шакунтала биби ўғил кўрди. Ундан кейин яна иккита бола туғди. Уни бу ерга олиб кел.— Басантий куйиб-пишиб гапирарди.— Мен олдин ҳам айтганмидим, йўқми? Айтган эдим-ку, тўғрими? У уйда ўтирсин, биз икковимиз ташқарининг ишини қиламиз. Майлими?

Шакунтала биби тўғрисида қанчалик ташвишланиб гапирган бўлса, худди шу алпозда Басантий гапини давом эттирди:

— Сен нимага жуда дарагингни солмай кетдинг? Уч ойда қайтаман деганингда сал кам бир йил деганда келдинг-а? Мен шунча вақтгача йўлингни пойладим. Биласанми, мени чўлоқ тикувчиникига олиб кетишаётганда ҳам икки кўзим йўлингда бўлди. Ана кеп қолади, мана кеп қолади деб, юрагимни ҳовучлаб ўтирдим... Одам ҳам шунақа бўладими? Менинг кўлимдан нима келарди? Бирор жойда бошпанам бўлмаса. Бир ёғи Паппу қорнимда эди...

Улар уйга қараб йўлга тушганларида соялар чўзилиб қолганди. Басантийнинг кўнгли сув ичиб, жони ором олганини ҳис этди. Бамисоли эртанги кун унга кўлини чўзиб, муборакбод этаётгандай, ўзининг нурли қучоғига «кел-кел» деб чорлаётгандай туюла бошлади. Энди Басантий эртанги кунга комил ишонч билан назар ташлаб, келажак ҳаётининг режаларини чизса бўлаверарди.

Улар Рамунинг ҳужрасига етиб келишганда кеч кириб қолган эди. Болани кўтариб олган Басантий орқада, Дину олдинда келарди. Ҳужрага бир неча одим қолганда Дину илдам юриб бориб, эшикни қоқди. Бир оздан кейин эшик очилиб, остонада тўладан келган, оппоқ юзли тоғ жувони кўринди. Басантий унга бақрайиб қараб қолди.

— Бу — Рукмий, ўзим билан олиб келганман!..

12

Шундай қилиб, рўзгор изига тушди-қўйди. Катта каравотда Дину биринчи хотини Рукмий билан, девор тагидаги иккинчи каравотда эса боласини олиб Басантий ётарди. Рўзгорга бекалик қилиш ҳуқуқи ҳам Рукмийнинг зиммасида, Басантийнинг эмас. Бека бўлиб у бекаларга ҳам ўхшамасди, чунки Рукмий ҳам эрига ўхшаб жуда кам гапирарди. Ҳеч қайсиси ўртага чиқиб маслаҳат қилгани ҳам йўқ, ундай қил, бундай қил, деб кўрсатма бергани ҳам йўқ, ҳар ким ўзи билиб жойини топиб олди. Бир каравотда эр-хотин ётса, иккинчи каравотда она-бола ётарди. Бу Басантийга заррача малол келмасди. боласи бағрига маҳкам ёпишиб ётгандан кейин унга нима керак? «Рукмий унинг хотини бўлса бўлар, у билан ётса ётар, ўғил меники-ку. Дину ўғлини мендан кўрган-ку», деб Басантий ичида ғурурланиб кўярди.

Басантий бу ерга келган куниданоқ улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганди, барибир Рукмийнинг қулфи-дилини очиш осон бўлмади. Эртасигаёқ Дину велосипедни қайтариб олиб келгани Бардувникига кетди. Пайтдан фойдаланиб, Басантий анчагача кундоши билан гаплашиб ўтирди.

— Бу ерда бунақа ёпинчиғингиз кетмайди, ойимқиз, ёпинчиқ ёпинадиган бўлсангиз, ишни қандай қиласиз? — деди у кесатиб.

Рукмий чиндан ҳам хушрўй эди. Ўзи оқ-сарикдан келган, юзлари лўппилўппи, ҳаё тўла кўзлари кишига сира тик боқмасди. Басантий билан гаплаш-

ганда ҳам ийманиб, ўзидан-ўзи қизариб кетаверарди. Унинг сочига тақиб олган жамалакни кўриб, Басантий пиқ этиб кулиб юборди.

— Мана бу жамалакни ким тақади-я бу ерда? Мен сенга лента олиб бераман. Бу ерда лента тақади. Қара, мана бунақа!

Шундай дея у сочига таққан лентани кўрсатди, кейин сўзида давом этиб, тушунтира кетди:

— Мен кўпинча гулли қисма тақаман, сенга ҳам олиб бераман. Гапларимни қулоғингга қуйиб ол. Бу ерда ёлғиз ҳеч қаерга чиқма. Бу ерни шаҳар деб қўйибди, кўчаларида шунчалик машина кўпки, сен кўчани кесиб ўтолмайсан ҳам. Мен сенга ўргатиб қўяман кўчани қандай кесиб ўтиш кераклигини. Ҳеч қизил-яшил чироққа кўзинг тушдими йўлда?

Рукмий бош ирғади.

— Чорраҳаларда қизил билан яшил чироқлар бўлади. Қизил чироқ ёнганда ҳамма машиналар таққа тўхтади. Биттаси олдинга юриб ўтолмайди. Кейин яшил чироқ ёнади, шунда улар ўрнидан жилади. Қизил чироқнинг маъноси «тўхта» деганни билдиради. Яшил чироқ ёнса «юр» дегани бўлади.

Шундан сўнг Басантий унга кийим-кечак ҳақида таълим бера бошлади:

— Ие, бўз чолвор кийиб келдингми? Бу ерда бўз чолворни ким кияди? Сен ҳам бўдий¹ кий. Ҳеч бўдий кийганмисан?

Аввалига Рукмий бўдий қанақа бўлишини тушунмади, лекин Басантий липпасини очиб кўрсатган эди, Рукмий уялганидан шолғомдай қизариб, бошини тез-тез чайқай бошлади.

— Бўпти, унда мен сенга бўдий олиб келиб бераман.

Рукмий Басантийга оху кўзларини катта-катта очганча ҳайрат билан қараган сайин Басантий ўзининг ундан устунлигини намойиш қилганига амин бўлиб, кундошини бутунлай лол қолдириш ниятида деди:

— Телевизор кўрганмисан?

— Телевизор нима дегани? — бошини чайқаб сўради Рукмий.

— Сен ўзи нима кўргансан? Мен сени Шиёма бибининг уйига олиб бораман. Бу ерда кўп хонадонда телевизор бор.

Шиёма биби номи оғзидан чиқиши билан Басантий ўзича уялиб кетди. Рукмийни ўзи билан бирга олиб борса, Шиёма биби нима дейди? «Ана, айтмаганмидим сени алдаб кетган деб», демайдими? Басантий бир зум жим бўлиб қолди-да, кейин бошини бир силкиб деди:

— Телевизорни ҳам билмайсанми? Телевизорда суврат бўлади, қимирлайдиган суврат. Овоз чиқариб гапирди, худди кинога ўхшайди-да. Телевизорда кинони ҳам қўйиб кўрсатишади. Мен жуда кўп кўрганман. Шиёма бибининг уйида жуда яхши телевизор бор. Чет элники ўзиям.

Басантий тобора завқланиб гапирарди. Бир оздан кейин у Рукмийнинг қўлидан ушлаб, унга фильм қўшиқларидан куйлай бошлади. Ҳар қўшиқни бошладан аввал унинг қайси фильмданлиги, ким ижро қилганини маълум қилар эди.

— Мен сенга яхши-яхши қўшиқлар ўргатаман. Мен бир гала қўшиқни биламан. Паппу туғилмасдан олдин ўзим ёлғиз қолардим-да, нуқул қўшиқ айтиб вақт ўтказардим.

Кейин ҳеч ким сўрамаса ҳам хира, беусул овози билан хиргойи қилишга тушиб кетди:

Жоним, мени ташлаб қайларга кетдинг?

Қўшиқ тугади-ю, Басантий бирдан сўраб қолди:

— Сенинг боланг йўқми?

¹ Бўдий — аёлларнинг ички кийими.

Рукмийнинг ранги оқариб кетди. У ерга қараб кўзларига жиққа ёш олди.

— Ие, нега йиғлайсан? Бола бўлмаса бўлмабди-да, шунга ҳам йиғлайсанми?

Кейин унинг қўлидан тутиб деди:

— Йиғлама, йиғлашга арзимади,— сўнг Рукмийга қараб сўзлай бошлади: — Биласанми, мен умримда йиғламаганман. Менга йиғи келмайди. Лекин фильм кўрганда йиғлаб юбораман. Мени биров урсин, калтакласин, сира йиғламайман, лекин фильм кўрганимда албатта йиғлайман.— Шундай деб Басантий кулди.

— Сен мендан каттасан-ку. Катта бўлиб ҳам йиғлайсанми? — Басантий яқин бориб, унгури билан Рукмийнинг кўзини артди-да, енгил жилмайиб қўйди.

— Мен ҳаммасидан хабардорман, сендан шунчаки сўрадим-да. Юрагингни сиқма,— деди Басантий ва Шақунтала биби тўғрисида ҳикоя қила кетди: — Мератҳда бир хотин яшайди, ўшанда дориси бор. Ўзи доктор ҳам эмас, берган дорисига пул ҳам олмайди. Кичкина-кичкина қора хапдори беради. Шақунтала биби шу доридан олиб қўйган бўлса ажаб эмас. Мен бугуноқ дараклайман. Агар бўлмаса, ўзим Мератҳга бориб, сенга олиб келиб бераман. Мератҳ икки қадам йўл. Эрталаб жўнасам, кечгача қайтиб келишим ҳам мумкин. Бўлмаса, икковимиз борамиз. Бир йўла сени ўша хотин кўриб ҳам қўяди. Паппуни ҳам бирга олиб кетамиз, хўпми?

Рукмийнинг кўзи яшнаб кетди ва миннатдорлик билан кўзларини Басантийга тикди.

Кеча кечкурун Дину Басантийни уйга олиб келганида Рукмий ҳайрон бўлиб қолган эди. Басантий ким ва уларнинг ҳужрасига қандай келиб қолди — ҳеч нарса тушунолмаб боши қотганди. Қишлоқда Дину бу ҳақда хотинига бир оғиз гап айтмаган эди-да. Фақат бир гал жиғиллашиб қолганларида Рукмийга, Дехлида ҳам бир қиз бор, шунинг олдига кетиб қоламан, деб пўписа қилган эди, холос. Шунда Рукмий қон-қон йиғлаганди. Уни тинчлантиришга Дину ҳаракат ҳам қилмаганди. Орадан бир неча кун ўтгач, даволатиб, ундан фарзанд кўриш умидида хотинини ўзи шаҳарга олиб тушди. Бола тушиш хавфи камая борган сайин фарзанд кўришга бўлган ишончи ҳам кучаймоқда эди. Басантий эса унинг учун бамисоли осмондан тушгандай бўлган эди, боз устига у гулдай ўғил чақалоқ туғиб бериб, Динуга сулаймон тахтини ҳадя қилганди! Ҳа-да, Рукмийдан боласи бўлмаса, мана, Басантийдан бор. Ана шундай хаёллар билан у Басантийни тўғри ҳужрасига етаклаб келганди. Болалик бир жувон остонадан кириб келганда Рукмийнинг юраги нақ уришдан тўхтаб қолаёзганди ўшанда. Устига-устига, шаҳарча одатлардан беҳабарлиги ҳам дард устига чипқон бўлмоқда эди. Лекин ҳозир Басантийнинг гапларини эшитди-ю, унинг ниҳоятда очиққўнгиллигидан таъсирланиб, у ҳам аста-аста очила бошлаганди.

Басантий ҳамон гапирарди:

— Дину ишга кириб олгандан кейин сен билан икковимиз роса айланамиз. Мен сенга Қизил Қалъани, Қутб Минорни, Каннат Плейсни кўрсатаман. У ерда одам шунақа кўп, шунақа кўп бўладики, сенга нима десам экан, у ёғингдан туртади, бу ёғингдан туртади...

Басантийнинг оғзидан «Дину» исмини эшитиб, Рукмийнинг юзи қизариб кетди.

— Отини айтмайди,— деди Рукмий дарров.

— Кимнинг отини?

— Анавиларнинг.

— Анави гўрсўхтанингми? — деди Басантий менсимай ва димоғдорлик билан кулиб қўйди.

Рукмийнинг юзи куйиб, ёпинчигининг чеккаси билан оғзини яширди.

— Отини айтса, ёмон бўлади.

— Ёмон бўлади десанг, сен уни «жоним» деб чақир,— деди кулиб Басантий.— Шиёма биби эрини шунақа деб чақиради.— Шундай дея Басантий Шиёма бибига тақлид қила бошлади: — «Жоним, чаватидан яна олсанг-чи, жоним! Яна бир кичикроғидан ёла қол, жоним! Ҳеч нарса емадинг-ку, жоним!» — Басантий шарақлаб кулди.

Басантийнинг бугун чиндан ҳам гап халтаси очилган эди.

— Иш топилиб ишлай бошласак, иккаламиз бир хилда кийинамиз. Бир хил рангда, бир хил андазада, хўпми? Майлими?

Рукмийни бу таклиф саросимага солиб қўйди.

— Кейин бирга-бирга айлангани чиқамиз, мен сенга бутун Деҳлини кўрсатаман. Мен ҳаммасини бориб кўрганман. Қизил Қалъа, Қутб Минор, Индия Гейт... У ерда музқаймоқ бўлади. Сен сира музқаймоқ еганмисан?

Рукмий яна ёш боладай кўзларини катта-катта очганча қараб тураверди:

— Ладў иккаламиз автобусларда роса айланардик. Унда биз шу ердаги қишлоқда турардик. Бизлар автобусда ҳеч чипта олмасдик. Лекин бир марта ҳам қўлга тушмабмиз.

Басантий нафас олмай гапирарди:

— Биз бирга суратга ҳам тушамиз. Рамеш Нагарда бир суратхона бор. Ўша ерда суратга олади. Мен сени у ерга ҳам олиб бораман.

Басантийга ҳаёти янғидан бошлангандек туюлмоқда эди. Назарида, ордан ўтган шу бир неча қора йиллар тўлқинида беиз ювилиб кетгандай кўринаётганди.

Бироқ айна пайтдаги бор ҳақиқатни намоён этганча кўчадан Дину кириб келди.

Шу кунни кечга бориб, Басантийнинг тушига ҳам кирмаган бир воқеа содир бўлди.

Дину кўча айланиб келгач, Басантий эрига қараб, боягидек, менсимаган оҳангда деди:

— Кимни олиб келдинг, шаҳарга? Балони ҳам билмайди, ёввойи экан-ку. Уйдан чиқиши билан кўчада адашиб кетади бунинг. Унга ҳамма нарсани ўргатишга тўғри келади.

Басантий гўё унинг хотини эмас, унинг ўзи тўғрисида гапираётгандай, Динуга қаттиқ ботди бу гап. Басантий шу билан бас қилиб қўя қолмай, яна:

— Тоғдан кимни олиб келдинг, ўзи? — деди-ю, балога қолди. Дину қулочкашлаб унинг юзига шапалоқ тортиб юборди. Басантийнинг баданидан ўт чиқиб кетгандай бўлди. У нима бўлганига ҳам ақли етмай, юзини ушлаганча, эшик олдида қотиб қолди.

Дину:

— Балога қараб турибсанми?! Бор, ўчоғингга қара! — деб бақирди.

Басантий ўзи орзу қила бошлаган ажойиб келажақда Динунинг қандай ўринда бўлишлигини пухта ўйлаб кўрмаган экан. Унинг қўш хотинлигини, фақат унинг дегани бўлишини ҳисобга олмаган экан. Басантий бағримда болам бор, бунинг устига ишлашга қурбим етади, унча-мунча топиб келтираман, шунинг учун янада тилим узун бўлади, деб чучварани хом санаб юрган экан.

Ҳа, рўзғорбоши у эмас, Дину эди. Бу нарса Басантийнинг етти ухлаб тушига кирмаганди. У ҳамон эшик олдида тик турганча пиқ-пиқ йиғларди. Биргина тарсаки унинг барча эзгу орзуларини чил-чил қилганидан йиғламаётганди у. Чунки содир бўлган ва бўлаётган воқеалар унинг кўз ўнгида рўй бермоқда — тариқча гап ҳам ундан пинҳон эмас эди. У кўрган кунига йиғлаётганди. Ахир дунёга келиб, эсини танибдики, бошида кунда юз турли бало, юз турли офат. Не иш бўлса, ҳаммаси унинг раъйига зид, унинг кўнглидан ташқари. Яши кунини орзу қила-қила, армон қила-қила, юраги қон-зардобга тўлиб кетганди.

Кунлар бир-бирини қувлаб ўтаверди. Дину ҳалигача бирон ишнинг бошини тутай демасди, Бардудан велосипедимни оламан деб, бир неча кунини

бекорга ўтказди. Бунинг учун ҳам Басантийнинг чўлоқ тикувчидан қолган пулининг етмиш рупиясини олиб сарф қилиб юборди. Тўй-маъракалар мавсуми тугаб, янги маросимлар даври бошлангунига қадар, ҳали уч ойча қозонни сувга ташлаб қўйишга тўғри келарди. Бойлар уйда малайлик қилишга Динунинг сира бўйни ёр бермасди. Басантий эски хонадонлардан икки-учтасининг юмушини қилар, бироқ унинг бу иши Динуга асло ёқмасди. Бир-икки марта Басантий унга: «Сен ҳам уч-тўртта хонадон топиб ишла, тирикчиликнинг айби бор эканми», деб маслаҳат солган эди, Дину тескари қараб:

— Шу ҳам иш бўлдими? Мен биронта заводга кириб ишлайман, ёки давлат идораларидан бирида югурдаклик қиламан,— деб унамади.

— Бўлса ишлайсан-да, бўлмаса ўзингча нимани ишлайсан?

Туриб-туриб Дину мис билан жезни аралаштириб, олтин чиқариш ҳақида гап очиб қолар эди. Айтишича, Винайнагарда бир одам шу ҳунардан хабардор эмиш, ўшанинг олдига бориб, олтин яшаш сирларини ўрганиб олармиш-да, мис билан жезни олтинга айлантириб, қандини уриб юрармиш. Аслида бу унинг ўзини юқори табақага мансуб деб тушунганидан, қолаверса, икки хотин ва бир велосипед соҳиби бўлгани учун ҳам малайлик қилишни ўзига ор билганидан ўйлаб топган найранги эди. Шу кунларда Дину наша ейишни ўрганиб олганди.— Бу Басантий унда кўрган янгиликлардан бири эди. Кўпинча эри ҳужра олдида ўғлини бағрига босганча соатлаб ўтирарди. Бора-бора бу ҳол одат тусига кириб қолди. Велосипеди бўшагандан кейин у кундузи қай пайтда бўлса ҳам бир кўча айланиб келмаса бўлмасди. Унинг қаёққа боришини бир ўзи-ю, ёлғиз худо билади. Кечга яқин уйга қайтиб келарди-да, иккала хотинига ўшқириб, зуғум қила бошларди, Басантийга ақл ўргатарди, турли маслаҳатлар берарди:

— Сушма биби ўттиз рупия беролмаса, йиғиштир унинг ишини. Бизга бунақа ишнинг кераги йўқ. Бошқа хонадон топ.— Динунинг ташқарида гўдайиб ўтирганча «Ундай қил, бундай қил», деб дўқ қилишлари хотинларига олдиндан маълум. Бу ёқда тун оғиши билан у гоҳ Рукмийнинг, гоҳ Басантийнинг баданини галма-галдан зулукдай сўришга тушиб кетарди. Унинг ёруғ дунёга келиб қойил қилган бирдан-бир ҳунари шу бўлса керак.

Одатига кўра, Басантий янги шароитга жуда тез кўникиб кетди, «Чидаганга чиқарган буни», дерди у ўзига-ўзи далда бериб. Барибир ҳеч нарсага кучи етмаслигини биларди-да, шунинг учун, «шошмай тур, ҳали ундай қиламан, ҳали бундай қиламан», деб пайт пойлашни, арқонни узун ташлашни хаёлига келтирмасди, жонини қийнаб, ҳуда-беҳудага чиранавермасди ҳам. Дарё қаёққа оқса, ўша ёққа оқиб кетаверарди. Бу тоифа кишиларнинг шиори битта: ютганим ўзимники, оғзимдаги гумон. Агар инсон ўзининг қудратига, кучига ишонсагина эртанги кунга умид билан қарайди. Ночорнинг ҳоли барчага маълум, ўтган кунига маҳтал...

...Кун кетидан кун ўтган сайин уйда диққинафаслик кучаймоқда эди. Янги-янги муаммолар юзага келиб, ҳужрада истиқомат қилувчилар орасидаги ришта тобора таранглашмоқда эди.

Бошида бутунлай бошқача эди. Ҳужрада турган дастлабки кунлари Дину унинг ёнига келганда Басантий ич-ичидан суюнганди. Динунинг ваҳшиёна ҳирси ва бемаъни қилиқлари ҳам унга билинмаётганди. У аёлларга хос меҳрибонлик билан Динунинг бўйнидан кучоқлаб: «Сени шунақанги соғиндимки!.. Паппу туғилмасдан олдин қаерда эдинг? Мени ёлғиз ташлаб кетгани қандай кўнглинг бўлди?» деб гинахонлик ҳам қилган эди. Бунга жавобан Дину кўлини чўзиб, ўғлининг бошини силай бошлаганда Басантийнинг қанчалар севинганини айтмайсизми? Дину билан мана шундай ёнма-ён ётиш унга олам-олам ҳузур бағишларди. Бундай пайтда, юрагини ўртаб юрган дардларини тилга олишга ҳам кўнгли бўлмасди. Ҳатто шундоқ ёнларида каравотда ётган Рукмийнинг борлигини ҳам унутиб юборарди ўшанда. Айтаман деса бошидан кечирган озмунча гаплар борми, бироқ Динуга оғиз очиб бир нар-

са дейиш у ёқда турсин, худди қочиб кетадигандай унга яна ҳам қапишиб-роқ ётиб олар эди. У эрига қанча яқин турса, ўзини шунча хотиржам ҳис этарди. Ўшанда Дину ундан пул сўрагани, Басантий шартта етмиш рупияни санаб, кафтига қўйгани. Бироқ Динуда қилча ўзгариш сезмагани, на бир оғиз раҳмат айтгани, на жиндай бўлса ҳам илигани. Ҳолбуки, Дину унинг жисмини зулукдай сўргани-сўрган эди. Лекин Басантий бу нарсаларга парво қилмасди, эрининг ёнида ётишнинг ўзиёқ унга олам-олам қувонч бағишларди. Кейинчалик эса, ола хуржин катталашиб, рўзгор аравасининг юриши қийинлашгач, бу ҳаммаси эздан чиқиб, ўрнини диққинафаслик, кунчилик, хасислик эгаллади, кеч кириши билан ҳужрани шаҳватнинг жирканч, бадбўй ҳавоси қамраб оларди.

Ҳамон уч кишидан фақат Басантийгина ишлар, рўзгорни битта унинг ўзи тебратарди. Олдинги уч хонадон устига у яна икки хонадонни байлашиб олди. Аввалгилари ўн беш рупиядан берса, бу иккала хонадон ўн рупиядан беришга базўр рози бўлди. Ўғлини Дину билан Рукмийга қолдирарди, бироқ баъзан шундай ҳам бўлардики, бир-икки хонадон юмушини тинчитиб, орада уйдан бир хабар олиб кетарди. Бироқ уйда ҳатто қозон ҳам осилмаган, Дину ҳам шериклари билан гап сотгани чиқиб кетган бўларди. Гапирса, Рукмий унга: «Уйда ҳеч вақо бўлмаса, нимани пишираман?» деб безрайиб тураверарди. Паппу эса остонада тупроққа беланиб, йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолган бўлар, буни кўриб, Басантийнинг юраги бир сиқим бўлиб кетарди. У дарҳол ўчоққа ўтин қалаб, қозонга уннар, ади-бади айтишиб ўтиргани вақти бўлмас эди. Тутун ҳидини олиб худди осмондан тушгандай Дину ҳам пайдо бўлар, Рукмий ҳам пинагини бузмасдан келиб, ўтириб оларди. Бу ҳам етмагандай Дину яна тўнғиллаб қўярди:

— Сушма бибинг маошни оширдими, йўқми? Оғзингда тил-забонинг борми ўзи? Менга ўн беш рупия тўғри келмайди, дейишга ҳам тилинг айланмай қолганми? Бугун бориб, албатга айт!

Энди Рукмий ҳам эрининг қулоғини пишита бошлаганди. Қачон қарама-син, эр-хотин бир-бири билан пичирлашгани-пичирлашган. Лекин Басантий бир оғиз гапиролмасди, чунки ўғлини шуларга қолдириб кетади-да. Йиғласа ҳам, ўйнаса ҳам барибир шуларнинг олдида бўлади. Ўзи билан олиб кетиб, қаерга ҳам қўяди? Бир-икки марта шундай қилиб кўрди ҳам, бироқ боласи уйни ифлос қилиб қўйиб, Басантий бўларича бўлгани, уй эгаси бутун уйни ювдириб, тозалаттиргач, бундан кейин болангни олиб келма, деб тақиқлаб қўйди.

Бир куни кечаси ҳали Басантийнинг кўзи илинганича йўқ эди, Паппу тўйиб сут ичиб ухлаб қолгани, шунда ёндаги каравотдан кундагидай пичир-пичир эшитила бошлади, орқасидан бир хил овозлар ҳам қулоғига чалина бошлади, бир оздан кейин Динунинг овози келди:

— Сен ҳам кела қол, агар хоҳласанг.

Басантий бир нима деб жавоб бергунча бўлмай, бирдан кўнгли айнаб, ўхчиб юборди ва сорийсининг учи билан оғзини бекитди. Кейин қусиб юбормаслик учун бошқа ёнбошига ағдарилиб ётди.

— Ҳой, Басантий, истасанг сен ҳам кела қол.

Басантий бошини чайқаб, нуқул «У-ҳум, у-ҳум» дерди, холос. Охири ирғиб ўрнидан турди-да, қайт қилгани чопиб ташқарига чиқиб кетди. Дину нима гаплигини тушунмай каравотда ётаверди.

Бир оздан кейин Басантий қайтиб келди-да, яна юқорига ётиб олди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, ўзинг ётавер.

— Келақол,— деди Дину яна бир бор.

— Нимага? У билан нафсинг қонмадими? — деди Басантий.— Менга керак эмас.— У бошқа ёнига ағдарилди.— Бу уйда мен бўғилиб ўламан.

Дину ҳеч нима демади. Унинг тил учида чақиргани шундоқ билиниб турарди. Илгарилари бунақа эмасди. Ётоқхонада унинг қанақа эканлигини Басантий яхши биледи-ку. Басантий йўқ деса ҳам у унамай туриб оларди.

Бирдан Басантий сапчиб тўриб ўтирди.

— Ростини айт, сен Бардудан пул олганмидинг?

— Қанақа пул? Нималар деяпсан?

— Уч юз рупия. Гапир, олганмидинг, уч юз рупия?

Дину ундан бундай кескин саволни кутмаган эди.

— Сенга айтгандим-ку, велосипедни сотганман деб.

— Энди етмиш рупияга велосипедни қайтиб бердимми?

— Қолганини кейин бераман. Бўлди, кўп жаврама.

— У менга сени сотиб олганман, деди-ку.

Дину индамади. Унга сайин Басантийнинг ғазаби ортди.

— Гапир, нега индамайсан? Сен мени унга ўйнаш қилиб ташлаб кетганмидинг?

— Бўлди, бўлди, бақирма! Бўлмаса битта тушираман, тишларинг тўкилади.

Бироқ Басантий ўзини босолмаётганди.

— Сен ҳам аблаҳ, у ҳам аблаҳ. Боламга қўлингни теккиза кўрма, ҳароми! Ҳали сен одам сотадиган бўлиб қолдингми? Қорнимга боласини солиб қўйиб, мени сотиб кетибди. Ноинсоф! Уятсиз! Безот!

Басантийга нима бўлганини у тушунолмаб қолганди. Туриб-туриб бирдан нига ўт олди-я! Илгарилари Басантий ёлғиз сарсон бўлиб юрган кезларида, бошига кўп савдолар тушган маҳалларда Дину ундан ўз шаънига қарата айтилган бир оғиз ёмон сўзни эшитмаганди. Ҳар замон-ҳар замонда, жонидан ўтган пайтларда йиғлаб юрагини бўшатиб оларди-ю, лекин ҳеч қачон Динудан ёзғирмасди. Лекин бу гал бирдан нига лов этиб ёнганининг боиси нима экан? Тагин олов пасайиш ўрнига тобора авж олаяпти.

— Эртагаёқ боламини олиб чиқиб кетаман! Жой топиб, бошқа тураман.

— Кетавер, ҳозирок жўна, лекин Паппу ҳеч қаёққа бормайди.

— Нима дединг? Паппуга қўлингни теккизсанг, мен сени бурда-бурда қилиб ташлайман! Ҳали сен Паппуни меники деб юрибсанми?

Дину ростдан ҳам ғазаб билан Басантий томонга интилди-ю, (бундан илгари ҳам кўп урганди), бироқ унинг ўткир, заҳарли овозини эшитиб, жим бўлиб қолди ва жойида ётаверди.

— Икковинг кучукваччага ўхшаб уйда ётасан. Уятсизлар! Беҳаёлар! Паппу очдан-оч йиғлаб ухлаб қолибди...

— Яна гапирсанг, башарангга тушираман,— деди Дину, бироқ унинг овозида аввалги шиддат йўқ эди.

— Ичагингни суғуриб оламан, нима деб юрибсан? Қани, қўлингни теккизганингни кўрай.

Бирдан Паппу уйғониб кетди-да, хириллаб йиғлай бошлади. Бақириклардан чўчиб кетган бўлса керак. Шунда Дину каравотдан тушди-да, унинг олдига келди.

— Бўлди, бўлди, ухла, ўғлим, бўлди, бўлди...

— Қўлингни теккиза кўрма ўғлимга! — деди пишқириб Басантий, лекин Дину аллақачон бориб, болани кўлига олган эди.

— Кўй, бўлди, ўғлим, ухла, алла-а-а, алл-ў-ў-в.

Шу тариқа у Паппуни секин-секин аллалаб, ухлатишга ҳаракат қила бошлади. Дину Басантийга сўкиб гапиргани билан Паппуни доим суйиб эркаларди. Паппу бир-икки чуқур-чуқур хўрсиниб қўйди-да, Дину аллалаб бошлагач, жим бўлиб қолди ва ҳаял ўтмай яна ширин уйкуга кетди.

Басантий қанчалик тез ғазабга минган бўлса, шунчалик тез ҳовурдан тушди. Паппу отасининг кўлини таниб қолган эди. Ҳўжра ичи қоронғи бўлса ҳам Басантий Динунинг болани бағрига босганча хиёл букчайиб, ухлатишга ҳаракат қилаётганини вужуди билан ҳис этиб турарди. У овоз чиқармай каравотнинг оёқ томонига ўтирди.

— Бер бу ёққа болани, энди ўзим ухлатаман.

— Ухлаб бўлди-ку, энди нимани ухлатасан?

Дину нариги каравотга борди.

Басантийнинг газабидан асар ҳам қолмаганди. «Менга ёмон гапиргани билан Паппуни ўлгудай яхши кўради, усиз туролмайди», кўнглидан ўтказди у.

Басантий уҳ тортиб қўйди-да, каравотга чўзилди. У яна асил ҳолига қайта бошлаганди. Бирпасгина хўжрадан учта жон; Дину, Паппу ва ундан бошқа ҳеч ким йўқдай тасаввур қилди у. Дилдан орзу қилиб юрган ўз уйи, ўз ватани чиндан ҳам борлигига, тўзиб, йўқ бўлиб кетмаганига имони комил бўлди.

— Сен Паппу билан ётавер, мен ерга тушиб оламан, — деди Басантий.

Дину ҳеч нарса деб жавоб бермади. Кўп ўтмай унинг хуррак отгани эшитила бошлади.

13

Эрталаб ҳамма уйқудан турганда, Басантийнинг чеҳраси одатдагидан ҳам очиқ эди. Гўё кечаси ҳеч гап ўтмагандек, у ўша-ўша ҳазиллашиб муомала қиларди:

— Менга қара, ҳай ойимқиз, қани, бир ўчоққа ўт қалаб юбор-чи, мен сут олиб келаман,— деди Рукмийга қараб. Кейин гап оҳангини ўзгартирмай, ич-қарига ишора қилиб давом этди: — Катта хўжайин ҳали маст уйқудалар. Чой қайнагунча уйғониб қоладилар. Сен чойга қарайвер.

Ишига жўнашдан олдин ҳам Рукмийга тайинлаб қўйди:

— Кўзани сувга тўлатиб кел. Қувур соат ўндан кейин тўхтаб қолади.— Орқасидан кулиб қўшиб қўйди: — Соат қачон ўн бўлишини битта-яримтадан сўраб биларсан. Катта хўжайиннинг қўйлак-иштонларини қувур сувига чайиб келиш эсингдан чиқмасин.— Кейин катта хўжайиннинг ўзига қараб деди: — Хўп, бўлмаса, хўжайин, биз кетдик ишга. Тушликда кўришгунча хайр, яхши қолинг!

Басантийнинг бу қилиғи жаноблар хонадонида кўрганларига тақлид қилаётган артист ҳаракатларига ўхшаб кетарди. У кўчага чикди-да, этагини бар уриб йўлга тушди. Йўл-йўлакай у бирий тутатиб олди ва тутунни ичига торта-торта бойлар маҳалласи томон жадал юриб кетди.

Куни-кеча «нима деркин» деб икки кўзи Динунинг оғзида бўлган Басантий бугун бирданига ўзини чинакам уй бекасидай тута бошлаганди. Гўё унинг кўзи очилиб, рўзғори тўзимаслигини, уни бутун сақлаб қолишга қодирлигини англаган эди. Дину ўғлини шунчалик яхши кўргандан кейин ота-болани бир-биридан ажратиб бўларканми? Динуга бир жиҳатдан қийин, чунки у Рукмийни ҳам ташлаб қўёлмайди. Бу ерга ўзи олиб келгандан кейин энди қандай ташлаб қўйсин? Рукмийга Басантий кундошлик кўзи билан қарамасди-ю, лекин Басантийга у ҳам ортиқча нонхўр, унинг топганига тенг шерик эди. Басантий, «хайрият, ҳаммаси жой-жойига тушди, энди бежавотир яшайман», деб кўрсин-чи. Сирасини айтганда, шунгача ҳам ҳеч ким унинг бошида тегирмон тоши юргизмаганди, кўнгли нимани хоҳласа, шундай юриб-турарди. Лекин энди у бундан кейин ўзининг қандай бўлиши кераклигини англаб етган, юрагидаги хавотир, ночорлик, беқарорлик туйғулари бамисоли кузги япроқдай тўкилиб кетганди. Бир кечанинг ўзида у болалигини тарк этиб, бутун бошли рўзғорнинг бекасига, кап-катта хотинга айланганди.

Кунлар шундай ўтаверди. Басантий велосипед ҳайдашни ўрганиб олди. Энди у ишига Динунинг велосипедини миниб борарди. Оғзида бирий, йўл бўйи оғзидан пага-пага тутун чиқариб кетарди. Ўзи ҳам тўлишиб, ажабтовур бўлиб қолган, эғнида ҳам ялтираган тоза кийимлар. Орқадан турмаклаб олган сочидаги қизил лента шамолда ҳилпирарди.

Энди гапни бошқа ёқдан эшитинг. Чўлоқ тикувчи ўзи айтганидек, ростдан ҳам судга бориб арз қилди ва ойда неча марта маҳкамага қатнаб сўроқ

беришлар бошланиб кетди. Маҳкамадан Динуга ҳам чақириқ қоғози келди ва у бориб, менинг Басантийга уйланганим рост, болам бўлмаганидан кейин уйланишга мажбур бўлдим, деб айтиб келди. Уйланганига гувоҳ тариқасида ўғлини ҳам олиб бориб кўрсатди. Судга берилгандан кейин Басантийнинг отаси жуда ўзини йўқотиб қўйди, бироқ Дину билан Басантийга дўқ-пўписа қилишдан бошқа нарса қўлидан келмади. Басантий велосипед минганча ҳар куни ўтирган онасини ҳам кўрарди, унга кўзи тушиши билан ойиси юзини тескари ўгириб олар, бироқ Басантий бунга парво қилмасди. Бир куни нима ҳам бўлди-ю, Басантий шишалар солинган саватни ойисининг олдига қўйиб туриб, шундай деди:

— Ойи, ишим чиқиб қолди, мен кетаяпман. Мана бу — пул, менинг ҳам идишларимни тўлатиб қўйинг.

Бу билан Басантий, кўриб қўйинг, рўзгорим жойида, ўз аравамни ўзим тортаяпман, сизларга оғирлигим тушиб қолгани йўқ, демоқчи экани шундоқ кўриниб турарди.

Шундан кейин орадан бир ойми-икки ойми вақт ўтди, бир куни Басантий Шиёма бибининг уйига борди. Гарчи Шиёма бибининг кўзларида илгаригидек меҳр-шафқат балқиб турмаса-да, жувон уникага яна ҳар замон-ҳар замонда бориб турадиган бўлганди.

Басантий Шиёма бибининг даҳлизига оёқ қўйиши ҳамон Шиёма биби шанғиллаб берди:

— Ҳой, жувон ўлгур. Нимага ўғирлик қиласан? Эл-юрт ичида мени шарманда қилдинг-ку.

— Нимани ўғирлабман, биби-жий? — Шиёма биби ҳазил қиляптими ё ростдан гапираяптими, тушунолмаётгани сўради Басантий кулиб.

Басантий боласини кўтариб келганди, эгнида эса сарғиш сорий. Уни кўрган одам бу жувон бойларнинг эшигида қозон-товоқ ювиб юрадиган чўри деб хаёлига келтирмасди. Паппуни эса ўзи атайлаб ясантириб олганди — бошида жиғали гулобий қалпоқча, кўзларида сурма, оёқчаларида жажжи-жажжи туфлича.

— Бўлмаса шунча пулни қаердан оласан? Болангни ҳам мана бунақа ҳеч кимда йўқ кийимлар билан ясантириб олибсан, ўзинг ҳам башанг кийиниб олибсан?

Басантий кулди.

— Оббо, биби-жий-ей, аввал сиз сўранг, кейин мен айтай,— деди Басантий ва индамай супага, Шиёма бибининг ёнига келиб ўтирди.— Мана бу сорийни эрим олиб келиб берган.

— Қайси эринг?

— Чўлоқ Булокийром-да, ким бўларди,— деди Басантий кулиб ва Булокийромни эрмак қилиб, гапира бошлади: — Нима дейди денг: «Мана, кўр, Басантий раний, мен сенга деб нима олиб келдим! Сенинг отинг ҳам Басантий, сорийнинг оти ҳам Басантий». — Басантий пиқириб кулиб юборди.

— Болангнинг оёғидаги туфличалар-чи? Уни қаердан олгансан? Чўлоқни ташлаб кетганингга неча ойлар бўлди-ку?

Басантий қизариб кетди.

— Буни ҳам бир жойдан олганман-да.

— Қаердан олгансан?

— Оббо биби-жий-ей, бунча ёпишиб олмасангиз? Олдим-да, бир жойдан.

— Манави нейлон мўзалар-чи?

— Бу ўзимники-ку, биби-жий.

— Сен меникига бошқа келма, Басантий.

— Нимага, биби-жий? Майли, сиз келма десангиз, келмай қўя қоламан.

— Агар шу одатингни ташламансанг, сени ҳеч ким даргоҳига йўлатмай қўяди. Тўғрисини айт, болангнинг оёғидаги туфличани қаердан олгансан?

Басантий паст овозда деди:

— Ҳамма ҳам майда-чуйда ўғирликлар қилади, биби-жий, лекин мен унақа қилмайман.

— Қаердан олдинг деяпман?

— Паппунинг туфличасини-чи, биби-жий, боғда топиб олган эдим. Болалар арғимчоқ учадиган жой бор-ку, ўша ерда бута тагида ётган экан. Биринчи куни олмадим. Фақат сал нарига, бутанинг тагроғига суриб қўйдим.— Басантий кулди.— Эртасига бориб қарасам, ҳали ҳам ўша ерда ётипти. Кеч-қурун қоронғи тушгандан кейин бориб аста олиб келавердим.— Басантий қўлини қарсиллатиб қўйди.— Ахир бу ўғирликка кирмайди-ку, тўғрими?

— Нега ўғирликка кирмас экан?

— Бу ярим ўғирлик, биби-жий, бутун эмас.

— Мўза-чи?

— Мўзами? Мўзани ўз пулимга сотиб олганман. Рости.

— Нейлон мўзани ўз пулимга сотиб олганман дейсанми?

— Чўлоқнинг пулига. У ҳам ўзимнинг пулим-да, шундай эмасми? — деди Басантий хандон ташлаб куларкан.— Пул ёнимда узоқ юрди. Энди мана бунақа туфличага яраша мўзаси ҳам нейлон бўлиши керак-да. Боғда-чи, биби-жий, Паппу менинг болам эканини ҳеч ким билмайди ҳам. У ерда ҳамма бу боланинг энагаси бўлса керак, ўйнатгани олиб чиқади деб ўйлайди. Рости.

Бироқ Шиёма бибининг юзиди шубҳа аломатларини кўриб, Басантий деди:

— Биласизми, биби-жий, ўзимнинг Паппум учун қилган ишни мен ўғирлик демайман. Ким нима деса дейверсин. Ўзимга керакли нарса олай-да, дарров ўғрига чиқай — шу ҳам гап бўлди-ю...

Шиёма биби ҳамон унинг юзига синовчан тикилиб турарди. Басантий ўзини оқлашга уринарди:

— Эҳ-ҳе, биби-жий, баъзи одамларнинг уйида шунчалик нарсалари сочилиб ётадики, уйларида нима бор-йўқлигини ўзлари ҳам билишмайди.

— Бу билан ўша ерда ўғирлик қилса бўлаверади демоқчимисан?

— Ким ўғирлик қилибди, биби-жий, мен шунчаки сизга айтаяпман-да.

— Бир оғиз сўрасанг, ҳеч ким сендан нарсасини аямайди,— деди Шиёма биби.

— Сўраганга биров бир нарса берармиди, биби-жий, ҳозир одамлар ўлгудай қурумсоқ бўлиб кетган.

— Сенинг ҳайвондан фарқинг қолмабди.

— Нимага унақа дейсиз, биби-жий, қанақасига ҳайвон бўлиб қолибман?

— Паппуни бунақа ясантириб олсанг, сени ҳеч ким уйига қўймайди. Ҳамма сени ўғри деб ўйлайди.

— Болани ясантириб-кийинтирсанг ҳам ўғрисан! Ўз пулингга кийим олиб кийинтирсанг ҳам ўғрисан!

Шиёма биби ҳамон кўзини жувондан узмасди. Кейин афсусланган оҳангда сўради:

— Бугун нимага келдинг?

— Э-ҳе, биби-жий, ростини айтсам, мен сизга бир зўр хабар айтгани келган эдим, сиз бошқа гапни бошлаб юбордингиз. Рукмий туғмоқчи бўлаяпти.

— Ростданми?

— Унинг ҳомиласи ростдан ҳам тутганга ўхшайди, биби-жий, эртадан-кечгача ағанаб ётгани-ётган.

— Сен уни Мератҳа олиб бордингми? Шакунталанинг дорисидан бердингми?

— Йўқ, биби-жий, Дину уни доктор хонимга қўрсатганди. Мен ҳам бирга боргандим. Ўша айтувди, қимирламай ёт, деб. Ўшанинг гапи гап бўлди-ю

уйда кўндаланг чўпни олиб қўймайдиган бўлди. Қачон қарасанг, ўликдай чўзилиб ётади.

Анчагача Шиёма биби жим қолди, кейин бошини силтаб, қошини чимириб деди:

— Сен бир умр сарсон-саргардон бўласан, Басантий.

— Нимага, биби-жий?

— Агар у бола кўрса, уйда ҳеч ким сени одам ўрнида кўрмай қўяди.

— Нимага, биби-жий? — деди Басантий ранги қув ўчиб ва Шиёма бибининг юзига термулди.— Гапингизга ишонмайман, биби-жий, у Паппуни ўлғудай яхши кўради. Уни бирпас бағридан қўймайди.

— Паппуни яхши кўриши унинг боласи бўлгунча, холос.

— Бу ҳам унинг боласи-ку, биби-жий?

— Сен ҳеч балони билмайсан, Паппу унинг боласи бўлгани билан, у сенинг эринг эмас-да.

— Нега унақа дейсиз, биби-жий, ахир у судда ҳам иқрор бўлиб айтди-ку, мен унга уйланганман, деб?

— Айтса айтибди-да. Лекин сен билан туриш ёки турмаслик унинг ўзининг ишими?

— Менсиз улар бир кун ҳам кун кўришолмайди, биби-жий, битта мен ишлаб топаман, холос.

Шиёма биби яна бошини силтаб қўйиб деди:

— Гапимга қулоқ сол, Басантий, шу уйда сенинг боланг борлиги вазидан оз-моз қадрингга етиб туришибди. Рукмий бола туғиб берган кун сенинг сариқ чақалик қадринг қолмайди.

— Қадр ўзи қанақа бўлади, биби-жий?

— Қадр дегани шунақа бўладики, кейин сени кимсан, нимасан деб ҳеч ким сўрамайди.

Басантий икки кўзини Шиёма бибининг юзига тикиб олганди. Шиёма биби давом этди:

— Ёки бу гал ҳам унинг боласи бўлмаслиги керак. Агар бўлмай қолса, унда ҳам Дину ўз билганини қилиши мумкин.

— Нима қилиши мумкин, биби-жий?

— Нима қиларди? Боласи турмаса, Паппуни олади-да, ҳайт деб жўнаво-ради.

— Нима деяпсиз ўзингизча, биби-жий? Паппуни мендан тортиб олишга кимнинг ҳаққи бор?

— Ахир суддагилар сенинг унга эрга чиққанингга иқрор бўлишган-ку, Дину боланинг отаси бўлгани ростми?

— Лекин бу боламини мендан тортиб олиб, мени ташлаб кетаверса бўлади, дегани эмас-ку?

— Унинг қўлидан ҳар нарса келади.

Басантий бошини сарак-сарак қилиб, йўқ-йўқ деди-ю, лекин юрагини гулгула босди.

— Ҳали нонни «нанна» деб юрибсан, Басантий, ҳали ҳеч нарсани билмайсан, гўрсан. Дину ҳеч қаерда ишламайди, бунинг устига шундай ишлар қилиб юрибдики, худо кўрсатмасин, бир кун қўлга тушса борми, қамалиши турган гап. Қишлоқда тайёр ери бор экан, қари онаси бор экан...

— У хотинини қишлоққа ташлаб, ўзи қайтиб келса ҳам бўлади, биби-жий, авваллари хотини қишлоқда, ўзи шаҳарда турарди.

— Билмайман охири бориб нима бўлади. Лекин менга охири бахайр бўлмайдиганга ўхшаб кўринаяпти-да.

Шиёма бибининг гапларига Басантийнинг сира ақли етмаётганди. Ўзи Шиёма биби шунақа, ҳеч кимнинг эсида йўқ гапларни ўйлаб ўтиради-да. Шундай бўлса ҳам Басантийнинг юраги увушиб, кўнглини ғашлик чулғади.

- Тентак бўлмасанг, шу қўйларга тушиб юрармидинг?
- Мен нима қилиб қўйибман, биби-жий?
- Суриштирмай-нетмай Дину билан қочиб кетганинг-чи? Бу тентакнинг иши бўлмай, соғнинг ишими?
- Эҳ-ҳе, биби-жий, у билан қочиб кетмаганимда, мени аллақандай чолга беришаётувди.
- Энди бошингга тушганини кўраверасан-да...
- Э-ҳ, биби-жий...— деди-да, Басантий жим бўлиб қолди.
- Шиёма бибининг гапларини тинглар экан, Басантийнинг кўз олдини қоронғилик қоплади.
- Басантий яна бир оз ўтирди-да, кейин кетишга чоғланиб, ўрнидан турди.
- Бўпти, биби-жий, энди мен бораё, Анча ўтириб қолдим. Уйга бориб овқат-повқат қилай...
- Болани бағрига олиб, Басантий сумкачасини кўтарди. У эшикка қараб юрган ҳам эдики, Шиёма биби шубҳаланиб, уни тўхтатди:
- Сумкангда бир нарса кўтариб юрибсанми, Басантий? Кўрсат-чи, нималар бор унда..
- Ҳеч вақо йўқ, биби-жий, Паппунинг кийимлари...
- Кўрай, нима қипти,— деди-да, Шиёма биби тўғри бориб, сумкага қўлини тикди.
- Сумка ичидаги бир катта идишга ўхшаган нарсага қўли тегиб: «Бу нима?» деди Шиёма биби ва уни сумкадан олди. Бу қурилган сут уни солинадиган чет эл банкаси эди.
- Буни қаердан олдинг, Басантий?
- Бозордан сотиб олдим, биби-жий, роппа-роса ўн бир рупия тўладим-а. Уйда гоҳо Паппуга сут бўлади, гоҳо бўлмай қолади. Кўзимни чирт юмиб шуни сотиб ола қолдим.
- Шиёма биби анчагача Басантийнинг кўзига синовчан тикилиб турди-да, кейин банкани қайта сумкасига сола туриб деди:
- Бундан кейин келсанг, сумкангни дарвоза тагида қолдириб кир, Басантий...
- Шундай деб, у ичкарига кириб кетди.

14

Кунлар бир-бирини қувалаб ўтаверди. Бироқ улар Басантийга кулиб боқмасди.

Рўй берган сўнги янгиликлардан бири Рукмийнинг кўзи ёригани бўлди. Бу воқеа Басантийга жуда ғалати таъсир қилди. Милтираган шам ёғдусида доя Рукмий билан овора бўлиб турган пайтда, унинг ёнида ўтирган Басантий кўзларини катта-катта очиб, Рукмийнинг тўлғоғини кузатарди. Унинг тўлғоқ азобидан қийналаётганига бир томондан Басантийнинг ичи ачиса, иккинчи томондан бола ўлик тушармикан ё тирик, деган гумон ичида киприк қоқмай қараб турарди. Хонани чақалоқ йиғиси тўлдириб, тўлғоқ қаттиқ ҳолдан тойдирган Рукмий донг қотиб ухлаб қолгач, Басантийнинг кўнглини бир ёқдан шодлик чулғаса, иккинчи ёқдан ғам-қайғу булути соя ташлай бошлади.

Бола туғилган кундан кейин ҳам Басантийнинг кўнгли хира тортса тортдики, чарақлаб кетмади. Бир гал унга Рукмийнинг сути оқ эмас, қорага ўхшаб кўринди. Қора сут эмган бола омон қоларканми?

Бу хабарни айтгани Басантий ўша заҳоти Шиёма бибининг қошига учди-ю, унга:

- Ўлай агар, биби-жий, унинг сути қоп-қора,— деди.
- Ҳеч жаҳонда сут ҳам қора бўлар эканми, тентак?

— Ҳа, унинг сути қора! Ўз кўзим билан кўрдим: шундай ифлос, бўтанаки.

Шиёма биби унга тикилиб қараб тураркан, бу нарса Басантийни чиндан саросимага солганини кўриб таажжубланди.

— Унинг боласи билан сенинг ишинг бўлмасин. Ўладими, қоладими, бу худонинг иши. Сен эса ўзингни бил.

Қанча азоб-уқубатларни бошидан кечириб парвосига келмаган Басантий энди чор-атрофдан уни ташвишу ғам тоғлари босиб келаётгандай юраги ваҳимага тўлиб, кундан-кун жонсарак бўлиб бормоқда эди.

Ҳаш-паш дегунча Рукмийнинг кўзи ёриганига икки ой бўлди. Онанинг қора сутидан болага ҳеч қанақа зиён етмади. Лекин ўшандан буён Басантийнинг кўнглини ғулғула босган. Ҳар гал Рукмий боласига кўкрак тутганда Басантий уни ғалати қараш билан кузата бошларди. Тунда бола йиғлаб қолганда эса у, «ана, чақалоқнинг қорнида санчиқ бошланди», деб сапчиб ўрнидан туриб кетарди. Гоҳо унга боланинг нафаси ростдан ҳам тўхтаб қолгандек туюларди. Баъзан шу даражага бориб етардики, худди боланинг бадани кўм-кўк кўқариб, томирлари тортишаётгандай. Шунақа пайтлари Басантийнинг нафаси ичига тушиб кетарди. Бир куни эса ўзини тутолмай чинқириб юборди:

— Ҳой, болага нима бўлди?! Қара, нега у оёқ-қўлини бунақа типирчила-таяпти? — деб, кўрққанидан кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди.

Дину диққат билан чақалоққа разм солди. Унинг жажжи кўлчасидан тугиб, кўкрагига кафтини босди. Бола бир текис нафас оларди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ бунга,— деди Дину босиқ оҳангда.— Одатдаги ваҳимаси-да, бу.

— Йиғисини эшитаяпсизларми? Жуда ғалати-ку. Ахир чақалоқ ҳам шунақа йиғлайдими? Ҳойнаҳой, қорнига санчиқ турган.

— Башарангга бир солайми! — деди Дину Басантийни урмоқчидай ўқталиб.— Санчиқ турган бўлса, мана, жим ётибди-ку.

— Менга нима,— деди Басантий кўл силтаб.— Ифлос сут эмизган ҳам ўзи, касал қилган ҳам ўзи. Билганини қилмайдими...

Басантий энди Рукмийнинг ҳам кўзига балодай кўришиб қолган эди. Боламга у-бу бериб қўймасайди, деб энди унинг ҳам кўнглига ғулғула тушиб қолганди. Кўприқда ўтирадиган бир фолбин ҳам Рукмийнинг кафтини кўриб туриб, уларингдаги бир одамнинг сояси чақалоққа юк ташлаб юрибди, деганидан кейин Рукмийнинг кўнглидан дафъатан: «бу, ҳойнаҳой, Басантийнинг сояси бўлса керак» деган ўй кечганди. Бола туғилгунча унинг назарида Басантий сирдош дугона, энг яқин ҳамдард эгачи каби эди, чақалоқ дунёга келгандан кейин эса Басантий бира-йўла ялмоғизга айланди-қўйди. Басантийнинг катта-катта кўзлари ҳам унга аллақандай ёвуз махлуқнинг кўзларига ўхшаб кўринаверарди.

Басантийнинг ташвиши ортса ортдики, камаймади. Илгари ишга кетса, ўғлини уйда қолдириб кетарди. Дину билан Рукмий иккаласи унга қараб ўтирарди. Энди эса Паппуни ишга ўзи билан олиб кетарди. У ерда бола ҳовлида ўйнаб юрар, Басантий ичкарида ишини қилаверарди. Лекин барибир бу аҳволда ишлаш уни қийнаб юборди. Хонадон соҳиблари билан уй бекаларига айниқса бу малол келарди. Паппу бирор нарсани қўлидан тушириб, синдирса, ёки бирон жойни ифлос қилиб қўйса, Басантийнинг боши балога қоларди. Дам сайин болани кўтариб ҳали у ерга, ҳали бу ерга кўчириб юришнинг ўзи бўладими? Нақ жонидан тўйдириб юборарди. Лекин бошқа қўлидан нима ҳам келарди? Бир куни у болани отасида қолдириб ҳам кўрди. Бироқ битта хонадондаги ишини зўрға тугатди-да, уйига қараб учди. Келиб, Паппуни олиб, тагин ишига қайтиб кетди. Хуллас, Басантийнинг илгариги беғам, бепарво кунларидан асар ҳам қолмаганди. Доим юрагини нимадир ўртаб, бир нафас ором бермасди унга. Ҳар гал Рукмий-

нинг боласи йиғлай бошласа, дарров Басантий туриб: «қора сут таъсар қилмай қолмади, ҳали замон бола типирчилаб, жон берса-я!» деганча ўзини қўйгани жой тополмай қоларди.

Энди Рукмий ҳам Басантийнинг ҳар гапига оғзини очиб қолаверадиган илгариги Рукмий эмас эди. Унинг ҳам энди тили чиқиб, ажабтовур айтишадиган бўлиб қолганди. Эрига гап қайтариб, тилига эрк берди демагунча бу ёқдан Динунинг шапалоғи шай турарди.

Аҳвол шу даражага келган эдики, бу мўъжазгина ҳужрада икки кундош эмас, гўё бир жуфт илон тўлганарди. Рукмий боласини Басантийнинг сояси-дан эҳтиёт қилса, Басантий ўғлини Рукмийнинг шарласидан қўриқларди. Кундошлар бир-биридан шунчалик ҳадиксираб қолишгандики, бирини бири отгани ўқи, кўргани кўзи йўқ эди.

Устига-уштак, яна бир кўнгилсиз гап пайдо бўлди. Қишлоқда Басантий хусусида турли миш-мишлар тарқалганди. Ясан-тусанни жойига қўйиб, бир қарасанг, ярақлаган сорийда, бир қарасанг, ҳилпираган шалвор-кўйлақда, ўсма-сурмаю упа-эликлар билан у боласини кўтариб қишлоқ кўчаларидан ўтиб бораркан, хотин-халажлар орасида пичир-пичирлар бошланиб кетарди: «Шунча пулни у қаердан оларкин-а? Қаранг, таннозлиги дунёга сиймайди-я!» Шиёма биби ҳам бир-икки дугонасига Басантийнинг сумкасида йўқ жойдаги буюмларни кўрдим деганди. Бу гап деярли ҳамма хотинларнинг қулоғига бориб етганди. Бу ҳам етмагандай, бир вақтлар қизнинг бир бетайин йигит билан қочиб кетгани, ҳозир шунга ўхшаган, лекин илгари бир уйланган одам билан тураётгани ҳақидаги гаплар қўшилиб, ғийбатлар тобора авж олиб кетди. Шу билан тугаб қўя қолса, олам гулистон эди-я, лекин бир куни Басантий иш қилаётган Бобу Жаганнатҳнинг хонадонидан уни соат ўғрисига чиқаришгани оловга ёғ сепган билан баравар бўлди. Басантий ростдан ҳам соат ўғирлаганими, йўқми, бу ёғи бизга қоронғи, лекин унинг бундай иш қилишига ишониш қийин эди. Чунки у ҳаром молдан ҳазар қилар, қўлини булғашдан эҳтиёт бўларди. Бировнинг кўнглидагини биров билиб ўтирибдими. Хуллас, Басантийни қозон-ўчоқ юмушларига йўлатмай қўйишди.

Нима бўлди-ю, бир куни Рукмийнинг чақалоғини чиндан ҳам қоп-қора бўлиб ичи кета бошлади. Тунда ҳаммалари уйғониб кетишди. Басантий милтираган хира шамни тутиб қарасаки, боланинг танаси шалвираб, чўзилиб қолибди, панжалари ҳам ёзилиб, кўзлари ярим юмуқ. Ҳар ҳолда унга шундай кўринди. Бола эшитилар-эшитилмас инграб қўйганди, бу Басантийга бамисоли жон талашиб, нари-бери бўлаётгандек туюлди.

— Вой, унга нима бўлаяпти?! — қичқириб юборди Басантий.

Шунгача-ку, Рукмий парвосига келтирмай турганди, одатдагидай боланинг қорни оғриб, ичи кетган-да, деб ўйлаганди. Бироқ Басантийнинг ваҳимали қичқирғидан энди у ҳам дағ-дағ қалтирай бошлади.

— Нима?! Боламга нима қилди?!

Кейин боласига қўшилиб Рукмий ҳам инграшга тушди. Дину ҳамон жойида булк этмай ётарди. Рукмий бориб уни юлқиб ўрнидан тургазиб юборди. У бўлса ўтирган жойида кўзларини уқалаганча ўгли томон бурилди.

— Нима? Ҳеч бало қилгани йўқ-ку. Ҳар кунги касали-да. Лўвия сув ичкизинглар, табиб шунақа деганди.

— Қара, у қанақа бўлиб кетаяпти? Сен бўлсанг, ҳеч нима қилмаган дейсан! — деди Басантий ва кўзларини катта-катта очиб болага тикила бошлади. — Бошда айтмаганмидим ахир Рукмийнинг сути қора деб!

Дину кўзларини чақчайтириб Басантийга тикилиб:

— Нималар деб вайсаяпсан, ўзингча?! — деди каравотдан туриб, қаддини ростларкан.

— Нафас олишини қара! — деди Басантий.

Рукмий тош қотиб қолди. У кўркув тўла кўзлари билан Динуга қараб-қараб кўярди. Унинг овози шу қадар заиф, титраб чиқаётган эдики, Дину ҳам нима қилишини билмай қолди.

— Мана бу ялмоғиз боламга бир нарса бериб қўйган! — деди Рукмий йиглаб.

— Мен?! — деди Басантий довираб. — Мен унга бир нарса берибманми? Нима берибман?

Чақалоқ ҳамон инграб, узуқ-юлуқ нафас оларди.

— Оғзига сув томизсаларинг-чи, — деди Дину. У нима қилишини билмай калавасини йўқотганди. Агар Басантий шунчалик қичқирмаганида, у бола-сининг йиғлашини ҳар доимгидай қорин оғриққа йўйиб, тескари қараб ёта-верган бўларди. Лекин бу сафар унинг ҳам кайфи учди.

— Сутинг қора бўлса, менда нима айб? — деди Басантий.

У бир зум чақалоқдан кўзини узмади. Басантийга боланинг қорни ҳам шишиб, нафас олиши ҳам оғирлашаётгандек туюлди. Бу одамларнинг кўзи кўрми, нима бало, шуни ҳам кўришмаса? Шамнинг хира ёруғида Басантийга хужрага ажал соя солаётгандек, Рукмийнинг чақалоғи ётган каравот атрофида айланиб юргандек кўриниб кетди.

Чақалоқни яна титроқ босди ва аста инграб қўйди. У муштумчаларини бир тугиб, бир ёзарди. Румий сув олиб келиб, йиғлаганча чақалоқнинг оғзига томиза бошлади. Басантий қараса, Рукмийнинг қўли қалтираб, сув боланинг оғзига эмас, юзларига тўкилаётибди.

— Бу ялмоғиз боламга бир нарса бериб қўйган. Вой, энди нима қилдим! — деди Рукмий «ув» тортиб.

— Мен берибманми? Мен нима бераман? — деди Басантий босиқ оҳангда. Шундай деди-ю, Басантийнинг ҳам кўнглида, ростдан ҳам мен болага бир нарса бериб қўйганману, Рукмий кўриб қолган экан-да, деган шубҳа туғилди.

— Боламга ким бир нарса берган бўлса, ўзининг боласи ўлсин! — деди Рукмий титраб-қақшаган кўйи ва яна «ув» тортиб йиғлай бошлади.

— Нега менинг боламини қаргайсан? Мен нима қилдим сенга? — деди Басантий ҳамон кўзини боладан олмай.

У онасининг сирим-чиримларини эслаб қолди. Бунақа пайтда онаси чақалоқнинг қорнини латта билан яхшилаб ўрарди-да, иссиқ қилиб кўярди, шу билан оғриқ аста-аста босилиб кетарди. Басантийнинг миясига шундан бошқа фикр келмади, чунончи чақалоқнинг тагини қуруқлаб, белию қорнини ўраб, ётқизиб қўйди.

Бироқ Басантийга боланинг кўзлари бежо кўриниб, нафас олиши тўхтаб қолаётгандек туюла бошлади.

Басантийнинг бутун вужуди титраб кетди. Оғздан юракни ларзага солувчи бир оҳ отилиб чиқди-ю, шовқин солганча:

— Вой, бунга нима бўлди?! Нега ҳамманг серрайиб қараб турибсанлар! — деганча ўзини болага ташлади. Чақалоқни бағрига олиб, чодрага ўради-да, эшикни очди ва югурганча ташқарига чиқиб кетди.

— Вой, у боламини ўлдириб қўяди, ўлдириб қўяди! — деди қичқириб Рукмий.

Хотинининг жон талвасасида қичқириб, ўзини эшикка урганини Дину гунг бўлиб кузатиб турарди. Охири у ҳам эшик олдига борди-да, овози бори-ча қақира бошлади:

— Қайт, ҳой Басантий! Қайт орқанга деяпман! Қаёққа олиб кетаяпсан болани?!

Тонг ғира-ширасида майдоннинг нариги ёнидаги дарахт олдида Басантийнинг чопиб кетаётган кўланкаси бир кўринди-да, эрталабки туманликка кириб кўздан ғойиб бўлди.

— Боламини бўғиб ўлдиради у ялмоғиз!.. Ўлдириб қўяди! Болагинам, ҳозир ўлиб қолади! — Рукмий ҳамон фарёд уриб йиғларди.

— Басантий, қайт! — яна бақирди Дину.

— Бормайсизми? Вой, чопинг, боламни ўлдириб қўяди! — Рукмий ўзини уриб йиғларди.

Дину ташқарига чиқди. «Басантий! Басантий!» дея ортидан чақирганча унинг кетидан чошиб борарди. Бироқ Басантийдан ном-нишон кўринмасди.

Бир оздан кейин Дину қайтиб келиб, индамай каравотга ўтирди. Рукмий ерда юзтубан ётганча оёқ-қўлини типирчилатиб, инграниб йиғларди.

— Ҳеч нима бўлмайди, бас қил йиғини! — деди Дину ҳам Рукмийга, ҳам ўзига тасалли бўлгандек, босиқ оҳангда.

— Боламга бир нарса бўлса, менам унинг боласини тирик қўймайман! У ялмоғиз боламни кўтариб жўнаса ҳам парвойингизга келмайди. Ота ҳам шунақа тошмехр бўладими? Вой, нимага қараб турибсиз?!

Басантий ит қувлаган соқовдай каллайи саҳарлаб докторнинг уйи атрофида ивирсирди. У бирпаснинг ўзида нақ олти карра эшик қоқди. Бир оз қулоқ тутиб пойларди-да, яна муштуми билан эшикни дўппослай бошларди.

— Доктор жаноблари! Доктор жаноблари! Эшикни очинг, доктор жаноблари!

Ниҳоят, ичкарида чироқ ёниб, доктор эшикни очди — қаршисида ақлдан озгандай, ҳансираганча бир қиз бола қучоқлаб турарди.

— Буни бир кўриб қўйинг, доктор жаноблари, нуқул қоп-қора бўлиб ичи кетаяпти... Нафас олиши ҳам бир ғалати...

Доктор гудранди:

— Бемаҳалда ҳам келаверишади, бирпас ўз ҳолингга қўйишмайди...

Бироқ Басантийнинг ҳаяжон ва кўрқувдан қув оқариб кетган юзига қараб, сал юмшади.

— Ичарига олиб кир,— деди доктор ва ўзи йўл бошлади.

Доктор болани столга ётқизди. Белига ўроғлик латтани ечди. Қорнини пайпаслаб-пайпаслаб кўрди, кўзларининг милкени йириб қараб, обдон текшириб кўрди.

— Кўзларига нима бўлаяпти, доктор жаноблари?

— Анови ерга бориб ўтириб тур! — деди доктор Басантийга жаҳл билан. Басантий орқага қўйилган харракка бориб ўтирди.

— Бола омон қоладими, доктор жаноблари? — деди хирқироқ овозда.

Доктор чақалоқ устида энгашганча индамай текширишда давом этарди.

— Нима бўлди болага? — сўради у.

— Ичи кетаётувди, доктор жаноблари.

— Қани ичи кетгани? — доктор чақалоқнинг устини бутунлай очиб унга кўрсатди.— Қани ичи кетгани?

— Доктор жаноблари, у омон қоладими, ишқилиб?

— Бунга нима қилган ўзи?

— Ичи ўтиб кетди, доктор жаноблари, нафаси тўхтаб, оёқ-қўллари музлай бошлади. Шартта кўтариб бу ёққа жўнадим...

Доктор эзмаликни ёқтирмайдиган одам экан. У қоғоз олиб, дори ёзиб берди ва титраб-қақшаб турган Басантийга бошдан-оёқ разм солар экан, деди:

— Буни ҳар уч соатда ичириб тур, Боланг отдай бўлиб кетади.

Басантий ўрnidан туриб докторга жовдираб қаради. Унинг бутун вужудини миннатдорлик ҳисси қамради.

Болани бағрига босганча Басантий ҳужрага кириб келганда кун чиққан эди. Эрталабки қуёшнинг заррин нуридан кўзларини қисиб олган Басантийга, худди ёмон туш кўриб, уйғониб кетгандек, яна атрофдаги нарсалар чиройли кўрина бошлади. Борлиқ субҳидам жилосидан гул-гул яшнаб, дилга сурур бағишларди. Басантийнинг елкасига бошини қўйиб ухлаб қолган бола бир маромда нафас оларди.

«Менга нима бўлган ўзи?» Басантий дилида қайта-қайта такрорларди.

Ҳужрага кириб, чақалоқни онасининг бағрига қўяркан:

— Ол, болангни, ўзингга буюрсин. Мен дори олиб келаман,— деди.

Шундан кейин у сандиқчадан пул ола бошлади.

— Докторнинг олдига сариқ чақасиз ҳам кетаверган эканман. Билгандай, доктор ҳам кўрганига пул сўрамади.

15

Кунлар ўтаверди. Басантийнинг меҳр булоғи қайнаб, дилидаги барча дард-алам, нафрат, ҳасад каби туйғуларни иссиз ювиб юборди. У яна қадимги шўх-шодон, шаддод Басантийга айланганди. Дарҳақиқат, унинг ўйин-кулгига, ҳазил-мутойибага, шўхликка суяги йўқ эди. Бир кулфи дили очилса борми, чарх уриб рақсга тушиб кетар, дугоналарини даврага тортар, хандон ташлаб кулар, бошқаларни ҳам кулдириб, ичакларини узарди.

Ўша куни кундоши боласини кўтариб ҳужрага қайтиб келганида, Рукмий «чиндан ҳам болам ажалнинг оғзидан қайтиб келди», деб ишонганди. Тили калимага келмай, боласини бағрига босганча фақат ҳўнграб йиғларди, холос. Лекин Басантий ҳалигача бир нарсанинг тагига етолмай ҳайрон эди: ростдан ҳам ўшанда боланинг жони қил устида турганмиди ё унга шунақа бўлиб кўринганмиди? Бир карра бошидан кечириб, кўзи пишгандан кейин у ҳақда бошқа ўйламай қўйди.

Бир куни ҳаммалари уйда ўтирганларида Басантий ўзининг новвойлик қилмоқчи экани ҳақида гап очди.

— Учаламиз барабар ишлаймиз,— деди у қатъий оҳангда.

Динунинг қовоғи осилди:

— Топган гапингни қара-ю...

— Гап битта, тандирни қуриш менга тан. Кейин учовимиз бел боғлаб ишга киришамиз.

Новвойлик қилиш ҳақидаги гапни Дину ҳамон ҳазм қилолмаётган эди. Басантий кулиб деди:

— Нега аммамнинг бузоғига ўхшаб, анграйиб турибсан? Айтдим-ку, тандирни қуриш менга тан деб. Шундоқ ёнимда бир парча ер бекор ётибди, тандирни ўша ерга қурамиз. Буюртмага ҳам ёпамиз, чаканага ҳам сотамиз. Ёнида иссиқ овқат ҳам қиламиз. Асли бу ерда ўзи кимнингдир тандирхонаси бўларди.

Динунинг ҳамон қовоғидан қор ёғарди. Бу иш унга қаттиқ малол келаётганидан ташқари ўзи учун ҳақорат деб билаётган эди. Тўйларда керилиб қозон-қозон сархил таомлар тайёрлаш қаёқдаю арзимаган пулга нон ёпиб, сотиш қаёқда! Бироқ уйда икки бирдай хотини билан икки бирдай боласи бўла туриб ҳам шу пайтгача у на бир тўйга бориб овқат пиширди, на бир ишнинг бошидан тутди. Яна ҳўп дейиш ўрнига ўжарлик билан сўз берай демасди.

— Мен нон ёпишни билмайман, тамом, вассалом.

— Беш хонадондан учтасигина қолди. Бу билан тирикчилик қилиб бўлар эканми? Тандир қуриб олсак, учаламиз биргалашиб нон ёпамиз-да.

Тандир қурилиб, новвойхона ҳам тайёр бўлди. Басантий ниятига етганди — у нон ҳам ёла бошлади, митти Паппу эса тандир атрофида ўйнаб юрар эди. Новвойхонанинг энг биринчи мижозларидан бири — хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — чўлоқ Булокийром бўлганини айтмайсизми! У шўрлик Басантийнинг фироғида адо бўлиб юра-юра шу ердан чиқиб қолган ва қорни оч-қаб, нонвойхонага кирган эди.

Ўша пайтда Дину тандирга нон ёпаётган бўлиб, Басантий унинг ёнида ўтириб, қозондаги масаллиқни қовуриш билан овора эди. Булокийром Динуни танимади, албатта. Чўлоққа кўзи тушиши билан Басантий дарров ёпин-чиғини юзига тортиб, унга орқасини ўтириб ўтириб олди.

Овқат еяр экан, Булокийром улардан Дину билан Басантийни биласизларми, лаънати Дину менинг хасми ҳалолимни иккинчи марта олиб қочиб кетди, эшитишимча, улар шу яқин-атрофда туришармиш, сизлар кўрмадингизларми, деб савол бера бошлади. Бунга жавобан Басантий ёпинчиғи ортидан кулиб туриб, аста Динудан сўради:

— Улардан сўранг-чи, хотинлари ким деган экан?

Булокийром хотинининг отини айтган эди, ёпинчиқ ичидан Басантий яна овоз берди:

— Сўранг-чи, хотинлари нега қочиб кетибди?

Шу тариқа Басантий анчагача уни майна қилиб ўтирди.

Овқатланиб бўлгач, Булокийром деди:

— Худоё сизларни ҳеч нарсадан кам қилмасин. Жон укажон, падарлаънатидан хабар топиб қолсангиз, мана шу яқинда Човдхрий сартарош ўтиради, шунга айтиб қўйинг. Кейин нима қилишни мен ўзим биламан.

Шундай дея у ҳассасини дўқиллатганча йўлига қараб кетди. Басантий кулавериб нақ ичаги узилаёзди.

Новвойлик бароридан келмади. Сабаби: новвойхона бойларнинг икки қаватли уйларига жуда яқин жойда бўлиб, бунинг устига Рамеш Нагардаги озиқ-овқат дўкони кўпчилик аҳолининг талабини қондириб турарди.

Ўғлини елкасига миндириб олган Басантий автобус бекатидан ҳужраси томон аста қайтиб келарди. Чақалоқларини олиб, Рукмий билан Дину қишлоққа қайтиб кетишганди. Басантий ҳозиргина уларни автобусга чиқазиб қўйди. Унга бирданига ҳаммаёқ ҳувиллаб қолгандек туюла бошлади. Афтобус кондуктори автобусга уларнинг юкини олишдан бош тортиб, Дину у билан кўп олишди. Охири Басантий кондукторнинг қўлига пул тутқазиб, Динунинг мушкулини осон қилди. Кондуктор жаврай-жаврай юкни олишга рози бўлди. Дину Басантийга хотиним билан боламни қишлоққа ташлаб, қайтиб келаман, деб ваъда бериб кетди. Лекин унинг қайтиб келишига Басантийнинг кўзи етмасди. «Қайтиб келмайди, менинг унга керагим йўқ, шундай бўлгач, қайтиб келиб ҳам нима қилади? Рукмий боласини бағрига олиб автобусда хурсанд ўтирипти. Мен томонга бир сари қарамади ҳам, Паппуга ҳам бир оғиз гапирмади. Гапирмаса гапирмасин, Дину Паппуни эркаламади, ақалли ўпиб ҳам қўймади-я. Автобус юргунча уни бирпас кўтариб турди-да, автобус юрмоқчи бўлганда менга тутқазиб, тескари ўгирилиб олди. Ҳе, бевафо-я! Мени яна ерпарчин қилиб кетди! Энди у қайтиб келмайди. Энди у Рукмий билан яшайди», кўнглидан кечирди Басантий.

Ҳаво очиқ бўлиб, борлиқни кўкламнинг хушбўй ҳиди тутган. Бундай офтобда юриш қандай маза! Чор атроф ҳам қиш тамом бўлганидан дарак бериб, ажиб бир тароват касб этган. Бироқ Басантийнинг ҳуши жойида эмас, у боласини кўтарганча битта-битта қадам босиб кетаяпти.

Паппуни кўтариб юриш Басантийнинг белини узиб юборай дерди. У дам сайин тўхтаб, бирпас болани ерга қўйиб олар, қадам ташлатиб, оз-оздан болани юргизар эди.

Басантий шундай олди-қочди хаёлларга фарқ бўлиб кетиб борар экан, орқа томондан ғалати шовқин қулоғига чалинди. У ёқ-бу ёққа аланглаб қаради. Бу қанақа шовқин бўлди? Басантий кўчанинг нариги юзидаги дарахт ортига тикилиб қараб турган эди, унинг ўнг томонидан чопиб кетаётган қадам товушлари эшитилди. Бир уйнинг девори тагида ўтирган кекса этикдўз қутисини бошида кўтарганча ҳарсиллаб чопиб кўчани кесиб ўтаётганди. Девор олдида бир полициячи туриб, каттакон мисранг билан сўрини бузарди. Ёнида яна уч-тўртта полициячи бор эди. Ҳаммаси бошига устидан арқон тўр қопламали яшил темир қалпоқ кийиб олганди.

Бирпасда атроф қиёмат-қойим бўлиб кетди, қаёққа қарамасин, полициячилар кўзга ташланарди. Бир жойда полициячи қўлидаги таёқни ўйната-ўйната кимнидир қувалаб кетаётган бўлса, яна бир жойда таёғи билан нарсаларнинг абжағини чиқарарди. Кўз очиб-юмгунча атрофни шунчалик кўп полициячи тутиб кетдики, Басантий шунча полициячини даставвал қишлоқлари бузилган кунда кўрганди, холос.

— Йўл четидагиларни ҳайдашяпти! Йўл четидагиларни ҳайдашяпти! — бу овоз яшин тезлигида атрофга ёйилди.

Басантий Паппуни олиб, бир четга чиқди. Қараса, бозор йўлида галтак судраган бир мевафурушни талай одам ўраб олиб, можаро қиляпти. У ерда ҳам шовқин-сурон авжига чиққан, ҳавода таёқлар ўйнаган. Шу дам кўчадан жуда кўп пўртаҳол, олма ва яна нима балолар ҳар томонга сочилиб, думалаб кетди. Сал нарида, чорраҳага яқин йўл чеккасида ўтирган мевафуруш саросима ичида саватларини узалиб-узалиб олиб, тезлик билан тўғридаги ўйнинг ҳовлисига териб қўймоқда эди. Дам-бадам «Ол бу ёққа! Ол бу ёққа!» деб бақариб қўярди у.

Чопиб кетаётган кекса этикдўзнинг қутиси бошидан тушиб кетди ва ерга тушиши билан шарақлаб очилиб кетди. Унинг ичидаги асбоб-ускунаю ашқол-дашқоллар кўчага сочилиб, тупроқ билан битта бўлди. Кекса этикдўзнинг ўтакаси ёрилгани шунчалик эдики, ердан нимани олишни, нимани олмаслигини ҳам билмасди. Шўрлик довдираганча ҳадеб полициячиларга қарарди. Бир полициячининг шу томонга югуриб келаётганини кўрди-ю, қути-путисини ҳам ташлаб, ўзини боғ дарвозасига урди. Қувурдан нарида бир қандолатчининг қандолати, ярқираган катта мис баркаши жойида ағдариб ташланганди. Шу аснода қандолатчининг шинни тўла хумига зарб билан таёқ келиб тушган эди, шинни варақлаб отилиб, кўчадан ариқча бўлиб оқа кетди.

Яна олдингидек гувиллаган овоз қулоққа чалинди. Басантий овоз келган томонга бурилиб қаради — орқадан бир юк машинаси гуриллаб келарди. Унда ҳам яшил темир қалпоқ кийган полициячилар ўтирарди. Машина шитоб билан келаётганидан Басантий дарров ўзини четга олди. Машина ўтиб кетгач, бир оздан кейин Басантий машина орқасидан чопиб кетаётган отасини кўриб қолди.

— Бер деяпман! Халтамни бер! Ҳой соҳиб, инсофинг борми ўзи, халтамни бер!..

Қартайиб қолган Човдҳрий чопган сайин силласи қуриб, оёқлари дам-бадам чалишиб кетар, шунда ҳам бор кучини оёғига тўплаб чопишга ҳаракат қиларди.

Эгнидаги мовийранг кўйлаги тердан жиққа ҳўл бўлиб кетганди. У ўпкаси бўғзига тиқилиб ҳансирар, бўғилиб, бақирарди. Шу алпозда ҳамон галтак-замбил, стол, сандиқ ва қанчалаб ашқол-дашқол ортилган машина кетидан чопишини кўймасди.

Отасини бу аҳволда кўриб, Басантийнинг хўрлиги келиб кетди ва томоғига бир нарса келиб тиқилди. У эсини танибдики, отаси унинг назарида қандайдир улуғ, муқаддас бир зотга ўхшаб кўринарди. Келиб-келиб уни ҳозиргидай бошяланг, афтодаҳол, тинка-мардори қуриган, ночор ҳолда қандайдир машина кетидан ҳай-ҳайлаб, ҳансираб чопиб кетаётганини кўраман, деб сира хаёлига келтирмаганди.

Басантий турган жойидан: «Ота!» деб қаттиқ қичқирди. Бироқ Човдҳрий унинг овозини эшитмади. Басантий унинг орқасидан чопмоқчи бўлди-ю, бироқ Паппуни кўтариб олгани учун уддасидан чиқолмади.

Отасининг мовийранг кўйлаги энди анча олисдан кўринарди. Машина аллақачон кўздан йўқолганди. Барибир Човдҳрий қўлини ҳавода силкитасилкита кўчанинг қоқ ўртасида ҳамон чопиб борарди.

Шу тоб Басантий кўчадан чопиб келаётган ойисини кўриб қолди. У ҳам ранг-қути ўчиб, қўлини ҳавода ўйнатганча эрини чақирарди:

— Ҳой, қайтинг! Қайтинг деяпман, ҳо-ой, дадаси! Қайтинг!..

Ойисининг ёпинчиғи елкасига тушиб кетган, ўзи оёқяланг эди. Шўрликнинг бақришига ҳам ҳоли етмай, овози томоғининг аллақаерида тикилиб қолаётганди. Азбаройи силласи қуриганидан у юзтубан ағдарилиб тушадиган бир алпозда эди.

Басантий ойисини чақирган эди, лекин атрофдаги шовқин-суронда ойиси унинг овозини эшитмади ҳам. Шу дам яна бир юк машинаси дунёни бошига кўтарганча вариллаб ўтиб кетди.

Шу дам катта кўча томондан чопиб келаётган Гўбиндий кўриниб қолди. У ҳўнграб йиғлаб келарди. Гавдаси бесўнақайлигидан боёқиш зўрға чопарди. Икки қадам чопиб, йиғлаганча қадамини секинлатарди-да, яна чопа бошларди.

Бозордаги йирик-йирик дўкондорлар ва томошаталаб гумашталар дўконларидан чиқиб ташқарида тик туришарди, қандолатчилар, сартарошлар, кирчилар, этикдўзлар — ҳаммаси йўл четида қалдирғочдай тизилиб ўтириб олишганди. Улар хонадонларда малайлик қилиб кун кўрувчиларни қандай ҳайдаб юборишларини томоша қилмоқда эдилар.

— Ана, урди! — деди бир дўкон супачасида турган семиз одам сонини қашлаганча. Басантий банк биносининг ташқарисидаги бир кичик обкашга осиб қўйилган қатиқ идишнинг таёқ зарбидан кўчага думалаб кетганини кўрди. Боғ олдидаги йўлкада полициячилар қатиқчининг идишларини ана шундай таёқ билан уриб-уриб, ҳар томонга улоқтирмоқда эдилар.

— Ана урди! — деди яна кимдир.

Сал нарида полициячи пойафзал мойлайдиган бир боланинг кутисини кўтариб олган эди, шартта боланинг бошидаги қалпоғини олди-да, дўкон томига отиб юборди. Буни кўриб турган атрофдаги дўкондорлар хохлаб кулишди. Полициячининг ўзи ҳам завқланиб куларди.

— Тезда қорангни ўчир, бўлмаса, ўзингни ҳам томга улоқтираман, — деди полициячи дағдаға билан. Атрофда яна кулги кўтарилди.

Басантийнинг ойиси ҳам кўздан йўқолганди. Товба, эр-хотин судралиб қаёққа кетишаётган экан-а? Басантийнинг ранги девордай оқариб кетган, кўзларидан ёш маржондай тизилиб тушмоқда эди.

Шундан кейин яна иккитами-учта юк машинаси унинг ёнидан ўтиб кетди. Машиналарнинг ҳаммасида полициячилар бўлиб, ҳаммасига кўч ортилган эди. Кузовда яккам-дуккам оддий одамлар ҳам кўриниб қолар эди. Булар нарсаларини машинага ортилишига қаршилик кўрсатиб, полиция қўлга олган жиноятчилар бўлса керак.

Шунда бирданга тандир Басантийнинг эсига тушиб қолди. Ҳойнаҳой, уни ҳам аллақачон теп-текис қилиб ташлашган бўлса керак. Харракча, енгча, қозон, хамир қорадиган тоғора — ҳаммаси тандир бошида қолаверганди. Басантий кўрқиб кетди. Рукмий билан Динуни кузатиб қўйгани чиқиб кетаётганда қараб туринг, деб бир кекса кўшни хотинга тайинлаб кетганди. Басантий боғ ёқалаб уйга ошиқди. Боласини кўтариб олгани учун юриши ҳам унмасди. Кўнгли эса энди шошишнинг ҳожати йўқлигини, бўлар иш аллақачон бўлганини сезиб турарди.

Муюлишга етгандаёқ ҳаммаси тамом бўлганини аниқ сизди. Ҳовлидан чанг кўтариларди. Ҳолбуки у ерда на полициячи, на машина кўзга ташланар, фақат болалар ивирсиб юрар эдилар.

Тупроқ уюми устида айри қилиб қўйилган бир жуфт бамбук таёғи тиккайиб турарди. Бу айрига Басантий чироқ осиб қўйгувчи эди. Супадан пастда кунгураси мажақлаб ташланган ўн шамли чироқ тўнкарилиб ётарди. Шунинг ёнида уч-тўртта ликобча ҳам чил-чил синиб ётибди, полициячиларнинг мисранги Басантийнинг харракчасига ҳам келиб текканди, чунки у ҳам қоқ белидан синиб, тупроқ орасида оёғи осмондан бўлиб ётарди. Бўйра кўринмасди, ҳойнаҳой, тупроқ остида қолиб кетган бўлса керак. Сопол косачалар-

нинг баъзилари супа устида, баъзилари пистда думалаб ётарди. Тандир шўрликни мисранг билан шунақанги савалашибдики, бу ерда тандир қурилганига биров ишонмасди.

Вайрона олдида турган Басантий ўзининг кунфаякун қилиб ташланган рўзгорини узоқ томоша қилди. Шу пайт муюлишдан ўтиб келаётган Шиёма биби кўринди.

— Бозорда полициячиларни кўриб, юрагим бир нарсани сезган эди-я. Бориб, кўзим билан кўрай-чи, нима экан, деб келдим.— Кейин у ёқ-бу ёққа қараб сўради: — Дину қани? Ҳалиги хотини қани? Сенинг тандирингни ҳам соғ қўйишмас деб ўйловдим-а.

Шу ерда ўйнаб юрган болалар ҳам Басантийнинг олдига келишди. Улардан бири деди:

— Идишларингизни полициячилар машинага ортиб кетишди. Хамир қорадиган тоғорангизни ҳам.

Шунда иккинчи бола қўшимча қилди:

— Кампир «қўйинглар, қўйинглар» деб бақирган эди, битта полициячи уни сўкиб берди, кейин таёғи билан урди.

Басантий миқ этмай турарди.

— Дину қани? Ҳалиги хотини қани? — такрор сўради Шиёма биби.

— Улар бу ердан кетиб қолган, биби-жий.

— Кетиб қолган? Қаёққа? — Шиёма бибини энди тандирдан кўра Дину билан унинг хотини қизиқтириб қолганди.

— Ўзларининг қишлоғига кетишди, биби-жий.

— Сен индамай жўнатиб юборавердингми? — деди Шиёма биби Басантийнинг юзига тикилиб.— Сени шу аҳволда ташлаб кетавердимми? — Кейин Басантийга яна ҳам яқинроқ келиб, кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб деди: — Кўрдингми, Басантий? Худди шундай бўлади, деб айтганмидим, йўқми?

Басантий кулиб қўйди.

— Ҳа, биби-жий, айтган эдингиз.

— Мен биринчи куни бу одам яхши одам эмас, бир куни сени қон қақшатиб кетади дегандим-а!

Басантий индамади, кейин жилмайишга ҳаракат қилиб деди:

— Нима қипти, биби-жий...

Шиёма биби яна Басантийга кўзларини қадаб, сўради:

— Хўш, энди нима қиласан, тентак қиз? Қаёққа борасан?

— Ҳеч қаёққа, биби-жий, пешонамга битган шу арслондек ўғлим бўлса, тагин нима керак менга?

Басантий ерда ликобча синиғини ўйнаб ўтирган ўғлини бағрига олди ва ҳозиргина келган йўлига қараб кета бошлади.

— Қаёққа кетаяпсан, Басантий? — сўради Шиёма биби.

— Отамнинг халталарини олиб кетишган эди, биби-жий, ўзлари машинанинг орқасидан бақириб-чақириб чопиб кетаётувдилар. Ойим ҳам изларидан чопиб кетдилар. Ўша ёққа бориб қарай-чи, улар қаерда экан...

Шундай деб Басантий Паппуни бағрига босганча нариги кўчага ўтиб кетди.

Тамом

*Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА таржимаси*

Южин О'НИЛ

(Америка ёзувчиси, 1888—1953)

ҚАЙРАҒОЧ СОЯСИДА

Уч пардали пьеса

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

ЭФРАИМ КЭБОТ
СИМЕОН
ПИТЕР
ЭБИН
АББИ

} унинг ўғиллари

ҚИЗ
СКРИПКАЧИ
ПОЛИЦИЯ БОШЛИҒИ
ҚЎШНИ ФЕРМЕРЛАР

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Эшик очилиб, Эбин пайдо бўлади, у айвондан тушиб тўхтади-да, ўнг томондаги йўлга қарайди. Қўлидаги кўнғироқни қаттиқ-қаттиқ чалади. Кейин чалишдан тўхтаб, бошини қўтарди ва қандайдир бетайин ҳаловатда узоқ осмонга тикилиб туради.

Эбин. Тавба, мунча чиройли бу!

Бу вақт дала ишларидан Симеон билан Питер қайтади. Улар ўгай укаларидан анча катта — Симеон ўттиз тўққизда, Питер ўттиз еттида.

Симеон (*ҳайрат билан*). Шафақнинг яллиғланишини қара!

Питер. Ҳа, кўраяпман.

Симеон (*ўз ўйлари билан*). Ўн саккиз йил ўтиб кетибди-я.

Питер. Нима?

Симеон. Хотинимнинг ўлганига ўн саккиз йил бўлибди.

Питер. Ҳа-а. Эсимдан ҳам чиқипти.

Симеон. Мен ҳаёлимдан чиқаролмаяпман, эслаганим эслаган. Юрагинг эзилиб кетади. Сочлари ёдингдами, худди отнинг думидай узун, тилладай товланарди.

Питер (*бепарво*). Ҳа, ўлиб кетди. (*Жимлик.*) Лекин тилла деганинг у ёқда, Сим, ғарбда зўр товланади.

Симеон (*ҳамон шафаққа маҳлиё*). Алангаланишини қара!

Питер. Бу — бир ниманинг аломати! (*Рухланиб кетиб.*) Тилла бу! Кун ботишда, ғарбда. Олтин дарвоза. Калифорния томонда... Ғарбнинг олтин конлари, Сим!

Симеон (*у ҳам рухланиб кетади*). Ҳа, у ерларда тилла шундоқ оёқ остида ётади, дейишади, истаганингча супуриб олавер! Бамисоли Сулаймон пайгамбарнинг хазинаси!

Иккови ҳам яна анчагача осмонга тикилиб туради, кейин бош эгиб қолишади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

68

Питер (*руҳсиз*). Бизнинг ерлар бўлса — чағир тош: ер ҳам бир, манави девор ҳам бир. Сен билан биз унга бир умр қора тер тўқдик. Ким учун? Шу одам учун. Нима учун? У бизни мана шу тош деворга тириклай кўмсин учун!

Симеон. Неча йиллардан бери бор кучимизни сарфлаб, яғиримиз чиққунча ишлаймиз! Бу лаънати ердан биз нима олдик? (*Алам билан ер тепиб.*) Ҳаммаси шу одамнинг бойлик орттириши учун!

Питер. Агар шунча меҳнатни Калифорния ерларига сарфлаганимизда борми — тувагимизгача тилла бўлиб кетарди!

Хаёлга ботиб ўтирадилар. Эбин ошхона деразасидан бош суқиб қулоқ солади.

Симеон. Менга қара, балки у, ҳалиги... ўлиб-нетиб қолар-а?

Питер. Қайдам.

Симеон. Эҳтимол у ҳозироқ... бирон жойда...

Питер. Билиб бўлмайди...

Симеон. Икки ойдан бери дом-дараги йўқ-ку.

Питер. Худди мана шундай оқшомда уйдан чиқиб кетганди. Бирдан шошиб отланди-ю, тўппа-тўғри фарбга қараб... Бу ерда бир гап бор... Қишлоқдан нари ҳеч қачон, ҳеч қаерга борган эмасди. Ўттиз йил бўлгандир-ов, мана шу фермадан чиқмаганига ҳам. Эбиннинг онасига уйланганидан бери шу ерда эди. (*Бир нафас жимликдан кейин, алам билан.*) Бордию уни жинни деб эълон қилсак-чи? Суд ҳам бизни қўлларди, ўлай агар.

Симеон. Э, судья-пудянгнинг барини қўлга олади. Унинг жинниликига ҳеч ким ишонмайди ҳам. Йўқ, ўлишини кутишга тўғри келади, оғайни.

Эбин (*заҳарханда билан*). Ота рози — худо рози, деганлар.

Симеон билан Питер сесканиб у томон қайрилади.

(*Аламли кулади. Кейин хўмрайиб.*) Мен ҳам эртаю кеч унинг ўлимини тилаб, худодан илтижо қилиб ётибман.

Симеон билан Питер ҳайратда тикилиб туришибди.

(*Ҳеч гап бўлмагандай.*) Овқатларинг тайёр.

Симеон ва Питер (*бирга*). Э-э-эх!

Эбин (*шафаққа тикилиб*). Тавба, ловуллаб ёниши кўзни олади-я.

Симеон ва Питер (*бирга*). Тилла бор у ёқда. Фарб дейдилар.

Эбин. Фарбинг қаер?

Симеон ва Питер (*бирга*). Калифорния!

Эбин. Ҳа-а. Ҳа, майли. Овқат совияпти. (*Ошхонага кириб кетади.*)

Симеон (*қуруқшаган лабларини ялаб*). Қорин очди.

Питер. Қоқланган гўшт иси келяпти.

Симеон. Чўчқа гўшти.

Питер. Чўчқа бўлса яна ҳам яхши!

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Шафақ сўниб, қош қорая бошлади.

Ошхонада тахтадан ясалган стол, унда учта коса, шам, бир буханка нон, қувачада сув.

Симеон билан Питер лорсиллаб кириб, курсиларга оғир чўкадилар. Эбин плита устидан сувда пишган картошка билан чўчқа гўштини олиб, столга қўяди-да, ўзи ҳам ўтиради. Учовлон гап-сўзсиз овқатланадилар.

Симеон (*беҳосдан Эбинга қараб*). Менга қара! Сенинг отамиз ҳақида ундай дейишинг яхши эмас.

Питер. Бу — адолатсизлик.
 Эбин. Нимани айтаяпсизлар?
 Симеон. Унинг ўлимини тилашингни-да.
 Эбин. Ўзларинг ҳам тилаяпсизлар-ку?

Жимлик.

Питер. Менга қара! У — ўз отамиз, ахир!
 Эбин (*ғазаб билан*). У менга ота эмас!
 Симеон. Сен, масалан, ўз онанг ҳақида шундай гапиришимизга йўл кўярмидинг?

Афтини хунук буриштиради.

Эбин (*ранги ўчиб*). Унинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ, менинг ҳам унга алоқам йўқ.

Питер. Сабр қил, унинг ёшини яшаганингда биласан.
 Эбин. Мен онамга тортганман! Томчи қонимгача.

Симеон ва Питер унга бепарво синчковлик билан тикиладилар.

Питер (*бир нимани эслаб*). Тўғри, онанг меҳрибон эди, менга ҳам, Симеонга ҳам. Угай бўлишига қарамасдан.

Симеон. У ҳаммага меҳрибон эди.

Эбин (*ўрндан туриб қизаринқираб, акаларига бесўнақай таъзим қилади*). Яхши гап билан эслаганларинг учун қуллуқ. Катта раҳмат сизларга. (*Ўтиради.*)

Питер (*жимликдан сўнг*). У дадамизга ҳам меҳрибон эди.

Эбин (*кескин*). Миннатдорлик эвазига гўрга тикди-да!

Симеон (*файласуфона*). Дунёда одамни одам ўлдирмайди. Вазият ўлдиради. Билиб қўй!

Эбин. Чол унинг жонини суғуриб олди.

Питер. У ўзи ҳам жони чиққунча ишлайди. Сени ҳам, Симеонни ҳам, мени ҳам жонимиз чиққунча ишлатади. Шунинг учун, ҳали тирик эканмиз...

Симеон. Уни бунга қандайдир бир куч мажбур қилади.

Эбин. Бир кун эмас бир кун ҳаммаси учун жавоб беради! (*Хунук илжайиб.*) Қизиқ, уни мажбур қиладиган ўша «куч» нима экан-а?

Симеон. Тушуниш қийин.

Эбин. Балки сизларни Калифорнияга чорлаётган ўша кучдир?

Симеон ва Питер унга ҳайрат билан тикиладилар.

Лекин сизлар ҳеч қаёққа кетолмайсизлар. Олтин тоғлари чарақлаб имлаб турса ҳам.

Питер. Буни ҳали кўрамиз!

Эбин. Йўлга пулни қаёқдан оласанлар?

Питер. Биз пиёда ҳам кетаверамиз. Мана бу лаънати фермада босган қадамларимизни ҳисобласа, ойга етарди!

Эбин. У йўлларда ҳиндулар бош суягингизни қоziқда қуритишади.

Симеон (*хунук тиржайиб*). Биз ўзимиз қуритамиз ҳар қанақа каллани!

Эбин (*атайлаб жиғларига тегиш учун*). Ҳеч қаёққа кетмайсизлар, биламан, сизлар унинг ўлимини кутасизлар, мол-мулкини бўлишиб олиш учун!

Симеон (*сал жим тургач*). Бунга бизнинг ҳаққимиз бор.

Питер. Бу рўзгорнинг учдан икки қисми бизники.

Эбин (*сапчиб туриб*). Бу ерда ҳеч қанақа улушларинг йўқ. Бу ферма менинг онамга қарашли эди. Онамдан тортиб олган. Онам ўлиб кетди, энди рўзгор меники.

Симеон. Сен бу гапингни чолга айтиб кўр. Гаров ўйнайман — эшитса, ичаги узилиб ўлади. (*Кулади; унинг кулгиси итнинг акиллашига ўхшаб кетади.*)

Питер (*акасига ўхшатиб кулади*). Ха-ха-хав!

Симеон. Бизларда нима қасдинг бор-а, Эбин? Кўзларингдан ёвуз ниятинг кўриниб турибди, кўпдан сезиб юраман.

Питер. Ҳа, ҳа, мен ҳам сезиб юраман.

Эбин. Бўлса бордир. (*Кескин.*) У онамни яғир эшақдай ишлатганида сенлар бир чеккага чиқиб томоша қилардинглар. Шўрликни ҳимоя қилиш учун бир оғиз сўз топмагансанлар. У эса сен кўрнамакларга меҳрибон эди...

Симеон ва Питер унга анқайиб қараб қоладилар.

Симеон (*анчадан кейин*). Ахир, Эбин, молларни суғориш керак эдими!

Питер. Том ёпиш-чи?

Симеон. Ер ҳайдаш-чи?

Питер. Ем-хашак тўплаш!

Симеон. Гўнг ташиш-чи?

Питер. Уташ!

Симеон. Ўтин ёриш!

Питер. Сигир соғиш!

Эбин (*бақириб*). Девор уриш... тош ташиш... Юракларингиз тошга айлангунча ишлаш! Ишлаш!

Симеон. Ҳа, бировларнинг ишига бош қўшгали фурсатимиз йўқ эди.

Питер. Онанг ўлганида сен ўзинг ҳам катта бўлиб қолган эдинг — хўш, нега қўл қовуштириб ўтирдинг?

Эбин. Мен ҳали оқ-қорани ажратолмасдим. Кейин тушундим ҳаммасини, онам ўлгандан кейин. (*Пауза.*) Энди тасаввур қиляпман шўрликнинг аҳволини, барча кўргиликлар ўз бошимга тушганда. Кечаси ҳам, кундузи ҳам, нимаики иш қилсам — шундоқ ёнимга келиб, кўз ўнгимда туради. Картошка қовурганимда ҳам, сомса ёпганимда, ўчоққа ўт ёққанимда ҳам — келиб менга ёрдам бераётганга ўхшайди. Шундоқ ўчоқ бошида ўтиради, кўзлари тутундан қизариб... худди ҳаёт вақтидагидек қон-қора қақшаб йиғлайди. Гўрида тинч ётолмайди шекилли-да, бекорчиликка ўрганмаган.

Симеон. Ҳеч қачон нолимасди, бояқиш.

Эбин. Силласи қуриб кетар эди. Нолигани вақт қани! Чол шу аҳволга соларди уни! (*Кескин.*) Аммо-лекин бир куни юзига соламан ҳаммасини. Шартта, бақириб айтаман. Онам ҳеч бўлмаса гўрида ором топиши керак! (*Ўтириб, жим қолади.*)

Симеон ва Питер унга ошқора қизиқиш билан қараб қоладилар.

Питер (*жимликдан кейин*). Сим, сенинча у нима жин уриб жўнаб қолди-а?

Симеон. Ким билади дейсан? Бир маҳал даладан қайтсам — аравада дарвозадан чиқиб келяпти. От ювиб-таралган, ўзи ҳам башанг, қамчи ўйнатиб ўтди ёнимдан. Яхши эсимда — баҳор эди, экишни тугатиб қайтаётувдим. Тикка гарбга ҳайдади, оловланиб турган уфққа қараб. «Дада, қаёққа?» десам, тизгинни сал тортди-ю, мен томонга қайрилиб қаради, кўзлари илондай

совуқ йилтиллаб кетди. Бир кўнглим, маст бўлса керак, деб ҳам ўйладим. «Қайтиб келгунимча қимир этмай ўтиринглар!» — деб қичқирди.

Питер. Калифорнияга қараб жуфтакни ростлаш ниятимизни билса борми, ҳанг-манг бўлиб қоларди-да.

Симеон. Мен унга ҳеч нима демасдим ўшанда. У бўлса узоқдан ғалати, ҳорғин бир қараш қилди-да, яна қичқирди: «Ҳар куни товуқларнинг қитқити-ю, хўроз қичқириғидан қулоқларим тиниб кетди. Моллар бесаранжом, ниманидир кутади. Ҳамма нарса жонланиб қолди, менинг бунга ортиқ тоқатим йўқ. Баҳор кирса жонимга шайтон оралайди. Яқин орада ўтинга кесиладиган қари ёнғоқдайман». Менинг кўз қарашимда умид учқунини кўрдими, яна қўшиб қўйди: «Лекин шошманглар, мен ҳали тирикман, юз йил яшашига қасам ичдим, сенларнинг бахтинга қарши — яшайман ҳали. Ҳозир эса, авлиёлардай, худойимнинг баҳорги неъматларини татигани кетяпман. Ишни тўхтатманглар», деди-ю, ниманидир хиргойи қилиб жўнаб қолди. Ўшанда маст эмаслигини билсам, йўлдан қайтарган бўлардим.

Эбин (*калака қилиб*). Йўлдан қайтарармиш! Рўпара бўлсанг, жонингни ҳовучлаб турардинг. У иккалангдан ҳам кучли.

Питер. Ўзинг-чи? Ё сен жуда паҳлавонмисан?

Эбин. Шошмай тур — бўламан. Кундан-кун кучга тўлаётганимни сезиб турибман, бир кун эмас бир кун ўзини кўрсатади бу куч. (*Ўрнидан туриб, пальтосини, шляпасини кияди.*) Мен ҳозир. Ҳозир қайтаман.

Питер. Қишлоққами?

Симеон. Миннинг ёнига дегин?

Эбин (*ўчакишиб*). Ҳа.

Питер (*масхараомуз*). Зап топибсан.

Симеон (*Питерга*). Эшитдинг-ку: кучга тўляпман дейди! Кучга эмас, шаҳватга тўлибсан.

Эбин. Минни — дилбар хотин!

Питер. Ҳа, дилбар эди. Йигирма йилча аввал.

Симеон. Юзига шунча упа-элигу бўёқ суркаса, ҳар қанақа кампир ҳам чиройли бўлади. Янглишмасам, қирқларга боргандир?

Эбин. Қирқ қаёқда!

Питер. Қирқ бўлмаса ҳам, ўша атрофда.

Эбин (*алам билан*). Сен қаёқдан билақолдинг?

Питер. Ҳамма билади уни, эътиборинг учун, Сим ҳам билади, кейин эса мен ҳам билганман...

Симеон. Дадамиз ҳам сенга у-бу айтиб бериши мумкин. У биринчи эди...

Эбин. Дадамиз-а?

Симеон (*масхара қилиб*). Ҳа-да! Биз ҳамма жиҳатдан дадамизнинг меросхўрларимиз!

Эбин (*ўзини зўрга босиб*). Ўтиб ҳам кетганмиз десанг-чи! (*Эшикни тегиб очади.*) Ҳозир кўрсатаман у манжалақига!

Симеон (*Питерга кўз қисиб*). Уйига етгунча бу ниятингдан қайтасан. Кўрмаяпсанми — қанақа сўлим кеча! Ишқ ҳаловатидан бошқа ҳамма нарса калладан чиқиб кетади.

Питер. Қайтади ниятидан, турган гап.

Симеон билан Питер тиржайиб куладилар. Эбин эшикни тарақлатиб чиқиб кетади. Айвондан тушиб, муюлишдан ўтгач, дарвоза ёнида тўхтаб қолади, осмонга тикилади.

Симеон. Чолнинг фирт ўзи!

Питер. Қуйиб қўйгандай!

Симеон. Булар бир-бирини гажиб ташлайди.

Питер. Ҳа! (*Пауза. Ҳазин.*) Биз, эҳтимол, бирор йилдан сўнг Калифорнияда бўлармиз.

Симеон. Эҳтимол. (*Керишиб ўрнидан туради.*) Кетдик, ётиш керак. (*Шамни ўчиради.*)

Эбин (*қўлини осмонга чўзиб*). Тавба, мунча кўп бу юлдузлар! Анавиниси меники бўлса керак? Буниси Симеонники, наригиси Питерники. Ҳов олисда — Минниники. Ҳаммамиз бир коинотдамиз. Чиндан ҳам, ҳозир бориб уни кучоғимга олақолсам-чи? У мана шу тундек майин, сеҳрли кўзлари юлдуздай ёнади, лаблари ўтли, қўллари юмшоқ, вужудидан шудгор ҳиди келади. Худо, уни кечир, у гўзал, у дилбар! Бошқа ишларию гуноҳлари билан менинг нима ишим бор! Ё тангри, ўзинг айт, ҳар биримиз сенинг олдингда гуноҳкор эмасмизми?

Гуноҳ дегани ахир шундай лаззатли...

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Тонголди, гира-шира пайт. Чапда Эбин пайдо бўлади. Кимдандир жиркангандай, тўнғиллаганча айвон томон юради.

Эбин. Лаънати қари така! (*Уйга киргани, зинадан чиққани, акаларининг ётоқхонасига яқинлашгани эшитилади.*) Туринглар-да, энди!

Эшик ланг очилиб, Эбин киради, қўлида шам. Қия шифтли хона ёришади. Шифт шундай пастки, орқа девор ёнидагина тик туриш мумкин. Олдинда Симеон билан Питернинг катта тўшаги. Орқада Эбиннинг жойи.

Эбин (*гўллик билан тиржайиб туради*). Бу мен.

Питер. Каллаи саҳарда нима қилиб...

Эбин. Сенларга бир кучоқ янгилик олиб келдим.

Симеон (*жаҳли чиқиб*). Эрталаб айтсанг ҳам бўларди, ёрилмасдинг.

Эбин. Тонг отган! Яхшиси — гапга кулоқ солинглар! У яна уйланиб олибди!

Симеон ва Питер (*баравар*). Ким? Дадамизми?

Эбин. Ўтгиз бешларга борган бир жононни топибди дейишади. Кетворган эмиш.

Симеон (*ҳайратда*). Фирт ёлғон!

Питер. Ким сенга еткиза қолди?

Симеон. Лақиллатишган.

Эбин. Мени лақиллатиб бўпти! Бутун қишлоқда дув-дув гап! Нью-Доверга борган бир руҳоний топиб келди бу гапни. Янги ойимча онамиз ўша ерлик эканлар.

Питер (*ҳанг-манг бўлиб*). Ана холос!

Симеон (*шу оҳангда*). Ана холос!

Эбин (*каравотга ўтириб, нафрат билан*). Уни дўзахи десам ишонмай-сизлар! Бизга ўчакишиб қиляпти, лаънати қари эшшак!

Питер (*ўйчан*). Ҳа... Энди мол-мулк ўша жононга ўтиб кетади.

Симеон. Турган гап. (*Хўмрайиб*.) Нима ҳам дердик. Ундай бўлса...

Питер (*шошиб*). Худонинг ўзи йўл кўрсатиб турибди, Сим. Калифорнияга! Бу ерда қиладиган ишимиз қолмади.

Симеон. Мен ҳам шуни ўйлаб турибман. (*Қатъий*.) Шу бугуноқ жўнаб кетсак нима дейсан? Чўзиб нима қиламиз!

Питер. Мен розиман.

Эбин. Пиёда кетмоқчимисизлар?

Симеон (*калака қилиб*). Агар қанотларингни бериб турсанг, жон деб учиб кетардик.

Эбин. Энг яхшиси — пароходда кетинглар. (*Чўнтагидан бир варақ ғижим қоғоз олади.*) Мана бунга имзо чекинглар-да, пароходга ўтириб, жўнайверинглар. Фарбга отлана қолишса деб, ҳар эҳтимолга қарши аллақачон тайёрлаб қўйган эдим. Рўзгордан тегишли ўз улушларингни менга сотишга рози бўлсанглар, ҳар биринг уч юз доллардан пул оласан. Қани?

Симеон билан Питер ишонқирамай қоғозга қараб қолади. Жимлик.

Симеон (*гаранг*). Ахир у уйланиб олган бўлса, бу рўзгор...

Питер. Тўхта, аввал бу айтсин — мунча пулни қаёқдан олади?

Эбин (*кинояомуз*). Пулнинг бекитилган жойини биз биламиз-да. Онам айтиб кетган. У биларди пулнинг турадиган қавагини. Чол бу пулларни онамдан яширарди, лекин пуллар онамники, унинг фермасидан чиққан. Энди бўлса у менинг ҳаққим!

Питер. Хўш-хўш, қаёқда экан ўша қавак?

Эбин (*ўчакишиб*). Сенлар тополмайдиган жойда, ҳа!

Пауза. Шубҳа билан бир-бирларига қарашади.

Хўш, нима дейсанлар?

Симеон. Қайдам.

Питер. Қайдам.

Симеон (*деразага қараб*). Тонг ёришяпти.

Питер. Ўчоққа ўт қала, Эбин.

Симеон. У-бу бер, қорин оч.

Эбин (*гўё меҳри товланиб*). Ҳозир муҳайё қиламиз. Оч қорин билан Калифорнияга етиб бўладими! (*Эшик томон юраркан, маънодор қилиб қўшиб қўяди.*) Лекин пиёда эмас, пароходда кетишларинг мумкин. Бу ўзларингга боғлиқ. (*Остонада тўхтаб, жавоб кутади.*)

Акалари унга қараб туришади.

Симеон (*бирдан шубҳаланиб*). Менга қара, кечаси қаёққа гумдон бўлдинг?

Эбин (*истеҳзо билан*). Минниникида эдим! (*Салмоқлаб.*) Аввал йўлда, бир кучиб ўпаман-у, қайтиб келаман, деб хаёл сури-и-иб бордим, кейин бу ерда кеча дадамиз билан иккаласи ҳақида гапирганларингни эсладим-у, ғазабим тошиб кетди: тўхтаб тур, Минни, кўрсатиб қўяман сенга! — дедим. Қишлоққа етиб борувдимки, ҳалиги янгилик қулоғимга чалиниб қолди. Эшитдим-у, телбалигим тутиб, Миннининг олдига югурдим. (*Жим қолади, кейин қатъиятсиз, лекин дона-дона қилиб.*) Кўрди-му... Ўпмадим, калтакламадим ҳам... Аммамнинг бузоғидай ўкириб йиғладим, сўқиндим. Фирт жиннига ўшардим... Минни кўрқиб қалтираб қолди... Шунда қучоғимга олсам, шилқ этиб тушди. (*Мағрур.*) У меники. Сенларники ҳам бўлган бўлиши мумкин, лекин энди меники.

Симеон (*қуруқроқ*). Ишқинг тушдими, нима бало?

Эбин (*беписанд*). Ишқ?! Кўзим учиб тургани йўқ.

Питер (*Симеонга кўз қисиб*). Назаримда бу ҳам уйланмоқчи.

Симеон. Майли-да, Минни ҳамма учун ёппасига вафодор хотин бўлади!

Симеон билан Питер тиржайиб кулади.

Эбин. Менга нима, ёниб ёпишиб турса бўлгани. Муҳими шуки, ҳозир у тамом меники. (*Кетаётиб, остонада тўхтайдди.*) Сенлар ўйлаганчалик эмас у, ундан баттарлари бўлади, гаров ўйнайман. Мана, чол етаклаб келадиган говмишни ҳам кўрамыз. Минни ип эшолмай қолади ҳали унинг олдиди, мени айтди дейсанлар.

Симеон (*бирдан*). Борди-ю, сен уни ҳам... а?

Питер. Ҳа-я! (*Жирканч тиржаяди.*)

Эбин (*кўнгли айнигандай туфуради*). Тфу! Уними... шу ерда... чолнинг қўйнида ағанаб... онамнинг мол-мулкени ўйлаётган жойида-я? Биронта ифлос чўчқани ёки захарли илонни бағримга босганим яхши эмасми? (*Кетади.*)

Симеон ва Питер шубҳа билан қараб қоладилар, қадамига кулоқ соладилар. Пауза.

Питер. Ўчоққа ўт ёққани кетди.

Симеон. Менга қолса, Калифорнияга қараб жуфтакни ростлаш тузук эди-ю, лекин...

Питер. Бу Миннинг ўйлаб топган ҳийласи эмасмикин? Буни ҳам ўша ўргатган бўлса-чи.

Симеон. Чолнинг уйланганлиги — тўқилган гап бўлиши ҳам мумкин. Яхшиси, жиндек сабр қилиб, ўша жононни ҳам кўрайлик.

Питер. Ўз кўзимиз билан кўрмай туриб, қоғозга имзо ҳам чекмаймиз.

Симеон. Бунинг пуллари масаласини ҳам ҳали бир текшириб кўриш керак. (*Жилмайиб.*) Агар чол чиндан ҳам биронтасини етаклаб келса, бор рўзгорини Эбинга пуллаб қочамиз.

Питер. Сабр қилайлик-чи — кўрамиз. (*Бирдан ғазаби тошиб.*) Қайтиб келгунича қўлимизни совуқ сувга урмаймиз! Истаса, ана, Эбин ишлайверсин эшакдай. Еймиз, ичамиз, айш қиламиз. Рўзгорига ўт тушиб, кули кўкка созурилмайдими!

Симеон. Айш қилсак ҳаддимиз сигади! Биз ҳам бир бойвачча бўлайлик. То нонуштагача ағанаб ётаман.

Питер. Дастурхон тузашмагунча турмаймиз.

Симеон (*яна жим тургач, ўйчан*). Янги ойимча онамиз қанақа эканлар-а? Назарингда қандай, Эбин айтганича бормикин?

Питер. Бўлиши мумкин!

Симеон. У ҳолда — юбка кийган бир шайтон бўлиб чиқсин, омин! Токи чол тезроқ жонидан тўйиб, жиндек ором олиш учун дўзахни қидириб қолсин!

Питер (*завқ билан*). Омин, шундай бўлсин.

Симеон (*отасига тақлид қилиб*). «Ҳозир эса, авлиёлардай, худойимнинг баҳорги неъматини татигани кетяпман». Баҳорги неъматини нима экан десам... Ўлай агар, у ўшандаёқ билган нима учун кетаётганини, сассиқ хотинбоз...

ТўРТИНЧИ КўРИНИШ

Ошхона. Тонг ёришиб келяпти. Столда шам ёниб турибди. Симеон билан Питер нонушта қилишяпти. Эбин овқатга қўл урмай, хаёл суриб ўтирибди.

Питер (*Эбинга кўз ташлаб, ғаш*). Ўйласанг-ўйламасанг — нима фойда?!

Симеон (*қалака қилиб*). Кучини қаёққа қўйишни билмаяпти.

Питер. Минни, нима, кўз очиб кўрганингми?

Эбин (*жаҳл билан*). Ишинг бўлмасин! (*Пауза.*) Мен чолни ўйлаяпман. Назаримда, ҳозир келиб қолади. Безгак тутишини кутгандек, сезяпман.

Питер. Каллаи саҳарлаб келармиди.

Симеон. Келса келаверади-да. Бизнинг нима қилаётганимизни кўриш учун тўсатдан кириб келади.

Питер (*беихтиёр ўрнидан туриб*). Кетиш керак.

Унинг кетидан Симеон ҳам туради. Эшик томон йўналганда эсларига тушади.

Симеон. Аҳмоқсан, Пит. Мен бўлсам сенга эргашиб... Энди ишламай-миз, кўриб кўйсин.

(Стол ёнига қайтади.)

Питер. Тўғри. Бор-э, кўрсин мана, нима қилаётганимизни.

Ўтирадилар. Эбин дам унисига, дам бунисига тикилади.

Симеон *(Эбинга)*. Фермасини ер ютмайдим!

Питер. Эшакдай ишлаб, унинг олдида бел букканимиз етар! Керак бўлмасак тўрт томони қибла!

Симеон *(Эбинга)*. Сен бу ерда яккаю ягона хўжайин бўлмоқчи эдинг — мана, бўлақол!

Питер. Ана сигирларинг маъраяпти. Бор, сутингни соғ!

Эбин *(қувониб)*. Сизлар-чи? Қоғозга қўл кўясизларми? А?

Симеон *(ҳиссиз)*. Эҳтимол.

Питер. Эҳтимол.

Симеон. Ўйлаб олишимиз керак. *(Буюриб.)* Сен бор, ишингни қил.

Эбин *(жонланиб)*. Энди бу яна онаминг рўзғори. Ҳам меники! Менинг сигирларим! Ўзим, ўз кўлим билан соғаман! *(Орқадаги эшикдан чиқиб кетади.)*

Симеон *(жимликдан кейин)*. Дадамизнинг ўзи.

Питер. Кўйиб кўйгандек.

Симеон. Бир-бирини ғажиб ташлайди. Итдек.

Эбин айвондан тушиб, муюлишдан ўтади. Осмон бўзариб келяпти.

Эбин *(дарвоза ёнида тўхтаб, атрофга ташна ва ҳайратли назар ташлайди)*. Тавба, ўлгидай чиройли-да! Бирам чиройлики! *(Бошини кўтариб, осмонга дўқ қилгандай.)* Ферма меники, уқдингми! Меники! *(Орқасига қайрилиб, кўра-нинг ичкарасига, оғилхонага йўналади.)*

Симеон билан Питер трубка тутатадилар.

Симеон *(оёғини ифлос ботинкалари билан стол устига узатиб, гавдасини орқага ташлаб, тутунни ичига тортади)*. Нима десанг ҳам, бу ерларга киндик қонимиз тўкилган-да.

Питер. Ҳа. *(Акасининг ҳаракатларига тақлид қилади.)*

Пауза. Чуқур нафас оладилар.

Симеон *(бирдан)*. Сигир соғишни ҳеч қачон эпполган эмас.

Питер *(пиқирлаб)*. Кўллари — молнинг туёғидек.

(Пауза.)

Симеон. Қани, ану шишани ол-чи. Қиттак отайлик. Томоқ қуруқшаб кетяпти.

Питер. Тўғри айтасан. *(Токчадан шишани олади, икки стаканга қуяди.)* Калифорниядаги олтинларимиз учун!

Симеон. Омадинг келсин!

Ичадилар, пишқириб ютинадилар, оёқларини столдан оладилар.

Питер. Унча кор қилмаяпти-ю?

Симеон. Қаллаи саҳарлаб ичиб ўрганмаганмиз-да.

Жимлик.

Питер. Дим бўлиб кетдимиз?

Симеон. Юр, ҳавога чиқамиз.

Чиқадилар. Уйни айланиб ўтиб, дарвоза олдида тўхтайдилар. Ҳайратдан лол қолиб, осмонга тикиладилар.

Питер. Чиройли!

Симеон. Ҳа.

Питер. Ҳозир офтоб ҳам чиқиб, бизга ўхшаб фарбга шошади.

Симеон (*бирдан ҳаяжонини босолмай*). Эҳтимол бу тонг ота макондаги сўнги тонгимиздир.

Питер. Ҳа, эҳтимол!

Симеон (*ер тепиб, ерга мурожаат қилиб*). Ўттиз йил сени қон ва терим билан суғордим. Ўттиз йиллик умримни сенга кўмдим, ҳар бир қарич тупроғинга қоним, терим сингган. Авайладим, парвариш қилдим. Худонинг ўзи кечирсин, бироқ таппичалик ҳам қадрим бўлмади.

Питер. Менинг ҳам.

Симеон. Ҳа, Питер, сенинг ҳам. (*Уҳ тортадилар, кейин тупурадилар.*) Ҳай, тўкилган сутни энди ялаб бўлмайди!

Питер. Фарбда эса — тилла! Балки бахтимиз ҳам ўша ёқдадир. Бу ерда биз мана бу тош деворларнинг тутқини эдик!

Симеон (*дадил*). Энди ҳеч кимга қул эмасмиз, тамом! (*Бирпас жим тургач, безовталиқ билан.*) Айтгандай, сут дегандай, Эбин нима қиялпти экан?

Питер. Соғаётгандир-да.

Симеон. Қарашвориш керак эди. Охирги марта.

Питер. Майли. Сигирлар бизга ўрганиб қолишган.

Симеон. Бизни яхши кўришади. Эбинни эса яхши билишмайди.

Питер. Ҳа. Отлар ҳам, чўчқалар ҳам, товуқлар ҳам. Уни яхши билишмайди.

Симеон. Бизларни эса худди туғишганлардай... Яхши кўришади. Ўзимиз боқиб катта қилганмиз-да.

Питер. Энди бўлса улар бизга бегона, ҳеч нарсамиз йўқ.

Симеон (*бирдан ғамгин*). Ҳа-я. (*Уҳ тортиб.*) Қани бўлмаса охирги марта Эбинга қарашворайлик-да, кейин жуфтакни ростлайлик.

Питер. Юр.

(Молхонага қараб юрганларида Эбин чиқиб келади, у ҳансираган, югурганга ўхшайди.)

Эбин (*жуда ҳовлиққан ҳолда*). Улар келишяпти! Келишяпти! Қари қирчанғи билан жонон. Молхонанинг туйнугидан кўриб қолдим. Ҳов муюлишда, пастандан чиқиб келишяпти.

Питер. Шунча узоқдан кўриб бўлар эканми?

Эбин. Ҳа, нима, кўр эканманми, ўз биямиз билан ўз аравамизни танимай! Ўшалар! Бошқа ким бўларди. Кўнглим сезиб турувди-я... (*Бесабр, бетоқат бўлиб қолади.*)

Питер (*аччиқ устида*). Мен жойимдан жилмайман, отни ўзи аравадан чиқариб, ўзи қозикқа бойласин!

Симеон (*у ҳам жаҳл билан*). Отланиш керак. Пайдо бўлиши билан кўчкўронни кўтарамиз-у, жўнаймиз. Улар кирган уй мен учун ҳаром.

Уйга шошади.

Эбин (*хавотир*). Қоғозга қўл қўймайсизларми ахир?
Питер. Пулни столга қўй, кейин имзо чекамиз.

Симеон билан Питер нарсаларини йиғиштириш учун юқорига чиқадилар. Эбин шошиб ошхонага киради-да, деразага бир аланглаб, плита ёнида чўкка тушади. Полнинг тахтасини кўтариб, бир халта пул олади ва столга ташлайди. Тахтани ўрнига қўяр-қўймай, остонада акалари кўринади. Қўлларида эски сафар халтаси.

Эбин (*халтани ушлаб*). Қўл қўйдингларми?
Симеон (*қоғозни кўрсатиб*.) Мана. (*Столга ишора қилиб*.) Пулми?
Эбин (*пулни столга сочиб*). Йигирма доллардан ўттизга танга. Санаб олинглар.

Питер (*тангалардан битта-иккитасини тишига босиб кўради, устма-уст теради*). Олти юз доллар. Роппа-роса. (*Тангаларни халтага солиб, қўйнига яширади*.)

Симеон (*Эбинга қоғозни узатиб*). Ушла.

Эбин (*қоғозга тикилиб, эҳтиёт билан тахлайди-да, қўйнига жойлайди*).
Раҳмат.

Питер. Сенга ҳам раҳмат.

Симеон. Ҳайитда сенга ҳам бир парча олтин юборамиз.

Симеон билан Питер жўнаб кетишга юраклари бетламай, бир жойда депси-нишади.

Питер. Кетдик бўлмаса.

Симеон. Кузатиб чиқасанми?

Эбин. Йўқ. Мен анавиларни қарши олишим керак.

Ака-ука эшик томон жиладилар-у, яна тўхтайдилар.

Симеон. Хайр бўлмаса.

Питер. Хайр, Эбин.

Эбин. Яхши боринглар.

Симеон билан Питер кетади. Эбин стол ёнига ўтириб, қўйнидан қоғозни олади, печка томон қайрилиб қарайди. Офтоб тушиб турган юзида — ўзга дунё, ҳаловат. Лаблари аста шивирлайди — у ўқияпти.

Бу маҳал акалари дарвозадан чиқиб боради.

Питер. Ҳайрон бўлади-да...

Симеон. Барибир, ҳамма вақтдагидек, қовоқлари солиқ...

Питер. Ёнларида жонон.

Симеон. Менга қара, кўриб кетмаймизми ойимча онамиз қанақа эканлар?

Питер (*кулиб*). Ўпишиб хайрлашгинг келяптими?

Симеон (*у ҳам кулади*). Ўйинга тушгим келиб кетяпти. Ичагим узилиб ўлмасам.

Питер. Мен ҳам.

Симеон. Қиттак отиб олганимиздан деб ўйлайсанми?

Питер. Йўқ. Оёқларимиз эркинликка қараб сакрагиси келяпти.

Симеон. Сенинг ҳам ўйинга тушгинг келяптими?

Пауза.

Питер (*хайрон*). Фалати-я, ажабо!
 Симеон (*юзи ёришиб*). Худди ўқишлар тугаган-у, таътил бошлангандек.
 Умримизда биринчи марта эппа-эркинмиз!
 Питер. Ишонгинг келмайди одам!
 Симеон. Арқонлар узилди, кишанлар парчаланди, тош деворлар қулади.
 Кўнглинг хушлаган ишни қил!
 Питер (*чўқур нафас олиб, баландпарвоз*). Бу мол-мулк кимларга қолади-ю, бу тош деворлар кимларга буюради — мен учун бари бир гўр. Кечдим, олаверсин!
 Симеон (*дарвозанинг бир қанотини ошиқ-мошиғидан суғуриб*). Биз бу дарвозани, жаҳондаги барча дарвозаларни ҳам йўқотамиз.
 Питер. Елкалаб кетамиз, йўлда дарёга ташлаймиз — бахтимиз дарвозаси оқиб кетсин.

От дупури, арава гирчиллаши эшитилади. Симеон билан Питер турган жойида қотиб қолади.
 Эфраим Кэбот ва Абби кирадилар.
 Чол етмиш беш ёшда. Баланд бўйли, озгин, чайир, бақувват одам. Фақат оғир меҳнат анча букчайтириб кўйган. Юзи тошдан йўнилгандай шиддатли, аммо нимасидадир заифлик, баҳкана худбинлик аломати сезилади. Бир-бирига яқин, кичкина-кичкина кўзлари доим чимирилиб туради, қарашлари ўткир, оғир: чол узоқдан яхши кўрмайди. Эғнида тугмасиз янги қора костюм.
 Абби сўлимгина, кучга тўлган аёл, ўттиз беш ёшларда. Юмалоқдан келган юзи кўхлик. Ошқора ҳирс таассуротни бир оз бузиб туради. Лаб қимтишлари куч ва қайсар хулқ-атворини таъкидлаб кўрсатади. Қарашлари дадил. Лекин унинг ҳам бутун қиёфасида, худди Эбинниқидай беқарорлик, итоатсизлик ва кўрқиж, безиллаш аломатлари бор.

Кэбот (*ҳаяжонини босиб, сал хирқироқ овоз билан*). Мана, уйга ҳам етиб келдик, Абби.
 Абби (*эҳтирос билан*). Уйдамыз! (*Иморатларга синчков разм солиб, четроқда қотиб турган Симеон билан Питерни кўрмай.*) Ёмон эмас! Менинг уйим! Одам ишонгиси келмайди.
 Кэбот (*кескин*). Нега сеники бўлар экан? (*Аббига тикилиб қарайди — Абби ҳам бўш келмай тикилади. Бўшашиб.*) Ҳеч бўлмаса, бизнинг уйимиз, деб гапир. Ёлғизлик қийнаворди мени бу ерда. Айниқса, баҳор кунлари. Хотин киши керак экан рўзгорга.
 Абби (*овозини пасайтириб*). Хотин кишига эса рўзгор керак!
 Кэбот (*мужмалроқ бош ирғаб*). Шунақа. (*Бирдан асабий.*) Қаёққа гумдон бўлди булар? Намунча жимжит? Нега ҳеч ким ишламаяпти?
 Абби (*ака-укаларни кўради. Уларнинг совуқ назарини пайқаб, аста гапирди*). Ана иккита барзанги дарвоза ёнида турибди, булар ишлашнинг ўрнига, менга олайишаяпти.
 Кэбот (*узоқдан яхши танимай*). Кимсанлар...
 Симеон. Мен — Симеонман.
 Питер. Мен — Питерман.
 Кэбот (*ғазаби қайнаб*). Нега ишламаяпсанлар?
 Симеон. Сени қутлаб пешвоз чиққан эдик, дада. Сени ҳам, иннай...
 Кэбот (*сал хижолат тортиб*). А? Ҳа-ҳа... Бу киши сизларнинг янги оналарингиз бўлади, болаларим.

Абби ака-укаларга, улар эса бунга тикиладилар.

Симеон (*тескари қараб нафрат билан ерга туфлайди*). Кўриб турибман.
 Питер (*у ҳам худди шундай қилади*). Мен ҳам.
 Абби (*беписанд*). Мен кетдим бўлмаса. Тезроқ уйларимни кўргим келяпти. (*Сўқмоқ йўлдан аста юриб кетади.*)

Симеон (*калака қилиб*). «Уйларим» эмиш!..

Питер (*Аббининг кетидан*). У ерда Эбинни учратиб қолсангиз эҳтиёт бўлинг: унга ҳам бу менинг уйим, деб ўтирманг тагин!

Абби (*ўчакишиб*). Эбин? Эбин тугул худосига ҳам айтаман.

Кэбот (*нафратли илжайиб*). Эбин кирди-чиқдироқ, унга эътибор қилмасанг ҳам бўлади, онасига тортган!

Симеон (*заҳарли киноя билан, кулиб*). Йўқ, қария, у сенга тортган. Қуйиб қўйгандек. Унча-мунча одам чақолмайди. Ҳали бўғзингдан олади, қараб тур.

Кэбот (*бўйруқ оҳангида*). Қани, ҳамманг ишга!

Симеон (*Абби кетгандан кейин Питерга кўз қисади; мазах қилиб*). Хўш, Питер, янги ойимча онамиз ёқдимми? Қаттан илинтирдинг уни, қария?

Симеон билан Питер куладилар.

Питер. Уни бекор уйга қўйвординг. Огилхонага ҳайдаш керак эди. Чўчқалар ёнида яна битта чўчқа-да.

(*Симеон билан Питер сонларига шапатилаб, қотиб куладилар.*)

Кэбот (*буларнинг ҳақоратидан ўзини йўқотиб, тугилиб гапиради*). Симеон! Питер! Нима гап?.. Мастмисанлар?

Симеон. Биз озодмиз! Бизга сенинг ҳам ҳожатинг йўқ, бу лаънати рўзгорнинг ҳам!

Питер. Биз кетяпмиз. Бизни Калифорниянинг ёмби олтинлари кутяпти!

Симеон. Истасанг, бу рўзгорга ўт қўйвор!

Питер. Кули кўкка совурилсин!

Симеон. Биз эркинмиз, қария. (*Гир айланади.*)

Питер (*ўйинга тушиб*). Ихтиёр ўзимизда!

Симеон билан Питер куракда турмайдиган гапларни валақлаб, Кэботнинг атрофида ҳиндуларнинг ёввойи рақсини ижро этадилар. Кэбот газабда, гоҳо гумонсирайди ҳам: ақлдан озмадимикан булар?

Симеон. Биз эркинмиз. Бош суягингни қозикда қуритмаганимизга хурсанд бўл!

Симеон. Янги хотинингни зўрламаганимизга хурсанд бўл! Ҳопп-па!

Улар ҳолдан тойиб тўхтайдилар, қаҳ-қаҳ урадилар.

Кэбот (*улардан четланиб*). Олтин деб эсларингни еб қўйибсан. Баттар бўласанлар ҳали, олтин одамнинг бошини ейди.

Симеон (*заҳархандалик билан*). Ё ўша олтиндан сенга ҳам юборайликми? Нима дейсан, қари хотинбоз, юборайликми?

Питер. Олтин Калифорниядан бошқа жойларда ҳам бўлади. (*Чол кўрмасин учун четроққа ўтиб, қўйнидаги халтадан олтин тангаларни олиб, осмонга отиб ўйнайди.*)

Симеон. Биз ҳам анойи эмасмиз.

Питер. Пароходга ўтирамиз-у, ҳоп-па!

Симеон. Эркинлик бағрига, ҳоп-па!

Кэбот (*газаби тошиб бақиради*). Лаънат сенларга!

Симеон. Сенинг қарғишларингдан кўрқмаймиз, ҳоп-па!

Кэбот. Жиннихонага элтиб тикаман иккалангни!

Питер. Яхши қол, зиқна!

Симеон. Хайр, қонхўр!

Кэбот. Йўқол кўзимдан!

Питер. Ҳоп-па! (*Ердан тош олади.*)
 Симеон (*у ҳам тош олиб*). Ойимча онамиз меҳмонхонадамиканлар?
 Питер. Бир-икки...
 Кэбот (*дахшатда*). Эсингни йиғ!
 Питер. Уч!

Иккаласи бирдан меҳмонхона деразасига қараб тош отади, ойна чил-чил бўлади.

Кэбот (*дарғазаб*). Қўлимга тушсанг, суягингни майдалаб ташлайман!

Ўгиллари масхарабозлик билан дарвоза ортига бекинишади, Кэбот қувиб чиқади. Симеон дарвозанинг бир қанотини қўлтиқлаб қочади. Кэбот ғазабдан бўгилиб ҳовлига қайтади.

Дарвоза ортида Симеон билан Питернинг овози эшитилади. Улар «О, Сюзанна!» деган эски оҳангда олтин қидирувчиларнинг ашуласини айтишади.

«Тоғлар оша, денгизлар оша
 Олга!
 Олтин бизга интизор.
 Уни ликопчада,
 Ё жомашовда
 Ювиб олабилган — бахтиёр!
 Калифорния!
 Менинг севгилим!
 Сенга, Калифорния,
 Талпинар дилим.

Иккинчи қаватда ётоқхона деразаси очилиб, Абби кўринади.

Абби (*Кэботга қарайди, мамнун*). Худога шукур, йўқолишди шекилли.

(*Чол жавоб бермайди.*)

(*Уй эгасидай.*) Жойлар ёмон эмас. Каравоти юмшоқ. Бу менинг хонамми, Эфраим?

Кэбот (*бош кўтармай, хўмрайиб*). Бизники.

(*Абби юзидаги нафратни яширолмай, деразани ёпиб қўяди. Қутилмаганда бир фикр келиб.*) Булар бир балони бошлаб келишмаса! Молларни заҳарлаш-мадимикин? Ҳар нима келади ҳаромиларнинг қўлидан! (*Молхонага югуради.*)

Ошхона эшиги очилиб, Абби киради. У ерда ўй суриб Эбин ўтирибди. Абби остонада тўхтаб, Эбинга бошдан-оёқ разм солади. Йигитнинг ёшлиги, келишган қадди-қомати унда бошқача ҳислар қўзғайди. Унинг кирганини сезган Эбин бошини кўтаради. Кўзлари тўқнашади. Эбин сапчиб туриб, жаҳл билан унга қараб қолади.

Абби (*карашма билан*). Сенинг отинг Эбин, шундайми? Мен эса — Аббиман. (*Жилмайиб*). Нима ҳам дердик, мен сенинг янги онангман, Эбин.

Эбин (*заҳарли товушда*). Сендай онага лаънат бўлсин!

Абби (*гўё эшитмагандай*). Даданг сени кўп гапирарди...

Эбин. Гапирмай ўлсин!

Абби. Ундан жаҳлинг чиқмасин, қариб қолган.

(*Узоқ жимлик. Бир-бирларига тикиладилар.*)

Мени она дегин демайман, Эбин. (*Шавқ билан.*) Сен шундай бақувват, катта йигит экансан. Дўстинг бўлишни истардим. Ўшанда эҳтимол сен ҳам бу уйда анча энгил тортардинг. Отанг билан муносабатларингни ҳам изга солишга ҳаракат қиламан. (*Ишонч билан.*) У менга йўқ демайди.

Э б и н (*аччиқ кулиб*). Деб кўрсин-чи! (*Яна бир-бирларига тикиладилар.*) (*Эбин кўзини олиб қочади, хижолат. Бу хотиннинг таъсирига тушиб қолишдан ҳайиқади, айна пайтда сезяптики, жозибаси бор. Шунинг учун нима қилишни билмай, қичқиради.*) Йўлингиздан қолманг!

А б б и (*осойишта*). Нима ҳам дердик, агар сенга шу ёқса, ҳақорат қил, қилавер. Мен бошқача муомалани кутганим ҳам йўқ. Лекин мен сени ҳеч нарсада айбламайман. Сенинг ўрнингда бўлсам, мен ҳам шундай қилардим. Ахир қаёқдаги бир хотин онамнинг ўрнини эгаллайди-ю, мен... (*онани эслганда Эбиннинг сесканиб кетганини пайқайди.*) Сен онангни жуда яхши кўрган бўлсанг керак. Мен онамдан ажраганимда гўдак эдим. Юзини ҳам эслолмайман. (*Пауза.*) Ўйлайманки, сенинг хўмрайишларинг ўтиб кетади. Мендан багтари келса нима қилардинг? Сен билан биз эса... кўп жиҳатдан ўхшашмиз. Сени биринчи кўришдаёқ пайқадим. Менинг ҳам ҳаётим оғир кечган — бахт деган нарсани билмаганман. Кўз очиб кўрганим — қора меҳнат. Етим қолиб, эшикма-эшик бировларнинг хизматини қилдим. Кейин турмуш кўрдим-у, эрим ароқхўр бўлиб чиқди, яна дарбадар бўлдим. Болам ҳам ўлгач, тамом тушкунликка юз тутдим. Эрим оламдан ўтганда, худо кечирсин, ҳатто хурсанд бўлиб кетдим, чунки энди ихтиёрим ўзимда деб ўйлардим. Аммо тез орада тушундимки, бу ихтиёр бегона хонадонларда бел букиб ишлаш учунгина экан. Мен вақти келиб ўз бошпанам бўлишидан умид узиб қўйгандим. Кейин эса... Мана, даданг учраб қолди...

Ҳовлига аста Кэбот кириб келади, ўгиллари кетган йўлга қарайди. Кулоқ солади — олисдан Калифорния ҳақидаги қўшиқ эшитилади. Муштлири қисилиб, газаб тўла юзлари хўм-раяди.

Э б и н (*Аббига маҳлиё бўлаётганидан чўчиб*). Учради-ю, сизни бир фоҳишадай сотиб олди, шунақами...

(*Аббининг юзига қон қуйилиб келади, уни алам қийнайди. Ўз ҳаётини берилиб ҳикоя қилганида самимий эди. Шунинг учун ҳам Эбиннинг сўнги сўзи алам қилди.*)

Қанчага сотиб олди? Нимага келишдинглар? Нима бермоқчи? (*Ғазаб.*) Ферманими? Онамнинг фермасини-я? Лекин у энди меники.

А б б и (*мазах қилиб*). Сеники? Бунга ҳали кўрамиз. (*Бирдан.*) Менга чиндан ҳам рўзғор керак бўлса-чи, унда нима дейсан? Мункайиб қолган чолга текинга тегибманми?

Э б и н. Бу гапларингизни унга оқизмай-томизмай етказаман.

А б б и (*жилмайиб*). Ўғлинг ёлгон гапиряпти дейман, у менга ишонади. Сени бўлса ҳайдаб солади.

Э б и н. Сиз хотин эмас, ялмоғиз экансиз!

А б б и (*тантана қилиб*). Бу менинг фермам... Менинг уйим... Менинг ошхонам...

Э б и н (*бўғиб ташлашга тайёрдай*). Тилингизни тийинг!

А б б и (*унга яқин келиб; юзида ҳам, вужудида ҳам ошқора ҳирс; аста*). Юқорида эса менинг ётоғим, менинг тўшагим...

Эбин эсанкираб қолади.

(*Сехрловчи очиқлик билан.*) Мен ҳеч кимга ёмонлик истамайман... душманларимдан бошқа. Лекин зарур бўлиб қолса, ўзимни ҳимоя қила оламан. (*Қўлига қўл тегизади.*) Дўст бўлайлик, Эбин.

Э б и н (*сехрлангандай турибди. Кейин ҳушёр тортиб, қўлини тортади*). Йўқ, сиз ажинасиз! Кўргани кўзим йўқ! (*Юғуриб чиқиб кетади.*)

А б б и (*орқасидан мамнун қараб қолади*). Суксурдай йигит экан! (*Столга кўз ташлайди; мағрур.*) Нима ҳам дердик, идиш-товоқ ювгани киришамизда. (*Кулади.*) Ўзимизнинг идиш-товоқни.

Эбин эшикни қаттиқ ёпиб ташқарига чиқади. Отасини кўриб, тўхтади. Кўз қарашада нафрат.

К э б о т (*қўлларини кўкка чўзиб, ғазабини босолмай*). Ё тангри, бебош ўғилларимни қаҳринга ол!

Э б и н (*қичқириб*). Сен ҳам, сенинг тангринг ҳам қарғиш! Нуқул одамларни лаънатлайсизлар, нуқул одамларни таҳқирлайсизлар!

К э б о т (*унга эътибор қилмай*). Сенга илтижо қиламан, о, етиму ҳақирларнинг улуғ ҳомийси!

Э б и н (*мазах қилиб*). Ўша сигинаётган худойинг билан қўшмозор бўл!
(*Кэбот кескин қайрилиб, Эбинга тикилади. Улар юзма-юз туриб қоладилар*).

К э б о т (*жирканиб*). Ҳали сен шунақамисан! Билмаган эканман-ку! (*Бармоқ билан ўдағайлаб*). Худога тил тегизяпсанми, эси паст! Нега ишламаяпсан?

Э б и н. Сен-чи, сен нимага ишламаяпсан? Анавилар жўнаб қолди, бир ўзим қолдим. Ҳамманглар учун битта ўзим ишлашим керакми?

К э б о т (*нафрат билан*). Э, сенинг кўлингдан нима ҳам келарди. Қари бўлсам ҳам ҳали сендақаларнинг ўнтасига арзийман. Эркакмисан ўзинг? (*Буйруқ оҳангида*.) Молхонага юр-чи, қани, қимирла!

Ота-бола кетадилар. Қишлоқнинг у бошидан шамол Калифорния ҳақидаги кўшиқнинг сўнгги мисраларини олиб келади.

Ошхонада Абби идиш-товоқ ювмоқда.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Икки ой вақт ўтди. Жазирама иссиқ, яшанба. Абби ясаниб олиб, айвонда, тебранма курсида ўтирибди. Эринчоқлик билан тебранганча, иссиқдан тинкаси қуриб, қўлларини осилтиради, кўзларини юмади.

Эбин ўз хонасининг деразасидан қарайди. Айвонда биров борми-йўқми, дегандай аста қулоқ солади. У жуда эҳтиёткор бўлса ҳам Абби унинг ҳаракатларини сезиб турибди. Тебранишдан тўхтаб, қимир этмай кутади. Эбин фақат Аббини ўйлайверганидан хафа, бир туфлаб ўз хонасига қайтади.

Абби ҳаяжонини босолмаяпти. Нафаси ичига тушиб, уйдаги ҳаракатларга қулоқ солади. Ниҳоят, айвонда Эбин пайдо бўлади. Уларнинг кўзлари тўқнашади. Эбин хижолат, орқасига ўгирилиб, эшикни тарақлатиб ёпади. Қовоғини осилтириб, Аббини кўрмаганга олиб ўтиб кетади. У ҳам башанг кийинган, қиринган, юзлари ялтираб турибди. У ўтганда Абби олдинга эгилиб ошкора кулади.

Э б и н (*алам қилиб, қайрилиб қарайди, асабий*). Намунча қиқирлайсиз?

А б б и (*ошкора ноз билан*). Сени кўриб, қулгим қистади.

Э б и н. Нима, бирон жойим тешикмикан?

А б б и. Юришинг бозорда кўз-кўз қилинаётган ҳўкизга ўхшайди.

Э б и н (*мазах қилиб*). Ўзингизни ҳам жуда гўзал малика деб ўйламанг!

(*Бир-бирларига тикиладилар. Иккаласи ҳам ногоҳ эҳтирос тугғенида*.)

А б б и (*юмшаб*). Сен ундоқ деб ўйламайсан-ку, ахир. Эҳтимол, ўйлар эдинг-у, эпполмаяпсан. Учрашган кунимиздан бери ўз-ўзинг билан курашмаяпсан, мени чиройли эмас деб ўзингни ишонтирмоқчи бўласан. (*Ундан кўз узмай, секин кулиб, жим қолади. Кейин, карашма билан сонларини диркиллайтиб, шивирлайди*.) Куёш совиб қолгани йўқ-ку. Ана, ерни қандай қизитяпти, сезиб

турибсан. Жамики гиёҳлар ўсиб-униб, унга талпиняпти. У сенинг қўнглингни ҳам ўртаб, уни бетоқат талпинтириб турибди... Ким биландир қовуштирмақчи. Сен бўлса қаршилиқ кўрсатасан, аммо табиат ўзиникини қилади, сени ҳам мана бу гиёҳлар, мана бу дарахтлар сингари иссиққа, ёруғликка талпинтиради.

Э б и н (*унинг афсунидан қутулишга уринади, ийманиб*). Шу гапларингизни дадам эшитса борми... (*Кескин*.) Ҳайтовур, сиз чолнинг бошини шундай айлантиргансизки...

А б б и (*кулади*). Ахир у мулойимроқ бўлиб қолди, сенга шуниси яхши эмасми?

Э б и н (*ўчакишиб*). Йўқ. Ҳозиргача мен фақат у билан курашардим, энди бўлса, у билан ҳам, сиз билан ҳам. Мен онамнинг ҳақ-ҳуқуқини — ўзимнинг бу уйга бўлган ҳақимни ҳимоя қилишим керак. (*Аббининг сеҳридан қутулиб, тили ечилади*.) Мени лақиллатолмайсиз! Сиз ҳамма нарсага чангал солиб, ўзингизники қилиб олмоқчисиз. Мен сиз ўйлаганлардан эмасман, овора бўласиз! (*Заҳарханда билан тескари ўгирилади*.)

А б б и (*қадди-қоматини кўз-кўз қилиб, таманно ва ноз билан пичирлаб*). Эбин...

Э б и н (*эшик томон юриб*). Сиз билан гаплашадиган гапим йўқ.

А б б и (*буйруқ оҳангида*). Эбин!

Э б и н (*тўхтайди; дағал*). Нима дейсиз?

А б б и (*ҳаяжонини босмоққа урииб*). Қаёққа кетяпсан?

Э б и н (*ясама бепарволик билан*). Ўйнаб келмоқчиман.

А б б и . Қишлоққами?

Э б и н (*беғам*). Эҳтимол.

А б б и . Минниникигами?

Э б и н . Эҳтимол.

А б б и (*енгилиб*). Нима қиласан уни?

Э б и н (*истеҳзо билан*). Ўзингиз айтдингиз-ку: табиатга қарши бориб бўлмайдими деб. (*Кулади, кетмоқчи*).

А б б и (*жаҳли тошиб*). У бориб турган бадбуруш кампир-ку!

Э б и н (*кулиб*). У сиздан кўра чиройлироқ!

А б б и . Ҳар бир масту аласт қўйнига киради.

Э б и н . Бўлса бордир. Лекин барибир у сиздан кўра тузук.

А б б и (*овозини кўтариб*). Мени унга тенг қилма!

Э б и н . Нима десангиз ҳам, у менинг ҳаққимга чанг солаётгани йўқ.

А б б и . «Менинг ҳаққим»? Шу билан, ферма менга қарашли демоқчимисан?

Э б и н . Ҳа, уф, сиздай суюқ хотин чанг солаётган бу ферма асли меники.

А б б и (*дарғазаб*). Бу ферма ҳеч қачон сеники бўлмайдими. Ҳеч қачон! (*Бақириб*). Йўқол кўзимдан! Бор ўша фоҳишангнинг ёнига, бошимизга битган иснодсан! Отангга бир оғиз айтсам, остонадан қувиб солади, ўзинг шунга мажбур қиляпсан. Чидаб юрганимга хурсанд бўл, бўлмаса... Бор жўна! Кўргани кўзим йўқ турқингни. (*Жим қолади. Ҳазабдан нафаси тиқилади*.)

Э б и н (*у ҳам шундай тикилади*). Мен ҳам сизни кўргани кўзим йўқ. (*Кетади*).

Абби унинг кетидан газаб билан тикилиб қолади.

Ҳовлининг орқа томонидан, молхона томондан Кэбот чиқиб келади. У жуда ўзгариб кетган. Кўзларида галати уйчанлик, қиёфасида майинлик, раҳм-шафқат пайдо бўлган. Айни вақтда, жисман тетик, гўё яшариб кетгандек. Абби уни кўргач, нафрат билан тескари қарайди.

Кэбот (*Аббига аста яқинлашиб*). Эбин билан яна ади-бади айтишяпсанларми?

А б б и (*итоаткорона*). Йўқ.

Кэбот. Шовқинларинг молхонагача эшитиляпти-ку. *(Айвон зинапоясига ўтиради).*

Абби *(шошиб)*. Эшитган бўлсанг, яна нега сўраяпсан?

Кэбот. Овозларингни эшитдим-у, гапларингга тушунганим йўқ.

Абби *(енгил тортиб)*. Арзийдиган гап бўлгани йўқ...

Кэбот *(жимликдан кейин)*. У ўзи галати.

Абби *(алам билан)*. Ўзингга тортган.

Кэбот *(қизиқиб)*. Ростданми? *(Пауза)*. Биз у билан сира чиқишолмадик. Мен унинг юввошлигини ёқтирмайман.

Абби *(нафрат билан)*. Юввош эмиш! Сенга ўхшайди-ю, юввош бўлар эканми!

Кэбот *(ўз ўйлари билан бўлиб)*. Эҳтимол мен унга меҳр кўрсатолмагандирман.

Абби. Эвазига, мана энди ўлгидай мулойим бўлиб қолибсан. Таппидек мулойим. Бу — ўғлингнинг гапи.

Кэбот *(қовоғи уйилиб)*. Шунақа деди, дегин? Менинг жигимга тегмагани тузук эди...

(Пауза. Абби ҳамон четга қараб турибди).

(Сал юмшайди. Осмонга тикилиб.) Чиройли-а?

Абби *(зарда билан)*. Осмон осмон-да, нима бўпти?

Кэбот. Осмон... илиқ, худди янги шудгордай.

Абби *(заҳарханда билан)*. Осмонда ҳам яна битта ферма очмоқчимисан, нима бало?

Кэбот *(босиқ)*. У ердан ўзимга макон истайман. Қариб қолдим, Абби.

(Пауза. Абби унга гарангисиб қарайди.)

Уй ҳамиша совуқ, ҳатто саратонда ҳам. Сенга ҳам совуқми?

Абби. Пайқаганим йўқ.

Кэбот. Молхонада иссиқ, ҳиди ҳам ёқимли. Моллар ёнида иссиқ. *(Пауза.)* Сигирлар ҳам галати.

Абби. Сенга ўхшаб.

Кэбот. Эбинга ўхшаб. *(Пауза.)* Мен бориб-бориб у билан ярашсам керак. Онаси билан ҳам шундай бўлган эди. Унинг юввошлигини кечирганман. Бу ҳам эси паст тентак бўлмаганида аллақачон чиқишиб кетар эдим. *(Пауза.)* Кексалик мени енгаяпти чамамда.

Абби *(шафқатсиз)*. Нафасинг мунча совуқ! Ўлаётганинг йўқ-ку ҳали.

Кэбот *(бирдан уйғонгандай)*. Йўғ-е, худо урдими! Мен ҳали ёнғоқдай бақувватман. *(Пауза.)* Лекин етмишдан кейин у дунёликни ҳам ўйлаш керак. Шунинг учун Эбиннинг гамини еяпман-да. Бебош акалари жаҳаннамга гумдон бўлишди, энди Эбиндан бўлак ҳеч кимим йўқ.

Абби *(хафа бўлиб)*. Ие, мен-чи? Намунча Эбин-Эбин деб қолдинг? Мени бир оғиз тилга олмайсан! Ё хотинингмасманми мен.

Кэбот *(соддалик билан)*. Ҳа, хотинимсан. *(Аббига тикилиб туриб, бирдан очкўзлик билан қўлларига ёпишади, маҳкам ушлаб, телбадай гапиради.)* Сен менинг қизил гулим! Гўзалимсан! Кабутардек зангор кўзларинг, оловдек ёнар лабларинг... Кўкракларинг — икки жажжи кўзичоқ... *(қўлларини ўпади.)*

Абби *(уни кўрмагандай ўтирибди, кейин хўмрайиб қўлини тортиб олади, шиддат билан)*. Хўш, демак, фермани Эбинга қолдирмоқчисан? Шундайми?

Кэбот *(ҳайрон)*. «Қолдирмоқчисан» дедингми? Йўқ, мен ҳали ҳеч нарса-ни ҳеч кимга қолдирмоқчи эмасман.

Абби. Ҳа, нима, орқалаб кетармидинг?

Кэбот *(бир оз ўйлагач, ҳафсаласиз)*. Ҳа, орқалаб кетиб бўлмайди. *(Жим бўлиб қолади. Кейин яна бирдан қизишиб.)* Агар иложи бўлса, худо ҳаққи, орқалаб олиб кетардим, ҳа! Ёки сўнги нафасимда ўт қўйиб юборардим-у, қандоқ ёнишини томоша қили-и-б жон берардим. Уйни ҳам, дарахтларни ҳам, экинларни ҳам, барини, битта гиёҳгача қолдирмай ёндириб, қулини

кўкка совуриб кетардим. Токи, ҳаммаси ўзим билан бирга йўқ бўлганини, бир умр қад букиб, тер тўкиб топганларим биронта ҳаромининг қўлига тушмаганини кўриб-билиб ўлардим. (*Бир оз жим қолиб, кейин телбанамо давом этади.*) Сигирлар... фақат сигирларни далага ҳайдаб юборардим.

Абби (*кескин*). Мени-чи?

Кэбот (*жилмаяди*). Сени ҳам қўйворардим.

Абби (*баджаҳл*). Бу сенга хотин бўлишга розилик берганим учун мукофот экан-да. Сендан ҳамиша нафратланиб юрган Эбинингга меҳр қўйиб қолдинг? Мени эса энди молдай ҳайдаб юбормоқчимисан?

Кэбот (*шошиб*). Менга қара, Абби. Менда ундай ният йўқлигини ўзинг биласан-ку.

Абби (*қасоскорона*). Йўқ, сен гапимни бўлмай тур! Ҳозир биласанми қаёққа кетди? Минни деган ўша фоҳишанинг қўйнида ётибди. Борма дедим, қаёқда, қулоқ солармишми! Сенга ҳам, менга ҳам иснод келтиряпти, ҳа!

Кэбот (*хижолат тортиб*). Хотин-қизга ўч, қонида бор. Ҳирс еб қўйяпти уни.

Абби (*ғазабни ошиб*). Шунинг учун менинг ҳам йўлимни тўсгани тўсган. Ё энди буни ҳам кечирасанми?

Кэбот (*паузадан кейин, секин*). Йўлимни тўсади дегин?

Абби (*ўчакишиб*). Ҳозиргина ҳол-жонимга қўймай тармашди. Шовқин солганимиз шундан эди.

Кэбот (*Аббига тикилади, нафратдан юзи буришади; сапчиб туради, ғазабдан титраб*). Мана, худо ўртада, ўлдираман у болани!

Абби (*Эбиндан хавотир*). Йўқ, йўқ, ундай қилма!

Кэбот (*кўзига қон тўлиб*). Калласини мажақлаб ташлайман!

Абби (*ёнига келиб, қучади*). Йўқ, Эфраим, қўй!

Кэбот (*нари суриб*). Худо ҳаққи, ўлдираман.

Абби (*осойишта*). Менга қулоқ сол. У шунчаки жиннилик қилди-да, ҳазиллашди... Жиддий гап бўлгани йўқ. Ҳазиллашди, холос.

Кэбот. Йўлимни тўсади деяпсан-ку?

Абби. Айтдим-да, бутун рўзгорни унга қолдираркансан деб ўйлаб, жаҳлим чиқиб кетди. Жаҳл устида...

Кэбот (*сал юмшаб*). Мен уни қамчи билан савалайман, агар сен истанг — ҳайдаб ҳам юбораман.

Абби (*қўлидан ушлайди*). Хотиржам бўл, мен ўзимни ҳимоя қила оламан. Ҳайдашнинг кераги йўқ. Бу ақлдан эмас, ахир. Рўзгорда ўзингга ким қарашади, ёлғизсан-ку.

Кэбот (*ўйланиб қолади, кейин маъқуллаб бош ирғайди*). Ҳа, ишнинг кўзини билиб гапиряпсан, калланг жойида. (*Асабийроқ.*) Майли, қолақолсин. (*Зинапояга ўтиради.*)

(*Ёнига Абби ҳам ўтиради.*)

(*Ғўнғиллаб.*) Нима жин урди бу аммамнинг бузоғини! Ҳамма гап шундаки, бордию бандаликни бажо келтириб, бу омонат дунёни топширсам... фермада ким ишлайди? Симеон билан Питер жаҳаннамга гумдон бўлишди, буниси ҳам ўшалар кетидан қочиб қолса ажаб эмас.

Абби. Мени эсдан чиқариб қўйяпсан.

Кэбот. Сен аёл нарсасан.

Абби. Мен сенинг хотинингман.

Кэбот. Сен — бошқа, пушти-камаримдан бўлган фарзанд бошқа. Фарзанд меники, менинг давомчим бўлади, ҳатто жасадимни етти қават ер тагига кўмиб ташласалар ҳам! Тушундингми?

Абби (*нафрат билан*). Ҳа. Тушундим. (*Кўзини қисиб унга тикилади, разм солади.*)

Кэбот. Мен қариб қоляпман. Лекин ҳали чинордай бақувватман, яшайман ҳали. Худо ҳаққи, ҳеч бир йигитдан қолишмайман.

Абби (*бирдан*). Балки худо ўғил ато этар?

Кэбот (*кескин қайрилиб, ташна кўзларини тикади*). Ўғил? Сен билан бизга-я?

Абби (*эшилиб*). Сен ҳали зўр эркаксан, Эфраим. Нима учун фарзанд кўрмас эканмиз? Бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Мунча менга тикилиб қолдинг, очигини айт, ўзинг ҳам шуни ўйлаб юрардинг-ку? Мен бўлсам, фикри-зикрим шунда. Кечалари худога илтижо қиламан, битта ўғил ато этгил, деб.

Кэбот (*юзи қувончдан ёришиб*). Сен-а? Ўғил кўришимизни истайсанми?

Абби (*таъкидлаб, қатъий*). Ҳа. Ўғлимиз бўлишини истайман.

Кэбот (*қўлидан маҳкам ушлаб*). Бу худои таолонинг марҳамати бўлади, менинг ғариб кексалигимда. Сенинг учун ҳамма нарсага тайёрман. Сен худодан тила...

Абби (*гапни бўлиб*). Фермани менга васият қиласан... яна...

Кэбот (*эҳтирос билан*). Айтдим-ку — нима десанг шу, қасам ичаман! Қасамхўрни дўзах ўтига ташлайди худо. (*Тиз чўқади, Аббини ҳам тиз чўқишга мажбур этади. У жуда умидвор, вужуди қалтирайди.*) Худодан тила, Абби, ўғил тила. Бугун якшанба. Биргалашиб илтижо қиламиз. Иккита бандасининг дуоси наҳот қабул бўлмаса! Биби Роҳила ҳам ўғлини худодан тилаб олган экан. Зора, сенинг ҳам тилагинг, Абби... илтижо қил, ёлбор. (*Дуо оятларини пичирлаб, бош эгади.*)

(*Абби ҳам пичирлаганча унга кўз қирини ташлаб қўяди, унинг қарашида мазах ва устунлик ифодаси.*)

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Кечки саккиз. Кэбот билан Аббининг ётоқхонаси. Чапда Эбиннинг ётоғи.

Эбин ички кўйлақда, яланг оёқ, муштини иягига тираб, каравотда ўтирибди. Қовоғи солиқ, диққати бир жойда, юзида эса — умидсизлик. Девор орқасида Кэбот билан Абби; улар ҳам ички кўйлақда, чодиршаб тутилган каравот четида ёнма-ён ўтиришибди. Кэбот ҳали ҳам галати бир безовта кайфиятда — ўғил кўриш ҳақидаги фикрдан оромини йўқотган. Хонада пирпираб шам ёнади.

Кэбот. Рўзғорга ўғил керак.

Абби. Менга ҳам керак.

Кэбот. Назаримда, сену ферма — бир бутунсизлар. Ёлғизман, шунинг учун сенга талпинаман, Абби. (*Тиззасига муштлаб.*) Фермадан ва мендан ўғил туғишинг керак.

Абби. Нималарни валдираяпсан? Ёт, оромингни ол.

Кэбот (*бетоқат*). Йўқ, миям тиниқ менинг. Сен мени ҳали билмайсанда, шунинг учун шундай деяпсан. (*Рухи тушиб, полга тикилади.*)

Абби (*лоқайд*). Эҳтимол.

Кўшни хонада Эбин ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа юради. Абби дарров қулоқ тутди. Эбин тўхтаб, деворга тикилади. Улар девор орқали бир-бирларини кўриб тургандай. Эбин гўё сеҳрланган, девор томонга қўл узатади, Абби эса бу вақт ўрнидан туради.

Эбин тўсатдан уйғониб кетгандай эсини йиғиб, ўзидан нафратланганча тўшакка чўзилади, юзини ёстиқ остига бекитади. Абби енгил нафас олиб, жойига ўтиради, бироқ девордан кўзини узмайди. Эбин ётган хонадаги ҳар бир шарпага қулоғи динг.

Кэбот (*бирдан бош кўтариб, хотинига қарайди, нафратланиб гапирди*). Бир кун келиб, сен мени тушунармикансан? Мени тушунадиган одам топилармикин? (*Бош чайқайди*). Топилмаса керак. Ҳа, унақа одам йўқ. (*Аббига қарамай, унинг тиззасига қўл қўяди.*) (*Хотин сесканади, унга хўмрайиб боқади.*)

Эри тескари қараб турганини кўргач, яна деворга тикилади.) (Ўз ўйларидан сиқилиб кетиб, яна хотинига мурожаат қилади.) Менга қара, Абби. *(Хотин унга эътибор қилмайди.)* Бу жойларга келганимга ярим аср бўлди, у вақт йигирма ёшда эдим, шундай бақувват, чайр эдимки, сен бундай йигитни сира учратмагансан. Эбиндан ўн марта кучлироқ эдим. Бу жойлар тақир яланглик, турган-битгани тош эди. Шу ерда қоламан, десам, одамлар қаҳ-қаҳ отиб кулишган. Лекин улар мен билган сирдан беҳабар эдилар. Агар сен тош устида экин ўстиролсанг — худо ярлакаган одамсан дейишди. Устимдан кулганларнинг бундай ишга қурби етмасди. Заиф одамлар худонинг марҳаматига ишонмайдилар. Улар кулишни биладилар, холос! Лекин мана энди кулиб кўришсин-чи! Бири шу ерда ўлиб кетди, бошқаси олтин излаб кетиб, ўша ерда ўлди. Ҳозир биронтаси йўқ. Осон йўл билан мўмай бойлик орттиришни истаганларнинг қисмати шу, худо эса қудратли, фақат кучли одамларга қайишади. *(Аста бош чайқаб.)* Мен шиддатли эдим, мени «шафқатсиз одам» дейишарди. Шафқатсизлик гўё гуноҳдай! «Қасам ичаманки, дедим мен уларга, мен бераҳм бўлавераман, қани, кўрайлик-чи, бу сизга ёқармикин!» *(Бирдан.)* Лекин менинг ҳам юрагим шув этган пайтлар бўлган. Бир-икки йилдан кейин итдай толиқиб, тош кўзимга ёмон кўриниб, алам ўтиб кетди ичимга, умид уздим ҳамма нарсадан. Одамлар бирин-кетин фарбга қараб жўнаётган пайт эди. Шуларга эргашдим. Кечаю кундуз йўл юриб, ёввойи ўлкаларга тобора ичкарилаб борардик. Бир маҳал етдик манзилга, тупроги кўмирдай қопқора, лекин тош йўқ. Олтин бору тош йўқ. Эксанг-тиксанг, бемалол, унаверари, ҳосилини кутиб, тамакини тутатиб ўтиравер. Жуда бойиб кетиш мумкин эди! Лекин кўнгилда бир мунгли нола сира тинчлик бермади. «Ҳей, қайт!» дейди. «Бу жойлар сенинг жойинг эмас, қайт орқангга!» дейди ўша садо. Бу қандайдир машъум садо эди, мен кўрқдим... Ҳосилни ҳам кутмай, ҳаммасини ташлаб, жўнаб қолдим. Шунча қилган меҳнатим... Менга қара, мен эмас, худонинг ўзи, қисматнинг ўзи шафқатсиз. Худонинг ўзи тош, у тошнинг ичида. Авлиё Петрга ҳам нима деган, эсингдами: «Қоянинг устига тошдан бутхона сол, мен ўшанинг ичида бўламан», деган, ҳа! *(Оғир уҳ тортади. Пауза.)* Тош. Тошлар. Мен уларни териб, девор тикладим. Ҳаётимнинг бутун тарихи мана шу деворларнинг тошларига битилган. Ҳар куни, йиллар давомида тош ташиб, далаларимни ихота қилдим, ҳосил беришга мажбур этдим! Бу худонинг амри, мен унинг қўлида бир қурол эдим. Бу мушкул иш, лекин худо мени ўзи чиниқтирди. Мен ҳаминша ёлғиз эдим. Кейин уйландим. Симеон билан Питер пайдо бўлди. Йигирма йил давомида хотиним мени тушунолмади. У яхши хотин эди, қўл қовуштириб ўтирмади, лекин нима учун ишлаётганини бир умр англамади, бояқиш. Мен ҳаминша ёлғиз эдим. Хотиним ўлганда бу ёлғизлик тугайдиганга ўхшаган эди. *(Пауза.)* Йилларимнинг ҳисобини йўқотдим — уларни санашга вақтим етишмасди. Сим билан Питер ёрдам беришди, ферма кенгайгандан кенгайди. Бу менинг бойлигим эди, фақат меники. Ферма ҳақида ўйлаганимда ёлғизлигим сезилмас эди. Лекин ҳамма вақт бир нарсани ўйлай бериш бўлмас экан. *(Пауза.)* Мен яна уйландим, Эбин дунёга келди. Аммо хотинимнинг уруғлари фермага чангал солишмоқчи, қарасам. Менинг фермамга. Шунинг учун Эбин ҳозир ҳам ҳар замонда, ферма онамники, деган аҳмоқона гапларни кўзгаб юради. Хомкалла! Онаси чиройли эди, лекин жуда бўшанг, латта. У ҳам мени сира тушунган эмас. Гоҳо қаттиққўл бўлишга уриниб ҳам кўрарди-ю, эпполмасди. Бу хотин билан ўзимни баттар ёлғиз сезабошладим. Ўн олти йил деганда ўлиб кетди. *(Пауза.)* Болалар билан қолдим; улар мендан қаттиққўллим учун нафратланишарди, мен эса улардан — бўшангликлари учун. Она сути оғзидан кетмай, мендан фермани талаб қилабошлашди. Менинг фермамни. Бу мени баттар аламзада, шафқатсиз қилди, қаритди. Улар менинг ўзим учун бунёд этган бойликларимни талаб қилишарди. *(Аббига қарайди.)* Бу кўклам яна мени тангрининг ўзи эслаб қолди. Ёлғизлигимга раҳми келди-ю, «бор,

изла, марҳаматимни аямайман» деди худо. (*Хотини томонга ўғирилади.*) Мен сени излаб кетдим, Абби ва топдим. Сен менинг атиргулимсан!..

(*Абби совуқ юзини ўғириб, газабнок тикилади.*) (Бир зум муз қотиб, дағал гапиради.) Ҳикоямдан бирон маъно уқдингми?

Абби (*гарангсиз*). Уқдим шекилли.

Кэбот (*уни нари суриб*). Сен ҳеч нарса тушунмадинг, тушунмайсан ҳам. Фақат ўғил туғиб, ўзингни оқлашинг мумкин — акс ҳолда...

Абби (*жаҳл билан*). Худодан илтижо қиляпман-ку?

Кэбот (*аянч*). Тила, тинмай илтижо қил!

Абби (*осойишта, лекин таҳдид оҳангида*). Бўпти. Ўғил туғаман. Ишона-вер.

Кэбот. Бунақанги иш қуруқ ваъда билан бўладими? Қаёқдан билақол-дингки...

Абби. Мен фол очдим. Сезиб турибман... (*Фалати илжаяди.*)

Кэбот. Ким билади тагин, балки сезгандирсан. Гоҳо сенга қараб туриб юрагим музлаб кетади. (*Сесканади.*) Уй ҳам совиб кетдими? Совқотяпман, яна ёлғизман. Ҳамма вақт бурчақда нимадир шитирлаётганга ўхшайди. (*Туриб, шимини, ботинкасини кияди.*)

Абби (*ҳайрон*). Қаёққа?

Кэбот. Иссиқроқ, тинчроқ жойга борай. Сигирлар ёнига. (*Аянч.*) Мен улар билан гаплашаман ҳам, улар гапимга тушунишади. Фермани ҳам билишади, мени ҳам. Улар билан суҳбатлашсам кўнглим тинчийди.

Абби (*хавотир олиб*). Иситманг йўқми, Эфраим?

(*Кэбот жавоб бермай, тўқ-тўқ босиб чиқиб кетади.*)

Эбин каравотда ўтириб, кулоқ солади. Абби орадаги деворга тикилади. Кэбот уйдан чиқиб, муюлишдан ўтгач, дарвоза олдида тўхтаб, осмонга кўз ташлайди.

Кэбот (*қўлларини ёйиб*). Ё раббий, ғойибдан овоз бер!

Жавоб кутгандай, кулоқ тутиб туради, садо бўлмагандан кейин қўлларини тушириб, бош чайқайди-да, аста юриб, молхонага киради.

Эбин билан Абби девор орқали бир-бирларига тикиладилар. Эбин оғир уҳ тортади. Абби унга акс-садодай жавоб қайтаради. Иккаласи ҳам кучли ҳаяжонда. Ниҳоят, Абби туриб, деворга яқинлашади ва кулогини тутди. Эбин ҳовлиқиб қолади. Абби девордан узоқлашиб, эшик томон юради. Эбин ҳам худди уни кўриб тургандай, ҳаракатларини беҳато такрорлайди. Эбиннинг эшиги товушсиз очилиб, Абби киради. Эбин қотиб қолади. Аёл бир зум унга қараб тургач, енгил «оҳ» тортиб, йигит томон отилади. Кучоқлаб, юзларидан ўпабошлайди. Энди ҳушига келгандай, Эбин ҳам уни кучиб, қаттиқ ўпади. Сўнгра уни бирдан итариб четлатади. Иккаласи ҳам эҳтирос огушида, нафаслари ичларига тушиб, бир-бирларига рўбарў туриб қоладилар.

Абби (*дард билан*). Нега ундай қиласан, Эбин? Ўзингни олиб қочма! Мен билан бахтингни топасан.

Эбин (*кескин*). Бахтинг керак эмас менга!

Абби (*оғиз*). Кўнглингда ундай ўйламайсан-ку, Эбин. Нима қиласан ёлғон гапириб!

Эбин (*нафрат билан*). Айтдим-ку, сендан менга ҳеч нарса керак эмас! Нафратланаман сендан!

Абби. Мен сени ўпдим, сен ҳам мени ўпдинг. Лабларинг ўтдай ёниб турибди. Ўзингни алдама. Агар лоқайд бўлсанг, бўсаларимга жавоб қайтармасдинг, лабларинг ўтдай ёнмасди.

Эбин (*лабларини артиб*). Бошқа жононни ўйлаганимдан шунақа.

Абби (*қаттиқ ботиб*). Хаёлинг Миннидами?

Эбин. Эҳтимол.

Абб и (*дард билан*). Бордингми ўшаникига? Айт — бордингми? Шуни деб мени рад қиялпсанми?

Эб и н (*тиржайиб*). Шундоқ бўлса нима бўпти?

Абб и (*газаби қайнаб*). Ундай бўлса — сен ҳайвонсан, Эбин Кэбот!

Эб и н (*масхаралаб*). Тўхта, тўхта, мен билан бундай гаплашишга нима ҳаққинг бор сенинг?

Абб и (*кулиб юборади*). Нима ҳаққим бор? Эҳтимол сен мени ошиқ бўлиб қопти деб ўйлагандирсан? Сенга-я, сендай аянчли бир махлуққа-я? Овора бўласан! Сен менга кераксан, гап шунда! Кераксан, билдингми? Меники бўласан ҳам. Чунки мен сендан кучлироқман.

Эб и н (*кескин*). Тушуниб турибман, бу — сизнинг режаларингизнинг бир қисми. Ҳамма нарсага чангал соласиз.

Абб и (*мазах қилиб*). Эҳтимол.

Эб и н (*газабга миниб*). Чиқинг ётоғимдан, йўқолинг!

Абб и. Бу менинг хоналарим, сен бир ёлланган хизматчисан, холос.

Эб и н. Йўқолинг, бўлмаса бўғиб ташлайман!

Абб и (*ишонч билан*). Мен эса сендан қўрқмайман. Мана шунча ҳам. Сен қўйнимга киришинг мумкин. Лекин сендайлар ўзи хоҳлаб турган хотинни ҳеч қачон ўлдиролмайди. Кўзларингдан кўриниб турибди, менга ҳирс билан талпинасан, лабларинг бўса деб титраяпти, қўйиб берсам, бўйниларимни тишлаб-тишлаб олардинг.

(*Эбин сеҳрлангандай, даҳшат билан қараб турибди.*) (*Устунлигини сезиб тел-банамо хохолаб кулади.*) Бу уй бутунлай меники, фақат пастдаги битта хона меники эмас. Аммо шу кеча у ҳам меники бўлади. Мен ўша ерда кутаман, Эбин. Шам ёққанимда туш. (*Масхараомуз таъзим қилади.*) Менга жиндек хушомад қилмайсизми, мистер Кэбот?

Эб и н (*бўғиқ товушда*). Ҳаққингиз йўқ. Онам ўлганидан бери у хонага ҳеч ким оёқ қўймаган. Сизга ҳам мумкин эмас.

(*Аббининг қарашисида шундай ўртагўвчи эҳтирос ёнадики, Эбин ўзини йўқотиб, жим қолади.*)

Абб и (*эшик томон юради, Эбининг нигоҳини сезиб, яна айтишга жазм этади*). Мен сени кутаман, Эбин. (*Кетади.*)

(*Эбин орқасидан қараб қолади, эшикка яқинлашади. Биринчи қават деразасида чироқ ёнади.*)

Эб и н (*ғўнғиллаб*). Ўша ерда, пастда?.. (*Курсидан оқ кўйлагини олиб кияди, галстук тақади, пиджак кийиб, шляпасини олади. Ўзи оёқ яланг, атрофга аланглаб, ҳайратда шивирлайди.*) Ойи, қаердасан? (*Аста эшик томон юради.*)

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Бир неча дақиқадан сўнг. Гўрдай совуқ, қоронғи меҳмонхона. Хонадон аъзолари худди шу ерга тириклай кўмилгандек. Абб и хонадаги ҳамма шамларни ёқади, меҳмонхонадаги ғариб вазият кўз олдида бор бўйича намоён бўлади. Даҳшат билан қочиб чиқиб кетишдан ўзини зўрга тийиб, диваннинг бир чегиди қимир этмай ўтиради. Эшик очилиб, Эб и н киради. Яланг оёқ, бошида шляпа. Хижолат тортиб, остонада тўхтаганча Аббига тикилади.

Абб и (*асабийроқ, лекин мулойим*). Балки ўтирарсан?

Эб и н (*беихтиёр*). Ҳа. (*Шляпасини остонага аста қўйиб, Абби ёнига келди-да, диваннинг бир чеккасига ўтиради. Иккиси ҳам жиддий, полга тикилиб қолишади.*)

Абб и. Бу ерга кирганимда хонада кимдир бордай туюлди.

Эб и н (*жўнгина қилиб*). Ҳа, у — онам.

Абб и. Назаримда, ҳозир ҳам биров борга ўхшайди.

Эб и н. У — онам.

Абб и . Шундай қўрқдимки, аввал қочиб чиқиб кетмоқчи эдим. Энди, сен келгандан кейин, хонага сал файз кирди. *(Ҳавога.)* Раҳмат сизга.

Эб и н . Онам мени яхши кўрарди.

Абб и . Эҳтимол у менинг сени яхши кўрганимни ҳам пайқаётгандир. Шунинг учун ҳам хонага сал файз кирди.

Эб и н . Билмадим. Назаримда, у сиздан нафратланади.

Абб и . Йўқ. Сезиб турибманки, ундай эмас.

Эб и н . Унинг ўрнини эгаллаганингиз учун, унинг уйида турганингиз учун, у жон берган хонада ўтирганингиз учун нафратланади. *(Бирдан жим бўлиб қолади; нимагадир бесаранжом, атрофга аланглайди.)*

Абб и . Нима гап, Эбин?

Эб и н . У бизнинг бу гапларимизни ёқтирмаяпти.

Абб и *(жонланиб)*. Албатта-да, Эбин. У мени ёмон кўрмайди. Мени ёмон кўришга асоси ҳам йўқ. Биз таниш эмас эдик, ахир.

Эб и н . Отамда кеки бор.

Абб и . Биз ҳаммамиз отангга кек сақлаймиз.

Эб и н . Ҳа. *(Ҳовлиқиб.)* Худди шундай, худо ҳаққи.

Абб и *(қўлини ушлаб, сийпайди)*. Уни қўй, онангни ўйла, у бизни ёқтириб қолди. Онангдан гапир, Эбин.

Эб и н . Нимани ҳам гапирардим. Меҳрибон эди у. Яхши эди.

Абб и *(қўлини елкасига қўяди, Эбин индамайди. Эҳтирос билан.)* Мен ҳам сенинг меҳрибонинг бўламан.

Эб и н . Гоҳо ашула айтиб берарди.

Абб и . Мен ҳам айтаман!

Эб и н . Бу унинг уйи эди. Унинг фермаси, унинг рўзғори.

Абб и . Бу менинг уйим. Менинг фермам, менинг рўзгорим!

Эб и н . Отам уни талон-торож қилиш учун уйланди. У жуда мўмин, беозор хотин эди. Отам қадрига етмади.

Абб и . У менинг ҳам қадримга етмайди.

Эб и н . Ёвузлиги, баттоллиги билан кун-бакун қақшатиб, жонини суғурди.

Абб и . У мени ҳам ўлдирди.

Эб и н . Онам бечора ўлди. *(Пауза.)* Гоҳо ашула айтиб берарди. *(Йиғлайди.)*

Абб и *(бошини қучиб, эҳтирос билан)*. Мен ҳам айтаман. Мен ҳам ўламан, сен туфайли, Эбин. *(Ҳирсу эҳтироси ошиб-тошиб кетаётганига қарамай, овозида, ҳаракатларида— самимий ҳиссиёт, оддий ҳирс билан оналик меҳрининг ашаддий омухтаси.)* Йиғлама, Эбин! Мен сенга онанг ўрнида бўлай. Худди онангдай севиб эркалай. Кел, битта ўпай, Эбин! *(Бошини ушлаб ўзига жалб этади, Эбин қаршилиқ кўрсатгандай бўлади. Эркалаб.)* Тортинма, мен сени худди онангдай ўпаман, хўпми? Сен ҳам ўп, уйқу олдидан ҳар оқшом онанг билан хайрлашгандагидай.

Шошмасдан бир-бирларини ўпадилар. Абби бирдан бебош эҳтиросга берилиб, телбаларча шошиб ўпа бошлайди; Эбин ҳам уни бағрига олиб, узоқ-узоқ ўпади. Кутилмаганда, Эбин худди ҳали ўз хонасидагидай уни бирдан кескин четлатиб, даҳшатда қолади.

Абб и *(унга қўл узатганча ёлвориб)*. Раҳм қил, Эбин. Мени ташлаб кетма. Кўриб турибсан, мен сенга фақат она бўлибгина қололмайман. Менинг ҳис-туйғуларим она меҳридан кўра каттароқ. Жуда ҳам катта. Муҳаббатим шу қадарки, иккаламизга ҳам етиб ошар, иккаламиз ҳам бахтли бўла олар эдик, Эбин...

Эб и н *(хонанинг қоронғи бурчагига қараб)*. Она, онажон! Нима истайсан? Менга нималар демоқчисан?

Абб и . Аббини севгил, деяпти. У менинг муҳаббатимни пайқаб турибди. Иккаламиз ҳам бахтли бўламиз. Сен шунини фаҳхламаяпсанми? Ана, кулоқ сол — Аббини севгил, деяпти онанг.

Эбин. Ҳа, сезяпман... балки у... лекин, нега бўлмаса... Ахир сиз унинг ўрнини, унинг уйини, унинг ётоғини эгаллаб ўтирибсиз-ку...

Абб и . У сени севишимни билади!

Эбин (*бирдан келган ўй уни гангитиб қўяди. Заҳарханда ва тантана билан*). Мен тушундим. Нега эканини тушундим... У отамдан қасос олмоқчи. Уч олиб, кейин гўрида тинч ётмоқчи.

Абб и (*ваҳшатда*). Қасосли дунё. Биз ҳаммамиз бир-биримиздан ўч оламиз. Онанг — отангдан, отанг — мендан, мен — сендан, сен — мендан, биз яна ундан! Ҳаммамиздан эса худо ўзи қасос олади! Мен сени яхши кўраман, Эбин. Яхши кўришимни худо ҳам билади.

Эбин (*олдида тиз чўкиб, сонларини қучиб*). Мен ҳам сени севаман, Абби! Биринчи кўрган дақиқамдан бери фақат сени ўйлайман! Энди буни очиқ айтсам бўлади. Мен сени севаман! (*Эҳтиросли бўса.*)

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Эрта тонг. Эбин айвонга чиқади ва дарвоза томон йўналади. Коржома кийган, нимасидир ўзгарган. Ўзидан мамнун, беорроқ назар билан меҳмонхона деразасига қараб, илжайди. Дарвозага етганида дераза очилганини пайқайди. Деразада Абб и кўринади. У энди уйқудан турган, сочлари елкасига паришон ёйилиб тушган, Эбинга ноз билан тикилиб, секин чақиради.

Абб и . Эбин. (*Эбиннинг қайрилиб қараганини кўргач, қарашма билан.*) Битта, биттагина ўпич. Кечгача кўришмаймиз ахир. Қандоқ чидайман.

Эбин . Мен ҳам ўлгидай соғинаман, нима қилай. (*Дераза ёнига келади, Абби эгилади, ўпишадилар.*) Бас. Кечасига ҳам қолсин. (*Кулади.*)

Абб и . Қолади. Сен учун менда ошиб-тошиб ётибди. (*Бирдан.*) Эбин, мени яхши кўрасанми?

Эбин . Мен кўрган-билган жононлар ичида энг зўри сенсан. Ўлай агар!

Абб и . Бу деганинг севаман деганинг эмас.

Эбин . Севаман, яхши кўраман сени. Бўлдими?

Абб и (*меҳр билан тикилиб*). Ҳа.

Эбин . Мен кетдим бўлмаса. Ҳозир чол келиб қолиши мумкин.

Абб и (*ишонч билан, жилмайиб*). Келса келар! Мен унга ҳар қанақа вазиятда чап бериб кета оламан. Деразани очиқ қолдираман, хўпми? Бу хонага кўпдан офтоб тушмаган экан. Энди бу жой меники, майлими, Эбин?

Эбин (*сал қовоқ солиб*). Майли.

Абб и (*тузатиб*). Бизники.

Эбин . Ҳа, бизники.

Абб и . Шу кечадан бошлаб. Тўғрими? Бизнинг муҳаббатимиз унга файз киргизди.

Эбин (*бир оз жим туриб*). Онам кетди. Энди у қабрида хотиржам ётса бўлади.

Абб и . Хотиржам ётсин. (*Нозли зарда.*) Эрталабданоқ шунақа ғамгин гапларни гапирма.

Эбин . Беихтиёр...

Абб и . Ғамгин хотираларни ҳайдаш керак. (*Пауза.*) Бориб жиндек мизғиб олай. Чол келса, тобим йўқ дейман, нонуштани ўзи тайёрласин.

Эбин . Ана ўзи келиб қолди. Тепага чиқ, сочларингни тузат.

Абб и . Кўришгунча. Мени унутма. (*Ҳаво орқали бўса юборади.*)

(*Эбин қулиб, елкаларини кериб, отасини кутади. Чандан Кэбот пайдо бўлади. Секин юриб келиб, тўхтайди, кўзларини қисганча осмонга қарайди.*)

Эбин (*хушчақчақ*). Салом, дада. Кундузи ҳам юлдуз санаяпсанми?

Кэбот (*осмонга тикилганча*). Чиройли!

Эбин (*атрофга аланглаб*). Бўлмаса-чи! Бунақанги ферма ҳеч қаерда йўқ!

Кэбот. Мен осмонни айтяпман.

Эбин (*кулади*). Э-ҳа, осмонми. Сен қаёқдан биласан — чиройлими, чиройли эмасми... Кўзинг яхши кўрмаса... (*Ўз ҳазилидан мамнун, сонига шапата-лаб кулади.*)

Кэбот (*қовоғи осилиб*). Бугун жуда хушчақчақсан? Азонлаб отиб олдингми, нима бало?

Эбин (*соддадиллик билан*). Ундан эмас. Шунчаки, тирикчиликдан хурсандман. (*Кўл узатади.*) Ора очик, дада. Кўлни ташланг.

Кэбот (*хушёр тортиб*). Сенга нима бўлди ўзи?

Эбин. Ҳай, яна ўзинг биласан. Балки шуниси ҳам тузукдир. (*Пауза.*) Сенга нима бўлди, деяпсанми? Сен пайқамадингми, у келдию яна кетди... гўрига.

Кэбот. Ким?

Эбин. Онам-да. Энди у хотиржам ётади. Сен билан ҳисоб-китоб қилиб кетди.

Кэбот (*ўзини йўқотиб*). Мен молхонада эдим, қаттиқ ухлаб қолибман. Сигирлар уйқуга ўч бўлади, мени ҳам ўргатишган.

Эбин (*яна масхараомуз хушчақчақлик билан*). Яшасин сигирлар! Ҳа, майли. Энди ишингга бор!

Кэбот (*жаҳл билан*). Ҳа? Сен мишиқи энди менга иш буюряпсанми?

Эбин (*кулади*). Буюраман! Ҳа! Ҳа! Ҳа! Сенга буйруқ ёқмаяптими? Ҳа! Ҳа! Ҳа! Ёқмаяпти! Бу товукхонанинг зўр хўрози ўзимман, ҳа! (*Кула-кула молхонага жўнайди.*)

Кэбот (*қизғаниб, нафрат билан унга тикилиб қоларкан*). Онасининг ўзи, қуйиб қўйгандай! Шўринг қурғур! Эси паст деганларича бор. (*Туфлайди.*) Аммо-лекин қорин очиб кетди-ку. (*Эшикка йўналади.*)

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Бир йил ўтди. Кўкламнинг сўнгги ҳафтаси. Тун. Иккинчи қаватдаги ётоқхоналарда чироқ хира ёнади — ҳар хонада биттадан шам.

Эбин ўз хонасида, муштини иягига тираб, каравотда ўтирибди. Уни мураккаб, бир-бирига зид ҳиссиётлар қийнайди. Пастдаги ошхонадан келаётган қаттиқ қаҳқаҳа, маст-аласт овозлар, музыка асабига тегади. Қовоғи солиқ, ерга қараб ўтиради. Қўшни ётоқхонада, кенг каравот ёнида бешик.

Ошхонада хушчақчақлик авжига чиқмоқда. Девор бўйига тизилган курси ва ўриндиқларда фермерлар, уларнинг хотинлари, қишлоқ йигитлари ва қизлар ўтиришибди. Ҳаммаси шовқин солиб гаплашишади, қулишади. Ўртадаги столлар сурилиб, танцага майдон очилган. Орқадаги эшик олдида, бочка билан ёнма-ён Кэбот турибди, анча кайф қилиб қолган, келганларга кружкада виски қуйиб бериб турибди. Улфатлар бир-бирларининг биқинларига туртишиб, қулишади. Кэботга имо қилишади, унга аччиқ киноя, кесатиқ гаплар отишади. Чап бурчакда слкасига рўмол ташлаб, тебранма курсида Абб и ўтирибди. Ранги ўчиб, кўзлари анча киртаийиб қолган. Кимнидир бесабр кутади, кўзи эшикда.

Орқадаги ўнг бурчакда найнов йигит ўтирибди, юзи ҳам аҳмоқона чўзинчоқ, скрипкасини созлайди. Нурсиз кўзлари бетиним липиллайди, қулишида бадниятлик сезилади.

Абб и (*ёнидаги қизга*). Эбин қаёқда, а?

Қиз (*мазах қилиб*). Мен қаёқдан билай, миссис Кэбот? Уни кўрмаганимга минг йил бўлгандир. (*Маъноли қилиб.*) Сиз келганингиздан бери остона ҳатлаб кўчага чиқмайди.

Абби (ўйчан). Ҳа-ҳа. Онаси ўрнида онаман.

Қиз. Ҳа, буни ҳам эшитдик, миссис Кэбот. (Ёнида ўтирган онасининг қулоғига шивирлайди.)

Абби (бирпас жим ўтиради-да, кейин ёнидаги эркакка мурожаат қилади). Мабодо, Эбинни кўрмадингизми?

Эркак (юзлари қизарган, кўзлари мойланиб). Йўғ-а, кўрмадим. (Кўз қисиб.) Эбиннинг қаёқдалигини сиз билмасангиз, бошқа ким биларди.

Абби. У қишлоқда энг уста ўйинчи-ку ахир, келиб бир рақс тушсин эди.

Эркак (кўз қисади). Эҳтимол бешик тебратаётгандир, а? Ўғил шекилли, адашмасам. Қанчалик бўлди ҳозир?

Абби (паршон, бош ирғаб). Икки ҳафталик бўлди. Жуда чиройли, суратдек.

Эркак. Ҳамма оналар ўз боласини чиройли деб билади. (Биқинига туртиб, айёрона шивирлайди.) Менга қаранг, Абби. Агар Эбин жонингизга тегса, унутманг — мен бор. (Аёлнинг ифодасиз юзига тикилади, жавоб ололмагандан кейин, мастона гудраниб, ўрнидан туради.) Билишимча, яна жиндек отиш керак. (Бир фермер билан моллар ҳақида бақириб баҳслашаётган Кэботнинг ёнига боради.)

(Ҳамма ичади.)

Абби (ўзича). Эбин қаёқда қолди-я? Нима қиялпти экан?

Абби бу сўзларни ҳеч кимга қарамасдан аста айтган бўлса ҳам, яқин орада ўтирганлар эшитишди, кулги-мазах, имо-ишора билан ёнидагиларга оширишди. Гап скрипкачига етиб келди.

Скрипкачи (Аббига кўз тикиб; бутун хонани янгради). Мен биламан Эбиннинг қаёқдалигини. У ҳозир бутхонада шукронага шам ёқяпти.

(Ҳамма хохлаб кулиб юборади.)

Эркак. Нима муносабат билан? Тушунтириб гапирсанг-чи.

(Кулги-қийқириқ давом этади.)

Скрипкачи. Нима муносабат билан бўларди! (Ўтирганлар тўйиб пиқирласин дегандек, узоқ имиллайди.) Янги туғилган... укасининг шукронаси-га-да.

Кулги яна портлайди. Ҳамма гоҳ Аббига, гоҳ Кэботга қарайди. Кэбот эшик олдида ҳалиги фермер билан ҳамон баҳслашаётган эди. Гап нима ҳақда эканини эшитмай қолди, лекин шундай бўлса ҳам, ҳақоратни сизди. Ўртага чиқади. Бирдан ҳамма жим бўлиб қолади.

Кэбот. Подадаги қўйлардек маърашиб қолдинглар? Мен сенларни есин-ичсин, ўйнасин-кулсин, деб таклиф қилганман, чақчақлашиб ўтир-да, ахир мундоқ! Сенлар бўлсанг, хушчақчақлик ўрнига, чўчқадай шалтагингга ағанаб, яна курк товуқдай қақиллаганинг қақиллаган!

Ҳамманинг ғазаби келди-ю, Кэботдан ҳайқишади.

Скрипкачи (айёрлик билан). Биз Эбинни кутяпмиз.

(Босиқ кулги.)

Кэбот (ошкора тантана билан). Эбиннинг кераги йўқ! У билан орамиз очиқ. Мен ўғил кўрдим. Ўғил! (У маст, шунинг учун кайфияти кескин ўзгариб туради.) Эбиндан кулишга ҳақларинг йўқ! Тушундингми? У фирт аҳмоқ бўлса

ҳам, ўз пушти камаримдан. У сенлардан минг марта яхши. Куни билан эшакдай ишлайди, мендан кам эмас. Иш деганда унинг олдида биттанг ип эшолмайсан.

С к р и п к а ч и . У кечалари ҳам ёмон ишламайди, чоғи.

(Қаҳқаҳа.)

К э б о т . Кул, кулавер, лаънати хомкаллалар. Гапинг тўғри, ғижжакчи. Зарур келса, у худди мендек, кечаю кундуз ишлайди.

Қ а р и ф е р м е р (зўрға оёқда турибди, соддалик билан). Сен билан ҳеч ким тенглашолмайди, Эфраим. Етмиш олти ёшингда ўғил кўрдинг-а! Мен энди олтмиш еттига қадам қўйдим — ундай ишлар хаёлимга келмайди.

(Ҳамма кулади, Кэботнинг ўзи ҳам кулади.)

К э б о т (қари фермернинг елкасига қоқиб). Сенга ачинаман. Шундай йигит-а, ўйламагандим мижозинг бундай заиф деб.

Қ а р и ф е р м е р . Мен ҳам сени бундай бақувват деб ўйламагандим, Эфраим.

(Кулги.)

К э б о т (бирдан қовоғи осилиб). Куч-қувват деганинг менда ҳали топилади. Жуда кўп. Шундай кўпки, сенлар тасаввур ҳам қилолмайсан. (Скрипкачига.) Нимага турибсан тўнгакдай қаққайиб! Тўйга чақирганман ахир сенларни! Чал, ўйнаймиз! Сайрат ғижжагингни. Тирсагингни мойлаб олиб, қорнига ишқа!

С к р и п к а ч и (қари фермер узатган вискини ичиб олиб). Бўпти, бошладик. (Чалади.)

Тўрт йигит билан тўрт қиз рўбарў туриб, музика оҳангига мос ўйнаб кетадилар, скрипкачи эса ҳар замонда қийқириб, ўйинчиларга ҳазил-мутойиба гаплар отади. Ҳамма қарсақ чалиб, товонини тақиллатади. Айниқса, Кэбот зўр бериб ўйнайди. Фақат Абби ўйинга лоқайд, эшикдан кўз узмай утирибди.

— Жимми, жононни ўннга бур! Ҳа, ана! Белидан олсанг-чи! Маҳкамроқ, кўрқма, онаси кўрмайди.

(Кулги.)

Жононларни алмаштиринг, тез! Эсси, энди хурсандмисан? Ёки Руби сенга кўпроқ ёқадими? Ёноқлари ёниб кетяпти, қаранглар! Қандингни ур, умр қисқа, ёшлигингда кучоқлаб қол!

(Кулги.)

К э б о т (пошнасини тақиллатиб). Қани, йигитлар, кўрсатиб қўй, ўйиннинг қанақа бўлишини! Қизлар, бўшашма!

С к р и п к а ч и (кўз қисиб). Етмиш олтига кирганларни кўп кўрганман, лекин сизга етадигани йўқ, Кэбот! Бироқ кўзлар жиндек панд бериб қўйяпти, чамамда.

(Босиқ кулги.)

(Кэботга жавоб қилишга имкон бермай давом этади.) Айланинглар! Сара, сен қаллиғи ташлаб кетган келинга ўхшаб лаллайма! Чаққонроқ, чаққон-

роқ, бошни кўтар! Худо урди. Жонни Кўкка қаранглар, оёғини зўрға судрайди-я! Бу аҳволда эртага қандоқ ишга чиқади!

(Кулги.)

К э б о т . Қани, қани! Бўшашма! (Ўзини туюлмамай, даврага ёриб киради, қўлларини силтаб.) Йўл бер! Кенгроқ ол даврани! Мен ўзим кўрсатаман ўйиннинг зўрини! Шу ҳам ўйин бўлдим, латтага ўхшайсанлар! (Даврани суради.)

(Ҳамма девор томон тисарилиб, Кэботга фиксиниб қарайди.)

С к р и п к а ч и (жўрттага). Қани, Эфраим, ол! (Чалади.)

Кэбот ўйнай бошлади. Анча яхши, завқли ўйнаб келиб, кейин ўзига ярашмайдиган, ўзи эпломмаган ҳаракатларга зўр беради: сакрайди, пошналарига шапати уради, даврани гир айланади. Ергача эгилади, гердаяди, маймундай қилиқлар қилади. Ёввойи ҳиндулар ўйинига ўхшаш бу ҳаракатларига жўр бўлиб қийқиради ҳам.

К э б о т . Ҳо-о-п! Кўриб қўйинг! Етмиш олти ёшдаман! Темирдай мустаҳкам! Менга бас келиб бўпсан! Менга тараф йўқ, кўриб қўй! Юзга кираман, айтиб қўй! Юз йиллик тўйимга таклиф қилардим-у, лекин у вақтларгача сенлар биттанг қолмай қирилиб кетасан. Мижози заиф авлодсанлар. Томирларингда қон эмас, совуқ сув оқиб ётибди. Ҳо-о-п! Кўриб қўй! Хотин-қиз диққатига лойиқ биттаю битта эркакман. Мен ҳиндулар билан жанг қилиб юрганда сенлар ҳали дунёда йўқ эдинг. Мен шафқатсиз жанг қилганман. Ҳо-о-п! Баданим тўла яра, ямоқ, очиб кўрсатайми? Гала-гала ҳиндулар қувган мени, югурардим-у, орқамда, қоқ курагимнинг ўртасида найза ликиллаб борарди. Лекин бари азобларим учун қасос олганман! Қонга қон, жонга жон — бизнинг шиоримиз эди. Ҳо-о-п! Мана, кўриб қўйинглар! Калла қилиб шипни тешоламан! Ҳо-о-п!

С к р и п к а ч и (ҳолдан тойиб, камончасини ташлайди). Етар, қўлим толди. Ҳақиқатан ҳам алвасти экансан, Кэбот!

К э б о т (ўзидан мамнун). Демак, сен ҳам таслим бўлдинг! Лекин яхши чалдинг, мана ич! (Унга ҳам ўзига қуяди.)

Ичадилар. Атрофдагилар совуқ, ёвқараш қилишади. Мудҳиш жимлик. Скрипкачи нафас ростлайди. Кэбот бочкага суяниб, оғир нафас олганча, атрофга аланглайди.

Тепада Эбин каравотдан туриб, оёқ учида хонадан чиқади. Тез орада қўшни ётоқхонада пайдо бўлади. Аста, ўғринча бешикка яқинлашади ва болага тикилиб қолади. Юзида гоҳ парижонлик, гоҳ хижолат, гоҳ меҳр ифодаси. Эбин бешикка яқинлашган пайтдан бошлаб Абби жонсарак. У ортиқ тоқат қилолмай, Кэбот ёнига боради.

А б б и . Мен юқорига чиқиб, болага қарай.

К э б о т (эркалаб). Ҳали дармонинг йўқ. Қарашворайми?

А б б и . Йўқ, йўқ, ўзим. Ҳозир тушаман.

К э б о т . Ўзингни уринтириб қўйма. Ўғлимизга кераксан-а, ёдингдан чиқмасин. (Эркалаб жилмайганча, орқасини силайди.)

А б б и (унинг қўли текканда сесканиб). Керак эмас, қўй. Мен кетдим... (Кетади.)

Кэбот изидан қараб қолади. Атрофдагилар шивирлашади. Кэбот қайрилиб қараганда яна ҳамма жим бўлади.

К э б о т (ҳали нафаси тез, пешанасида шаррос тер). Жиндек бош айланяпти. Эшикка чиқиб тоза ҳаво олай. Фижжакчи, сен чал. Ўйланглар, ашула ай-

тинглар. Мана (*бочкани муштлаб*), бу ерда ҳали бор. Яйрайверинглар. Мен ҳозир кираман.

(*Эшикни ёпиб, чиқиб кетади.*)

С к р и п к а ч и (*ачитиб*). Бизни деб шошмай қўяқол.

(*Босиқ кулги.*)

(*Аббига тақлид қилиб.*) Эбин қаёқда?

(*Кулги.*)

А ё л (*баланд овоз билан*). Бу уйда нималар бўлиб ўтгани — икки карра иккидай аён. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Ётоқхона эшигида Абб и пайдо бўлади. У тўхтаб, меҳр-муҳаббат тўла кўзлари билан Эбинга тикилади. Эбин уни кўрмайди.

Э р к а к . Жим. Эҳтимол эшик орқасида қулоқ солиб тургандир. Унинг қўлидан келади.

Ҳаммаёқ шивир-шивир — худди шабада хазон супураётгандай. Кэбот айвондан тушиб, дарвозага суяниб тўхтайди. Кўзини қисиб кўкка қарайди. Абби сассиз келиб, Эбиннинг ёнида туради.

Э б и н (*сесканиб*). Абби!

А б б и . Жим. (*Уни қучади, ўпишадилар, кейин бешик узра бош эгадилар*). Чиройли йигит бўлади. Худди сенинг ўзингдай.

Э б и н (*мамнун*). Шунақа дегин? Унчалик эмасдир.

А б б и . Куйиб қўйгандек.

Э б и н (*хўмрайиб*). Бу менга ёқмаяпти, Абби. Нимаики меники бўлса унга қарашли бўлади. Бир умр шундай. Бас қилиш керак.

А б б и (*бармоғини лабига босиб*). Сабр қилиш керак, Эбин. Сабр-тоқат билан кутиш керак. Бир ҳодиса юз бериши бор-ку. (*Уни қучиб.*) Мен энди пастга тушай.

Э б и н . Мен ҳовлига чиқаман. Бу ғижжак билан бу қаҳқаҳани эшитишга тоқатим қолмади.

А б б и . Ўзингни кўп қийнама, жоним. Мен сени яхши кўраман. Яхши кўраман, уқдингми? Ўп мени.

(*Улар қучоқлашганча бешик устида узоқ турадилар.*)

К э б о т (*ҳовлида*). Нимагадир кўнглим ғаш. Ҳатто музика ҳам таъсир қилмаяпти. Қаерга борсам, шу ғашлик кўксимни ғижимлайди. Қоронғи бурчакларда ҳам, қайрағочнинг шовуллашида ҳам шу ғашлик яшириниб турганга ўхшайди, тарновларни ғижирлатиб тирнагандай, томда сирганиб юргандай... Ҳамма жойда ғашлик, қочиб қутулиб бўлмайди. Уйда ҳам, одамлар орасида ҳам ҳаловат йўқ. (*Уҳ тортиб.*) Бориб, бир моллар билан гурунглашай, ўшалар тузук... (*Ҳорғин юриб, молхонага кетади.*)

С к р и п к а ч и . Менга қаранглар, энди бир кайф-сафо қилайлик,— у кетди! Бу аблахни қариганида роса аҳмоқ қилишибди! Шуни бир ювайлик! (*Камончасини торларига зарб билан уради.*)

(*Ҳақиқий ҳушчақчақлик бошланади. Ёшлар ўйинга тушадилар.*)

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Ярим соат ўтди. Эбин дарвоза ёнида туриб, осмонга тикилади. Юзида дард ифодаси. Молхонадан Кэбот чиқади. Оғир босиб, салмоқ билан юриб келади, бошини қуйи солган. Эбинни кўрганида юзида қаҳрли, тантанали кулгу пайдо бўлади. Ўғлининг ёнидан ўтаётиб елкасига қоқади. Ошхонадан эса ҳали ҳам маст-аласт овозлар, кулги, музыка эшитилади.

Кэбот. Сен буёқда экансан-да?

Эбин (*сесканиб, нафратли назар ташлайди, тўнг*). Ҳа.

Кэбот (*мазах қилиб*). Базмда кўринмадинг? Ҳамма сўрайди, Эбин қани, Эбин қани.

Эбин. Сўраса сўрабди-да.

Кэбот. Яхши-яхши қизлар ҳам бор эди.

Эбин. Тошини терсин.

Кэбот. Биронтасига уйланиб олсанг бўларди.

Эбин. Уйланмайман.

Кэбот. Бадавлатроғига чанг солсанг, рўзгорини бўлишиб олардинг дейман-да.

Эбин (*кулиб*). Сенга ўхшабми, а? Менга унақаси кетмайди.

Кэбот (*қаттиқ ботди*). Ёлғон! У онангнинг уруғлари эди менинг фермамга чанг солмоқчи бўлган.

Эбин. Одамлар бошқача гапиришади. (*Бир оз жим қолгач, ўчакишиб*.) Менинг ташвиш тортадиган жойим йўқ, рўзгорим тайин.

Кэбот (*масхараомуз*). Қаерда экан ўша рўзгорингиз, агар сир бўлмаса?

Эбин (*қўлларини ёйиб*). Мана.

Кэбот (*бошини орқага ташлаб, хохолаб кулади*). Оҳ-ҳо! Рўзгори бор эмиш! Ҳай-ҳай-ҳай! Ярамаснинг гапини қаранглар-а!

Эбин (*ўзини босиб, хўмрайганча*). Ҳа, майли — кўрармиз.

Кэбот (*фикрини билмоқчи бўлгандай шубҳа билан қараб туради. Пауза. Кейин ишонч билан*). Мен-ку, кўрарман. Лекин, мана сен... Сен ҳали кўзи очилмаган кучукваччасан, ахир!

(*Эбин кулади.*)

Нимага тиржаясан?

(*Эбин жавоб бермай, тескари қарайди.*)

(*Жаҳлга миниб*.) Ё худойим-эй! Фирт аҳмоқсан, ҳей! Қаллангда бир чакса кепак, ҳа! (*Эбин бу гапларга лоқайд турганидан ғазаби келади*.) Агар туғилганингданок эси паст эшшак бўлмаганингда аллақачон тушунардингки, бу ерда сенга ҳеч нарса тегмайди. На бир қарич ер, на биронта тош! Айниқса ҳозир, мен ўғилли бўлганимда. Ана, ичкарида ётибди меросхўр, ўлганимдан кейин ферма унинг қўлига ўтади. Лекин ҳали мен юзга кираман, юзга кириб ҳаммангни аҳмоқ қиламан, ҳа. Унғача бу гўдак ҳам мана сендай бўлиб қолади.

Эбин (*ўчакишиб кулади*). Қаранг-а!

Кэбот (*дарғазаб*). Қаранг эмиш! Сен ҳали ҳам умидвормисан? Лекин ферма фақат уники эмас, Аббини ҳам бўлади. Аббини эса лақиллатолмайсан. Ифлос ниятларинг унга аён, у сени беш қўлдай билиб олган. Мени фаҳмламайди деб ўйлайсанми, унинг атрофида гир айланиб, сўлагингни оқизиб... У менга ҳаммасини ҳикоя қилиб берган. (*Мушт ўқталади*.) Сен... сен... мияси ачиган аҳмоқ!

Эбин (*у ҳам ғазабда устига босиб боради*). Ёлғон, ёлғон гапиряпсан! Абби ундай дейиши мумкин эмас!

Кэбот (*Эбиннинг қалтираганини кўриб, тантана қилади*). Мумкин эмас? Мен сенинг миянгни янчиб, мана бу қайрағочлар тепасига сочвораман, де-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ганимда у: «Йўқ, бу ақлдан эмас, унда рўзғордаги ишни ким қилади?» — деб туриб олди. Кейин айтдики, биз ўғил кўришимиз керак, деди. Мен ҳам, агар ўғил туғиб берсанг, истаган нарсангни сўрайвер, деб ваъда қилдим. Унинг бирдан-бир тилаги шу бўлдики, мен ўлгандан кейин ферма унинг қўлига ўтиши учун сени бу ердан йўқотишимиз керак. (*Заҳарли илжайиб.*) Шундай қилиб, ферма энди уники, сенинг улушинг эса — ана, катта йўлнинг тўзони. Қанча хоҳласанг олавер!

Эбин (*даҳшатда лол, мусибат ва ғазабдан тош қотиб, кейин бирдан қаҳқаҳа— ота бошлайди, томирлари тортишади*). Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳа-а, унинг ўйини шунақа дегин? Ўзим ҳам гумонсираган эдим-а... Бошдаёқ гумонсираганман... Аммо мен... хўш, демак, ҳаммаси ёлғон экан-да? (*Бақириб.*) Бари ёлғон! Ўлдираман уни! (*Айвонга югуради.*)

Кэбот (*ўйлини тўсиб*). Қани, унга қўл тегизиб кўр-чи!

Эбин. Йўлимни тўсма!

Эбин уни итариб четлатмоқчи, аммо Кэбот уни қўлидан маҳкам ушлайди. Шиддатли олишув бошланади. Чол Эбиндан анча кучли. У ўглини бўғзидан олиб, деворга сиқиб кўяди. Бу маҳал айвонда **Абби** пайдо бўлади.

Абби (*чинқириқ кўксидан отилиб*). Эбин! Эбин! (*Зинадан югуриб тушадди.*) Эфраим! (*Чолнинг қўлига осилади.*) Кўйвор уни, Эфраим! Ўлдириб кўясан!

Кэбот панжасини бўшатиб, ўглини қаттиқ итариб юборади, Эбин нарироққа сурилиб бориб йиқилади. Зўрга нафас олиб ётганида Абби дод солиб тиз чўкади, бошини тиззасига олмоқчи бўлади. Лекин Эбин уни итариб юборади.

Кэбот (*тантана қилиб*). Кўрқма, Абби, уни ўлдириш ниятим йўқ. Дорга осилиб ўлиб кетишга арзимаиди. Мен етмиш олтига кирдим, бу ҳали ўттизга ҳам боргани йўқ, аҳволини қара, мен билан олишиб ўтирибди тагин! Мен билан-а! Осон деб ўйладингми мен билан беллашишни? Анов юқорида бешиқда ётган билан ҳам беллашолмайсан. У ҳам менга ўхшаган чайир бўлади. Парвариш қиламан уни, тарбиялайман. Энди эса, мен кетдим — хушчақчақлик қилишим керак — бугун менинг байрамим. (*Айвон томон юради, кейин орқасига қайрилиб, кулади.*) Энди юраги дов бермайди-ку, лекин агар бу аҳмоқ сенга яна хиралик қиладиган бўлса, мени чақир. Худо ҳақи, иштонини тушириб, хипчин билан таъзирини бериб кўяман. (*Уйга кириб кетади, бирпасдан кейин эса унинг «Ҳо-о-оп!» деган қийқириғи эшитилади.*)

Абби (*ачиниб*). Эбин... оғридими, жоним? (*Уни ўпмоқчи бўлади.*)

Эбин (*уни итариб юборади, ўтиради, бошини кўтариб, атрофга қарайди, кўзини олайтириб, хирқироқ овоз билан*). Жўна бу ердан!

Абби (*ҳайрон*). Бу — менман, Эбин! Нима бало, мени танимай қолдингми?

Эбин (*нафрат билан қараб*). Аксинча... сени энди яхши таниб олдим! (*Ҳўнграб йиғлайди.*)

Абби (*кўрқиб*). Нима бўлди, Эбин? Нега менга бундай ғалати қарайсан?

Эбин. Нафратланаман ендан! Кўргани кўзим йўқ... Фоҳишасан, найрангбоз фоҳиша!

Абби (*даҳшатда, орқага тисарилиб*). Эбин!.. Нималар деяпсан?

Эбин (*туриб*). Сенинг ҳар бир сўзинг ёлғон! Сен мени ҳамиша алдаб келгансан. Биринчи учрашувимиздан тортиб. Яхши кўраман деганларинг...

Абби (*самимий*). Ҳа, сени яхши кўраман... (*Қўлини ушламоқчи, лекин Эбин қўлини тортиб олади.*)

Эбин (*яна ўзиникини таъкидлаб*). Ёлғон! Сен мени аҳмоқ қилиб юргансан. Мен эшшакмия, сенга ишониб ўтирибман... Сен эса унга сари илондай кўйнимга кириб, маккорлигингни давом эттирдинг. Ўғил туғиш учун мени

тўшагингга судрадинг, бу бўлса болани ўзиники деб юрибди. Кейин эса, мени уйдан ҳайдатиб, фермани эгаллашга чолдан ваъда олгансан. (*Нафрат билан.*) Сен ялмоғизсан, инсон боласи бу қадар қабиҳ бўлиши мумкин эмас.

Абби (*ҳанг-манг бўлиб*). Шу гапларни унинг ўзи айтдим?

Эбин. Айтса-айтмаса, шундоқ эмасми? Жилла бўлмаса бир оғиз рост гапир!

Абби (*ёлвориб*). Эбин, гапимга қулоқ сол. Сен ҳамма гапларимни яхшилаб эшитиб олишинг керак. Бунга анча бўлган... У маҳал сен Минниникига қатнаб юрардинг, мени кўргани ҳушинг йўқ эди... Мен эса сени севардим. Жинни бўлишимга сал қолган, ҳатто сендан қасос олмоқчи бўлганман...

Эбин (*гапни бўлиб, эҳтирос қийноғида*). Ўшанда ўлиб кетганинг маъқул эди. Иккаламиз ҳам ўлиб кетсак бўлмасмиди! Бу гапларни билмаган, эшитмаган бўлардик... (*Дарғазаб.*) Лекин сендан барибир қасос оламан. Онам қайтиб келиб, иккалангни ҳам лаънатласин, худодан илтижо қиламан.

Абби (*нафаси ичига тиқилиб*). Ундай қилма, Эбин! Ундай қилма! (*Оёғига йиқилиб, йиғлайди.*) Мен сенга ҳеч ёмонлик истаган эмасман. Кечир мени!

Эбин (*унинг сўзларини эшитмай, ғазабда*). Мен у қари қирчанғи билан барибир ҳисоб-китоб қиламан... Сен билан ҳам! Кейин иккалангни ёлғиз ташлаб кетаман, бир-бирингнинг гўштингни гажиб ётавер, кечалари ётогингга онамнинг арвоҳи келади... Мен эса Калифорнияда, Сим билан Питернинг ёнида бўламан.

Абби (*даҳшатда*). Йўқ, мени ташлаб кетмайсан! Шафқат қил, Эбин!

Эбин (*қатъий*). Кетаман дедимми кетаман. Бойиганимда бир қайтиб келиб, фермамни довлаб оламан. Иккалангни ҳам итдай улоқтириб. Ану ўғлингни ҳам бирга қўшиб ҳайдайман! Тиланчилик қиласанлар, ахлатхоналарни титкилаб юриб, ўлиб кетасанлар! (*Тутқаноқ тутгандай асабий.*)

Абби (*қалтираб, мутеълик билан*). Менинг ўғлим — сенинг ҳам ўғлингку, Эбин.

Эбин (*дард чекиб*). Дунёга келмагани маъқул эди. Кўзларим кўр бўлсин эди уни кўргунча. Сен уни ифлос ният билан туққансан. У дунёга келиши билан ҳамма нарса алғов-далғов бўлиб кетди.

Абби (*меҳр билан*). У пайдо бўлмасдан аввал менинг севгимга ишонармидинг?

Эбин. Каламушдай кўр бўлганман.

Абби. Энди бўлса ишонмайсан, шундайми?

Эбин. Сендай ўғри маккорга ишонарканми?

Абби (*сесканади, кейин мутеълик билан*). Авваллари-чи, унғача, севармидинг мени?

Эбин (*нафаси тиқилиб*). Сен мени лақиллатгансан.

Абби. Энди ортиқ севмайсанми?

Эбин (*дарғазаб*). Нафратланаман сендан!

Абби. Бу ердан кетишинг, мени ёлғиз қолдиришинг, барининг сабаби — ўша болами?

Эбин. Гапни йиғиштир. Азонда жўнайман. Ер ютсин агар шу гапимда турмасам.

Абби (*паузадан сўнг*). Агар муҳаббатингни хазон қилган, сени мендан айириб, кўз очиб кўрган бахтимдан, яккаю ёлғиз осмондай тиниқ қувончимдан жудо қилган ўша ўғлимиз бўладиган бўлса... агар ҳаммасига сабаб шу бўлса... ўша оқ сут берган боламини нафратлайман.

Эбин (*алам билан*). Ёлғон! Сен уни яхши кўрасан. Чунки у туфайли сен рўзғорли бўласан, боланг сенга фермани ўғирлаб беради. (*Қалтираб.*) Гап рўзғорда эмас, тушун! Сен мени алдадинг. Севаман деб қасам ичдинг, шу рўзғорни деб қасамхўрлик қилдинг.

Абби (*ақлдан озгандай*). У ўғри эмас!!! Мен уни ўлдираман! Мен сени яхши кўраман. Сенга буни исбот қиламан...

Э б и н (*кескин*). Бас қил ёлғонингни! Менга бари аён! Хайр. Биз қайтиб юз кўришмаймиз.

А б б и (*докадай оқарди*). Шунча муҳаббатимиз хурмати... ақалли бир марта ўпиб кет, Эбин.

Э б и н (*дағал товуш билан*). Истамайман! Қачонлардир сенга тикилиб қаранларимни унутишга ҳаракат қиламан!

А б б и . Эбин! Бирпас сабр қил! Шундоқ кетаверасанми... сенга айтадиган гапим бор...

Э б и н . Ану улфатлар ёнига кетдим — ичаман, ўйинга тушаман.

А б б и (*қўлига ёпишиб, қизгин*). Бордию орамизда у бўлмаса-чи, бордию мен фермани олиш ниятим йўқлигини сенга исбот қилсам-чи? Биз илгаригидек бир-биримизни севармидик, худди яқингинадагидек бахтли бўлармидик? Агар исбот қилсам, мени яна илгаригидек севармидинг, ташлаб кетмасмидинг? Айт!

Э б и н (*таъсир қилди*). Эҳтимол. (*Унинг қўлини силтаб ташлаб, аламзада жилмаяркан.*) Аммо сен худомидингки?..

А б б и (*хурсанд*). Лекин эсингдан чиқмасин, сўз бердинг. (*Аста.*) Худо бўлмасам ҳам, баъзи ишлар менинг ҳукмимда...

Э б и н (*разм солиб*). Сен алаҳлай бошладинг чоғи. (*Айвон томон юради.*) Мен кетдим — хушчақчақлик қиламан.

А б б и (*орқасидан қичқириб*). Мен сенга исбот қиламан. Исбот қиламанки, менинг муҳаббатим...

(*Сўнги сўзларни Эбин эшитмади, уйга кириб кетди.*) (*Ўрнида қотганича туриб, узидан тикилади; товушида изтироб...*) Менинг муҳаббатимдан зўр куч йўқ дунёда!

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Эрта тонг. Саҳнада ошхона ва Кэботнинг ётоғи кўринади. Э б и н ошхонада, стол ёнида иягига таяниб ўтирибди. Кўзларида маъно, юзида қон йўқ. Шам пирпираб ёнади. Эбиннинг оёғи остида чит сафархалта.

Тепада, хира ёритилган хонада К э б о т ухлаб ётибди. Абби беланчак узра бош эгиб, қулоқ солади. Кўзларида даҳшат ва изтироб, хўнграб юборади, беланчак ёнида тиз чўкмоқчи. Бу пайт Кэбот уйқусираб инграйди, ёнбошига ағдарилади, шунинг учун Абби ўзини қўлга олиб, эшик орқасида ғойиб бўлади. Жимлик. Абби ошхонага отилиб киради, Эбинни кучоқлаб, эҳтирос билан ўпа бошлайди. Эбин қимир этмай ўтирибди, олдинга тикилган кўзлари ифодасиз.

А б б и (*телбанамо*). Мен сўзимнинг устидан чиқдим, Эбин! Сени дунёда ҳаммадан ортиқ севишимни исбот қилдим. Энди мендан гумонсирашинг учун ҳеч қандай асос йўқ.

Э б и н (*лоқайд*). Энди бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Ҳар нима қилган бўлсанг ҳам.

А б б и (*ақлдан озгандай*). Ундай дема, Эбин. Ўп мени. Ўп — ҳозир бу менга жуда ҳам зарур. Сени яхши кўраман, дегин!

Э б и н (*ёноғига лабини тегизиб*). Охирги марта. Мен ҳозир кетаман.

А б б и . Йўқ-йўқ! Энди-я?.. Энди ҳам кетмоқчимисан?

Э б и н (*ўзича*). Мен кўп ўйладим... Отамга ҳеч нарса айтмайман. Онам бўлса кечалари ётоғинга қатнайди — ундан қутулолмайсан. Отамга ҳамма нарсани айтсам, у болани ёмон кўриб қолади, бутун аламини ундан олади. (*Овози майинлашади.*) Мен буни истамайман. Болада айб йўқ. (*Фалати ғурур билан.*) У менга ўхшайди. Мана, худо ўртада — бола меники. Бир кун эмас бир кун балки қайтарман...

А б б и (*гапга тушунмайди, ўз азобли ўйлари билан банд; ёлвориб*). Сенинг кетиб қолишингга энди ҳеч сабаб йўқ. Ҳеч қандай сабаб бўлмагандан кейин,

кетишдан нима маъно... Энди ҳамма нарса илгаригидай... орамизга раҳна соладиган ҳеч ким йўқ, Эбин.

Э б и н (*унинг овозидан ҳавотирга тушади. Унга ҳайиқиб тикила бошлайди*). Сен қалтираб кетяпсан, рангинг оқариб кетибди. Нима иш қилиб қўйдинг?

А б б и . Мен... мен... уни ўлдирдим.

Э б и н (*ҳанг-манг бўлиб*). Ўлдирдим?

А б б и (*маъносиз қараб*). Ҳа.

Э б и н (*бир оз жимликдан кейин, бирдан уйғонгандек*). Ҳай, бўлар иш бўпти! Қилмишига яраша. Лекин нима қилиб турибмиз, бирон чорасини кўриш керак. Шундай қилиш керакки, гўё у ўзини ўзи... мастликда... Кеча унинг ҳўкиздай ичганини ҳамма кўрган, гувоҳлик беришади.

А б б и (*бақариб*). Йўқ! Йўқ, Эбин! Мен уни эмас... (*Ақлдан озгандай кулади*.) Уни ўлдиришим керак эди-ю, яхшироқ ўйламапман! Нега сен ҳам бир оғиз айтмадинг?! Нега?

Э б и н (*қўрқиб*). Кимни ўлдирдинг? Гапир! (*Пауза*.)

А б б и . Уни эмас.

Э б и н (*юзи ўликдай оқариб кетади*). Гўдакними?

А б б и (*маъносиз*). Ҳа.

Э б и н (*бирдан оёғи кесилгандай тиз чўкади, титроқ овоз билан*). Ё раббий! Онажон, сен қаёқда эдинг, нега уни тўхтатмадинг?!

А б б и (*содда қилиб*). Ўша биринчи кечамиз кетганича онанг қайтиб келмаган.

(*Пауза. Эбиннинг боши эгилиб тушади, вужуди титрайди. Дунёдан кечгандек*.) Мен уни ёстиқ билан босдим. Нафаси тўхтаб қолди. Бўгилиб ўлди. (*Аста йиғлай бошлайди*.)

Э б и н (*ғазаб ва мусибат билан*). У менга ўхшар эди. У меники эди, лаънат сенга!

А б б и (*бўғиқ, тутулиб*). Мен буни истамаган эдим... бу ишни қилаётганимдаёқ ўзимга нафратим келиб кетди. Мен уни яхши кўрардим, у худди сендек чиройли эди, аммо мен сени ортиқроқ севардим. Сен эса кетаман дединг. Узоқларга... Сени бир умр кўрмай ўтардим. Ўполмас эдим сени. Ёнингда бўлолмасдим. Ўша бола туфайли мени ёмон кўриб қолдинг. Уни ҳам ёмон кўраман дединг, ўлиб қўяқолсайди, дединг. Ўша бўлмаса ҳамма нарса илгаригидай яхши бўларди, дединг.

Э б и н (*бу гаплар ханжардай ботади, ўзини тутолмай туриб кетади. Аббининг бўғзига чанг солмоқчи бўлади*). Ёлғон! Мен ундай деганим йўқ! Хаёлимга ҳам келган эмас! Унга озор етказгандан кўра, мен бўғзимга пичоқ тортмас-мидим!

А б б и (*тиз чўкиб ёлворади*). Менга азоб берма, Эбин, кўзларингдан нафрат сачрапти! Сен туфайли, ўзимиз туфайли шундай ишни қилаолганимдан кейин... Мен яна бахтли бўлишимизни истаган эдим.

Э б и н (*ғазаб билан*). Ўчир овозингни, ёки ҳозир чопиб ташлайман! Мен сенинг кирдикорларингни кўриб турибман — яна ўша макр. Сен қотилсан, сен гўдакни бўғиб ўлдирдинг — энди бўлса бутун айбни менга тўнкамоқчи-сан!

А б б и (*қулоқларини бекитиб, инграйди*). Бас қил, Эбин!.. (*Оёқларини қучмоқчи бўлади*.)

Э б и н (*даҳшат ичида тисарилиб*). Қўлингни торт! Сен мудҳиш махлуқсан! Бегуноҳ, мурғак чақалоқни ўлдиришга қандай қўлинг борди? Иблисга сотилгансан! (*Яна ғазоби ошиб*.) Уни нега ўлдирганингни биламан. Менинг сўнгги илинжимга қасд қилгансан. Кўрдингки, бола менга тортган, кўрдингки, у — меники. Сен мана шунга чидай олмагансан! Мен сени биламан. Сен болани шунинг учун ўлдирдингки, у — меники эди! (*Ақлдан озгандай тўлғанади, Абби ёнига отилиб келиб, мушт ўқталади*.) Лекин қасос оламан сендан! Полицияга хабар қиламан. Ҳеч нарсани яширмай, барини айтиб бераман-у,

кейин жўнайман. Калифорнияга... у ерда олтин, олтин сочилиб ётибди. Кетаман! (*Гапи узук-юлуқ, гоҳ тўнғиллайди, гоҳ бақиради.*) Ҳозир полицияга бораман. Олиб кетсин, авахтага ташласин. Кўрарга кўзим йўқ. Қотил, ўғри! Энди карашмаларинг кетмайди, полицияга топшираман! (*Йиғлаб чиқиб кетади, зинадан югуриб тушиб, дарвозага йўналади.*)

Абби (*туриб, эшикка отилади, изидан қичқириб*). Эбин, мен сени яхши кўраман! Эшитяпсанми, севаман сени! (*Дармонсиз, эшикка суяниб қолади.*) Нима қилсанг, менга барибир, фақат илгаригидек севсанг бас. (*Эшик кесаки-сини зўрға ушлаб, полга эмаклайди.*)

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Бир соат ўтди. Бундан олдинги кўринишдагидек, саҳнада ошхона ва Кэботнинг ётоқхона-ки. Тонг отган. Қуёшнинг илк нурлари қайрағочларнинг учини ёритади.

Абби ошхонада юзини кафтлари билан тўсиб ўтирибди. Юқорида Кэбот тўшагида ёнбошига ағдарилади, бирдан сесканиб уйғонади, деразадан қарайди, нимадандир ҳайратда, кўрпасини асабийлик билан иргитиб, шоша-пиша кийина бошлайди.

Кэбот (*Аббини ёнида деб ўйлаб*). Менга қара, Абби. Кейинги эллик йил давомида бундай кеч турган эмасман. Офтоб чарақлаб ётибди-ку! Э, ичкилиги ҳам, базми ҳам қуриб кетсин. Ўзим ҳам қариб қолдим, шекилли. Эбин битта ўзи ишлаётган бўлса керак. Уйғотиб қўйсанг бўлмайдимми, Абби. (*Ёнида Абби йўқлигини кўриб, ҳайрон.*) Қаёққа кетди бу? Нонушта тайёрлаётган бўлса керак. (*Оёқ учиди бешик ёнига келади.*) Ассалом, ўғлим, яхши ухладингизми? (*Бешикка фахр билан тикилади.*) Ўғлимиз чиройлик-да, ухлашини қаранг... Бошқа болалардек кечаси гингшиб безовта ҳам қилмайди. (*Хонадан аста чиқиб, ошхонага тушади, Аббини кўриб, кўнгли тинчийди.*) Бу ёқда экансан-ку. Нонушта тайёрладингми?

Абби (*қимирламай*). Йўқ...

Кэбот (*ёнига келади, эркалаб*). Мазанг йўқроқми?

Абби. Йўқ.

Кэбот (*қўлини елкасига ташлайди, хотин сесканиб кетади*). Жиндек ётиб турсанг бўларди. Ҳадемай ўгилчамиз уйғониб, «мамма» деб қолади. Жа ишта-ҳаси зўр-да...

Абби (*сесканади, кейин совуқ*). Энди у ҳеч қачон уйғонмайди.

Кэбот (*қувноқ*). Йўқ, у узоқ ағанаб ётмайди, менга ўхшаган.

Абби. У — ўлик.

Кэбот (*гаранг*). Нима?

Абби. Мен уни ўлдириб қўйдим.

Кэбот (*даҳшатда тисарилиб*). Мастмисан... ё жинни бўлиб қолдингми?

Абби (*бошини кўтаради; кўзларига қараб, баланд овоз билан*). Айтаяпман-ку — ўлдириб қўйдим. Бўғиб ўлдирдим. Бор, ишонмасанг, чиқиб қара.

Кэбот (*ишониб-ишонмай қараб туради-да, бир зумда тепага чиқиб, беланчакка отилади, болани ушлаб кўради. Даҳшат ичиди бешикдан четланади.*) Ёраб!.. Ё тангрим! (*Оёғини зўрға судраб, қоқина-сурина хонадан чиқади, ошхонага тушади. Ҳали ҳам ҳушини йиғиб ологани йўқ. Аббига яқинлашиб, хирқироқ овоз билан.*) Нега бундай қилдинг?

(*Жимлик.*)

(*Елкасидан ушлаб, қўпол силтайди.*) Сендан сўраяпман — нега бундай қилдинг? Яхшилиқча айтасанми ёки...

Абби (*сакраб туриб, ғазаб ва алам билан уни итариб юборади, чол анча нарига тисарилиб кетади; овозида нафрат ва ғазаб.*) Кўлингни теккизма мен-

га. Болани сўраб нима қиласан, нима ҳаққинг бор? Сеники эмас у, уқдингми? Келиб-келиб сендан бола туғармидим! Ундан кўра бўғилиб ўлганим маъқул эмасми?.. Сендан ҳамиша нафратланаман, кўргани кўзим йўқ. Эсим бўлса, гўдакни кўйиб, сени бўғизламайманми! Йўқол, башарангга қарай олмайман. Мен Эбинни севаман. Ҳа, Эбинни! Биринчи кўрган кунимдан буён! Бола ҳам уники, ундан тукқанман, тушундингми?

К э б о т (*калтаклангандан баттар, даҳшатда унга тикилиб туради; анча жимликдан кейин, зўрга сўз топиб*). Ҳали шунақа дегин... Кўксимни эзиб турган... қоронғи бурчакларда судралиб, қайрағочлар шовуллашида яширинган ғашлик шу экан-да!.. Сен бўлсанг — ёлғон, турган-битганинг ёлғон... иккиқатман деб ўзингни мендан олиб қочиб юрардинг. (*Энди ҳамма нарсага лоқайд.*) У — ўлик. Тамом. Кўрдим, у — ўлик. Шўрлик нораства! (*Кўз ёшлари юзидан оқиб тушади.*)

А б б и (*телбанамо*). Йиғлама! Йиғлама деяпман! (*Хўнграб юборади.*)

К э б о т (*сал ўзига келиб, қаддини тиклайди, юзида шиддат; тишини қисиб*). Мен ақлдан озмаслик учун тошга айланишим керак. (*Ўзини тутиб.*) Агар бола... Эбиндан бўлса, ўлганига ҳам хурсандман. Гумонсираб юрардим... Қандайдир ифлос бир ножўяликни сезардим. Уй совуқ туюлар, ёлғизлик эзар эди мени... Бошқа жой тополмай молхонага кирардим, сигирлар ёнига. Ҳа, гумонсирардим. Хурсанд бўлма, мени жуда ҳам аҳмоқ қилолганинг йўқ: сезиб юрардим. (*Хотинга қараб, масхараомуз тиржаяди.*) Демак, эсинг бўлса, болани эмас, мени ўлдирган бўлардинг, шундайми? Овора бўласан, мен юзга кираман деб кўйганман. Сени осишади. Мен эса яшайман. Худо ҳам, қонун ҳам шуни талаб қилади. Мен полицияга кетдим. (*Эшикка қадам қўяди.*)

А б б и (*бефарқ*). Ўзингни уринтирма. Эбин кетган полицияга.

К э б о т (*хайрон*). Эбин?

А б б и. Ҳа.

К э б о т. Полицияга-я?

А б б и. Ҳа.

К э б о т (*ўйлаб*). Ҳай, мени бу ташвишдан ҳам қутқазибди, бўлмаса ишимга борай. (*Остонада қайрилиб қараб.*) У менинг ўғлим бўлиши керак эди, Абби. Сен мени яхши кўришинг керак эди. Мен — сенинг эрингман. Мени севганинга — полицияга югурмас эдим. Ҳар қандай жиноят қилсанг ҳам.

А б б и (*Эбинни ҳимоя қилиб*). Эбин полицияга югурган бўлса, демак ўз сабаблари бор.

К э б о т (*қуруқ*). Майли, сенингча бўлсин! (*Ошхонадан чиқади, дарвозага яқинлашади, тўхтаб, осмонга кўз ташлайди. Дармонсизлиги сезилади, у жуда қари ва ҳорғин кўринади. Изтиробда тўнғиллайди.*) Ё худовандои карим, ёлғизлик менга ҳеч қачон бу қадар азоб берган эмас! (*Чандан оёқ товушини эшитиб, ҳушини йиғади.*)

Дарвозадан югуриб Э б и н киради. У ҳансираган, телбадай атрофга аланглайди.

(*Елкасидан ушлаб.*) Полицияга етказдингми?

Э б и н (*бош ирғаб*). Ҳа.

К э б о т (*Эбинни ерга улоқтириб, нафратли заҳарханда билан*). Шиллиққурт! (*Хохолаб молхонага юради, кейин қайрилиб, таҳдид билан.*) Уни полиция олиб кетганидан кейин, ўзинг ҳам жўна — тўрт томонинг қибла! Дарров йўқол, акс ҳолда, худо кўрсатмасин, кўп ўтмай мени ҳам қотил сифатида олиб кетишлари бор! (*Кетади.*)

Э б и н (*ўрнидан сапчиб туриб, уйга югуради. Ошхонага отилиб кириб, Аббининг оёғига йиқилади*). Кечир мени! Кечир!

А б б и (*қувониб*). Эбин! (*Уни ўпади, бошини бағрига босади.*)

Э б и н. Мен сени яхши кўраман. Кечир мени.

Абби (*эгилиб, телбадай ўна бошлайди*). Шу сўзларинг учун ҳамма гуноҳларингдан кечишга тайёрман.

Эбин (*изтиробда*). Лекин мен полицияга айтдим. Ҳозир сени олгани келишади.

Абби. Энди мен ҳеч нарсадан қўрқмайман.

Эбин. Полиция бошлиғи ухлаб ётган экан, уйғотиб, ҳаммасини айтиб бердим. «Ҳовлида сабр қил, ҳозир кийинаман», деди. Мен кутиб турибман-у, нуқул сени ўйлайман, юрагим ёрилиб кетай деди. Тушундимки, фақат сени севар эканман. Энди ҳамма вақт фақат сени дейман.

Абби (*бошини силаб, меҳр билан*). Тентагим...

Эбин. Кейин орқамга қараб югурдим. Далалар оша... Шунда хаёлимга келди... Абби, ҳали вақтимиз бор. Қочсак улгурамиз...

Абби (*бош чайқаб*). Йўқ, Эбин. Мен қочмайман. Гуноҳимга яраша жазо тортишим керак.

Эбин. Бўлмаса, мен ҳам сен билан.

Абби. Ахир сен жиноят қилмагансан-ку.

Эбин. Йўқ, аслида ният мендан чиққан. У ўлақолсайди, деб аввал мен айтдим. Шу сенга туртки бўлган.

Абби. Йўқ, Эбин. Ҳаммасини ёлғиз ўзим қилдим.

Эбин. Мен ҳам айбдорман. Агар биз гуноҳ қилмаганимизда...

Абби (*худого тик гапиргандай, бошини кўтариб*). Мен буни гуноҳ деб ҳисобламайман. Бунинг учун мен худодан кечирим ҳам сўрамайман.

Эбин. Мен ҳам... лекин иккимизнинг биргаликда қилган гуноҳимиз қотилликка олиб келди. Демак, мен ҳам айбдорман. Полицияга шундай деб айтаман. Агар сен инкор қиладиган бўлсанг, улар барибир менга ишонишади, чунки улар биздан ҳаммиша гумонсираб юришган. Аслида, чиндан ҳам ният мендан чиққан эди.

Абби (*бошини унинг кўксига қўйиб, йиғлайди*). Йўқ. Мен сенинг азоб тортишингни истамайман!

Эбин. Мен ҳам гуноҳимни ювишим керак. Озодликда қолсам, мен баттар қийналаман. Кечаю кундуз сени ўйлаб азоб чекаман. Мен сенинг... (*Овозини пасайтириб*.) Оламда йўқлигингни билатуриб қандай яшайман ахир? Қандай яшайман? Ўликми — тирикми, жаннатдами — жаҳаннамдами, барибир, фақат сен билан бирга бўламан. (*Кўзларига қарайди, жилмайишга уринади*.) Жазони сен билан тенг тортмасам, ёлғизлик барибир мени ҳалок қилади.

Абби (*энди сал ён беради*). Бунга рози бўлолмайман, Эбин, рози бўлмайман.

Эбин (*ўнади, эркалаб*). Бу сенга ёрдам бермайди. Бу гал мен енгиб чиқдим.

Абби (*заиф жилмайиб, меҳр билан*). Мен сени енгмоқчи ҳам эмасдим.

Эбин (*қулоқ солади*). Эшитяпсанми?.. Бизни олгани келишяпти.

Абби. Йўқ, бу менга таниш шарпа. Нима деса ҳам, индамай туравер. Пачакилашмаймиз, мен ҳам жим тураман.

Кэбот киради. Жуда ҳаяжонда. Эбин Абби олдида ҳамон тиз чўкиб турибди, Эбин уни кучоқлаган, қимири этмайдилар.

Кэбот (*аввал индамай уларга қараб туради, кейин қасоскорона*). Қотиллар, зап қовушибсан-ку! Беозор мусичадек кукулашяпсанми? Иккалангни бир бутуққа осиб, ўликларингни саратонда тебратиб қўйиш керак, токи ёлғизликдан қочиб қутуламан деб ният қилган мендай қари аҳмоқларга ибрат бўлсин. Уз ҳирсига эрк берган баъзи мишиқи ёшлар ҳам кўриб қўйсин. (*Пауза. Юзлари тортишиб, кўзлари ножўя аланглайди. Бир оз телбанамо кўринади*.) Бугун ишга қўл бормаяпти. Ҳафсала йўқ. Фермани ташлаб кетсамми деб

турибман. Ер ютмайдими! Молларни далага ҳайдавордим — яйраб юраверсин. Улар озод — мен ҳам озод. Бугуноқ бош олиб кетаман. Далаларни худога топширдим, токи биров фойдаланмасин. Калифорнияга, Симеон билан Питер ёнига жўнайман. Аҳмоқ бўлса ҳам, ўзимнинг болаларим. Уччала Кэбот бир бўлиб, Сулаймон пайгамбарнинг хазинасини излаб топамиз. Мана, пулим бор! *(Тиззалаб, қачондир пул яширган жойда полнинг тахтасини қайиради.)* Қаердалигини билганингда сенлар бу пулни қўярмидинг! Билмагансан-да. Мана — пуллар. *(Қўл солади, тополмайди, яна қидиради. Оғир жимлик чўқади. Кэбот полда ўтириб қолади, ўлик балиқ кўзларидай хира қорачиқларини Эбинга қадайдди, ғазабдан нафаси тиқилади, ҳушини йўқотаётгандай қалтираб, зўрға нафас олади— ниҳоят зўраки хунук илжайиб.)* Хўш, демак, пулни ҳам ўғирлаган экансанлар-да?

Эбин *(босиқ)*. Бу пулларга мен акаларимнинг улушини сотиб олиб, йўлга билет олиб берганман.

Кэбот *(заҳар сочиб)*. Э-ҳа! *(Сал ўзига келабошлайди, аста оёққа туради.)* Сен эмас, худо берган уларга бу пулни. Калифорнияда, эҳтимол, олтин топиш осондир, лекин у худонинг давлати эмас. У менга тўғри келмайди. Менга яна ғойибдан овоз келяпти. Шу ерда қол ва қаттиққўл бўл, деяпти у менга. Сенинг пул ўғирлашинг ҳам худо амри билан бўлган — мени гуноҳлардан асраш учун! Бу ерда мен худойимнинг паноҳидаман. *(Пауза. Ғамгин.)* Ҳеч қачон ўзимни бу қадар ёлғиз сезмаган эдим, ё раббий, қариб қолдим.

Чапдан полиция бошлиғи пайдо бўлади, ёнида яна икки киши.

Полиция бошлиғи. Қонун ҳурмати — очинглар!

Кэбот. Сеяларни олгани келишди. *(Эшик очгани чиқади.)* Кел, Жимми. Мана, иккаласи ҳам шу ерда.

(Бошлиқ ошхонага киради, қолганлари ташқарида туришади.)

Эбин *(бирдан қичқириб)*. Мен ёлғон гапирдим, Жимми! Мен уларга ёрдам берганман, биз биргалашиб... Мени ҳам оласан!

Абби *(сапчиб)*. Йўқ!..

Кэбот. Иккаласини ҳам ол! *(Эбинга ҳасад билан, қарийб завқланиб)*. Яша, азамат. Эркак деган шунақа бўлади. *(Пауза)*. Мен борай, сигирлар узоққа кетиб улгурмагунча, қайтариб келиш керак. Хайр.

Эбин. Хайр.

Абби. Хайр.

Кэбот ошхонадан чиқади, ҳовлига тушади, молхона томон юради.

Полиция бошлиғи *(бир оз ўзини йўқотиб)*. Юрдик бўлмаса.

Абби. Жиндек сабр қилинг. *(Эбин томонга қайрилиб.)* Эбин, мен сени яхши кўраман.

Эбин. Мен сени яхши кўраман, Абби.

(Улар ўтишадилар. Уч полициячи ўнғайсизланиб жилмаяди. Полиция бошлиғига бош ирғаб.) Энди юрсак бўлади. *(Аббининг қўлидан олади, ёнма-ён юриб ошхонадан чиқадилар.)* *(Полициячилар улар кетидан юради. Ҳовлига тушиб, дарвоза ёнида тўхтайдилар ва осмонга кўз соладилар.)* Қуёш чиқяпти. Чиройлилигини қара!

Абби. Ҳа.

Полиция бошлиғи *(қайрилиб уйга қарайди; ўз йўлдошларига)*. Яхши кўрғон экан! Фермамисан ферма! Сотишса йўқ демасдим.

Парда

Асқад МУХТАР

таржимаси

Муҳаммад Хусайн ШАҲРИЁР

Ғазаллар

* * *

Бу кеча бода ила дафъи малол айламишам,
Умримнинг бир кечасинда бўйла ҳол айламишам.

Биз қайда-ю тор қайда, майхона қайдадир, ё раб?
Унутиб бу айёмда дардни мажол айламишам.

Соқийнинг ғамзаси ўқ, май жоми бўлмиш сипарим,
Фалакнинг жабри ила жангу жадал айламишам.

Майдин темирга дўнди жон, ғам ила бўлдим юзма-юз
Ғам дема, душманимни Рустами Зол айламишам.

Аччиқ айёмни ширин этмакка сархуш айланиб,
Кўнглимни энди асири хатти-ҳол айламишам.

Кўрдим юзинг ярмини, бир қошинг баробаринда
Ой юзингни кўргали ёр сайри ҳилол айламишам.

Кетмиш ҳижрон рўзаси кўргач ҳилол қошларини,
Байрам бўлмиш бу куни азми висол айламишам.

Кўрибмен юзида заррин зулфини парвона каби,
Ёнибмен ўтда тарки ҳам пару бол айламишам.

Ишқ дарсинда менгаким ўргатди ҳижрон ғамини,
Ки ишқ дардини бўйла касби камол айламишам.

Муҳаммад Хусайн ШАҲРИЁР (1906—1989) — XX аср Эрон адабиётининг кўзга кўринган вакилларида бири. Эрон Озарбайжонида яшаб, ижод қилган шоир публицистик шеърлари ва нафис ғазаллари билан шуҳрат қозонган эди. Форс тилида ижод қилган Шаҳриёр ўз она тили — озарбайжончада ҳам шеърятнинг ажойиб намуналарини битган. «Ҳайдарбобога салом» достони бунинг ёрқин тимсолидир».

Ҳар кеча тонгга қадар боққанимда ой юзли ёр,
Сийнаси кўзгум бўлиб, сайри жамол айламишам.

Жон офати зулфига боғланмаса умрим нетонг,
Дунёни тарк айлагум, бўйла хаёл айламишам.

Ул паривашким мени Шаҳриёри ғазал этмиш,
Кўр, ғазал ила неча сайди ғазол айламишам.

* * *

Бўйлаки асири ғам, меҳнати малол бўлдим,
Мен хаёлни тарк этиб, жонли бир хаёл бўлдим.

Чекилки, қуршаганда мени лашкари ҳижрон,
Узатмадинг қўлингни, ерда пойимол бўлдим.

Ўрмонларингда мени шайдолик маҳв айлади,
Гўдак каби мен асир ҳамда хатти-ҳол бўлдим.

Висол қасрига шавқ-ла гарчи айладим парвоз,
Қанотларим синди-ю, оҳ, шикастаҳол бўлдим.

Мен ишқнинг ўрмонида саргардон, олгин камон,
У шер боқишларининг сайдина ғазол бўлдим.

Рақибнинг қўли тегди ипақдек сочларингга,
Эл ароким, билурсан, мен неча ҳол бўлдим.

Сенга шикоят учун сўзим кўп эрди, фақат
Тилим тутилди кўргач жамолингни, лол бўлдим.

Ой юзлим, фироқингдан қаддим ё бўлди, эвоҳ,
Қаритди ҳажр мани, ҳасрати висол бўлдим.

Ҳавойи зулфинг мени қилди адойи тамом,
У қошларинг мисоли, дилбарим, ҳилол бўлдим.

Ёдингдами Шаҳриёр, дегандим, индамади,
Саволим ила мен ўз умримга завол бўлдим.

* * *

Сенинг ҳажрингда, эвоҳ, ёнди кўнгил, жон, сўрма,
Мени бир зўр оташда ёқмиш бу ҳижрон, сўрма.

Илинжим шулмиди ё, юз ўгирибсан мендан,
Умидим унар қачон сендан, о жонон, сўрма.

Бўлди Канъон Мисрнинг у гўзал тахти сенга,
Қисматим бўлди менинг қулбаи аҳзон, сўрма.

Сарвинозим, бўйла ноз ила чекилсанг, кетсанг,
Тортмасман этагингдан қўлимни осон, сўрма.

Ишқ дарёси соҳилни кўрсатди азал, менга,
Умримни берди елга сўнгра бу тўфон, сўрма.

Тўғри дебдир ақлим, сигмасдим бир қобиққа,
Чақиб юрагимни ул пистайи хандон, сўрма.

Бўсаси лаъли лабинг менга дуодир, гўзал,
Гул дудофингдир сенинг дардларга дармон, сўрма.

Қўкка парвоз айламак шавқи келибдир сендан,
Бўйига бўлмиш у бир сарви хиромон, сўрма.

Ишқ китобининг ҳатти бўлса гар шавқи-умид,
Ғам-кадар бирла унга келса-да поён, сўрма.

Шаҳриёр, кез бу қора сочли гўзаллардан йироқ,
Ишқидан бўлди кўнгил бўйла паришон, сўрма.

* * *

Недан мени ўзинга, эй шўх, зор этиб кетдинг,
Бу интизорни ажаб интизор этиб кетдинг.

Табассум ила келиб сўнградан аччиқландинг,
Мени бу дардга нечун сен дучор этиб кетдинг?

Инон, ёмон айланур рўзгори яхшиларнинг,
Бу рўзгорга мени эътибор этиб кетдинг.

Висол фикри бирор он тарк этмади қалбимни,
Мени сиртмоққа солиб сен фирор этиб кетдинг.

Умр кетиб, кўчар ортиқ бу карвон ҳам, эй раъно,
Бу йўлда сен менингдек бир гузор этиб кетдинг.

Хайҳот, қора зулфинга, тегдими бегона қўл,
Кўнгил уйин абадий тору-мор этиб кетдинг.

Нигорни тарк айламак, бизларга эмас одат,
Вафосизим, нега бас, тарки ёр этиб кетдинг.

Гулим, сен тонг шафағи, мен эрсам сўнган шаъммен,
Сўнг нафасда табассум, ё нисор этиб кетдинг.

Умид танҳо сен эдинг, оловли ишқим ўзинг,
Шаҳидингмен, мени шамъи мазор этиб кетдинг.

Висолга, ҳажрга ўзинг ҳоким эдинг, эй дилбар,
Менга ҳамиша фироқ ихтиёр этиб кетдинг.

Менинг гўзал моролим, тулкига шикор бўлма,
Муҳаббатинг бирла сен шер шикор этиб кетдинг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

109

Шуълаланди бу хароб кўнглим шамъи ёдинг ила,
Мени ғазалда, гулим, Шаҳриёр этиб кетдинг.

* * *

Меним-ла бир кеча, ойдан гўзал ёрим, саҳар этдинг,
Қуёшдек ошиёнимдан саҳар вақти сафар этдинг.

Келар атринг шабистони — вафодан энди-да ҳар он,
Кеча шамъдек атир сочдинг, менинг ила саҳар этдинг.

Сафо бердинг бу дарвешга, бўлай кўйингда мен қурбон,
Буюк султон эдинг жонон, дарвешга, хуш назар этдинг.

Икки қушдек қанот қоқдик ишқ боғида, фақат, афсус,
Хумойим, сен саҳар учдинг, мени беҳолу пар этдинг:

Учиб кўкларда сен сайр айларга эркин қуш эрдинг,
Нечун тупроқдаги зиндон уямга сен гузар этдинг.

Менга мунис боқишлар-ла боқиб бир бошқа тадбир қил,
Менинг бунёдимга боқмоқ ила зеру забар этдинг.

Кўзинг ёди ила бўлдим ёввойи лолага мунис,
Ғазолим тоғларга солдинг, ишимни ғам-кадар этдинг.

Самовий кўзларинг-ла илк кўришда бир дафъа боқдинг,
Менга ишқнинг жаҳонида не бор бўлса хабар этдинг.

Онам-чун йиғларам ҳаргиз, уни мен ёд этиб ҳар он,
Ота юртингдан, эй жонон, бу жонни дарбадар этдинг.

Олиб Лайли сўроғини ҳокингда карвонингдирман,
Мени Мажнун каби хоки пойингда бесипар этдинг.

Оташингда ғариб кўнглим тобладинг эритиб чақмоқ-да,
Ки мисни зангдан кетқариб ўзинг бир онда зар этдинг.

Бутун оламда, Шаҳриёр, учар ашъор каптарларинг
Бўлиб шайдо қаригунча, сўзинг-ла кўп ҳунар этдинг.

*Рауф ПАРФИ
таржималари*

* * *

(Эрон Озарбайжонига)

Қанот қоқмас қалбим қуши сенсиз бир он, Озарбайжон,
Олтин дамлар кетмас мудом хаёлимдан, Озарбайжон.

Тушсам ҳамки сендан йироқ, ишқинг билан вужудим соғ,
Яраланган қалбим каби қалби вайрон, Озарбайжон.
Бутун дунё билар — сенинг қудратингу шавқатингдан
Обод эрур, озод эрур мулки Эрон, Озарбайжон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ҳаёт-мамот курашида Ширин — Ватан учун Фарҳод
Ўз-ўзига чоҳ қазиган замон-замон, Озарбайжон.

Ватан ишқи сабоғинда ўрганганмиз жон беришни,
Устозимиз деган: бекор Ватансиз жон, Озарбайжон.

Қутқарай деб золимлардан топталган Рай тупроғини
Ўз тупроғинг бошдан-оёқ бўлди-ку қон, Озарбайжон.

Юракларни ахир шунча қон айламак нечун, ё раб,
Қўлларинг ғам занжиридан бўшар қачон, Озарбайжон.

Йигитларинг Эрон учун бердилар жон, эвазига
Берди-ку ғам, дарду-алам сенга Эрон, Озарбайжон.

Токайгача тарки ватан юргай азиз фарзандларинг,
Бер қўлга-қўл, қўзғол энди, уйғон-уйғон, Озарбайжон.

Чексиз фироқ ўтидан қул ёғди бошга етар энди,
Тур оёққа! Ё бўл озод, ё тамом ён, Озарбайжон.

Юрагингдек жароҳатли Шаҳриёрнинг юраги ҳам
Озодликдир менга малҳам, сенга дармон, Озарбайжон.

* * *

Йиғлайди аҳволима тонгга қадар торим менинг,
Биргина торимдир қора кунларда дилдорим менинг.

Дўстларим кўп эрди лек, бошимга тушгач қайғу-ғам,
Қолмади тордин ўзга ёру вафодорим менинг.

Кечиб оламнинг баҳридан масканим ғамхонада
Мен торим ғамхўри бўлдим, торим ғамхўрим менинг.

Кўзларима ҳар табассум санчилар наштар бўлиб,
Киприклари ханжар яна, бевафо ёрим менинг.

Қаёққа беркитди осмон ой юзли ёримни, эвоҳ,
Ёш тўкар юлдуз мисол ул кўзи ҳуморим менинг.

Эй менинг ҳаста кўнглим, айла баёнинг бирма-бир
Аҳду-паймон қайга кетди, қайда баҳорим менинг.

Шаҳриёрман, гарчи мен сўз мулкининг султониман,
Кўз ёшимдан йўқдир ўзга дуру гавҳарим менинг.

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари*

Фуруғ ФАРРУХЗОД

Лабим сукутида синграйди нола...

(Туркум)

ИЙМОН КЕЛТИРАЙЛИК СОВУҚ ФАСЛ ИБТИДОСИГА

Ва бу менман —
танҳолардан танҳо бир аёл,
дилдираган совуқ фасл остонасида
қорлар кўмиб эзғилаган замин мағзининг
Ва жўнгина тушкунликлар,
аянчли осмон
Остидаги қоқшол қўллар нотавонликка
маҳкумлигин чуқур англаш ибтидосида.

Замон ўтди,
замон ўтди, замон ўтарди,
соат тўрт бор ваҳимали сурон кўтарди,
Бугун совуқ дай ойининг¹ биринчи куни,
Мен биламан фаслларнинг роз-ризалигин,
лаҳзаларнинг каломини англайман теран,
Нажоткорлар мазорида ухлар чорловчи
тупроқ эса ҳаловатдан бир ишоратдир.

Ортдошларининг таъбири билан айтганда «Шеър илоҳаси», «аср оқиласи», «буюк шоира», «замонавий Эрон шеърятининг порлоқ юлдузи» Фуруғ Фаррухзод (1935—1967) Эронда туғилган. «Асир», «Девор», «Исён», «Иккинчи туғилиш» ва бошқа кўплаб шеърӣ мажмуалар муаллифи. Инглиз, немис, итальян тилларини мукамал ўрганган. Ф. Фаррухзод Бернард Шоунинг «Муқаддас Ионна» драмасини форс тилига бевосита ўгирган. 32 ёшида автомобил ҳалокатида оламдан ўтган.

Фуруғ Фаррухзод шеърӣати — форс адабий муҳитида камол топиб, жаҳон шеърӣятининг сара йўналишларини ҳам ўзида мужассам этган шеърӣятдир. Унинг шеърӣятидаги туйғулар жангини ақл, ҳатто, юрак англамаслиги табиӣй: Зеро, унинг шеърӣати яхлит руҳ манзарасидир.

¹ Дай ойи — 13 декабрдан — 13 январгача.

Замон ўтди,
 замон ўтди, замон ўтарди,
 соат тўрт бор ваҳимали сурон кўтарди.
 Кўча-кўйда дайдибадар шамол эсарди,
 кўча-кўйда зор, дарбадар шамол кезарди,
 Мен ўйлайман оқ, напармон бўлиб гуллаган
 сўлим гуллар чангланишин
 ва ориқ, қонсиз
 ғунчаларнинг паймонасин,
 шалпайган хаста
 ва силласи қуриб кетган айни замонда
 бўйнидаги кўк томирлар ўлган илондай
 юқорига ўрмаларкан чаккаларидан,
 — Салом!
 — Салом!
 қонли сўзин қироат қилиб
 ҳўл дарахтлар орасидан беҳуд, бетайин
 ўтаётган бир эркакни...
 Ва оқ гулларнинг
 жуфтлашмоғи борасинда ўйлайман тагин.

Совуқ фасл остонаси
 ва ойналарнинг
 азаларга гирифтор тунд доирасида,
 Рангпар, заъфар, пароканда тажрибаларнинг
 жанозаси ёхуд мотам машваратида,
 Сукунатнинг тийра, сийқа билимларидан
 беорларча ҳомиладор бўлганда ғуруб,
 сабр билан,
 тўзим билан,
 сарсон-саргардон,
 озурдажон кетаётган у жондор зотга
 «Тўхтагил!» деб нечук фармон бериб бўлади?
 Нечук айтса бўлар ўша мурдор кимсага,
 унинг тирик эмаслигин зинҳору зинҳор
 ва зинҳору зинҳор тирик бўлмаганини...
 Кўча-кўйда дайдибадар шамол кезарди,
 узлатига чекинаркан қарғалар,
 ҳорғин
 ва қайтаркан боғлар узра урадилар чарх,
 Нарвонларнинг баландлиги кўринмас кўзга.

Улар битта қалбнинг барча нотавонлигин
 олиб кетди афсоналар қасрига томон,
 қандай қилиб рақсга тушар якка лош энди?
 Норасида кокилларин қайси юз билан
 тўкиб солар оқаётган зилол сувга
 ва
 нечук топтар териб, тўйиб-тўйиб ҳидлаган
 олмаларни оёғининг остига олиб?

Эй ёр,
 Эй, ёр, саҳоватли, эй, ягона ёр,
 тонгни кутиб пароканда қора булутлар
 мунис куёш рухсорига қандоқ қарайди?
 Бу беадоқ парвозларда бир сир бор,

гўё

у парранда ногоҳ бир кун бўлди намоён,
пайдо бўлди хаёлларнинг кўм-кўк чандиғи,
тоза барглар нафас олар ел шаҳватидан,
бинафшаранг шуълалар ҳам даричаларнинг
пок зеҳнида куйиб-ёниб бўларди адо,
ёруғликни хаёл қилиб яшамоқликдан
ўзга чора, ўзга тadbир қолмаган эди.
Кўчаларда шамол кезар,
вайроналикнинг
бу беаёв, бебурд азал-ибтидосидир.
Сенинг қўлинг вайрон бўлган ўша кунда ҳам
кўчаларда дийдибадар шамол кезарди.
Оҳ, юлдузлар,
оҳ, юлдузлар, порлоқ, покдоман,
самоларда кезаркан тунд, ёлғон шамоли,
қандай паноҳ топса бўлар сураларидан,
гангиб, боши ёрилган бу пайғамбарларнинг?
Пинжимизга тиқиламиз бир-биримизнинг,
минглаб жасад бир-бирига қовушганидай,
ўшал онда куёш қуруқ жасадимизнинг
тубанлиги теппасида ҳакамлик қилар.

Музлаётир,
музлаётир совқотган таним
ва ҳеч қачон вужудимга сингмас ҳарорат.
Эй, ёр,
эй, ёр, саҳоватли эй, ягона ёр,
«Неча йиллик эди тахир, заҳарли шароб?»

Қадри қолди замонанинг қара, қанчалик
ва балиқлар нечук мудом гўштаримизни
ҳузур қилиб ғажимоқда
ва нечук мени
асрагайсан дарёларнинг тубсиз қаърида?
Мен музладим,
садаф зираклардан безорман,
Ҳис қиламан музлаётган вужудим билан
бир ёввойи лолагулнинг қирмиз ваҳмидан,
заволидан ҳамда қатра қонидан бўлак
қолмағайдир ҳар қандайин бақодан вақо.
Чизиқларни бирдан қўйиб юбораман
ва
тўхтатаман рақамларнинг саноғин, маҳдуд
ҳандасавий шаклларнинг қуршовидаги
ҳиссиётлар оғушига бораман қочиб,
Яланғочман, ишқий сўзлар орасидаги
сукут янглиғ яланғочман, яланғочман.
Барча яра-чандиқларим — ишқ касорати,
ишқ доғлари, ишқ офати, ишқ жароҳати,
ишқ аталмиш бу саргардон ярим оролни
уммонларнинг талотуми, тоғ вулқонидан
олиб ўтдим кифтим узра чобук, жонсарак.
Ушоқ-ушоқ бўлиб кетган тилка-поралар
сир-асрори эди ўшал яхлит вужуднинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

114

майда-майда зарралари, энг майдасидан
тийра, совуқ самовотда офтоб яралди.
Салом, маълул, маъсум тунлар, бокира тунлар,
салом, салом, эй, биёбон бўрилариининг
оч кўзлари қадалган қоқ, сарқит суяклар
уюмини имон ҳамда эътиқод билан
алмаштирган исматли тун, ирмоқларингнинг
қирғоғида чирқиллаган толлар арвоҳи
болталарнинг арвоҳини ялаб-юлқайди.

Келаяпман садоларнинг, сўз, фикрларнинг
бетафовут дунёсидан келаётирман,
Илонларнинг уясига ўхшар бу жаҳон,
биноқ, тўлиб кетган оёқ шарпаларига,
сени ўпиб аврайдилар, аслида эса
хаёлида ечар доринг арқонларини.

Салом, маълул, маъсум тунлар, бокира тунлар.
Нигоҳлар ва даричалар аро ҳамиша
масофа бор.

Нима-чун қарамадим мен,
Хўл дарахтлар орасидан ўтган эркакдай
Нима учун қарамадим?
Ўша тунда бўзлаганди онаизорим,
ўша тунда етишдиму тўлғоқ дардига
бино бўлди зуредим ва эрмаги бўлдим
ўша тунда сўлим гуллар машваратининг.
Ўша тунда Исфаҳоннинг олис, ҳаворанг
кошинлари фарёд билан тўлиб-тошганди
ва бус-бутун зуредимга айланиб қолди
ўша тунда ўшал кимса — ярим бўлагим.

Ва мен уни ойна ичра кўриб турардим,
у покиза, шаффоф эди ўша ойнадай,
чорлаб қолди ногаҳонда, шунда мен сўлим
акация гулларининг келини бўлдим...
Ўша тунда йиғлаганди онам бечора.

Тийра, маҳдуд даричалар узра бўй чўзган
бу қандайин беҳуда ва абгор рўшнолик?
Нима учун илғамадим, масрур лаҳзалар
билар эди қўлларингнинг вайрон бўлишин
илғамадим то соатлар кетма-кет, ғамгин
тўрт карра бонг чалган маълум фурсатга қадар,
тўрт бора бонг чалган машъум фурсатга қадар,
Ва йўлиқдим норасида аёлга тагин,
ўхшаб кетар эди хира тортган кўзлари
семурғнинг бўш ва шипшийдам уяларига,
болдирлари кетар эди қалқиб-қимирлаб,
гўё менинг пок, мусаффо хаёлларимни
етақларда тун ётоғин пучмоқларига.
Сочларимни шамолларда тарайманми боз
ё бинафша қадайманми боғларга тагин?
Шамдонларни даричалар ортининг тубсиз,
тўнтарилган осмонидан қўйиб қайтадан

рақсга тушиб шишаларнинг устида унсиз
ва умидсиз соқов эшик қўнғироқлари
тагин маҳкум айлайдими интизор бўлиб
кутмоқликка аллақандай сас-садоларни?..

Волидамга айтдим:

— Энди тугади бари,

Дедим:

— Мудом биз хаёлга келтирмай бурун
рўй беради ҳодисотлар ҳориқулудда,
Зудлик билан рўзномага тасаллинома
юборайлик, юбормоқлик керакдир, зотан.

Ишонч-ла лиқ тўла бўш инсон, бўм-бўш инсон,
Назар солгин, нечук унинг ўткир тишлари
Қуйлар ажиб тароналар кавшанган маҳал.
Ва кўзлари йиртилади хира тортган пайт.
Ҳўл дарахтлар орасидан қандай ўтар у.
Сабр билан, тўзим билан, сарсон-саргардон,
Бемаҳалда томирининг кўм-кўк иплари
тарвақайлаб кетган манглай чаккаларидан
юқорига ўрмаларкан ўлган илондай
ўша қонли сўзни такрор-такрор айтажак
— Салом,
— Салом.

Айтгил, сира ҳидлаганмисан
атиги тўрт дона ўша кўм-кўк лолани?..

Замон ўтди.

Замон ўтиб, тунлар яланғоч

Акация новдалари узра йиқилди.

Тун дарича ойналари ортида туриб
совуқ, дудуқ тили билан гордай комига
тортар эди кечган куннинг қолдиқларини.
Қаерлардан, қай ерлардан келаётирман?
Тун бўйига ошуфтаман, ахир, бунчалар?
Ахир икки норасида, икки нафар ёш
қўл кўмилган гўр тупроғи совугани йўқ.

Оҳ, қанчалар ғамхўр эдинг, эй ягона ёр,
оҳ, меҳрибон эдинг ёлғон сўйлаганингда
ва ойналар қароғини беркитганинг он
ва ё кумуш шамдонлардан чилчироқларни
териб олган дамларингда
ва тул тунларнинг
бешафқату басир золим зулумотидан
ишқнинг сўлим саҳросига бошлаб кетар чоғ.
Ташналиклар оловининг ортидан бурсиқиб
ва буралиб чиқаётган буғлар, ҳовурлар
ўйнашарди лаззатли хоб чаманларига.
Ва покдоман, ғужғон, сирли юлдузлар эса
чарх урарди чексизликнинг поёнларида.
Нечун сўзни айтадилар садога қўшиб?
Нега маъсум нигоҳларни меҳмон қилишар
Эркалашларни сийлаб дийдор кулбасида?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

116

нечун энди бокиралик сочларининг гўл,
хур қизлиги эвазига жорий этарлар?
Назар солгил, назар солгил, ўша сўзларни
овозини, товушини чиқариб айтган
ва нигоҳи билан куйлаб, эркалалари
билан қўрқув, ваҳимадан қутилган зотнинг
жони бутга миҳланган ваҳм ўқлари билан.
Қўлларининг панжалари қолдирган излар
ҳақиқатнинг ҳарфларига ўхшаб кетарди,
нечук юзин муҳри қолди ўшал кимсанинг?
Сукут нима, сукут нима, эй ягона ёр,
айтилмаган сўздан ўзга яна надир у?
Мен тилдан қоламан чумчуқлар тили
тирикликнинг тили эрур, айтилаётган
ҳар бир жумла табиатнинг ҳайити эрур,
баҳор, баҳор атри эрур чумчуқлар тили
шаббодалар ё шаббода атридир, бу тил
ўлим кетар гала-говур корхоналарда.

Ким ўзи бу, абадият йўлида туриб
ваҳдат сари кетаётган ва турфа меҳнат
мантиқлари билан топиб бермоқчи бўлган
мангуликнинг умрбоқий лаҳзаларини.
Ким ўзи бу, хўрозларнинг қичқирғини
субҳидамнинг ибтидоси, кун боши эмас,
нонуштанинг анбар мушки дея ўйлаган.
Ким ўзи бу, бошида ишқ тожи туриб ҳам
келинликнинг либослари ичра чириган?

Ва ботгувчи офтоб маълум, машъум фурсатда
зор, ноумид қутбларга сочмай қўйди нур.
Шунда мовий кошинларнинг бир наърасидан
қалқиб, тубсиз тубанликка қуладинг ночор.
Мен учайин, парвозимнинг садоларида
намозининг қазосини ўқисин, токи
шодмон, бадбахт, жим-жит ўйга чўмган ўликлар,
бахти чопган пўрим ҳамда тўйган ўликлар,
муайян ва машъум фурсат бекаларию
муваққат ва шубҳали нур остонасида
беҳудалик саҳросининг шилимшиқ, фосид
мевалари савдосининг чиркин шаҳвати...

Эҳ, қандайин оломон бу, чорраҳаларда
кутиб турар мудом бахтсиз ҳодисаларни
ва сур тақиқ ҳуштагининг чинқириғи ҳам
даввор замон филдираги остида қолиб
мажақланган аянчли ва мудроқ лаҳзада
албатта ва албатта бир номаълум эркак
хўл дарахтлар орасидан ўтиб кетарди.

Қаерлардан, қай ерлардан келаётирман?..

Волидамга айтдим:
— Энди тугади бари.
Дедим:

— Мудом биз хаёлга келтирмай бурун
 рўй беради ҳодисотлар ҳориқуллда,
 зудлик билан рўзномага тасаллинома
 юборайлик, юбормоқлик керакдир, зотан.

Салом, салом, танҳоликнинг хароботлари,
 сенга буткул топшираман гўшаларимни,
 Айтгил, нечун бу қоронғу булутлар доим
 тозататқир оятлардан бергуси хабар?
 Ва атиги бир дона шам гувоҳлигида
 марғуб ҳамда мунаввар бир сирри ниҳон бор,
 буни ўша ёйилган ва интиҳо топган
 пароканда оқ шуълалар биларди, холос.

Сендан кейин қабристонга равона бўлдик,
 Улуғ Момо чодрасининг остида ажал
 эркин нафас олар...
 Ажал — яшнаган дарахт
 Ва ибтидо томонида турган тириклар
 ўзин боғлар эди малул новдаларига
 ва интиҳо томонида турган ўликлар
 чириган мўрт томирига чанг солардилар
 Ажал мағрур ўтирарди қабр бошида —
 Ногоҳ ўша тўрт узлатнинг тўрт томонида
 Порлаб кетди тўрт ҳаворанг фаромуш лола.

Имон келтирайлик,
 Имон келтирайлик совуқ фасл ибтидосига
 Хаёл боғларининг вайронасига.
 Ўтмас ўроқларга,
 Тутқун бошоқларга,
 Қарасанг-чи, қандай қор ёғаётир...

Балки, яширинган эди ҳақиқат
 Ўша икки ёш қўлларда —
 Кўмилиб кетган
 Тиним билмай ёғаётир қорлар остида
 Ва келгуси баҳор чоғи даричаларнинг,
 Ортидаги осмон билан қовушиб кетар.
 Фавворалар танасидан отилар кўм-кўк.
 Яшнайти осуда дарахт танаси,
 Эй, ёр, ягонадан ягона эй, ёр,
 имон келтирайлик,
 Совуқ фасл ибтидосига...

*Ҳалима АҲМЕДОВА
 таржимаси*

ТУПРОҚ УЗРА

Ҳаргиз ҳавас қилмаганман,
 кўк саробиди
 узоқ-узоқ ялтираган юлдуз қисматин.
 Ё олқанган руҳлар каби фаришталарнинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
 118

сирли, беун суҳбатини орзу қилмадим.
Мен ҳеч замон мушфиқ ердан айро тушмадим,
Мен ҳеч қачон замин қолиб юлдуз қучмадим.

Тупроқ узра яшаяпман, тупроқ устида
ўт-ўландай шимиб нурни, шамол ва намни.
тупроқ узра яшаяпман, кўтариб бошга,
ўт-ўланлар поясидай мўъжаз танамни.

Истакларим юки ерда қолди. Кўтардим,
Дардларимнинг руҳи ерда қолди, кўтардим.
Тупроқ узра яшаяпман, билъакс чўкардим,
Олисдаги юлдузлар ҳам олқасин дедим,
Шаббодалар менсиз йиғлаб қолмасин дедим.

Даричадан мўралайман, тароналарнинг
навосидай, ноласидай абасман, абас.
Ва барҳаёт эмасдирман, биргина қўшиқ
содосидан бошқа садо менга керакмас.

Фамнинг гариб жимлигидан кўра бокира,
бир лаззатнинг ноласию фиғони аро
Танам узра шабнам каби қўнган бадандан
мен қўналға ахтармайман, мен бахтиқаро.
Кулбам — умр, йўловчилар ундан хатлади,
ёдгор қолди муҳаббатнинг қора хатлари.
Яраланган юракларнинг маломатлари,
Эзғиланган шамнинг куюк маҳобатлари,
телбаликнинг қинғир-қийшиқ имлоси узра
имиллаган сўник тиниш аломатлари,
ёдгорликлар дарёсининг харобатлари
соҳилида тентираган ул кечаларда
лабларимга етишган лаб ҳаловатлари...
Ҳаммасини ёруғ ёдгор — юлдуз билгайман,
нечун энди юлдузларни орзу қилгайман
Менинг мавзун таронам бу, тароналарим
бурунгидан кўра хўброқ янграйди тагин.
Менинг маҳзун таронам бу, самовий, сўлим,
Юрагимга ошно,
ошно юракка яқин...

*Одил ИКРОМ
таржимаси.*

Қамчибек КЕНЖА

Ҳайрат суратлари

(Бобур юрган йўлларда)

«САФАРНОМА»ДАН БОБЛАР

Мустақиллик шарофати билан том маъносида эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлдик. Илгари ҳар қандай хорижий мамлакатга Марказ ижозати билан, Москва орқали борилган бўлса, энди Ўзбекистоннинг ўз руҳсати ва ўз ҳудудидан дунёнинг нариги чеккасига ҳам кетавериш мумкин.

Бобур номли халқаро ҳайрия жамғармаси ва унинг қошидаги халқаро илмий экспедиция худди ана шу ҳуқуқ ва имкониятлар асосида вужудга келди. Оташ қалбли ижоди, ўз халқининг ўтмиши, бой тарихи ва маданияти билан ғурурланадиган ватан ва эл фидоийси Зокиржон Машрабовнинг саъй ҳаракати билан ташкил бўлган мазкур жамғарма ва экспедициядан кўзда тутилган асосий мақсад — маданиятимиз тарихини, халқимизнинг

дурдона фарзандлари, жумладан, юртдошларимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илмий, адабий меросини чуқурроқ, кенгроқ ўрганиш, халқимизга етказиш, келажак авлодларга бебаҳо маънавий бойликлар қолдириб кетган улуғ алломаларнинг ҳурматини, қадрини жойига қўйиш, умуман маданиятимиз тарихининг кам ўрганилган жабҳаларига чуқурроқ кириб бориб, янги топилган маълумотлар ҳисобига мозийгоҳларимиз ва халқимиз тасаввурларини бойитиш, шунингдек, ёш, мустақил Ўзбекистонимизни чет элларда тарғиб қилиш, танитиш ва бошқа олижаноб ниятлардан иборат.

Экспедиция ўз мақсадларини амалга ошириш учун 3 марта сафарга чиқди. Табиийки, ҳар қандай илмий экспедициянинг, хусусан,

Маълумки, улуғ мутафаккир, шоир ва саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийларнинг тарихий, илмий меросини, меъморчилик ёдгорликларини чуқур ўрганиш мақсадида Андижонда ташкил топган «Бобур» номли халқаро илмий экспедиция автомобилда бир неча бор сафарга чиқиб, ўндан ортиқ Шарқ мамлакатларида бўлди.

Экспедиция аъзоси, шоир ва ёзувчи Қамчибек Кенжа ушбу хотиралар китобини Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистондан олган таассуротлари асосида битган. Асарда ўтмиш билан замон, тарихий ҳақиқатлар билан бадий лавҳалар уйғунлашиб кетган. Жумладан, «Сеҳрли Ҳиндистон» бобидаги ўзбек-ҳинд халқлари ўртасидаги азалий дўстлик ва муҳаббат ришталари, бобурийлар, бобурий маликаларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётига, уларнинг ишқий муносабатларига оид изтиробли ва қизиқарли ривоятлар, ҳикоятлар, тафсилотлар ўқувчини ҳаяжонга солади; ҳинд ва жаҳон олимлари, шарқшуносларининг бобурийлар ва улар яратган ўлмас, бебаҳо обидалар ҳақидаги фикрлари тасаввурингизни бойитади, сизда фахр ва ғурур туйғуларини жўштиради.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

120

халқаро экспедициянинг бир неча мамлакат бўйлаб саёҳат қилишига рухсат олиш, ҳозирлик кўриш ўз-ўзидан бўлмади.

Қисқаси, экспедиция 1992 йилги иккала сафар давомида Бобур қадамжолари бўйлаб бир неча хорижий ўлкалар — Афғонистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистонда бўлиб, маълум бир янги маълумотлар, таассуротлар билан қайтди. Энг муҳими, Афғонистон пойтахти, ҳарбий ҳолат ҳукм сураётган Кобул шаҳридаги Бобур қабридан тупроқ олиб келинди ва шу тупроқ Андижонда Бобур рамзий қабр-мақбарасининг қад кўтаришига асос бўлди. Бироқ, ҳар иккала сафар ҳам дастурдаги бош манзил — Бобур ва Бобурийлар 332 йил ҳукмронлик қилган, тарихда улуг бир салтанат сифатида ном қозонган Ҳиндистон заминига ўтиш на сиб этмади.

Экспедиция президенти Зокиржон Машрабов учинчи сафарга узоқ ва пухта ҳозирлик кўрди. Дастурга, йўналиш режаларига биноан ҳудудидан ўтиш лозим бўлган мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари орқали ижозат олиб, ҳар бир паспортга муҳр бостирди. Экспедиция аъзолари бир неча бор тўпланиб, сафар мобайнида ким нима иш қилиши, қайси соҳа ё жабҳага кўпроқ эътибор бериши зарурлиги ҳақида маслаҳатлашиб олди.

КЎЗИМ ЧИҚСИН...

Нихоят, сал наридаги бир мақбарани «Навоийники...» деб кўрсатишувди, аввалига унча ишонқирамадим. Ҳатто аёллар тўғрисида ҳозиргина айтган мулоҳазаларимдан буткул воз кечиб юбораёздим, лекин айб улардамас-ку, деган фикр шаштимдан қайтарди... Уйланмай, оила, фарзанд орзу-ҳавасидан воз кечиб, 50 йил кечасию кундузи, хира шам ёруғида қалам қитирлатиб, туркий тилнинг бой имкониятларини очиб берган, ҳар жиҳатдан мукамал ва ибратли тўрт девон, оламга машҳур «Хамса» ва яна бошқа ўнлаб дostonлар, рисоалар ёзиб, дунё маданияти тарихидан абадулабад фахрли ўрин эгаллаган, Хуросондек катта юртда вазир бўлиб кўп улуг ишлар қилган, халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонган, газаллари, кўшиқлари шу кунгача ҳам миллионлаб хонадонларда баралла янграб келаётган беназир ва улуг инсон мақбараси бир ҳукмдорнинг оддий, суюкли хотини номи билан боғ-

лиқ обида олдида гугурт қутисидек кичкина, кўримсиз эди ва ўзининг шу аҳволидан хижолат бўлгандай, эзилгандай, ғарибона кўринишда эди.

Лекин бу гаплар ҳали ҳолва экан. Янтоқ, тикан, алафлар босиб, изи ҳам йўқолиб кетаёзган сўқмоқдан мақбарага қараб борар эканмиз, ичимдан беихтиёр бир нидо отилиб чиқди:

Хайҳот. Хароба-ку!

Менинг назаримда улуг, беназир алломалар қабри, мақбараси дахлсиз бўлиб, ҳар қандай қирғинбаротларда ҳам беэён, бешикаст қолмоғи керак эди. Лекин... жоҳиллар қўлидан учган ўқлар, снарядлар жой ҳам, одам ҳам ажратмайди-да...

Навоий мақбарасининг кунчиқиш томон деворини снаряд ўпириб юборган экан, гишт уриб қўйишибди. Ичкарида ва ташқарида темир ҳавозалар турарди. Афғондан, улар ана шу ўпирилган жойни беркитишга олиб келингану шу бўйича қолиб кетган бўлса керак. Чунки мақбара ичида уюлиб ётган гишт синиқлари, тош, кесакларга қараб, бу ерга яқин ўртада таъмирловчилар ҳам, бошқалар ҳам оёқ босмаганини сезиш қийин эмас эди.

Деворларга чизиб ташланган телба-тескари ёзувларни кўриб, кўнглингиз озади.

Бош қисмига «Бу ерга Низомиддин Алишер Навоий дафн қилинган» деган ёзув битилган қора мармар сағана тоши синиб, бўлиниб кетган эди... Одамнинг хўрлиги, йиғлагиси келадиган манзара... Ҳаммамизнинг руҳимиз тушиб кетди. Наҳотки, Навоийнинг мақбараси, қабри шу аҳволга тушиб қолса...

Мен беихтиёр «Алишер Навоий» драматизациясидаги ушбу байтни эсладим:

Кўзим чиқсин сени кўргунча мундоқ,
Кесилсин тил сени сўргунча мундоқ...

Сағана тоши атрофига омонат чўнқайиб ўтирдик. Сайфиддин ҳожи ака қуръон тиловат қилдилар-да, ҳаммадан олдин ташқарига қараб юрдилар. Ортларидан чиқсак, улар бир четдаги тошда, елкаларини қисганча бошини қуйи солиб ўтирибдилар. Назаримда, кифтлари билинар-билимас силкинаётгандай туюлди.

Менинг ҳам юрагим эзилди. Афғонистон ҳудудида уруш асорати, нохуш манзаралар кўп бўлишига гумоним йўқ эди, лекин Навоий мақбарасини шу алфозда кўраман, деб сира-сира ўйламовдим.

Академик шоиримиз Фафур Фуломнинг ҳам бир вақтлар, бундан 30 йилча олдин Ҳиротга келгани, «Алишер Навоий қабри устида» деган шеър ёзгани эсимга тушди. Ундан аввал, кейин ҳам бошқа ўзбек адабиёти, санъати намояндлари, олимлар бўлишган бу ерда. Қачонлиги аниқ ёдимда йўқ, қулогимга Навоий мақбараси ўзбекистонликлар томонидан таъмирланаркан, деган гаплар чалинган эди. Лекин мақбара бино бўлгандан бери қайта таъмирланганга ўхшамас эди.

Ҳаммамиз мискин хаёллар билан Навоий мақбарасидан узоқлашиб борардик.

АМИР ТЕМУРНИ КЎРГАН НАМОЗГОҲ

Азонда, тонг қоронғусида тақир-туқур бўлиб қолди. Сайфиддин хожи, Зокиржон хожи, Собиржон хожи ва Аҳмаджонлар бомдод намозини ўқиб келиш учун Жомеъ масжидига отланишаётган экан. Тўлқин ака билан паства тушдик, хиёбончада тонг отишини кутиб, суҳбатлашиб ўтирдик.

Енгилгина нонушта қилгач, Муҳаммад Анвар соҳиб билан шаҳар айлангани жўнадик. Кунботишга — янги шаҳар («янги» сўзи ҳам бу ерда ўз маъносини йўқотиб, шунчаки атама вазифасини бажаради) томонга юрдик. Йўлда Анвар соҳиб бир идорага кириб, икки кишини бошлаб чиқди. Ўттиз ёшлар чамасидаги бўйчан, аммо озгин, сийрақроқ соқоли, кўзойнак таққани Ҳирот матбуот ва маданият ишлари раиси Абдурауф Муҳлис, иккинчиси — ёши улугроғи, басавлат, анча маданиятли ва хушмуомалалик кўринадиган мўйсафид Мавлавий Анбарий раис муовини экан. У бизга сайёҳонлик қилди. Дастлаб жомеъ масжидига бордик. Унинг айтишича, Гиёсиддин Ҳирий деган одам асос солган бу улкан иншоот 77 йил давомида қурилган ва ҳижрий 597 йилда битказилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да ана шу масжидни зиёрат қилганини ёзади. Зилзилада қаттиқ шикаст топган масжид Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий раҳбарлигида (15-аср охири) таъмирланган, хусусан, кираверишдаги Гумбаз остлари, ёнлари нақшлар билан безатилган. Афсуски, тарихнинг бешафқат шамоллари таъсирида мрамар ҳам, ундаги безаклари ҳам емирилиб, Бойқаро ва Навоийлар давридан 2 девор-устунда ҳар бири бир жойнамозча келадиган кошин қолган, холос. Масжид деворининг қуйи қисмига ишлатилган мрамартошлар эса Шоҳруҳ замонидан бери мустаҳкам турибди.

Масжид биносининг 460 гумбази бўлиб, ҳар бир гумбаз остида бир хона бор. Ўртадаги майдон ҳам жуда кенг, ҳайит кунлари бу ерда 30 минг одам намоз ўқир экан.

Масжиднинг тўрт томони нақшли девору кўшк-айвонлардан иборат катта майдонида сайру томоша қилиб юрар эканмиз, мен Самарқандда соҳибқирон Амир Темур суюкли хотини, маслаҳатдоши Сарой Мулк хоним шарафига қурдирган «Бибахоним» масжидининг ҳам шундай улугвор ва маҳобатли, катта майдонлари гавжум бўлганлигини тасаввур қилдим.

Ҳаммасидан ҳам бизни ҳижрий 776 йилда ясалган ниҳоятда улкан дошқозон ҳайратга солди. Унда пиширилган ош ўша пайтдаги Ҳирот аҳлига бемалол етган бўлса керак, деб ўйладим.

Бир хонага кирсак усталар узун, катта супа атрофида чўк тушиб, қўлларида чекич, эгов, қалам билан тош, сопол тарашлашяпти. Улар ота-боболари хунарини давом эттиришиб, масжид ва бошқа обидалар учун нақшлар, кошинлар ишлашмоқда эди.

Уста Абубакр деган мўйсафид эса, супанинг бир томонида ўспирин ўгли билан эски, синган сопол кошинларни «ямаб» қайта ишлов бериб, янги шакллар яратмоқда эди. Бир он кузатиб турдик. Усталарнинг иши, хунари шу қадар нозик ва хафсала ва ихлос талаб этарди.

Масжиднинг биз каби сайёҳлар кутиб олинадиган замонавий диван, кресло, столчалар қўйилган идорасига бошлаб киришди. Бир пиёла чой устида суҳбат бўлди. Хона деворларига рангли суратларда Ҳирот манзаралари, тарихий ёдгорликлар — мақбаралар, миноралар тасвирланган эди.

— Афсуски, энди бу жойлардан мана шу расмларгина хотира бўлиб қолди, ҳаммаси вайрон бўлган,— дейишди.

— Бир неча асрлар Хуросондай катта бир давлатнинг пойтахти бўлган Ҳирот,— деди Анбарий,— асли боши урушдан чиқмаган шаҳар...

Шу ерда бизга бундан бир неча йил олдин Ўзбекистон ССРнинг Навоий мақбараси ва бошқа маданий ёдгорликларни таъмирлаш вазифасини ўз зиммасига олиши тўғрисидаги номасига биноан Кобулдан Ҳирот маҳаллий ҳукуматига келган хатни кўрсатиб, жимиб кетишди-ку, дегандай шама қилишди.

Экспедиция раҳбари З. Машробов: мустақил Ўзбекистонимизнинг янги ҳукумати билан гаплашаман, маъқул кўрилса, ўша хатда айтилган ёдгорликларни таъмирлашни Бобур

номли халқаро ҳайрия жамғармаси ҳисобидан амалга оширамиз, деб ваъда берди.

ҲИРОТНИНГ ҚАДИМИЙ КЎЧАЛАРИДА

Кўчага чиқдик. Собиржон ака билан қизиқсиниб бир дўконга кирдик. Ёпирай. Эски-туски, темир-терсак, сопол буюмлар, анжомлар, ёдгорликлар... тиқилиб ётибди. Буларнинг бари ақлингизни олади. Тарихий музей дейсиз. Лекин биронта тарихий мозийгоҳда ёдгорликлар бу қадар майда, кўп бўлмаса керак. Умуман, дунёда инсон қўли билан яратилган рўзгор, турмушда қўллашга мўлжалланган ашқол-дашқолнинг шу қадар ранг-баранг бўлишини тасаввур қилиш қийин. Ҳарқалай, бу нарсаларни тўплаб-йигишга бир одамнинг умри етишига ақл бовар қилмайди. Эҳтимол, бу дўкон ота-боболаридан қолгандир? Бир қисмини Ҳирот худудидаги вайрон бўлган, эгалари ҳалок бўлган ё ташлаб қочган уйлardan тегиб қўшган бўлишлари ҳам мумкин.

Дарвоқе, дўкон хусусий бўлиб, эгасининг исми-шарифи ҳожи Хафизулло эди. У 60 ёшлардаги, ўрта бўйли, қорачагина киши эди. Бошқа дўконларни ҳам айландик. Бобур ҳақида, умуман, туркий халқлар тарихи ва адабиётига оид китоблар изладик. Дўконларда нарсалар беҳисоб эди. Кўк рангли буюм, мато шу даражада кўпки, кўз қамашиб кетади. Дўконларнинг олдида, ҳовлисида ҳам, шундоққина ерда сунъий матодан (асосан пластмассадан) ишланган буюмлар, ўйинчоқлар ва бошқа ашёлар уюлиб ётибди. Янгисидан эски кўпроққа ўхшаб кўринди менга. Қисқаси, дўконлар кичкина-кичкина тигиз, тор дўкончаларда оёқ босгани, бош суққани жой йўқ. Шифтларига, бурчакларига ўргимчаклар уя солиб ташлаган деворлар ҳароб, қулай-қулай деб турибди. Дарз кетган ерларини ямаб, оқлаб қўйиш ҳам эсларига келмайди ё кўнгилларига сигмайди шекилли. Мен Ҳиротни зинҳор-базинҳор бундай тасаввур қилмасдим. Бу ердаги ҳаёт тарзи, савдо маданияти ўрта асрларни эслатарди. Қандолатчилик усулидаги чакана савдо авжида. Лекин, юқорида айтганимдай асосий улов воситаларидан бўлган «годи» (отли извош), велосипедларини безаш, жиҳозлашга сираям эринишмас экан.

Йўлларнинг аксарияти эгри-бугри, тоштупроқли, тартибсиз, нообод, бефайз эди. Енгил эпкинга ҳам чанг кўтариларди. Энг ачинарлиси — бог-хиёбонлар дарахтлар сийрак, кўчаларда гиёҳ кам, йўқ ҳисоби эди. Бор

дарахтлари асосан маҳаллий халқ «навжу», «чанор» деб атайдиган баланд адл бўйли қарагай ва гужумсимон, игна баргли арчанинг бир нави (эски китобларда чиндан ҳам қаддиқомати гўзал бу дарахтлар «сарв», «санобар» деган чиройли номлар билан юритилади)дан иборат эди.

Кўҳна ва қаровсизлиги билан одамда ноҳуш ва дилгир кайфият уйғотувчи кўчалар, аксарияти эски, чангга буланган машиналар, букчайиб ўтирган серсоқол баққоллар... у ёқдан-бу ёққа коло, чодраларининг этакларини ҳилпиратиб шитоб юрган эркаклар, аёллар, енгил узун кўйлак, шолвор-иштон кийган қоп-қора болалар — айни тарихий кинолардаги манзараларнинг ўзгинаси эди.

СУЛТОН ХОТИРАСИГА ҚОЛГАН ТОШ

Афғонистон менга аввало Алишер Навоий бобомиз шу заминда таваллуд топгани, яшагани ва бебаҳо, дурдона асарлар яратгани, ўзбек адабиётини юксак чўққига олиб чиқиб, адабий тилимизни байроқ қилиб кўтаргани учун, қолаверса, Заҳириддин Муҳаммад Бобуризмнинг шу ўлкага меҳри баландлиги ва унга абадий оромгоҳ бўлгани билан қадрли эди. Бундан ташқари болалигимда «Афғон эртаклари», «Гули сиёҳ» (Соҳиб Жамол асари) деган китобларни ўқигандим. Ўша рўмон ва эртакларда афғонлар жуда самимий, аҳил, эзгуликни яхши кўрадиган, олижаноб, ўзбекларни ўзларига дўст деб билувчи эди. Бу халқ тўғрисидаги тасаввурларимни кейинчалик матбуот хабарлари анча лойқалаштириб юборган эди. Ноҳақ ва бемақсад уруш орамизга раҳна солганлигидан жуда афсусланардим. Ҳар қалай менда бизни — ўзларига душман деб билган собиқ шўролар юртидан борганларни қандай қарши олишаркин деган ташвиш йўқ эмас эди. Ҳайриятки бахтимизга афғонистонликлар гуноҳ бизда эмаслигини, йигитларимиз афғон заминига мажбуран жўнатишганини яхши билишар экан. Ҳирот дафтаридидаги дўстона қабул, меҳмонхонада сидқидилдан кўрсатилётган хуштакалуф, мурувватлар, Анвар соҳиб, Жумавой ва хусусан мана бу билимдон муаррих Анбарийнинг бизга нисбатан очиқ чеҳра, самимийлиги, худди эски қадрдонлардек, юмушларини қўйиб, ҳамроҳ бўлиб юришлари шахсан менинг кўнглимдаги туманларни бутунлай тарқатиб юборган, уларга нисбатан меҳрим янада товланиб, шундай ажойиб одамлар диёрида йигитларимизнинг қурол

кўтариб юришганини ўйлаб баттар хижолат бўлиб кетдим. Лекин менга шу лаҳзада Рустам ҳожи Шамсудинов «Бобурни излаб» китобида келтирган афғонистонлик бир ҳофиз йигитнинг дардли ва самимий сўзлари таскин берди: «...Бизлар эшитардикки, мусулмон авлодлари ўзбек болалар, тожик болалар ўрислар фармонини бажармаган, от деса отмаган... осмонга қаратиб отган...»

Йўл-йўлакай мана шу мавзуда суҳбатлашиб, яна кечаги жойга етиб келганимизни пайқамай қолибмиз. Ҳусайн Бойқаро мақбараси... йўқ, йўқ, мақбараси эмас, мақбара деворларининг қолдиқлари кеча икки бора ўтган йўлимиздан атиги йигирма-ўттиз қадам ичкарида Навоий мақбарасидан эса 200—250 қадамча нарида вайронага айланиб ётар эди. Ўртада қабр узра қўйилган чанг босган қопқора сағана тоши эгасига мотам тутаётгандай мунгайиб турарди.

Ҳаётнинг бешафқатлигию дунёнинг бевафолигини, табиатнинг адолатсизлигинию одамзотнинг лоқайд ва оқибатсизлигинию кўринг. Хуросон давлатига салкам 40 йил ҳукмронлик қилиб, Ҳиротни обод ва маданий марказга айлантиришга нечоғлик ҳисса қўшган. Алишер Навоий таъсирида илм ва ижод аҳлига яхши шароит ва кенг имкониятлар очиб берган шоҳ мақбарасининг қисмати шу бўлибди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни юксалтиришдаги хизматларини алоҳида таъкидлаб, «... рубъи маскунда андоқ шаҳр (Ҳирот — Қ. К.) йўқтур ва Султон Ҳусайн Мирзонинг (Ҳусайн Бойқаронинг — Қ. К.) замонида мирзонинг тасарруфидин ва тақаллуфидин Ҳирининг (Ҳиротнинг — Қ. К.) деб зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди...» деб ёзган эди. Ахир Ҳусайн Бойқаро султонгина эмас, девон тартиб берган, Навоий назарига тушган таниқли шоир ҳам-ку...

Бизнинг гоят мутаассир бўлганимизни кўрган Анварий: «Буларнинг бари узоқ давом этган урушлар оқибати»,— деди хижолат бўлиб.

Жуда ачиндим. Искандарнинг дунёдан қўли очиқ кетиши ҳақидаги ривоятни эсладим.

— Мана шу сағана тошини шартта елкамга қўйиб олиб кетсам...— деди Собиржон Шокаримов бош чайқаб.

— Агар Навоий билан Ҳусайн Бойқаро хокларини беришса олиб кетардим,— деди Зокиржон ака алам билан.

Ҳусайн Бойқаро руҳига тиловат қилгач, мавлоно Анбарий сағана тошининг нақшларини изоҳлаб берди. Тошга 7 қатли нақш битилган экан. Нақшчиликнинг энг мураккаб бу тури Ҳиротда «ҳафт қалам» дейилган. Яъни тош қазиб олингандан бошлаб 7 марта ишлов берилган. Хомашё — қора тош Ҳиротнинг ўзидан чиққан. Сағана тошини Ҳусайн Бойқаронинг шахсан топшириги билан Зайниддин сангтарош 7 йил ишлаган, ҳукмдорнинг тавсиясига кўра нақшга фёруза, ложувард, олтин ишлатилган. Сағана тошининг битганини Ҳусайн Бойқаро ўзи кўриб кўнгли хотиржам бўлган экан. Дарҳақиқат, тошининг умумий шакл-шамойили, нақшлар мутаносиблиги ва уйғунлиги шу даражада аниқ ва зукколик билан ишланганки, айтишларича, америкалик мутахассислар махсус асбоблар билан текширганда узунлиги 170 сантиметрли тошнинг бош ва оёқ томонидаги гулнақшлар уйғунлигида 0,01 миллиметр фарқ чиққан, холос.

Мавлоно Анбарий бизга Мусалло ансамбли худудидаги машҳур мадрасалар — Дорул итом (етимлар ўқиш жойи), Дорул шифо, Дорул хаттотин (хаттотлик санъати билимгоҳи), Дорул тажид (муқовасозлик), Дорул тазҳиб ва тарсия (тилло суви юришиб ёзиш илми), Дорул машварат, шунингдек, бошқа илм ва санъат даргоҳлари ҳақида жўшиб, фахр ва афсус билан гапириб берди. Бойсунқур Мирзо даврида «Қуръон» 400 хаттот томонидан турли хатларда 70 минг нусхада кўчирилиб, жаҳоннинг турли жойларига юборилганини алоҳида таъкидлади. Ҳа, Ҳирот бир замонлар мана шундай шаҳри азим, шаҳри доғиш бўлган...

Кунчиқиш тарафдаги вайроналарга айланган уйларни кўриб даҳшатга тушасиз. Уруш туфайли ватан — кулбасини тарк этган, ташлаб қочганларнинг аксарияти қайтиб келиб, ўз уйларидан қолган харобалар устига янгидан уй, дўкон қуришмоқда эди.

Тарихий ёдгорликлар мақбаралар мазорига айланган собиқ «Хиёбон»дан яна шаҳарга қайтдик.

Ҳиротдаги энг кўҳна ва катта тарихий иншоотлардан бири Ихтиёриддин қалъасидир. Минг йилча аввал барпо этилган, мудофаага мўлжалланган бу обида ЮНЕСКО ёрдамида, ўз шакли сақланган ҳолда таъмирланган экан. У қадимда «шаҳри банд» дейилган. Ҳозир ҳам уни қуролли аскарлар қўриқлашар экан. Анвар соҳибни ҳам аранг тан олишиб, бизни ичкарига қийинчилик билан қўйишди. Лекин қалъа ичида эса, менинг назаримда, нураб

ётган деворлар, қоронғи хоналар, йўлақлардан бошқа қўриқлашга арзигулик вақо йўқ эди. Яна ким билади, дейсиз, балки ҳарбий аҳамиятга молик алоҳида жойларни бизга кўрсатишмагандир...

Бирдан юрагим увишгандай бўлди. Кўз олдимга жувонмарг шаҳзода Мўмин Мирзонинг мўлтираб турган чақноқ кўзлари келди.

Аслида, қандай бўлгани шахсан менга қоронғу, манбаларда ривоят қилинишича, Ҳусайн Бойқаро хотини Хадича бегим макри билан мастлик чоғида ўзининг гоят суюкли набираси ўлимга бармоқ босганида, бегуноҳ ўсмир Мўмин Мирзо мана шу совуқ деворлар ичида эди, шу ерда қатл этилади. Фарзанд ё набира билан исён сабаб, тож-тахт таллашишлар боис жанг майдонида рўпара келиш бошқа-ю, бир норасида қатлига бекордан-бекорга фатво бериб юбориш... Ҳарқалай, тарихда бундай даҳшатли фожиа камдан-кам бўлади... Наҳотки бу чиндан ҳам ичкиликнинг оқибати бўлса? Шу мазмундаги ривоят эсимга тушди. Эмишки, кўнгли бузуқ бир аёл мўмин бир бандани ўзи билан яқинлик қилишга даъват этибди. Эркак қатъиян рад қилибди. Шунда аёл: бўлмаса ё мана бу болани ўлдирасан, ё мана бу шаробни ичсан, деб талаб қўйибди. Мўмин одам шуни ичсам қутуламанми, деб шаробни танлабди ва ... маст бўлиб, аёл билан яқинлик ҳам қилган, болани ҳам ўлдирган экан... Яна, ким билади, балки юқоридаги ҳодисанинг сабаблари анча жиддийроқ бўлгандир...

— Чингизхон Ҳиротни 7 кунда босиб олган, — деди мавлоно Анбарий, — лекин қалъадагилар 2 ойгача таслим бўлишмаган.

(Тарихий манбаларда Ҳиротни Чингизхоннинг ўғли Тулуй қўшинлари эгаллаганлиги айтилади.)

Қалъа хонадонларидан бирининг баланд томига чиқиб, Ҳиротни, унинг қафтдагидай кўришиб турган шарқу шимол, ғарб томонларини томоша қилдик. Бинолар, уйларнинг аксарияти хом гиштли, гувала, пахса деворли, лой сувоқли томлардан иборат эди. Бинога нисбатан дарахт камга ўхшарди. Шунинг учун Ҳиротнинг шимоли адирларга туташиб кетган мана шу манзаралари шаҳардан кўра, қадимий қишлоқни кўпроқ эслатарди.

ШАДДОТ ҲИНД КИЗИ — ҚУРАЛАЙ КЎЗ МАНЖУ

Эрталаб бизни икки киши йўқлаб келишибди. Дехлида чиқадиган «Овар Лендер» рўзномасидан Дайник Дин Риат ва Дехли те-

лекомпанияси билан ҳамкорликда ишловчи Гопал Мисра. Уларга биз ҳақимизда консулимиз хабар қилган экан. Меҳмонхонанинг мана шундай учрашувлар учун ажратилган алоҳида хонасида тор доирада суҳбат бўлди.

Журналистларнинг Бобур ҳақидаги тусунчалари чалкашроқ эди. Гопал Мисранинг фикри шундай бўлди:

— Бобур Фарғона водийсидан келиб, Ҳиндистонни Фарғонага қўшиб олган. Баъзилар Ҳиндистонни босиб олган деса, бировлар мамлакатларни бирлаштирган, ҳинд халқининг маърифатини юксалтиришга хизмат қилган, дейдилар. Биз учун шуниси аниқ ва муҳимки, улар бу ерда оила қуриб, иноқ, аҳил яшаганлар. Бобургина майда, тарқоқ режаларни бирлаштириб, ягона давлатга айлантди олди. Турли миллатлардан иборат халқларни бир-бирига яқинлаштирди. Сизлар ҳам мана шу дўстликни ривожлантириш учун келгансизлар, деб ўйлайман. Биз Бобур ва унинг авлодлари ҳақида (улар қолмаган албатта, демак Ҳиндистоннинг ўзида ҳам Бобурий авлоди инглизлар томонидан батамом қириб юборилган, деган фикр бор экан), ҳужжатли кинофильм яратишни мўлжаллаяпмиз. Бобур сиймосини яратиш орзуимиз бор...

Зокиржон ака Деҳли журналистларига ёш, мустақил Ўзбекистоннинг ҳозирги иқтисоди, табиий бойликлари, халқаро Бобур жамғармаси ҳамда Бобур экспедициясининг мақсад ва вазифалари, Андижонда Бобур номини абадийлаштириш борасида қилинаётган ишлар ҳақида гапириб берди.

Суҳбат якунида Гопал Мисра: биринчи навбатда сизлар билан ҳамкорликда Бобур ҳақида 25 дақиқалик ҳужжатли, тарихий ва айни вақтда замонавий фильм яратсак, фильмнинг бир қисми Бобурнинг болалиги ўтган Андижонда, Фарғона водийсида суратга олиниши керак, шунга ёрдам берсангизлар, деб фикрига аниқлик киритди. Табиийки, Зокиржон ака бажонидил рози бўлди.

Соат 12 ларда бизни бир ҳинд қизи йўқлаб келди. Қизнинг исми Манжу бўлиб, уни Аҳмаджон Луқмонов юборибди. Биз ҳиндча кийинмаган ана шу ҳинд қизи етакчилигида Жавоҳарлаъл Неру номидаги Деҳли университетига жўнадик. Ўзимизнинг «тойота» мизда таниш ва нотаниш йўллардан ўтиб борарканмиз, Манжуни гапга солиш учун дуч келган бино, ёдгорлик ҳақида унга биримиз қўйиб биримиз савол берардик. Собиқ Совет Иттифоқида, аниқроғи, Белорусиянинг пойтахти Минскда ўқиган Манжу рус тилини ёқимли талаффузда гапирарди. Шаддотгина,

киришимли, ҳазилкаш қиз эди. У 25 ёшга кирган бўлишига қарамай, ҳали ҳам турмушга чиқмаган экан. Ҳолбуки, бир оз ботиқ кўзлари қоп-қора, катта-катта, юзлари бугдой ранг, истарали, миждаларидаги сурма манглайи ўртасидаги хол ўзига жуда ярашиб турар, жуссаси нозиккина эди. Унинг айтишича, Ҳиндистоннинг энг чиройли қизлари Кашмир ва Панжобда экан. Манжу ҳам панжоблик экан.

Мен яна беихтиёр Вайжантемала тақдир билан қизиқиб Манжудан уни суриштирдим. Манжу ҳам бу машҳур актриса ва раққосанинг ҳозир парламент аъзоси эканлиги, ёши олтимшдан ўтиб, анча қариб қолгани, кинода ўйнамай кўйганидан бошқа маълумотга эга эмас экан.

Машинамиз тўхтади. Биз университет қошидаги Тарихий фанлар марказига келган эдик. Бу ўқув ва илм даргоҳида магистрлик унвони бериларкан. Марказда Ҳиндистон тарихи турли босқичларга бўлиб ўрганилар, ҳар бир куллиётда бир неча бўлим бўлиб, улар мутахассислаштирилган экан. Биз куллиёт декани Чаттопадхайя ва Марказий Осиё бўйича мутахассис Музаффар Аълам билан суҳбатлашдик.

Музаффар Аълам 1987 йили Ўзбекистонда бўлган, балки шу боисдан, бизга, экспедициямиз фаолиятига самимий қизиқаётгани сезилиб турарди.

Суҳбат давомида мен Музаффар Аъламга шундай савол билан мурожаат қилдим:

— Бизнинг мактабларда бир қанча ҳинд классик адиблари ижоди ўқитилади. Жумладан, Рабиндранат Тагор... Унинг 8 жилдлик, бошқа ўнлаб ҳинд шоир ва ёзувчиларнинг китоблари ўзбек тилида чоп этилган. Сизларда ҳам ўзбек адабиёти намоёндаларининг асарлари ўқитиладими?

— Биз Навоийни ва шубҳасиз, Бобурни биламиз — улар умумий дарсликларимиздан қисқа бўлса ҳам ўрин олишган, лекин кейинги 100 йил ичидаги ўзбек адабиётидан, тўғриси, беҳабармиз, — дея тан олди Музаффар Аълам.

Университетдан қайтгач, яна Миллий музейга кирдик.

УЛУҒЛАР МОЗОРИ

Зиёрат учун Низомиддин даҳасига бордик. Низомиддин Авлиё (тасаввуфнинг йирик намоёндаси) ўтган жойда ҳар қандай ёмонлик даф бўлган, деган нақл юраркан ҳинд

ҳалқи орасида. Унинг мақбараси билан ёндош улуг Амир Хусрав Деҳлавий мақбараси бўлиб, уни Бобур қурдирган, Шоҳ Жаҳон таъмирлатган, дейишди. Ниҳоятда гўзал, гулдор мармардан барпо қилинган эди мақбара. Дарвоқе, бу ерда бошқа қабрлар ҳам бор эди. Шуниси қизиқки, бу ерга тор йўлақлардан айланиб ўтиб борилар ва кираверишга «Аёлларга кириш ман этилади» деб ёзиб кўйилган эди. Бу гапни ҳеч ким шарҳлаб беролмади. Бу албатта ўта мутаассиб диндорларнинг иши бўлса керак. Ҳаммасидан ҳам Хусрав Деҳлавийнинг қабрини мана шундай тор, чекланган, кўрimsиз мавзеда қолиб кетганлиги менга галати кўринди. Ахир Деҳлавий оддий авлиё ё фақат диндор бўлган эмас-ку. У ҳар жиҳатдан етук, баркамол, жаҳоншумул шўҳрат эгаси бўлган буюк инсон-ку. У тилшунос, адабиётшунос, тарихнавис, олим, мусиқий асарлар ёзган. Бадиият соҳасидаги мероси эса жуда улкандир: у 400 000 байтдан ортиқ шеър битган. У бадииятнинг барча турларида ижод қилган алломадир. Абдураҳмон Жомийнинг айтишича, у 99 китоб муаллифидир.

Асадулло Ғолиб қабр-мақбараси ҳам Деҳлининг эски қисмида экан. Унча баланд эмас, ихчамгина, лекин ўзига хос, тоза, оқиш-қаймоқ ранг мармардан тикланган. Атрофи панжара билан ўралган экан.

Шундай қилиб, Деҳлида бир неча кун туриб қолдик. Вақт эса кетмоқда, ҳали олдинда борадиган шаҳарлар, кўрадиган жойлар, қилинадиган ишлар кўп эди.

Йўлимизда давом этдик. Эндиги манзилимиз Бобурга севимли қароргоҳ бўлган тарихий шаҳар — Агра эди.

Дарвоқе, эртага 15 август — Ҳиндистон мустақиллиги байрами эди. Аҳмаджон Луқмонов, қуралай кўз Манжу ва бошқалар байрам тантаналарини кўриб кетмайсизларми, дейишди. Лекин бизнинг вақтимиз ниҳоятда тигиз, ҳар кун, ҳар соатимиз ҳисоб-китобли эди. Узр айтиб, улар билан вақтинча хайрлашдик.

Деҳлидан чиқиб, катта йўлга тушиб олгач, олдимиздаги машиналарни бирин-кетин қувиб ўта бордик. Машиналарнинг орқасидаги ёзувлар эътиборимни тортди. Бизда машиналар орқасига «Оҳиста юр, эй Сарбон», «Кўзинг етмаса, қувиб ўтма», «Шоссе — фазо эмас» каби насихатлар кўпроқ ёзилади. Бу ерда бутундай бошқача, маъноси байроқ давватномаларни ўқишингиз мумкин эди. Чунончи: «Ёмон назар билан қараган одамнинг қалби ҳам қорадир», «Биз иккитамиз, бизники ҳам иккита бўлиши керак», «Иккин-

чисига шошилманглар, учинчиси — ҳеч қачон...» Кейинги икки шиор, мазмунидан англашилиб турибдики, фарзандни кўпайтирмаслик ҳақида. Дарҳақиқат, шундай ҳам, одам хор, нима иш қилишини билмай, пешайвонлар, дарахтлар остида ётишибди. Расмий маълумотларга қараганда, миллион-миллион одам кўчада тугилиб, кўчада вафот этаркан.

Аграга ярим кечага яқин етиб бордик. Сўроқлаб, «Классик» деган меҳмонхонани топдик. Икки қаватли, янги, шинам, чигилинг бино экан. Хоналари ҳам анча озода. Совутгичлар, шифтда паррақлар ишлаб турибди.

МУҲАББАТ ВА САДОҚАТ ДОСТОНИ

Эрталаб, нонуштадан кейин Тожмаҳални излаб кетдик. Шоҳ Жаҳон (бу ернинг оғзаки диалектида «Сажахан», баъзан янада қисқароқ қилиб «Са жан» дейилар экан. Дарвоқе, Бобур ҳам «Ҳиндистон эли «шин» (ш.—Қ. К.) — ни «син» (с.—Қ. К.) талаффуз қилур» деб ёзган) боғи оралаб ўтган Шоҳ Жаҳон кўчасидан юриб, ниҳоят, Тож Маҳалга етдик. Бу обида ҳам катта кўчадан анча ичкарида жойлашган бўлиб, қатор дўкончалар ёнидан уч юз қадамча пиёда юриб бориларди.

«Тож Маҳал»нинг ташқи ҳовлисига қадам қўйишингиз биланоқ Сизни галати ҳислар чулғаб оларкан, гўё гўзаллик, меҳру-вафо оламига кириб бораётгандай сезасиз ўзингизни... Ниҳоят, муаззам обида эшигидан ичкарига — асосий ҳовлига кирасиз. Ҳайратланиб супада туриб қоласиз. Аввало Сизни зиёратчиларнинг кўплиги, одамлар оқими таажжубга ва ҳаяжонга солади. Турли миллат, турли дин, турли мазҳабдаги, турлича кийинган, турли рангдаги кишилар — болалар, ёшлар, катталар. Балки уларнинг таассуротлари ҳар хил бўлар, лекин ҳаммасининг бу ерга киришидан мақсади бир, олаётган завқ-шавқи бир... Оппоқ кийимли, беҳол кекса отасини қўлларида кўтариб олган йигитни кўриб ҳаммамиз жуда таъсирландик. Саёҳатчи-зиёратчилар орасида Оврүподан, Америкадан, дунёнинг ҳамма бурчакларидан келган ажнабийлар бор. Эсдалик учун суратга тушаётганларнинг сон-саногии йўқ.

Ҳа, таърифини эшитганки инсон бир кўрсайдим, деб орзу қиладиган мўъжизавор обида «Тож Маҳал» ҳақида гап кетганда эса,

аввало унинг яралиш тарихи, сабабчилари ва ижодкорлари бўлмиш Мумтоз Маҳал ва Шоҳ Жаҳонларни ёдламасликнинг иложи йўқ.

Ҳинд тарихчиларининг қайд этишича, Шоҳ Жаҳон Бобурийлар ичида энг омадли подшо бўлиб, унинг қарийб 30 йиллик ҳукмдорлик даври Ҳиндистондаги Бобурийлар, балки бутун Темурийлар салтанатининг энг гуллаган, олтин давридир. У жуда кўп иншоотлар, санъат обидалари қурдирган. Деҳлидаги «Лаъл қалъа», «Масжиди жоме», «Масжиди Луълу», «Тож Маҳал» шулар жумласидандир. Бу даврда юрт фаровонлиги ҳам яхши бўлган. Шунинг учун ҳам халқ Шоҳ Жаҳонни ҳурмат қилган, ҳозир ҳам эъзоз билан тилга оладилар. Шоҳ Жаҳон эл-юрт учун, келажак авлод учун яна кўпроқ тарихий, маданий бойликлар қолдириши мумкин эди. Афсуски, унинг ҳукмдорликка ниҳоятда ўч, бешафқат ўғли Аврангзеб ака-укалари билан олишиб, уларни ўлим ва қийноқлар билан йўлидан четлаштириб, падари бузрукворини ҳибсга олади ва қалъага қамаб қўяди...

Шоҳ Жаҳон 21 ёшида Аржуманд бонуга уйланган эди. Аржуманд бону ота-онаси билан Эрондан келиб қолган, Жаҳонгирнинг суюкли хотини Нуржаҳон бегимнинг жиғини эди. Шоҳ Жаҳоннинг отаси гўзаллиги, оқила, доно бўлгани учун келини Аржуманд бонунини Мумтоз Маҳал («саройнинг кўрки, ифтихори») деб атарди. Мумтоз Маҳал билимли, маданиятли, айни вақтда анча художўй, эрига ниҳоятда садоқатли, унга маслаҳатдош бўлган. Шунинг учун ҳам Шоҳ Жаҳон ўзининг деярли барча сафарлари ва юришларида суюкли хотинини ўзи билан олиб юрган. Мумтоз Маҳал ана шундай юришларнинг бирида, Бурхонпурда ўн тўртинчи фарзандини туғишда, 37 ёшида вафот этади. Сўнгги дақиқаларда қалбига энг яқин, азиз кишиси бўлган хотинининг умри поёнига етаётганини сезиб қолган Шоҳ Жаҳон дард, алам билан: «Тилагингизни айтинг, ҳар не истасангиз бажо келтирурман», деди. Шунда Мумтоз бегим эрининг ёш қалқиб турган меҳрибон кўзларига сўнгсиз муҳаббат ва илтижо билан термилиб, уч нарсани: ундан кейин бошқа уйланмасликни, фарзандларига меҳрибон бўлишни ва ўзининг ҳаётдан барвақт кўз юмаётган хотинининг хотирасига муҳташам бир ёдгорлик барпо қилишни сўраб, ўтинади.

Шоҳ Жаҳон Мумтоз Маҳалнинг барча васиятларини адо этади. Фарзандларидан би-

ронтасига қаттиқроқ жазо бергани маълум эмас, аксинча уларни доим ардоқлаган. Лекин ҳаётнинг ғалатилигини қарангки, ниҳоятда олижаноб, меҳрибон (фарзандларга нисбатан) отадан туғилган ўғиллар бир-бирлари билан аёвсиз жанг қилиб, тож-тахт учун курашадилар. Айниқса, Аврангзебнинг жоҳилиги, раҳм-шафқатсизлиги ҳаммасиникидан ўтиб тушади.

«Тож Маҳал» — Мумтоз Маҳал васияти, илтимосининг ижросигина эмас, балки эрининг хотинга чексиз муҳаббати, садоқати рамзидир. Шунинг учун ҳам уни «Севги достони», «Муҳаббат ва мусибат кошонаси», «Оқ мармар достони» каби номлар билан таърифлайдилар. Дарҳақиқат, қарийб 20 йил давомида 22 минг ишчи, қурувчи, хунармандлар кучи, санъати билан барпо бўлган бу муаззам мақбара учун Шоҳ Жаҳон умрининг катта бир қисмини, бутун дунёсини бағишлайди, сарфлайди. Мақбара тарҳини яратишда Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ўрта Осиё, Арабистон, айрим Оврупо давлатларининг меъморлари, уста-хунармандлари, рассомлари узоқ бош қотиришади. Дид-фаросати юксак, санъатни нозик ҳис этувчи Шоҳ Жаҳон тарҳларнинг ҳар бир чизигини синчиклаб кўрар, кўнгли тўлмай, қайтарарди. У суюкли ва вафодор, ҳаётда ҳамиша ҳамдам ва ҳамдард бўлган соҳибжамол хотини хотирасига чиндан ҳам дунёда ўзи каби тенги йўқ обида — ёдгорлик қурдиришни ният қилган эди. Шоҳ Жаҳон хотини барҳаётлигида ҳам уни беҳад қадрлар, ардоқлар эди. Шоҳ ва малика ақлу фаросатда, хусну малоҳатда ҳам бир-бирларига жуда мос эдилар, чинакам ошиқ-маъшуқлар каби бир-бирини севиб, соғиниб яшаган эдилар. Шунинг учун ҳам ҳинд тадқиқотчиси Б. Луния: «Тож Маҳал — Бобурийлар санъатининг гўзал гулдастаси, дунёда эр-хотин муҳаббати, аҳиллиги ва садоқати шаънига бунёд этилган энг гўзал, энг мумтоз обидадир», деб ёзган.

Тарих китобларида битилишича, Тож Маҳал учун дунёнинг қайси мамлакатидан бўлмасин, энг қимматбаҳо қурилиш ва безак ашёлари топиб келтирилган. Масалан, зумрадни олис Россиядан, ҳақиқини Бағдоддан, гранитни Нилдан, ёқутни Бадахшондан, ферузани Тибетдан, садафни Шри Ланкадан, марваридни Ҳинд океанидан олиб келишган. Бу ишларга 20 йил мобайнида кетган ишчи кучи, маблағни бир тасаввур қилиб кўринг. Лекин шуниси диққатга сазоворки, давлат хазинаси шу даврда бойликка тўлиб-тошган,

бундай катта ва кенг кўламли қурилишларга ҳар қанча маблағ сарфланса ҳам халқ манфаатига асло зиён етмаган. Зеро, Шоҳ Жаҳоннинг омади ҳам шунда эди...

Тож Маҳалнинг дастлаб кўзга ташланадиган хусусияти — унинг дунёдаги бирон-бир обида бўйлаша олмайдиган салобати, виқоридир. У узоқдан тинч уммонда сезилар-сезилмас чайқалиб турган улкан кемага ўхшаб кўринади. Лекин, табиийки, мақбара ҳар қандай баланд кемадан бир неча баробар юксак эди. Мен ташқи дарвозадан киришдаги супада туриб ўсмирлик орзуларимдан бирининг ушалганига шукроналар айтиб, энгил энтикканча Тож Маҳални томоша қилар эканман, беихтиёр қадимги юнонлар дунёдаги етти мўъжизанинг бири деб ҳисоблашган Вавилон Самовий боғларини эсладим ва ўзимча бу икки ёдгорлик таржимаи ҳолида қандайдир ўхшашлик, муштараклик топгандай бўлдим. Гап шундаки, Самовий боғлар ҳам аёлга бўлган муҳаббат туфайли бунёд этилган, дейилади. Ривоятларда нақл қилинишича бундан икки минг йилча аввал Месопотамия (икки дарё оралигидаги мамлакат) подшоси Навуходонсор Каспий денгизи бўйидаги Мидия мамлакатининг маликасини севиб қолади ва унга уйланиб, ёш хотинини пойтахтга — Вавилонга олиб келади. Каспий бўйининг салқин ва намхуш ҳавосига ўрганган малика Вавилоннинг иссиқ иқлимига кўникалмай қийналарди. Хотинини жони-дили билан яхши кўрадиган Навуходонсорнинг ниҳоятда боши қотади. Ўйлаб-ўйлаб самода ям-яшил боғ барпо этиш чорасини топади. Бошқа юртлардан қурувчи-усталар, тошкесарлар, меъморларни маслаҳатга, ёрдамга чақиради. Тўрт қаватли тош миноралар тикланади-да, уларни бир-бирига туташтириб, майдонлар ясаиб, унумдор тупроқ ташиб чиқилади ва маликанинг ватани бўлган Каспий бўйидан чиройли гуллар, манзарали дарахтлар келтирилиб экилади ва у ерда чиндан ҳам боғи эрам вужудга келади, малика самовий боғ хиёбонларида сайр этиб юрадиган бўлади...

Шоҳ Жаҳон бешафқат ўғли Аврангзеб томонидан Жамна дарёсининг ўнг соҳилидаги Қалъа хоналаридан бирига қамаб қўйилади. (Аслида унинг бу қилмиши «Ал-қасосул минал ҳақ» деган тарих ҳақиқатининг ёрқин мисолидир, чунки ўз даврида Шоҳ Жаҳон ҳам отаси Жаҳонгирга қарши бош кўтарган.) Хонадан дарёнинг нариги юзидаги Тож Маҳал аниқ кўриниб турарди. Балки, Мумтоз Маҳалга атаб, буржи мусамман усулида (сак-

киз қиррали) қурилган бу хонани Шоҳ Жаҳоннинг ўзи ўглидан ўтиниб сўраб олгандир. Ҳамма нарсадан жудо бўлган, ҳамма имкониятдан маҳрум этилган Шоҳ Жаҳон ана шу дарчадан Тож Маҳалга — хотини Мумтоз бегим мақбарасига тикилиб кунларни аламли ўтказа бошлайди. (Бу вақтда Мумтоз Маҳал вафот этганига салкам ўттиз йил бўлган эди). Маълумки, Мумтоз Маҳал вафоти олдидан катта қизи Жаҳон Оро бегимга отаси ҳолидан ҳамisha хабардор бўлиб, унинг яхши-ёмон кунларида ёнида туришни васият қилган. Меҳрибон, оқила қиз дарҳақиқат ҳибсдаги хаста отасининг умри охиригача ёлғиз ғамхўри ва ғамгузори бўлиб, сидқидилдан хизмат қилади. Бизга айтиб беришларича, совуқ мрамрдан иборат хонада тик туравериш, асабийлашиш оқибатида Шоҳ Жаҳоннинг оёқлари шол бўлиб қолади. Жони-жаҳони севикли хотини Мумтоз бегимнинг абадий оромгоҳига тикилиб таскин олиш имкони, толедан маҳрум бўлгани учун қаттиқ қайғуради, изтироб чекади. Шунда Жаҳон Оро бегим хонага Тож Маҳалнинг акси тушиб турадиган қилиб катта ойналар қўйиб беради. Шоҳ Жаҳон энди ана шу ойналарга термилиб ўтиради. Шу тарихқа, у 8 йил ҳибсда ётиб, 1666 йили оламдан кўз юмади ва ўз васиятига кўра уни Тож Маҳалга — Мумтоз бегими ёнига дафн этадилар.

Тож Маҳални уч томондан ўраб турган бог-ҳиёбон ҳам ниҳоятда гўзал эди. Ям-яшил майса билан қопланган, турли шакллар берилган йўлакларга оёқ босишга ийманасиз. Ўртадаги узун тошқовузга тушиб турган миноралар, мақбара гумбазлари акси зангори тусда товланади. Ҳовузнинг икки томонидаги чиройли сарв дарахтлари Аржуманд бонунинг «сарву-санобар» қадди-бастини эсга солиб тургандай... Мақбарага яқинлашганингиз сари, мрамар-деворнинг тиниқ ва силлиқлигидан кўзингиз қамаша бошлайди. Мақбара майдонининг тўрт бурчагидаги осмонга буй чўзган тўрт минора гўё уйқудаги шоҳ ва малика оромини, осойишталигини кўриқлаб турган тўрт посбонга ўхшаб кўринади.

Қадим замонларда мейморчиликни юксак дид эгалари, билимдон кишилар «Санъатлар онаси» деб таърифлашган экан. Мен симметрия — мутанобсизлик, мувозанат қонуниятларининг энг нозик тебранишлари нуқтаи назаридан ниҳоят даражада пухта, бенуқсон бу муаззам обидага қараб туриб юқоридаги таърифнинг нақадар ҳаққоний ва адолатли эканлигига амин бўлдим. Тож Маҳални гоят му-

камал ва гўзал ишланган санъат асарининг олий намунаси деб баралла айтиш мумкин.

Ичкарига қадам қўйишингиз билан сизни маҳзун ва ваҳимали ҳислар чулғаб олаётгандай бўлади. Йўлаклар шифти — баланд гумбазлар ости қозон шаклида, думалоқ. деворларга Қуръони Каримдан оятлар битилган. Мақбара, одатдаги, мусулмон анъаналарига кўра, икки қаватли қилиб қурилган. Биринчи асосий қаватда, саккиз бурчакли катта ва кенг хонада шоҳ ва маликанинг сағаналари ёнмаёن қўйилган. Шоҳ Жаҳон сағана тошининг ёнларига худонинг 99 исми ўйиб ёзилган, Мумтоз бегим сағана тошининг ёнларига эсанилуфар гуллари, лола тасвирлари ўйиб ишланган, уларга зумрад, ёқут, садаф каби қимматбаҳо тошлар қадалган. Хона деворларига айланасига турли гуллар тасвири шундай ишланганки, силаб кўрсангиз сип-силлиқ, қандай ўйиб битилганига ақлингиз бовар қилмайди. Худди ойна остидаги суратга ўхшайди. Бунисини ҳам қўйинг, мақбара хизматчилари қўл чироқларини ёқиб, деворга яқинлаштирган эди, биз кўриб турган гуллар тагида, мрамар ичида яна — бир қават ана шундай тасвир — чиройли гуллар намоен бўлди. Беихтиёр, санъатингга, хунарингга офарин, дейсиз, бу мўъжизавор обида ижодкорларини ўйлаб.

Шоҳ Жаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг жасадлари мазкур хона остидаги лаҳадхонага дафн этилган. Бу жимжит, сокин ердаги ҳар қандай товуш атрофга таралиб, бир неча лаҳза акс-садо бериб туради.

Биз мақбара ичидан ғамгин таассуротлар билан қайтиб чиқдик. Бироқ кетгимиз келмай, ҳиёбонда яна бу боқий санъат тимсолини томоша қилиб юрдик. Секин-аста бозги ғамгинлик кетиб, қалбимиз ифтихор туйғулари билан тўла бошлади.

* * *

Бобур Деҳли, Аградан сўнг Фотехпур Секрини ҳам ўз давлати худудига қўшиб олган. Тушдан кейин Бобурийлар забт этганлиги учун «Ғолиблар шаҳри» деб аталган ана шу тарихий шаҳар сари жўнадик.

Бугун Ҳиндистоннинг озодлик байрами эди. 1857 йили инглизлар Бобурий шоҳларнинг сўнгиси Баҳодир II бошчилигидаги ҳинд миллий кўзғолонини шафқатсизларча бостиргандан кейин Баҳодир шоҳни Бирмага умрбод сургун қилиб, унинг авлодларини, яъни Бобурийларни батамом қиришга киришадилар ва Ҳиндистонни эгаллаб оладилар. 20- аср

бошларида мустамлакачиларга қарши миллий-озодлик ҳаракатлари авж олади. Бу курашга бош бўлган Махатма Ганди сатъяграха, яъни куч ишлатмасдан қаршилик кўрсатиш сиёсатини тарғиб қилиб чиқади. Бу сиёсат фақат Гандининггина эмас, ювош, беозор ҳинд халқининг табиатини, иродасини, дунёқарашини, юксак одамийлигини жуда яхши ифодалар эди. Аини вақтда, жасорат, жангворлик ҳам бу халқдаги устивор фазилатлардан эди. Салкам бир асрлик мустамлака даврида ҳинд тупроғида жуда кўп кўзгўлонлар бўлиб ўтади ва шу ҳаракатлар натижасида 1947 йили августда озодлик, мустақиллик қўлга киритилади. Мустақил Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири Жавоҳарлаъл Неру бўлган.

Бугун ҳинд халқи ана шу қутлуғ, муборак санани, манглайда «озодлик» деган сўз толе юлдузидай чарақлаган кунни байрам қилмоқда эди. Биноларнинг пештоқларида байроқлар ҳилпирар, байрамни, мустақилликни олқишловчи шиорлар осилган эди.

Аградан чиққанимиздан кейин байроқлар, шиорлар деярли учрамай қолди. Қишлоқ аҳли ўз юмушлари, кундалик тирикчилик ташвишлари билан банд эди.

«Ғолиблар шаҳри» — Фотехпур Секри Аградан 15 миля ғарбда эди. Аҳоли бу томонларда нисбатан сийрак бўлиб, икки ёндаги далалар, дарахтзорларда ҳайвону паррандалар кўп учрарди.

* * *

Ортимизга қайтиб, ярим йўлдан Искандар мавзеи томонга бурилдик. Бу йўлда аҳоли зич яшар экан.

Ҳиндистоннинг шимолида, Уттар Прадеш штатида, Жамна дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Агра шаҳри тарихий обидалар кўплиги жиҳатидан Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарларимизни эслатади. Бу ердаги ҳар бир обида ўз таржимаи ҳолига, тарихига эга, энг муҳими, уларнинг аксарияти, Бобурийлар томонидан қурдирилган ва уларнинг умри, ҳаёти билан боғлиқ.

Искандар мавзеидаги Акбаршоҳ дафн этилган гўзал мақбара ҳам Бобурийлар мейморчилиги намуналаридан бири сифатида эътироф этилади.

Мақбара ҳовлисига киришимиз билан йўлақдан 30—40 қадам ичкарида, ям-яшил майсазорда юрган чиройли кийикларга кўзимиз тушди. Улар одамларга ўрганиб кетишган

чоғи, бизга бир ҳуркак назар ташлаб, яна ўтлашда давом этвердилар.

Хиббоннинг иккинчи томонида товуслар, лойхўраксимон оппоқ қушлар ўз ҳусни-латофатларидан мамнун ва мағрур бўлиб, назокат била битта-битта босиб, яна атрофга виқорли боқиб қўйишарди.

Акбаршоҳ мақбараси жуда салобатли кўринса-да, анчайин содда эди. Кираверишдаги нақшлар кўчиб кетибди. Қабр қўйилган хонада эса нақш умуман йўқ, шиғфта баланд карнайсимон эди.

Ёндаги хоналарда Оромбону ва бошқа аёлларнинг қабрлари бор эди...

Акбаршоҳ ҳинд халқининг самимий ҳурмати ва муҳаббатини қозонган Бобурийлардан бири эди. Унинг хизматлари, фаолияти, шахс сифатидаги хулқ-одобини ҳинд даҳолари, олимлар, адиблар юксак баҳолайдилар. Жумладан, Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири, улуг мутафаккир Жавоҳарлаъл Неру эрадан аввалги учинчи асрда яшаган Ашока ва Акбаршоҳни «Ҳиндистоннинг икки буюқ фарзанди» дея таъриф этади.

Ҳинд халқида қадимдан жуда бир муд ҳиш урф яшаб келарди: бева қолган ҳинд аёллари эрларининг ортидан ўзларини гулханга ташлаб ҳалок бўлишлари лозим эди. Бу урф «сати маросими» деб аталарди. Акбаршоҳ буйруги билан ана шу ноодамий, ваҳшиёна урф қатъиян ман этиладик, биргина мана шу далил Бобурий ҳукмдорнинг нақадар раҳмдил, адолатли, инсонпарвар бўлганлигидан катта далолатдир. Шунингдек, Акбар ҳарбий асирларни қул қилишни таъқиқлади, халқни эзиб абгор қилувчи айрим солиқларни бекор қилди. Балки шунинг учун ҳам ўрта аср Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаргина «Улуғ Акбар» деган унвонга сазовор бўлгандир.

Биз буюқ ватандошимиз Бобур ва унинг авлодларига берилган бундай юксак баҳолар билан ҳар қанча ифтихор қилсак арзийди.

МАФТУНКОР ШАХС

Хонага киргач, яна улуг Бобурнинг шарафли ва аччиқ қисмати, Ҳиндистон, хусусан, Агра билан боғлиқ умргузаронлиги ҳақида ўйлаб кетдим. Тақдир деган нарсанинг мураккаб ва бешафқатлигини кўрингки, ҳали мурти чиқмаган, ўйин боласи бўлиб юрган шаҳзодани не-не синовларга гирифтор қилмади. Андижондан Самарқандга от суришга мажбур эди. Ўратепаю Тошкент атрофлари-

да сарсон-саргардон кездирди, шоҳлик тожидан кечмак хоҳишини кўнглига солдию яна қайтариб олди. Сўнг Ҳисор орқали Афғонистонга олиб кетди.

Бу ишқ келтирган ранжу аламлар, дарду ситамлар эса Сизга маълум...

Бобур Бонипатдаги тенгсиз жангда Иброҳим Лудийни мағлуб этиб, Деҳлида ўзини шоҳ деб эълон қилдиргач, Аграга йўл олади. Лекин Агранинг ноқулай иқлими Бобур ва унинг лашкарларини анча саросимага солиб қўяди. Ҳиндистоннинг жазирама иссиғига чидай олмаган аскарлар ҳалок бўла бошлайдилар. Бунинг учун Бобурнинг беклари ва йигитлари тезроқ Кобулга қайтиш истагини билдириб шоҳга арз қиладилар. Ҳатто Бобурнинг ишонган ва суянган дўсти, тажрибали жангчи ва моҳир лашкарбоши, шоҳнинг яқин ва оқил маслаҳатчиси Хўжа Калон ҳам шундай қарорга келган эди. Бобур қаттиқ ранжийди. Унинг узоқ юртга от суриб келишдан мақсади ҳинд эли бойликларини талон-тарож қилиб қайтиб кетиш эмас, балки бу бепоён ҳудудда катта бир давлат тузиб, унга ҳукмронлик қилиш, ота юртида рўёбга чиқаролмаган катта орзу-армонларини шу ерда рўёбга чиқаришдан иборат эди. У беклар ва мулозимларни тўплаб кенгаш ўтказди. Катта нутқ сўзлайди, жанчи ва бекларнинг гурурию ориятига таъсир этадиган сўзлар билан уларга муружаат қилади ва сўнгиде: «Мен билан қолишни истамаганларга жавоб, қаёққа кетишса кетаверсин», дейди. Шундан кейин ҳамма Бобурга садоқат изҳор этишиб, у билан қолишга сўз беришади.

Ҳиндистон халқи ҳам аввалига Бобур ва унинг лашкарларидан, бекларидан қўрқиб, ўзларини олиб қочишиб ҳатто ўз уй-жойларини ташлаб кета бошлайдилар. Чунки улар ҳам Бобурни босқинчи бир султон, бу ерни ҳам вайрон қилиб, одамларни қириб, ўз юртига қайтиб кетади, деб ўйлардилар. Лекин Бобурнинг Аграда ва бошқа шаҳарларда катта-катта қурилишларни бошлаб, боғлар барпо қилишга киришганини кўрган халқ ўз қишлоқларига қайтиб, янги шоҳ ва унинг ҳукуматига меҳр қўя бошлайдилар.

Зеро, Жавоҳарлаъл Неру таъкидлаганидай, «Бобур... умрининг кўп қисмини жангу жадалларга ва истанбуллик машҳур меъмор лойиҳаси бўйича тикланаётган пойтахт — Агра қурилишига бағишлади».

Бобур ниҳоятда тadbиркор ва дипломат инсон эди. Бу фазилатлар унга кўп ҳаётий, жиддий муаммоларни ҳал этишда жуда асқолади.

У талончилик билан шугулланган наваркарларини қаттиқ жазолайди. Жумладан, Берадаги урушдан кейин юқоридагидай Бобур обрўйи ва шаънига пугур стказувчи ноҳўя хатти-ҳаракатлар қилганларнинг айримларини қатл эттиради, баъзиларини эса бурунларини кесдириб, сазойи қилдиради.

Ёки, у яхшилик билан бўйсунган афгон бекларининг иззатини жойига қўйиб, уларни турли йўллар билан тақдирлайди. Масалан, Давлатхон Лудийнинг ўғли Диловархонга «Хони хонон» («Хонлар хони») унвонини бериб, унга каттагина ер ажратади. Шу тариқа, Бобур бошқа ганиму дўстларни, ўз бекларини муносиб мансаб ва ер-мулк билан сийлаб, уларнинг ишончини, ҳурматини қозонади.

Бобурнинг ўзи мағлуб этган ҳинд рожаси Медини Раонинг иккита қизини ўғиллари Хумоюн ва Комронга олиб бериши маҳаллий халқда жуда яхши таассурот қолдиради. Айни мана шу воқеа ҳинд ва мусулмон оилалари орасида қуда-қудағайликнинг бошланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчилардан бири шундай хулосага келган: «Бобур инсонга яхшилик қилиш шiori билан яшаган». Бобурнинг ўзи эса бу борада: навбат менга келганда у хоҳ туғишган қариндошимми, ёки хотинимнинг уруғлариданми — ҳаммасига қўлимдан келган яхшиликни қилиб илтифот кўрсатдим, дейди. Дарҳақиқат, Бобур ижодидаги энг яхши ғазаллардан биридаги ушбу сатрлар бежиз битилмаган:

Бори элга яхшилик қилгилки,
мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди
фалондин яхшилик...

БОБУР АВЛОДЛАРИ БОР ЭКАН...

Муси дарёси бўйида жойлашган Ҳайдаробод шаҳри Андра-Прадеш штатига қарайди, жанубий Ҳиндистоннинг sanoat маркази ҳисобланади. Қомусий маълумотларга кўра бу кўҳна шаҳарда ҳозир тўқимачилик, кўн, озик-овқат, дори-дармон, ойна, тамакк, қоғоз, машинасозлик sanoati корхоналари мавжуд. Майда ҳунармандчилик ривожланган, бадий ва уй-рўзғор буюмлари тайёрланади, газлама тўқилади.

Ҳайдаробод Ҳиндистондаги мусулмонлар кўп яшайдиган шаҳарлардан бири. Чор минор, масжидлар ҳам шундан далолат бериб турибди.

Шаҳар кўчалари тор, одамлар (асосан савдо-сотиқ билан шуғуланувчилар) билан гавжум эди. Излаб-излаб, Салор Жанг музейини топиб бордик. Музей посбонлари — махсус хизмат кийимидаги, елкасидаги поғонида иккитадан кумушранг юлдуз ярқираб турган йиғитлар бизни илқ табассум ва майинлик билан кутиб олишди.

Музейга 1963 йили Ҳиндистон бош министри Жавоҳарлаъл Неру томонидан асос солинган экан.

Музей остонасидан ўтиб, фойега киришингиз билан бир-биридан чиройли 5 та улкан қандил эътиборингизни тортади. Менинг назаримда улар бутун музей биносига ўзига хос салобат ва кўрк бахш этган эди. Айниқса, ўртадаги энг катта қандилнинг шакли рангбаранг ва туслари рангин товланувчи оппоқ, зангори, қизғиш шокилалари тебраниб, бири-бирига оқиста урилиб, жонон пиёла овозидек нафис жаранг таратиб турарди. Бино уч қаватли, фойе усти 3-қават шифтигача очик бўлиб, қандиллар ана шу 3-қават шифтидан 1-қаватгача осилиб тушган эди.

Мозийгоҳнинг бўлимлари ниҳоятда кўп бўлиб, улардан бири бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган эди. «Бобурнинг «Бобурнома»ни ёзаётган чоғлари» дея изоҳланган сурат, Акбаршоҳ ҳаётидан лавҳалар, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб, Акбар-II, Баҳодиршоҳ расмларини мусаввирлик санъатининг намуналари дейиш мумкин эди. Миниатюра суратларида эса Ҳиндистон табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан уйғун тарздаги ошиқ-маъшуклар, васлу висол, жанглар, машваратлар, дилкаш суҳбатлар ғоят назокатли акс эттирилган эди.

Кашмир бўлимида ҳам яна бобурийлар — Акбаршоҳ, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Нур Жаҳон, Мумтоз Маҳалларнинг анча катта, кўркам суратларини кўрдик. Бу бежиз эмас, чунки Кашмир Бобурийлар тарихида алоҳида ўрин тутди.

Шарқ қўлёмалари бўлимида бизни калта соқолининг оқи сочиникидан кўпроқ, ўрта бўйли, 55—60 ёшлардаги профессор Раҳматулла Алихон кутиб олди. У салом-алиқдан кейиноқ, навоийшунос, бобуршунос олимларимиздан Ҳамид Сулаймонни элади, Сабҳот Азимжоновани сўради... Шунда мен ўзбек намунавий (классик) адабиётининг атоқли вакилларида бири, забардаст шоир

Ҳофиз Хоразмий қўлёмма-девоининг топилиши тарихини эсладим... Адабиётимизнинг асл жонқуяри, тарғиботчи ва тадқиқотчи, фидойи инсон, профессор Ҳамид Сулаймон бошчилигидаги Алишер Навоий номли Давлат мозийгоҳининг навбатдаги археографик экспедицияси 1975 йили баҳорда Ҳиндистонга сафар қилган ва роппа-роса икки ой давомида (26 мартдан 26 майгача) кўҳна ва бепоёң ҳинд диёрида Бобур ва бошқа туркигўй шоирларимиз қўлёммаларини излаш юзасидан кенг миқёсда илмий-қидирув ишлари олиб борилган эди. Ўшанда Ҳамид Сулаймон шогирди Саидбек Ҳасан ва бошқа олимлар билан Ҳиндистоннинг йирик шаҳарларидаги дорилфунун, кутубхона, мозийгоҳ ва давлат архивларида бўлишган ва ҳозир биз қадам ранжида қилиб турган мозийгоҳнинг айнан мана шу шарқ қўлёммалари бўлими хазинасида 18 май, якшанба кунини мутлақо кутилмаганда «қўлёммалар оламида жуда кам топиладиган ... ноёб жавоҳир»ни қўлга киритишган эди. Бу — намунавий адабиётимиз тарихида Навоийга қадар мукаммал девон тартиб этган, XIV—XV асрларда яшаган хоразмлик шоир Абдураҳим Ҳофизнинг ҳажман ниҳоятда катта ва соф туркий тилда битилган девони эди.

Ҳамид Сулаймоннинг гувоҳлик беришича, тарихимизда Ҳофиз номи ё тахаллуси билан 156 киши ўтган. Ҳофиз Хоразмий форсий Ҳофиз Шерозий билан деярли замондош, ижодда ҳам у билан беллаша оладиган, ўз таъбири билан айтганда, туркий Ҳофиз шерьиятини кўрсатмоққа аҳд қилган шоиримиздир. Дарҳақиқат, бугун ана шу «ноёб жавоҳир» асосида нашр қилинган икки жилддан иборат гўзал девон китоб жовонларимизнинг тўрини безаб турибди.

Салом-алиқдан, танишувдан сўнг Раҳмат Алихон нодир қўлёммалар сақланадиган махсус хонага кириб, катта бир китобни худди «Қуръон» каби муқаддас нарсага ушлагандек, икки қўллаб кўтариб чиқди.

— Бобур девонининг туркийга кўчирилган иккита қўлёмма нусхаси бор холос, бири Британия музейида, иккинчи бизнинг музейимизда сақланадиган мана шу нусха, — деди у фахрлангандек. Низомиддин Мағрибий деган одам 1902 йили Лондондан, Беверез хоним кутубхонасидан олиб келган. Раҳмат Алихон бизга «Бобурнома» қўлёммасини ҳам кўрсатди. Шунингдек, профессор бизнинг саволларимизга қисқа ва лўнда жавоб бериб, Салор Жангнинг тарихда ўтган катта саркардалиги, «Ҳайдаробод» Ҳазрат Али давридаги одамлардан бирининг исми экан-

лиги, бир вақтлар Ҳайдаробод университетида Туркистон тарихининг озми-кўпми ўқитилгани, мутахассис-профессор Низомиддин Мағрибий вафотидан кейин бу соҳанинг ҳам барҳам топганлиги, ҳозир фақат араб, форс тиллари ўқитилиши ва бошқа мавзу ва масалаларга анча аниқлик киритди. Сўхбатлашмоқ учун олимларни тўплаб беролмайсизми, деган ўтинчимизга у: уларни йиғиш қийин, яхшиси, уйлари-га борганларингиз маъқул деб, бир-икки-тасининг манзилини айтиб берди. Лекин бўлим мудирини бир илтимосимизни бажонидил бажо айлади — бизни Мозийгоҳ директори хонасига бошлаб кириб, у билан таништирди. Директор — Дипи Рехлот ёш, қотмагина, хушмуомала йигит бўлиб, сочи, мўйлови қоп-қора, силлиқ, ўзи буғдой ранг, олифтагина кийинган эди. Биз ундан бу Мозийгоҳ ҳақида кенгроқ гапириб беришни сўраган эдик, у ўзининг бу ерга яқинда раҳбар бўлиб ўтганлигини айтиб, агар, биз хоҳласак, у узоқ йиллар мудирлик қилган Голконда қалъасини мамнуният билан кўрсатишга ҳозирлигини изҳор этди.

Мулоқот сўнгиди директор билан совгалар алмашилди. Бобур Мирзога бўлган юксак эътиқоди, унинг нодир қўлёмаларини кўз қорачигидек эҳтиётлаб келаётгани учун профессор Раҳмат Алихонга экспедиция аъзоларининг, андижонликларнинг, бутун ўзбек халқининг миннатдорчилиги рамзи сифатида тўн, дўппи кийдирдик.

Бўлимга кўрк бўлиб турган Темурийлар ва бобурийлар суратлари ҳинд рассомлари томонидан ниҳоятда гўзал қилиб, меҳр-муҳаббат билан ишланган эди. Биз илтимос қилиб, уларни фотога олдик. Қўлёмалардан ксеронусха кўчириш учун юқори идоралардан руҳсат бўлиши лозим экан, музей директори ва Раҳмат Алихон йўл-йўриқларини тушунтиришиб, бу борада бизга ёрдам беришга тайёрлигини айтишди.

Музейдан қайтиб, меҳмонхонамизга келганимизда соат олти яримлар эди. Остонадан қаторлашиб кириб бораётганимизда фойедаги телефон жиринглаб қолди. Эшик оғаси — махсус кийимдаги ҳинд йигити гўшакни кўтариб, «Сизларни сўраяпти» деб қолди бизга қараб. Ҳаммамиз тўхтаб қолдик ва ҳайрон бўлдик. Ҳиндистоннинг олис бир шаҳрида бизни ким йўқлаши мумкин? Деҳлидан консулимиз Аҳмаджон Луқмонов кўнги-роқ қиялптимикин, у қаердан билдийкин бу

меҳмонхонадалигимизни?.. Ё, Салор Жанг музейидагилармикин?..

Аҳмаджон Қосимов ҳам ҳайрон бўлиб, дастани қўлга олди. Биз ҳаммамиз қизиқсиниб, таржимонимизга тикилиб туриб қолдик.

Аҳмаджон номаълум йўқловчилар билан ҳинд тилида гаплашаркан, юз-кўзларига ҳайрат ва қувонч балқиб: «Зокиржон ака, «биз Бобур авлодларимиз, сизлар билан кўришмоқчимиз», деяпти, нима жавоб қилай», деди.

Ҳаммамиз Аҳмаджонни ўраб олдик.

— Келишсин, айтинг, ё манзилини айтишсин, борамиз,— деди раҳбаримиз шоша-пиша.

Хуллас, янги бобурийлар бир ярим соатдан кейин— кеч саккизларда келишадиган бўлди. Биз бебаҳо бойлик топиб олгандай ўзимизда йўқ эдик. Ҳа, агар улар ҳақиқий бобурийлар бўлишса, биз учун чиндан ҳам баҳоси йўқ, беназир бойлик эмасми? Ахир, сафардан кўзда тутилган асосий мақсадларимиздан бири ҳам Бобур авлодларини излаш эди-ку. Шу пайтгача бу буюк сулоланинг ҳозирда барҳаёт вакиллари ҳақида тайинли бир гап, маълумот йўқ эди-да.

Биз меҳмонхона фойесига, кутиш хонасига пастак стол ва курсилардан жой ҳозирлаб, Бобур авлодларининг ранги, қиёфасини ўзимизча тасаввур қилиб, уларнинг ташрифини сабрсизлик билан кута бошладик.

Фойе деворидаги рақс тушайтган гўзал ҳинд қизларининг катта сурати шу қадар моҳирона ишланган эдики, ўзингизни озгина чалғитсангиз раққосалар чиндан ҳам ёнингизда хиром айлаётгандай ва сизни ҳам ўз давраларига чорлаётгандай туюлар, кўзингизни юмсангиз, қулоғингизга қизларнинг тақинчоқлари — балдоқларию оёғидаги шингил-шингил кумуш занжирларининг шўх жаранги эшитилаётгандай бўларди.

Келишилган вақтдан сал кечроқ ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Бири қотма ва новчароқ, иккинчиси бақалоқроқ ва сал оқсар эди. Улар бизни дарров танишди, лекин шунчаки омонат қўл бериб кўришишди, холос. Келувчилар ака-ука бўлиб, новчароғи акаси — Зиёвуддин ва укаси Масихуддин Тусийлар экан.

Давра қуриб, сўхбатга киришдик. Мулоқот савол-жавоб тарзида бошланди. Ака-укалар бобокалонлари — бобурийларнинг асл она юрти Ўзбекистон ва хусусан Бобур тугилиб ўсган Андижон тўғрисида, мамлакатимизнинг мустақилликка эришиш тарихи ва жараёнлари тўғрисида кўп нарсаларни билгилари келар, лекин кўпроқ биз савол бериб, улар-

нинг ўзлари, бобурийларга алоқасию, шажараси хусусида сўзлаб беришга ундардик.

Зиёвуддин Тусий анчагина сўзамол киши эди. Унинг эҳтирос билан ҳикоя қилишича (бу гапларнинг кўп қисми манбаларда бор), Бобурий подшоҳларнинг сўнгиси Баҳодиршоҳ — II — Зафар халқни инглизларга қарши курашга даъват этади, лекин кўпчилик бу ҳаракатларга қўшилмайди ва шунинг учун ҳам инглизлар голиб келиб, Деҳлини эгаллашган, 1857 йили 20 сентябр куни Баҳодиршоҳни қамоққа олишди. Калькуттада тергов қилишади ва Рангунга (Бирма) умрбод сургун қилиб юборишади. Исёнчи-курашчиларга бошчилик қилган Шоҳнинг саройини тумтарақай қилиб, унинг авлод-аждодларини (яъни бобурийларни) батамом қириб ташлашга киришадилар. Баҳодиршоҳнинг тириклигидан ваҳимага тушишиб, бобурийларнинг сўнги ҳукмдорини Рангунда 1862 йили 7 ноябр, жума куни намози аср пайтида 72 ёшида қатл этишди. Баҳодиршоҳ билан унинг Зийнат Маҳал исмли хотини ва ундан туғилган Жавон Бахт деган ўғли ҳам Бирмага бирга кетишган, бироқ, уларнинг тақдири номаълум. Роҳат Маҳал деган хотини ва ундан туғилган Мирзо Абдулло, Мирзо Абубакр исмли ўғиллари Деҳлида қолишган ва инглизлар томонидан қатл этилган. Шоҳнинг тўнғич хотини Ишрат Маҳалдан туғилган катта ўғли Мирзо Қуёшни (у кейинчалик Қурейш бўлиб ўзгариб кетган) қариндошлари яшириб қолишган. Тусийлар ана шу Мирзо Қуёшга бориб тақалишар экан. Яъни, Мирзо Қуёшдан Мирзо Абдулло, ундан Мирзо Фафур, Мирзо Фафурдан эса Мирзо Юсуф деган ўғил, Ҳусни Жаҳоноро бегим ва Лайло Уммахони исмли қизлар дунёга келишган. Мирзо Юсуф 18 ёшида вафот этиб кетган, Зиёвуддин Тусий Лайло Уммахонининг тўнғич фарзанди экан. Оилада булардан ташқари яна иккита ўғил бўлиб, Орифуддин 1986 йили Машҳадда автомобил ҳалокатига учраб вафот этган, Шажавуддин эса савдо-тижорат ишлари билан Арабистонда экан.

Инглизлар ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ (1857—58) ҳинд халқи уларга қарши кураш бошлаган, лекин орадан қарийб 90 йил ўтгач, қарамликдан чиқилиб, озодликка эришилди,— дея ҳикоясини давом эттирди Зиёвуддин Тусий. Бу ғалабада бизнинг ҳам ҳиссамиз бор деб биламиз ва бу билан фахрланамиз. Инглизлар Баҳодиршоҳга жуда катта лавозим ва маош ваъда қилишган, ле-

кин у халқнинг инон-ихтиёрини, эркини мустахлакчилар қўлига, ихтиёрига топширишдан қатъиян бош тортган. Шундан кейин инглизлар мўғулларнинг¹ қатл қилиш ҳақида буйруқ беришган. Ҳатто Херсан деган генералнинг бир мўғул қонини ичганлиги ҳақида маълумотлар бор. Баҳодиршоҳнинг саройию, ҳамма бойликлари таланган...

Биз ана шу Озодлик кунлари, яъни 1947 йилгача Бобурийлар, Баҳодиршоҳ авлодидан эканлигимизни яшириб келдик, акс ҳолда бизни ҳам омон қўйишмасди. 1962 йили Баҳодиршоҳ II вафотининг 100 йиллигига бағишланган маросимлардагина мен ҳам ўзимиздан хабар бердим. Шундан кейин, Усмонийлар университетиде ўқиб юрганамиз (1962—64 йиллар) ҳукумат менга молиявий ёрдам кўрсатиб турди. Биз ҳаммасидан ҳам Бобур бобомизнинг Ҳиндистонда обрў-эътиборга, маҳаллий халқларнинг меҳру-муҳаббатига сазовор улуг инсон, адолатли ҳукмдор бўлганлигидан суюнамиз, гурурланамиз. Бобур бундай юксак эҳтиромга ўзининг ажойиб фазилатлари билан эришган. У ҳинд халқининг урф-одатларини ҳурмат қилган, уларга риоя этган. Масалан, бу юртда сигирнинг муқаддас саналишини ҳисобга олиб, ўз одамларига мол сўйиш, гўштини ейишни таъқиқлаган. Афғонистондан хотини Моҳим бегим келаётганида 4 қақирим ерга мулозимлари билан пиёда бориб иззат-икром билан кутиб олган, шу воқеадан кейин бобомизга нисбатан маҳаллий халқнинг ҳурмати яна ҳам ошиб кетган. Бобур ўғли Ҳумоюнга ҳам: агар сен бирон юртга ҳукмдор бўламан десанг, асосинг пухта бўлсин, ўша юрт халқининг урф-одатларини, анъаналарини қадрла, деб васият қилган. Биз ана шу анъаналарни давом эттириб, Бобурийлар ва ҳинд халқи ўртасидаги дўстликни сақлашга интилдик, ҳаракат қилдик. Лекин иқтисодий аҳволимиз мақтанадиган даражада, яъни шоҳлар сулоласига хос эмас. Яширишнинг ҳожати йўқ, ҳозир ҳам ижарада турамиз, ўз уйимиз йўқ, аммо, ўз ватанимизда яшаётганимиздан, бобурийлар авлодига мансуб бўлганимиздан беҳад бахтиёримиз...

ХОТИМА ЁКИ САФАРДАН СЎНГИ ФАСЛ

Умуман, 1993 йил — андижонликлар учун, шу жумладан, биз учун ҳам Бобур йили эди. Заҳириддин Бобур таваллудининг 510

¹ Бобурийларни демоқчи.

йиллигини жуда кенг нишонлаш, Андижон шаҳрига қўйиш учун Бобурнинг иккита ҳайкалини ишлатиш, Боғишамолга «Бобур миллий боғи» деган ном берилиб, у ерда амалга оширилаётган жуда катта қурилиш ва ўзгаришлар, бошқа йирик-йирик тадбирлар Зокиржон Машрабовни кутмоқда эди.

Бобур миллий боғининг шундоқ сийнасида қад ростлаётган Бобур абадий оромгоҳи, яъни рамзий қабр-мақбараси битай деб қолган эди. Бу жой қақраган адирлик ер бўлиб, ўтган йили шахсан вилоят обкомининг биринчи котиби, маҳалла оқсоқоллари, уламолар, Андижон адабий жамоатчилиги вакиллари иштирокида Кобулдаги Бобур қабр-мақбарасидан олиб келинган тупроқ «дафн» этилган ва «қабр» устига Кобулдаги мақбаранинг айнан нусхасини қуриш мўлжалланган эди.

Ҳиндистон сафаридан қайтганимиздан икки ҳафтача кейин (Зокиржон ака ташкилотчилигида) яна рамзий қабр ёнига вилоят ва Андижон шаҳар раҳбариятидан, уламолар, адабиётчилар таклиф этилди. Қўй сўйилди, ош берилди ва рамзий қабрга, Кобулдан келтирилган тупроқ ёнига, Бобур илк бор дафн этилган Аградаги мақбара деворлари остидан мен ҳовучлаб олган тупроқ ҳам «қўйилди».

Шундай қилиб, Бобур ўз юртига рамзан бутунлай олиб келинди. Балки бундан буюк бобомизнинг руҳи ҳам чексиз шод бўлаётган дир...

Ҳеч шубҳа йўқки, Бобур бутун умри давомида Андижонга талпиниб яшаган. Лекин уша пайтдаги тарихий вазият, Андижондаги Бобур аждодлари, уруг-аймоқлари, ака-укалар ўртасидаги парокандалик, сарой аъёнларининг ғанимлиги, хиёнат ва бошқа сабаблар бунга йўл қўймаган. Шунинг учун Бобур ўзи Андижонга яқинроқ ватан ҳидини шамол келтириб турадиган жойга — Кобулдаги баланд, хушхаво тоғлар бағрида ўзи бунёд эттирган боққа дафн этишларини васият қилган...

Тақдирнинг ғалатилигини қаранг-а: тирклигида не-не саргардонликларни бошидан кечирган буюк шоир ва шаҳаншоҳнинг жасади, хоки-тупроғи ҳам қанчалар сарсон бўлди-я: Оромбоғдан Жамна бўйидаги мақбарага, у ердан бир неча минг қақиримли Кобулга... Мана, эндигина у ўзининг асил жойидан абадий макон топди. Иншоолло, энди унинг руҳини ҳеч ким безовта қилмаган...

Андижонда Бобур таваллудининг 510 йиллигига ҳозирлик қизиб кетди. Вилоят ва шаҳар раҳбарияти, корхоналар, ташкилотлар,

муассасалар адабий жамоатчилик, Андижон аҳлининг бутун фикри-зикри яқинлашаётган тантаналарда бўлиб қолди.

Тантаналар 17 декабр, жума куни бошланди. Тошкентдан республикамизнинг таниқли шоир ва ёзувчилари, санъаткорлари, фан ва маданият арбоблари, пойтахтимиз жамоатчилигининг вакиллари буюк бобомизнинг 510 йиллик тўйида қатнашиш учун вилоятимизга ташриф буюрдилар.

Асосий тантаналар эртасига — 18 декабр куни давом этди.

Андижоннинг маркази — Бобур майдо-нида Бобурнинг отлиг ҳайкали (муаллифлар ҳайкалтарош Равшанбек Миртожиев ва меймор Собиржон Одилов) очилиш маросими бўлди. Сўнг меҳмонлар ва Андижон аҳли Бобур миллий боғи (собик Боғишамол)га йўл олдилар. Дарвоқе, тантаналарда республикамизнинг барча вилоятларидан келган меҳмонлар ҳам иштирок этишди.

Шу куни Андижон, айниқса Боғишамол даҳаси кулранг туман ичида гўё ҳарир парда ёпиниб, оҳиста сузаётганга ўхшаб кўринарди. Вилоят газеталари бу туманни гайритабиий хислатли одамларининг сўзларига асосланиб, Бобур, унинг аждодлари, буюк бобокалонларимиз руҳларига ментзатдилар.

Бироқ, ҳаво совуқ бўлишига қарамай, боғ атрофи, йўллар халқ билан тўла эди. Боғишамол умрида бунча кўп одамни кўрмаган, вилоятимизда ўтган бирон тантанада бунча кўп халойиқ йиғилмаган бўлса керак. Қаранг-а, Бобур миллий боғининг Арк дарвозаси, буюк шоирнинг бутун қадди-баста, шоирона кайфияти ифодаланган ҳайкали (Ҳайкалтарош Қодир Салоҳиддинов), «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳларининг очилиши, Бобур рамзий қабри ёнида Қуръон тиловатлари...

Бобурийларнинг яқинда топилган ҳозирги авлоди вакиллари — Тусийлар ҳар бир воқеага, ҳар бир андижонликка, шаҳримизнинг ҳар бир дарахти, гулига гўё суқланишиб, ҳавас билан тикилишар, бобокалонлари яшаган юрт ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишарди.

Дарҳақиқат, Андижоннинг бугунги қувончи чексиз, ҳусни-тароватини таърифлашга тил ожиз, сўз кам эди.

Чунки, Бобур ҳайкалини кўриш, бир умр мусофирлик доғини тортиб, бегона юртларда қолиб кетган буюк юртдошининг Андижонга қайтиши — андижонликларнинг (аждодларию ҳозиргиларининг) орзуи, армони эди. Мана шу орзу, мана шу тарихий армон ушалди.

1993—1996 йил, 21 июл, шанба.

Мирзо Ғолиб таваллудининг 200 йиллигига

Мирзо ҒОЛИБ

Ғазаллар

Десам, Ғолиб, ерим — пок хоки Турон,
Асил зотим билан бағрим фараҳманд.

Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод,
Буюклар қавми бирла асли пайванд.

Уруғ бўлмиш менга ойбеклар аслан,
Камолан ойга нисбат, балки ўнчанд.

Отам касбин десам деҳқончиликдир,
Бобом бўлмиш заминдори Самарқанд.

Ўзим ҳақ файзига шогирд эрурман,
Эрурман фозил инсонларга фарзанд.

Ёнишда ҳамнафасман барқ ила мен,
Саҳоватда булутлар бирла монанд.

Ғаму андуҳки бор, шодман алардин,
Ғараҳ бахт йўқки, анга доғи хурсанд.

Ғама хешларни ўтмиш, йиғлагаймен,
Тирикликдан куларман бўйла хушханд.

* * *

Қоши ёси қатлима тадбирдир,
Не эжаб, уй тоқида шамширдир.

Севгида беморлигимни сўрмагил,
Ул Исо кўзгусида тасвирдир.

Мен жунун даштида саргардон эсам,
Ғам дилимнинг пойида занжирдир.

Бу кўнгил вайронадир, фаввора — кўз,
Сел синиқ бу уйга не таъмирдир.

Ваҳ, қаламнинг ёқасин йиртди Асад,
Чок дил иншоси бу таҳрирдир.

* * *

Муҳаббат тухмин экдим жонима, андуҳ самар бўлди,
Умидим шулки, қосид, ёрга ҳолимдан хабар бўлди.

Ёғиб чархи фалакдан бу жафокаш бошима тошлар,
Уришда тошга тошу мисли гулдаста шарар бўлди.

Кўнгил дарди кўринса кўзгуда юз ранг билан, денглар
Хазону соғару дил қонию захми жигар бўлди.

Ниғоҳим бўлди овора сени излаб ва лек охир
Қоронғу бўлди олам кўзга, дил соҳиб назар бўлди.

Жунун аҳлини зоҳид айб этар бўлса ажаб йўқдир,
Жунун занжири зуҳднинг эшигига банди дар бўлди.

Асад, гар гунча гулнинг шавқатига боргоҳ бўлса,
Дилинг Бедил йўлига гул сочиб, сатринг гуҳар бўлди.

* * *

Париваш чеҳрасига берса оро,
Қилар ҳайрат билан кўзгу тамошо.

Кетар жоним олиб карвонда ёрим,
Губорин кўзларимга айладим жо.

Мени уйқуга элтди дарди ҳижрон,
Хаёли кипригимда бўлди пайдо.

Кулар гул йиғлаганда булбули зор,
Мен у гул хандасидан хору расво.

Бироқ ўқин пари кўксимга отди,
Ажаб, ғам тоғи узра унди раъно.

Фано даштин тутар маскан муродим,
Анга парво йўқу менга тасалло.

Асад, ожизлигингни англадингми,
Нечун билдинг ўзингни бунча доно?

* * *

Эгам, исмингни айтмоқ журъатин бергил забонимга,
Кўнгил-хомуш садаф, дур жилвасин бергил баёнимга.

Тараҳҳум айла мендек бедилу маҳзунга, лутф этгил,
Чароғи субҳ бер шомимга, гул фаслин хазонимга.

Қилиб наззора жонимни олурса, эй пари пайкар,
Кўюрсан дасту пойингга ҳино олуда қонимга.

Кўриб кўзгуда руҳинг аксини у чашми машшота
Бўлибдир хунфишон, берсин тўзим бу хаста жонимга.

Қиларкан тунда булбул нола, тонг уйқудан уйғонгай,
Умидим тонги уйғонмас нечун бетин фиғонимга.

Камина тақрибу сидқин синаб кўрмоққа раҳм айлаб,
Ўбординг минг туман ранжу машаққат имтиҳонимга.

Жамолиндан сабоқ равшан, гулистон бўйла зевардир,
Асадга тор қафас қурдинг, назар сол бу маконимга

Эркин ВОҲИДОВ таржимаси

Амир ФАЙЗУЛЛА

Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод

Хинд дарёси ва Ганг дарёси. Аму-дарё ва Сирдарё. Ҳиндистон яриморолари ва Мовароуннахр. Ер юзи қуруқлик қисмининг деярли ярмини ташкил этадиган мана шу ҳудудларни ҳаёлан тасаввур этсангиз, кўз олдингизда гўё бир китобнинг икки саҳифаси намоён бўлади. Бу икки «саҳифа» на фақат жуғрофий жиҳатдан, балки тарихий жиҳатдан ҳам бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Яратилиш даври бундан беш (ҳатто ўн) минг йил муқаддам деб тахмин қилинадиган илоҳий китоблар Ведаларнинг ҳам илдизи Марказий Осиёга бориб тақалишини Ҳиндистоннинг жаҳонга машҳур тарихчи-олимлари очиқ-ойдин эътироф этадилар. Демак, буюк бобокалонларимиз ал-Беруний, Заҳириддин Бобур, Хисрав Деҳлавий каби бизга яхши маълум жаҳоншумул алломалар ана шу тарихий силсиланинг қудратли ҳалқаларидир. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод этган яна бир буюк сиймо — Ҳиндистонда форс ва урду шеърятини энг юксак даражага кўтарган ватандошимиз шоир Мирзо Асадуллоҳон Ғолиб, ҳам шубҳасиз,

ана шу қудратли ҳалқалардан бири ҳисобланади.

Мирзо Ғолибнинг бобоси Мирзо Кўқонбек отаси Турсунхон билан аразлашиб, Самарқанддан чиқиб кетади ва Панжобнинг маъмурий маркази Лохурга келиб ўрнашади. Бироқ Панжобни афгонлар босиб олгач, у қарийб 20 йил ғойиб бўлади ва охири шаҳаншоҳ Шох Оламнинг лашкарбошилари сафида пайдо бўлади. Сипоҳсолор Мирза Нажаф ҳарбий юришларда кўрсатган қаҳрамонликлари учун уни юксак тақдирлайди. Мирзо Кўқонбекнинг Абдуллобек ва Насруллобек деган икки ўғли ва уч қизи бор эди. Ҳар иккала ўғил ҳам ота изидан бориб, ҳарбий саркардалар бўлиб етишади.

Абдуллабекнинг хотини Иззатнисо ҳам таги самарқандлик зодагон Хожа Гулом Хусайннинг қизи эди. Абдуллабек ва Иззатнисодан уч фарзанд дунёга келди: Мирзо Асадуллоҳон, Мирзо Юсуфхон ва қизлари Чҳотий (қичкина) бегим. Алвар рожаси Бахтовар Синҳ эътиборини қозониш ниятида унинг тарафида туриб

жанг қилаётган Абдуллабек ҳалок бўлади. Етим қолган болалар ва бева Иззатуннисога қайниси Насруллобек бошқош бўлади. Бироқ орадан тўрт йил ўтиб Насруллобек ҳам ҳалок бўлади. Шундан кейин Мирзо Асадуллохон бошчилигидаги уч етим учун бир умрлик синов онлари бошланади. Мирзо Асадуллохонда алоҳида салоҳиятни сезган амакиси Насруллобек уни ўқитишга астойдил киришган эди, афсуски жиянининг шеърият бобидаги ютуқларини кўриш унга насиб бўлмади. Оила ризқи рўзи отасининг ҳарбий меросидан келадиган маблғга қараб қолган эди. Бироқ Насруллобекдан кейин бу мерос (Ғолиб уни «пенсия» — нафақа деб атайди) аллакимлар ўртасида хомталаш бўлиб кетади. Қонуний ҳақини ундириш ва шу билан учала етимнинг бир умрлик тақдирини тиклаш ниятида Ғолиб 19 яшарлигида Дехлига кўчиб ўтади. «Пенсия»ни тиклаш учун у умрининг деярли охиригача курашади ва шу вақтгача ундирилажак «пенсия» устидан оладиган қарзлар ҳисобига кун кечиради. Мирза Ғолиб муттасил қарз балоси таъқибда яшайди. Ўлимидан атиги бир неча йил олдин ота мерос нафақани ундиришга эришган Ғолибнинг, ниҳоят, кексаликда «елкасига офтоб тегади» — у Бобурийларнинг сўнги шоҳи Баҳодиршоҳ Зафар сарофига таклиф этилиб, йилига 600 рупия нафақа тайинланади ва Темурийлар хонадони тарихини ёзиш топширилади. «Меҳри нимрўз» тарихий рисола шу тариқа майдонга келди. Афсуски, бу омад ғоят кеч кулиб боққанди. Аввало шоир ўз умрини деярли яшаб бўлган эди. Қолаверса, қарз балоси туфайли у ҳаётлик даврида эл таъна-маломатларидан, сиёсий тазйиқлардан, ҳатто қамоқ жазосидан азият чекишига тўғри келди. Ҳаммадан ёмони — рафиқаси Умровбегимдан кўрган етти ўғлидан биронтаси 2 ёшга етмай нобуд бўлди ва шоир дунёдан фарзандсиз ўтди. (1869 йил 15 февраль)

Мирзо Асадуллохон Ғолиб чин маънодаги зуллисонайн эди. Унинг замондоши шоир Найяр шундай деган эди: «Ҳиндистонда форс шеърияти Лочин уруғидан бўлган туркдан бошланиб, Ойбек уруғидан бўлган турк билан ниҳоясига етган». Гап шундаки, Амир Хисрав Дехлавийнинг келиб чиқиши Ўрта Осиёдаги Лочин уру-

ғидан эди. У 1253—1325 йилларда Дехлида яшаган ва шунинг учун ўзига Дехлавий лақабини олган эди. Ўзининг асли насли Турон юртидан эканлиги ҳақида Мирзо Ғолиб шеърий ва насрий асарларида қайта-қайта ўқтиради ва бу билан келажак авлод олдида пайдо бўлиши мумкин бўлган насаб муаммосига ўзи олдиндан чек қўйган эди, десак янглишмаймиз:

Десам, Ғолиб, ерим — пок хоки Турон
Асил зотим билан бағрим фараҳманд.
Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод,
Буюклар қавми бирла асли пайванд.

Отам касбин десам деҳқончиликдир,
Бобом бўлмиш заминдори Самарқанд...

Мирзо Ғолибнинг урду шеърияти олдидаги хизматини тасаввур этиш учун биз ўзбек адабий тилининг асосчиси ҳазрат Алишер Навоий ижодини эсласак, кифоя. 1947 йили Ҳиндистон иккига: Ҳиндистон ва Покистонга бўлинди. 1967 йил эса Покистон ҳам иккига: Покистон ва Бангладешга бўлинди. Ҳа, мамлакатлар бўлинаверди, аммо бу мамлакатлар аҳолиси учун умумий бўлган урду тили эса нафақат бўлиш нималигини билмади, аксинча, илгари у фақат ҳинд мусулмонларигагина хизмат қилган бўлса, эндиликда Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш ва улардан ташқарида ҳам илму маърифат ва маънавий тараққиёт йўлида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу, албатта, илгари ҳарбийлар («ўрда» — «урду» деб талаффуз этилгани учун) тили дея камситилиб келган бу тилда мангу ўлмас асарлар яратган юртдошимиз Мирзо Асадуллохон Новша Ғолибнинг хизмати ҳар қандай мақтовга сазовордир. Шу йилнинг 27 декабрида Мирзо Ғолиб туғилган кунининг 200 йиллиги жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг нишонланади. Умид қиламизки, буюк юртдошимиз озодликнинг ёқимли шабадалари эсаётган ота юрти — Ўзбекистонга, албатта, қайтиб келажак. 1964 йили шоирнинг «Шайдо» (Раҳмонберди Муҳаммаджонов таржимаси) ва 1974 йили «Шеърлар» (жаммо таржимаси) китобининг чоп этилиши, 1995 йили эса 18 серияли «Мирзо Ғолиб» телефильмининг (Ҳиндистон. Амир Файзулла таржимаси) намойиш қилиниши унинг ота юртига қилган илк одимлари бўлса, не ажаб.

Маннон Уйғур таваллудининг 100 йиллигига

Абдулманнон ал-Мажидий УЙҒУР

Туркистон табиби

Туркистон табибномаларининг ҳолин кўрсатувчи бир пардали кулги

Саҳна Туркистон табибларининг муолажахона (гўшахона)ларини тасвир этар. Саҳна-нинг юкорисиди пўстак солиниб бир ёстуқ, бир болиш қўйулуб, ёстуқ томонга яқин ерда бир хонтахта қўйулуб, устида бир неча эски тиб китоблари, бир ойнак ҳам катта кир салла, хонтахта ёнида эски бир-икки рўмол ичида дорулар. Эшимқул эса, унинг тубан томонидан (ҳовонча)да янчиб турган ҳолда парда очилур.

Э ш и м қ у л (*нешонасин артиб*). Уҳ, жуда чарчадим-де, қонни-моннимда ҳеч нима қолмади. Бу қурумсоқ ҳақим бўса одамнинг ўлишига қарамасдан эртадан-кечгача ишлатади, ҳеч аямайди (*сукут*), ҳай, кишилар ишлатгани майли-ку, овқатни мазаси йўқ, овқатни, ўлдим-ўлдим деганда қулогига ўлчаб нон беради, демайдики, бу ҳам бир мусулмон одамнинг фарзанди, бечорани эртадан-кечгача ишлатсам, тузуккина овқат бермагим керак, демайди. (*Уй тарафига.*) Ҳай, ўлгина, эшон-ҳақим! (*Сукут.*) Ҳой, кишилар бир парча нон билан эртадан-кечгача (*ҳовонча янчур*) чўянни чўянга урушга мандек (*кўкрагини керур*) Рустам ўгли Рустамдек бўмаса, бошқа расмана одамларнинг қўлини томири чўзуллуб худди (*билақларин кўкрагига ёпиштуруб қўлининг учин тубанга қаратиб, бошин ичга олиб*) юмронқозуқдек мушшайиб қолур. Энди бу хизматларни қўяверинг-а, келайлук Эшон ҳақимга. Эшон ҳақимнинг таърифларини қилиб берайми? Ўзи жуда эзма, балони ҳам билмайди, олдиға бир касал келса, миййасини қоқуб қўлиға беради. Кеча бир шўринг қурғурнинг тиши ниҳоятда оғриб, бунни била нафас олиб келувди. Олдиға яқин ўтқузуб сўрадики, қатинг оғрийди? (*Уй тарафига.*) Ҳай ўлгин-а, идроксиз бечора оғзини шамол кирмасун деб рўмол ила ўраб ўтирибдир-ку, яна сўрайдикки қатинг оғрийди? У бечора гўлдурлаб рўмол ила оралаш шишим оғрийди дегандек, жавоб берди, ҳақим бўлса, а! Шишим оғрийди? Ман ҳалигача шиш деган жойни эшитганим йўқ, деб хумрайўбворди. Бечора Эшонҳақим мани боқмасмукинлар деб хафа бўллуб ерга қаради. Ман дедимки, тақсир (*уй тарафига*), ҳай садқаи тақсир кет, қурумсоқ бу киши тишим оғривотди девотдилар десам, ҳамон ҳаромзада ман сандан сўравогганим йўқ, «тиши оғригонини қаёқдан билдинг?» деб момақалдирокдек бақириб юборди. Ман ўрганганим учун ўзимни тўхтатиб қолдим, аммо касал бечора гурс этиб (*йиқилур*) йиқилиб тушди. Ман яна дедимки: «Тақсир, бу кишининг тиши оғримаса рўмол ила оғзини ўрамасди!» Ундан кейин жаноби эшонҳақим бир оз пасайуб «Тишинг оғрийдими?» — деб сўради. Касал бошини лиқиллатди. Ундан кейин томирини ушлаб: «Кеча от минганмидинг?» — деб, касал: «Ҳа, тақсир!» — деб жавоб берди. «Э, жуда

ёмон қилгон экансан-ку? Кўп лукуллатиб юрган кишининг албатта тиши оғрийди. Эрта кел, дору тайёрлаб қўяман», деди. Касал бечора аламнинг зўридан: «Тақсир, 1 жон тайёр дорунгиз йўқми? Боланғизни тўйини кўринг!» — дейиши ҳамон: «Қандоқ аҳмоқ одамсан, кет, йўқол! Ман ўрисмидим йуз киши келса ҳам эски доруни суркаб халқнинг пўлини бекорга олатурғон одам эмасман, китоб кўриб ҳар кишига, ҳар дардга қараб дору тайёрлайман», — деб хўмрайуб уйга қараб кириб кетибвотурди, бечора касал йугуриб туруб таъзим қилиб этагини қўзига суруб: «Товба қилдим, кечуринг!» — деб зоре ва таваллолар қилди. Сўнгра «Яхши, эртага кел», — деди. Касал, — тақсиржон, худоё бола-чақанғизни орзу ва ҳавасини кўринг, худо хоҳласа, кўп хизмат қиламан, — деб чиқиб кетди. Ҳой, кишилар, мана Афлотунлиқ, мана Арастулиқ. Ҳаммаси бизнинг мулло Ниёзали Эшон ҳаким қорабой қўшқўрғонида мунини таъриф қилгон билан ҳеч адо бўлмайди. Менинг бу ерга келмаганимга саккиз йил бўлди, саккиз йилдан бери саккиз кишини ҳам тузатгани йўқ. Юз кишидан ярим кишини ҳам тузатолмайди. Хайр, ўтган иш ўтди, эссиз умримки, бекорга ўтди. Уйқудан туратурғон вақте бўлди. Ўзи ҳам чиқиб қолса керак (*шу ҳолда ташқаридан ҳакимнинг оёғининг товуши эшитилур, Эшимқул қулоқ солиб*) — Худди ўзи кевотди, ўзинг сақла, ўзинг асра! (*Шу ҳолда Ниёзали кирур, Эшимқул шошиб қолур.*)

Н и ё з а л и . Хўш, таъйин қилгон ишларни битурдингми?

Э ш и м қ у л . Ҳа тақсир, ўртадан кечгача буюрган доруларингизни янчдим.

Н и ё з а л и . Хўб яхши, қани (*ҳовончани ичига қараб*) бери келинг, мулла Эшимқул ҳаким!

Э ш и м қ у л (*титраб*). Худо ўзинг сақла молики дўзахдан (*титраб борадир*).

Н и ё з а л и . (*Эшимқулнинг қулоғидан чўзиб.*) Ҳаромзода ўғли ҳаромзода, буюрган ишимни тузик қилмайсан, санинг отанг манга назир қилгон, манинг қулумсан. Қул деган хожасининг фармониға итоат қилмаса кўр бўлади-я, ҳаромзода!

Э ш и м қ у л . Тақсир, яхши ишларим, яхши янгилмади. Ман мундай қаттиқ доруларни ҳеч кўрганим йўқ. Бириси худди отнинг тўпигиға, бириси худди айиқнинг терисиға ўхшагон чандир, нима қилай, тақсир, ўлгил дейсизми?

Н и ё з а л и . Ҳаромзода қишлоқи, яна гуноҳқор бўлдинг, доруларға тил теккиздинг. (*Қулоғидан чўзиб.*) Ҳаромзода, ўтур, ишингни қил! (*Эшимқул ўтурадур, Ниёзали бориб пўстак устида ёнбошлаб ётиб халққа қараб.*) Бу ҳаромзоданинг ихлоси йўқ. Шунинг учун ҳеч нарса бўлмайди. Келганиға етти-саккиз йил бўлди, балони ҳам билмайди. Ҳайдаб юборайин десам, отаси бечора менга жуда ихлосманд, отасининг ўн йилги иситмасини боқиб тузатганим учун бу ҳаромзода ўғлини манга назр қилиб эди. Эмди нима қилишимни билмайман. Ихлоси йўқлиғини қўяверинг-а! Ҳаромзода таомнинг заволи, овқатға ҳеч тўймайди.

Э ш и м қ у л (*четга*). Қорнинг ёрилсун, қурумсоқ (*қаттиқ ҳовонча янчур*).

Н и ё з а л и . Эшимқул, китобни олиб кел! (*Эшимқул китоблар олдиға бориб ағрайиб турар.*) Аҳмақ, нимага ағраяпсан, у ерда нон йўқ. Санга китобни олиб кел дейман.

Э ш и м қ у л . Тақсир, шунинг учун ағрайиб (*қуйи лабини тубанга солиб*) тураманки қайси китобни олиб келай? Бу китобними? (*Китобларни тахмондан тушуруб юборур.*) Бу нима? Қайси бирини олиб келай?

Н и ё з а л и (*йугуруб туриб*). Ҳаромзода қишлоқи, яна гуноҳқор бўлдинг, муртад ўғли муртад (*қулоғидан чўзадур*). Ҳаромзода қишлоқи, ўтур, ишингни қил. Ихлоссиз хўкуз! (*Эшимқул кетар, Ниёзали ўзи бир китобни олиб келиб пўстак устида ёнбошлаб кўруб бир оздан сўнг.*) Эшимқул, ойнакни олиб кел!

Эшимқул. Хўб, тақсир! *(Ойнакни қўлига олиб четга.)* Ойнакни олиб кел эмиш, дарчани олиб кел десанг-чи? *(Ойнакни берур, Ниёзали китоб қарар.)*

Ниёзали. Эшимқул, кечаги тиши оғригон бугун келмакчи эдими?

Эшимқул. Ҳовва, тақсир. *(Четга қараб.)* Эси бўлса ҳеч келмайди. *(Шу ҳолда оғзини ўрагон бир киши кирадур.)*

Абдурахмон. Ассалому алайкум!

Эшимқул *(четга)*. Оҳ! Шўринг курсин, Азроилга учрадинг!

Ниёзали. Ва алайкум ассалом! Оғриғи қалай?

Абдурахмон. *(Оғзини бир оз очиб.)* Тақсир, ҳали ҳам босилғони йўқ. *(Оҳ деб оғзини урар.)*

Ниёзали. Зарури йўқ. Ман бугун китоб кўриб бир дору тайёрлаб қўйдим, бир марта қўйсангиз таққа тўхтайтиди.

Абдурахмон. Оғзингиздан ўргулай, тақсир, бир илож қилинг! *(Шу ҳолда Тўрақулбой бачча кирар.)*

Тўрақул. Ассалом алайкум!

Ниёзали. Ва алайкум ассалом! Қалайсиз, бойбачча?

Тўрақул. Саломат, тақсир, ўзингиздан сўрасак?

Ниёзали. Алҳамдулиллоҳ, саломат. Хўш, Тўрақул бойбачча, маҳаллангиздаги Юсуфалининг хотунини жанжали нима бўлди?

Эшимқул. Айни темурчилик ривожга кирди...

Тўрақул. Тақсир-ей, нима деб бўлади. Бизнинг кишиларга Юсуфалининг укаси хотун бечорага шариат буюрган ерни ҳам бермайман деб хотун бечорани ҳар кун қозихонага судрайди.

Ниёзали. Манинг эшитишимга қараганда хотун эрининг йигирмаси учун оёғидаги калиш ҳам яна паранжисини сотиб, бош, тўрт товоқ ош қилиб ўтказубдур. *(Эшимқулга.)* Дастурхонни олиб чиқ!

Эшимқул. Хўб, тақсир! *(Касалга қараброқ.)* Шўринг қурғур! Уйингга етуб олсанг-чи? *(Чиқур.)*

Ниёзали. Шу дейман, эликбошингиз ҳам жуда мазаси йўқ экан-да, бечора хотунга ёруғли ҳам қилмайдур? *(Шу ҳолда Эшимқул дастурхон келтуруб қўюр, Ниёзали нон ушатиб.)* Қани, олинг, бойбачча!

Абдурахмон *(четга)*. Оҳ худоё, ҳеч бандани табибга муҳтож қилма!

Тўрақул. Иш шундай кишиларга қолганда нима бўлурди дейсиз. *(Касалга қараб.)* Қани ака, нон олинг! *(Абдурахмон тиши оғригонлиғини билдирур.)*

Ниёзали. Эликбошингизга пул бўса бўлади, хотунга ҳеч нарса унмайдур.

Эшимқул. *(Четга.)* Ўзингизга-чи, қорнинг ёрилсун!

Тўрақул. Тақсир, мана кетаман, мани бир кўруб қўйинг-чи, анча вақтдан бери кўкрагим оғрийди.

Ниёзали. Шунақами? Ундай бўса бери келинг! *(Тўрақул келур, билагини ушлаб қараб.)* Бир оз иссиғингиз ўтибдур. Сиз кетаберинг, бир соатдан кейин орқангиздан дору тайёрлаб юбораман. *(Тўрақул чиқур. Ниёзали Абдурахмонга қараб.)* Хўш, ҳозир сизникини бераман. *(Хонтахта олдиға бориб икки қоғозга бир нарса ўрагондек бўлуб.)* Мана ҳапни эрталаб ютинг, озгина исҳол қилур, мана бу доруни бир оқ бўз орасиға олиб тугуб, кечаси ила тишлаб ётинг!

Абдурахмон. Хўб, тақсир. *(Пул бериб чиқур.)*

Ниёзали. Дастурхонни йиғишдуруб ол!

Эшимқул. Хўб, тақсир. *(Келиб бир бурда нонни олиб поднусни кўтарадур.)*

Ниёзали *(қўлига уриб)*. Қўй, ҳаромзода *(поднусдоғи нонларни олиб ёстугини орасиға қўюб)*, ҳаромзода, олиб бор! Уйга сув келтуруб бер!

Эшимқул *(поднусни кўтариб)*. Хўб, тақсир, *(четга)* ўлгина қурумсоқ очимдан сурдинг! *(Чиқур.)*

Ниёзали *(ойнак тутиб зериккан ҳолда)*. Китобдаги доруларни ҳеч бири топилмайди, хусусан, шу вақтда зотулжам, бош оғриғи, кўкрак оғриғининг сони йўқ *(фикр)*. Ҳа, энди топдим. Неча йилдан бери ҳақимлар ўрус доруси-

ни ишлатиб юрубдур. Шундоғ бўлса ҳам одамлар кўп боради. Лекин бадбахтларнинг бош оғриғи доруси жуда кўп яхшига ўхшайдур. (*Шу ҳолда Эшимқул кирур.*) Ҳа, уйга сув бердингми?

Э ш и м қ у л . Ҳа, бердим.

Н и ё з а л и . Картўшка бозорға яқин эски Муҳаррам дорухонасини кўрган-мусан?

Э ш и м қ у л . А! (*Ағрайиб турар.*)

Н и ё з а л и . Ҳалигача кўрганинг йўқми?.. Пиён бозорға ўтганда ўнг қўлда-ку!..

Э ш и м қ у л . А! Энди билдим, Маҳрамский дорихонасини дейсизми?

Н и ё з а л и . Йўқ, эски муҳаррам, Маҳрам деб подшоҳларни олдиға кириб чиқатурғон кишини айтади.

Э ш и м қ у л (*четга*). Саводингга қойилман (*Ниёзалига*). Хўб, ман янглишгон эканман, эски муҳаррам дорухонаси.

Н и ё з а л и . Унда бир Маҳмуджон деган мусулмон хуш мўйлаб йигит бор, танийсанми?

Э ш и м қ у л . Бир, икки марта кўрганман, (*четга*) қўяберинг, иш ўрнига кевотти.

Н и ё з а л и . Жуда яхши, бўлмаса мана йигирма сўмни олиб бориб бош оғриғи доруси ила иситма дорусини олиб келасан. (*Чўнчагига қўл солиб пул чиқазиб берур.*)

Э ш и м қ у л . Хўб, тақсир (*пулни олиб кетмакчи бўлур*).

Н и ё з а л и (*тўқтатиб*). Тўхта, ман уйга кираман, бу ерни супуриб ундан кейин кет! (*Чиқур.*)

Э ш и м қ у л . (*Супургини олиб бир оз супуриб четга.*) Дамингизни чиқарманг! Йўл очилди. Маҳмуджонни танийсанми деди, жуда яхши танийман, ўзумнинг ошнам, жуда яхши йигит. Ўзи бўлса манинг аввалги ўрисча билишимнинг баробаринда, ўрисча билади. Ман ҳам ўрисчани аввал яхши билардим. Узоқ йилдаги иситма касалимдан кейин эсимдан чиқиб кетган эди. Хайр, бўлар иш бўлди. Хайф-е, саккиз йил умрим бу ерда бекорға ўтди. Маҳмуджон бўлса ўша дорухонаға борганиға ҳали уч йил бўлгани йўқ, доруларнинг отини тамом биладур. Баъзи касалларға ҳам ўзи дору беради. Бизнинг Эшонҳакимдан ҳеч нарса ўргануб бўлмайдур. Ман эмди ўзимга келдим. (*Китобларни кўрсатуб.*) Бу китоблардан ҳеч нарса чиқмайдур. (*Китобни очиб ўқир.*) «Фасли сездахўм дар аломот зотул жазб... Он ибтидо ин тавр мебуд мариз бисёр ташна мешуд об хўрдани бисёр мехоҳад. Ин аз хуни ғализ пайдо шуд. Йложи он инастки, аз бахи дарахт пайғомун ду мисқол гаронида, дар дики сангин бо ҳамроҳ давоздаҳ мисқол об даҳ рўз жўшони-дан лозим аст. Ондарахт дармамлакати Ҳиндустон дарлаби дарёйи Кашмир мавжудай».

Мана бир зотулжам касалини тузатмоқ учун Ҳиндистондаги Кашмир деган дарё лабида ўсатурғон пайғомун деган дарахтнинг илдизини олиб ўн куб дош қозонда қайнатмоқ керак экан. Унгача бечора касалнинг еттиси ўтуб, йигирмасига қадам қўйса керак. Мунақа биладур бўлмайдур. Ҳеч нарса ўрганмаганингга яраша лоақал қорнинг ҳам тўймайдур. Мен эмди бу қурумсоқ қўлидан қутулуб хотмагим керак. (*Пўстакни қоқиб супурмакчи бўлуб ёстиқни тушуриб юборур. Орасидан нон думалануб ерга тушур. Эшонқул нонни олиб тишлаб.*) Жўнлича кетмасдан бу қурумсоқнинг бошиға маймун ўйинини солмоқ керак. Ҳалику мани доруға буюрди, менинг эшитишимга қараганда дорухоналарда юрак оғритадурғон, бош оғритадурғон, ухлатадурғон, қичинтирадурғон дорулар бўлур эмиш. Ошномдан сўрасам қайтармасдан берса керак. Олиб келганимдан кейин бу аҳмақ Ҳаким танимайдур. Бош оғриғининг доруси деб бировга берадими? Ана ундан кейин тамошо қилаберасиз! Ҳозир бормоқ керак, қурумсақ кириб қолмасун. (*Ёстукларни жойиға қўйуб чиқиб кетур.*) (*Бир оздан сўнг Ниёзали кирур.*)

Ниёзали (*китоб кўруб*). Китобдаги доруларнинг ҳеч биттасини топиб бўлмайдур. Касаллар келиб қайтиб кетгунча ўруснинг бош оғригисини дорусидан ишлатаман, (*фикр*) ҳа, яхши ўйладим. Ўруснинг дорусини ҳаммаси оқ бўлади. Унга зағфар ёки зарчува аралаштурсам ҳеч ким билмайди. Мана ундан кейин иш осонлашади. (*Шу чоғда Эшимқул кирур.*)

Эшимқул. Олиб келдим, тақсир.

Ниёзали. Қани кўрай-чи? (*Олиб қараб четга.*) Ўзим айтгандай ўруснинг дорусини ҳаммаси оқ бўлади. (*Хон тарафиға бориб доруларни бир-бирига аралаштирур.*)

Эшимқул (*четга*). Иш ўнгидан келди. Борсам, юрак оғригадурғон дору ила қичитадурғон дорудан бор экан, олиб келдим. Қўл беринг, ёнимда ҳам озроқ олиб қолдим (*фикр*). Қани, синаб боқай-чи, қанақа экан. (*Ёнидан чиқариб ялар, бир оз ўтуб қичинмоқға бошлар, Ниёзали келиб пўстак устида ўтуруб китоб кўрур. Бирдан кўзи Эшимқулға тушуб.*)

Ниёзали. Нага қичинасан, нима қилди, ишингни қил!

Эшимқул. Ҳеч нарса, тақсир (*четга*) жуда яхши-ку (*қичинур*).

Ниёзали. (*Қорни очу бироқ ёстук орасини қараб.*) Ҳаромзода, бу ердаги нонни бири қани?

Эшимқул. (*Қичинуб.*) Тақсир, кўрганим йўқ.

Ниёзали. Бери кел!

Эшимқул. Кўрганим йўқ, тақсир. (*Қичиниб борур.*)

Ниёзали. Нага қичинасан? (*Қулогидан чўзар, шу чоғда эшикдан қишлоқи қиёфасида бир киши кирур.*)

Ҳамдамбой. Ассалому алайкум!

Ниёзали. Ва алайкум ассалом! Хуш келинг!

Ҳамдамбой. Тақсир, уч-тўрт кундан бери бошим қаттиғ оғриydi.

Эшимқул. (*Четга.*) Дамингизни чиқарманг, майдон очилди.

Ниёзали. Хўб (*Эшимқул олиб келган дорудан икки қоғозға ўраб*), биттасини уйга бориб ҳозир ичинг, биттасини ётар вақтда ичасиз.

Ҳамдамбой. Хўб, тақсир. (*Ақча чиқариб бериб чиқур.*)

Эшимқул. (*Четга.*) Жуда яхши бўлди-да, худо хоҳласа, ҳозир қўтур эчкидек қичинуб келади.

Ниёзали. (*Бир қоғозға бир нарса ўраб.*) Ҳаромзода, мана бу доруни Тўрақулбой баччага олиб бориб бер! Биттасини ҳозир, биттасини ётур вақтда ичиб ётсун!

Эшимқул. Хўб, тақсир (*четга*). Яна иш ўнгидан келди. (*Чиқур.*)

Ниёзали. (*Четга.*) Алҳамдулиллоҳ, дору жиҳатидан хўб тинчидим. Ҳеч ким ўруснинг доруси демайди. (*Қоғозларға дору ўраб ўтуруб.*)

Эшимқул. (*Қичиниб кирур.*)

Ниёзали. Ҳаромзода, обориб бермадингми?!

Эшимқул. Тақсир, кўчага чиқсам хизматкори уйига кетивотган экан, ундан бериб юбордим. (*Қичинур.*)

Ниёзали. Бир ишни тузуккина қилмайсан. Ичатурган вақтларини унга ким бориб айтади?

Эшимқул. Тақсир, хизматкоридан ҳаммасини айтиб юбордим (*қичинур*).

Ниёзали. (*Ғазаб ила.*) Ҳаромзода ифлос, ҳаммомға тушсанг бўлмайдими?

Эшимқул. (*Четга.*) Ҳой аҳмақ, гап ҳаммомда эмас, ҳозир биласан.

Ниёзали. Ҳаромзода, доруни янч! (*Уйга кириб кетур.*)

Эшимқул. (*Ховонча янчиб четга.*) Дамингизни чиқарманг, кўчага чиқиб доруни олишдируб хизматкоридан бериб юбордим! Маҳмуджон юрак оғригадурғон деган эди, ростми экан? Синаб боқай-чи. (*Чўнчагидан қоғоз чиқариб ичига қўлин солиб ялаб бир оздан сўнг.*) Иййе. Ҳеч нарсанинг дараги йўқ-ку! (*Қорниға бир оз қулоқ солиб.*) Барака топ, Маҳмуджон ўртоқ! (*Хонтахтаға*

ўтуруб.) Ниҳояти бир ялагоним учун дорунинг ҳаммасини ичса ҳали-замон келиб Эшонҳакимни обжувоздак даккам-дуккамга олиб дўппослашини кўрасиз. (Шу ҳолда Ниёзали кирур.)

Ниёзали. (Ғазаб ила.) Ҳаромзода, кўр бўласан-ку!.. Шўтта ўтирасанми? (Қулогидан чўзур. Эшимқул оғриниб қорнини ушлаб букулур.) Ҳаромзода, нима қилди?! Ҳа-а... мандан сўрамасдан нон ўгурлаб йесанг шундоғ бўлади.

Эшимқул (четга). Ундан эмас, эй аҳмақ. (Шу ҳолда қичинуб Ҳамдамбой кирур. Эшимқул кулур.)

Ҳамдамбой. Тақсир, қанақа дору берган эдингиз, тамом баданимни гимиллатиб юборди. (Қичинур.)

Ниёзали. Қанақа дору бўлар эди, бош оғриғи доруси эди. Ҳа, нима қилди?!.

Ҳамдамбой. Нима қилди дейсиз!.. (Қичинуб.) Ичган замон баданимга нина қадалғондек бўлди.

Эшимқул. (Четга.) Жуволдўз қадалди десанг ҳам ишонаман...

Ниёзали. Ичганингда бошқа бир нарса аралашиб кетгандир. (Шу чоғда Тўрақул кирур, қорнини ушлаган ҳолда, Ниёзали ҳайрон қолур.)

Ҳамдамбой. Йўқ... Дорунгизнинг ўзини қайноқ чой ила аралаштуруб ичдим.

Тўрақул. Берган дорунгиз қанақа эди?

Ниёзали. Кўкрак оғриғининг доруси эди, у дорудан ҳеч қаерда топилмайди.

Тўрақул. Худди ўзингиз юборгон доруни ичдим. (Қорнини ушлар.)

Ҳамдамбой. Мен ҳам худди ўзингизнинг дорунгизни ичдим.

Ниёзали. Эй, аҳмақ, ёлғончи қишлоқи..! (Бир шапалоқ уруб.) (Тўрақулга.) Эй... сан ҳам аҳмақ экансан!..

Тўрақул. (Ҳамдамга.) Ур, аҳмақни... (Ўзи бошлаб урур.)

Эшимқул. Ураберинг-а, қўлингдан ўргулай, бойбачча.

Парда тушар.

МАЖЛИС АҲЛИ

Ниёзали. Қишлоқдан келмиш табиб — 55 ёшларда.

Эшимқул. Табибнинг хизматкори — 23 ёшларда.

Абдураҳмон. Тиши оғримиш касал — 35 ёшларда.

Тўрақул бойбачча. Кўкраги оғригон касал — 30 ёшларда.

Ҳамдамбой. Боши оғримиш касал — 35 ёшларда.

Саҳнага кераклик нарсалар:

Бир хитой кўзойнаги, бир пўстак, 2—3 ёстуқ, хонтахта, 3—4 дона китоб, бир неча дона шиша ва ўралмиш қоғозлар, бир катта кирроқ салла, бир ҳовонча.

Нашрга тайёрловчи: Саидбек ҲАСАН

Зикир МУҲАММАДЖОНОВ

Улуф санъаткор эди

Маннон Уйгурнинг отасини Мажид оқсоқол деб аташарди. У киши Занжирлик маҳалласидаги обрўли одамлардан бўлиб, бир вақтлар Тошкентнинг янги шаҳар қисмида (ҳозирги Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри биноси ўрнида) жойлашган энг катта бозорлардан бири бўлмиш «Пиён бозор»да оқсоқоллик қиларди. Мажид оқсоқолнинг бу ерда бўлишига сабаб, у рус тилида «твоя, моя» қилиб гаплашса ҳам, Тошкент атрофидан келган боғбонлар билан руслар ўртасида тилмочлик вазифасини ўтар эди. Чунки у замонларда бизнинг деҳқонлар рус тилини бутунлай билмагани учун етиштирган меваларини ўзбеклар кўп жойларда сотишга одатланган эдилар. Аммо Мажид оқсоқол туфайли, шу «Пиён бозор»га ҳам деҳқонларимиз ўрганиб қолишган эди.

Мажид оқсоқол рус маъмурларининг уйларига, идораларига меваларнинг сархилини олиб борарди. Кунлардан бир кун губернатор шаҳар айланар экан, «Пиён бозор»га келиб бу ердаги тартиб, озодаликни кўради ва меваларнинг кўплигидан мамнун бўлиб, Мажид оқсоқолга ташаккур билдиради. Мажид оқсоқол бозорни кундан-кунга сара мевалар билан тўлдиришга ҳаракат қиларди. Унинг тўрт ўғил, бир қизи бор эди. Улар ўқиб, илмли одам бўлишларини истар эди. Уларнинг ичидан учинчи ўғил Маннон зеҳли чиққан ва мадрасада мақтовга ҳам сазовор бўлганди. Бундан завқланган ота кечалари ўғли билан Навоий, Фузулий, Низомий асарларини бирга мутолаа қилишни яхши кўрарди. Бир куни ўғлига бозорга губернатор келганини айтиб, сени «Губер боққа» олиб бораман деб отлантирди. Маннон қувонганидан ҳайитда киядиган кийимларини кийиб отаси билан йўлга тушди. У «Губер боғи» ҳақида кўп эшитар эди-ю, аммо бирор марта кўрмаганди. Бу боғ ҳозирги Бобур боғи ўрнига жойлашган

бўлиб, ажойиб ўрмонзорни эслатиб турарди. Ота ўғлига губернаторга яқинман деб кўп гапирарди. «Губер боғи» дарвозасида соқчилар ота-болани тўхтатиб, киришга рухсат беришмайди. Мажид оқсоқолнинг илтимоси ерда қолади. Уларга катта ҳарфлар билан ёзилган «Сартам, собакам, солдатам вход воспрещен» тахтасини кўрсатадилар. Отанинг қўлтигидан тарвузи тушиб, умид билан келган болани қўлидан етаклаб уйига қайтади.

Маннон гимназияда ўқир экан, бўш қолди дегунча Тошкентга гастролга келган озарбайжон ва татар театрларининг спектакллари томоша қилишни яхши кўрарди. Озарбайжон театрининг етакчи артисти ва режиссёри Сидқи Рухулло билан кунлардан бир кун учрашиб қолиб, спектаклларда ўйнаш иштиёқи борлигини айтади. Сидқи Рухулло ҳам гастрол пайтида оммавий саҳналарга ерли халқ болаларидан оламан деб ўйлаб юрар эди. Бу режаси амалга ошганидан қувонади. Маннон ўзи билан ўқийдиган талабалардан бир нечасини олиб келишга ҳам муваффақ бўлади. Кунлардан бир кун Маннон Сидқи Рухулло бозорга — отаси олдига олиб келади. Ота Сидқи Рухуллони кўриб, ўғлининг театрда иштирок этаётганини эшитиши ва уни бу йўлдан қайтаришни сўрайди. Албатта, боладаги истеъдод ва иштиёқни кўрган Сидқи Рухулло бунга розилик бермайди. Шу сўхбат чоғида Губернатор боғидаги жумлалар тилга олинади. Сидқи Рухулло ниҳоятда газабга келади ва Мажид оқсоқолни олиб, губернатор ҳузурига кирмоқчи бўлади. Табиийки, улар губернатор ҳузурига киришолмаса ҳам, у ердаги амалдорлардан бирига шикоят қилишади ва кўп ўтмай ўша «Губер боғ»даги ҳалиги даҳшатли жумлалар ёзилган тахталар олиб ташланади.

Маннон отасини ўша вақтларда Тошкентда қўйилаётган театр томошаларига олиб ту-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

№ 1 — 146

шар ва унинг таассуротларини билгиси келарди. Ота бир неча спектаклларни кўргач, «театр маърифат ўчоғи экан-ку» деб ўз қувончини билдирди. Аммо бирор марта ўз ўғлининг артист бўлишига рози эканлиги ҳақида оғиз очмайди. Ўғил эса ниятидан қайтишни истамасди. Отаси уни маломат қилар, ўз зотида шу вақтгача артист чиқмаганлиги, қариндош-уруғлари бу касбни «яллагачи» деб аташи унинг гашини келтирарди. Мажид оқсоқол юқори табақа билан гаплашар, уларнинг улфатчилигида бўлар, бу ҳам ўғлининг артистлик касбини эгаллашига монелик қилаётгандек туюларди. Хуллас, ота ўғилларининг келажакда қандай касб танлаши билан жиддий бош қотириб қолди. Қизини турмушга берган, аммо ўғилларининг бирортаси ҳали уйланган эмас. Кичкина дўкон очиб катта ўғли Ваҳобни ўша ерга сотувчи қилиб тайинлаб қўйган. У ҳам ҳали-бери уйланишни хаёлига келтирмасди. Кунлардан бир кун ота ўғилларини тўплаб, уйланиш масаласини ўртага қўйди. Катта ўғил ҳеч тортинмасдан мен уйланидиган қизни ўзим кўришим керак, деб туриб олди. У замонларда йигит киши уйланишга қизни кўриши мумкин эмасди. Шунда Маннон қизиқ бир хийла ўйлаб топди. Кичик бир сандиқча ясаиб, унинг тагига одам жамоли кўринадиган ойна ўрнатди-да, унга аёлларни қизиқтирадиган упа-элик, сурма, совун, атир ва ҳоказоларни солиб, акасининг дўконига қўйиб қўйди. Шуларни харид қилмоқчи бўлиб паранжида келган қизлар сочловини кўтариб нарсаларни томоша қилади, шунда қизнинг жамолини кўришини мумкин, деб акасига тушунтирди. Ва шундай бўлди. Кунлардан бир кун сочловини кўтарган қизлардан бирининг жамоли унга ёқди-ю, орқасидан эргашиб бориб турар жойини, ота-оналарини билиб олди. Уйга келиб, ўша ерга совчи бўлиб боришни онасидан илтимос қилди. Шундай қилиб тўй кuni белгиланди.

Ота Манноннинг ёрдамида катта ўғил ташвишидан қутулди. Бунини эшитган Мажид оқсоқол бу ҳам бир театр бўлибди-да, деб кулиб қўйди. Тўй кuni эса Маннон ўзининг сафдошлари билан яна бир қизиқ томоша кўрсатди. Унда иқтидорли ўғилнинг артист бўлишини хоҳламаган бир ота танқид қилди. Бунини кўрган ота ўйлаб-ўйлаб, энди розилик билдирмасам бўлмайди, деб Манноннинг санъат йўлига киришига оқ фотиҳа берган экан.

Кунлардан бир кун ота ўғлига шундай насиҳат қилади: Ўғлим, майли, шу касбга ки-

ришингга розиман, чунки санъат ҳаётнинг ойнаси экан. Лекин билиб қўй: кўча-кўйда пул йиғиб юрадиган яллагачи бўлма. Олдинга катта мақсад қўй. Мен театр маърифат ўчоғи эканига ишондим. Халқимиз маърифатга ташна. «Губер боғ»да бўлган воқеани эсда тут. Шу кuni мен қаттиқ ларзага тушдим. Ўзинг ўйлаб кўр, болам, ўз еримиздаги боғимизга ўзимиз киролмасак. Бунга чидаб бўладими? — Отанинг гаплари Маннон кўнглига тугиб юрган фикрларга айнан мос эди.

Ана шундан сўнг Маннон ҳаваскорлик тўғараги заминидангинагина чинакам театр барпо қилишни ўйлаб бошлади. Ота рози, худо рози деганларидек, отанинг оқ фотиҳаси уни санъаткор бўлишга илҳомлантириб юборди. Бу воқеага алоҳида урғу беришимнинг сабаби бор. Турғунлик ва қатагон йилларида замона зайли ота-бола ўртасидаги муносабатларни чалкаштириб юборган. Синфий мақсади йўлида ота билан фарзандлар орасида тўқнашувлар, зиддиятлар бўлиб ўтган. Уйгурнинг санъат йўлидаги фидойилигини бўрттириш учун бўлса керак, отаси уни уйдан ҳайдаган деган фикрлар бир вақтлар матбуотда ёзилган эди. Аслида эса бундай бўлган эмас. Мажид оқсоқол ўз фарзанди Манноннинг санъаткор бўлишига дастлаб қаршилик кўрсатса ҳам, бора-бора у танлаган соҳа миллат учун зарурлигини фаҳмлаган. Мен отанинг кичик укаси Фаттоҳ ака билан кўп суҳбат қурганман. У киши Мажид оқсоқолни акаси қатнашган кўп спектаклларга олиб тушар, ота ўғлининг санъатига қойил қолиб, мамнунлигини изҳор этар экан. Отаси диний удумларни қаттиқ тутарди. Ҳатто шунинг учун коммунистик партия сафидан ҳайдалган. Маннон Уйгурнинг айтишича, у киши Қуръони Каримни бошидан охиригача ёд билган экан.

Маннон Мажид оқсоқол ўғли ўша вақтдаёқ ўзига Уйгур тахаллусини танлаган. Бу тахаллус маъносини кўпчилик билмаса керак. Кейинги йилларда уни баъзан Уйгур, баъзан Оға деб чақирарди эди. Оға номи албатта маъно жиҳатидан бизга яқин туюлади ва тушунарлидир. Аслида уни озарбайжонликлар «Оға» деб чақирарди эди. Татар театрининг артистлари ҳам бу номни тақдорлашган.

Кейинчалик ўзбек санъаткориларнинг даяри ҳаммаси уни оға деб атайдиган бўлиди. Маннон Уйгур таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан Саъдулла Аҳмад «Гулистон» журналида босилган «Саҳнамиз сарбони» мақоласида шундай ёзди:

«Ўзбекистонда биринчи профессионал театр ташкилотчиси, атоқли режиссер Маннон Мажиловнинг нима учун «Уйғур» тахаллусини қабул қилганлигини бугунги кунда ҳаёт бўлган шогирдларидан сўраб, аниқ жавоб ололмадик.

— Биз бу номга шунчалик кўникиб кетган эдикки, отамдан нега бундай тахаллус олганлигини сўраш эсимизга ҳам келмабди. Ҳар ҳолда уйғур халқи номидан олмаганлиги аниқ. Отам сўз уммонида кўп ва хўб сўзлаган бир ғаввос эди. Бу сўзнинг маъносини лугатлардан излаш керак,— деб жавоб беради санъаткорнинг ўғли Қўрқмас Мажилов ҳам. Классик ва бошқа турли хилдаги эски лугатларни варақлаб чиқдик. Ниҳоят, 1969 йилда Ленинградда нашр этилган «Қадимги турк лугати» китобининг 362-бетига «уйғур» сўзининг маъноси «уйғотиш» деб берилганига кўзимиз тушди. Бошқача бўлиб чиқиши мумкин ҳам эмасди. Маннон Уйғур чин маънода маълум Шарқни уйғотувчиларидан. У маданий инқилоб саркардаси эди.

Маннон Уйғур дастлаб маданий инқилобчи Абдулла Авлоний тузган театр труппасида тарбия топди. Тажриба орттиргач, ўзи труппа тузиб, уни беназир талантлар ҳисобига боийтиди. Шу билан, ҳозирги Ҳамза номидаги отахон театримизга асос солди. Ўзи ҳаётлик чоғидаёқ, бу ижодий ташкилотнинг корхонасини (Ғафур Ғулом сўзи) академик драма театри даражасига кўтарди.

Театршунос олим Муҳсин Қодиров ўзининг бир мақоласида юқоридаги фикрни шундай давом эттиради:

«Шу пайтгача Маннон Мажилов ўғли нима учун Уйғур тахаллусини танлагани ва бу сўз қандай маъно аниқлаштиришга туғрисида ҳар хил тахминлар юради. Ҳатто бир уйғурча рўзномада Ҳамза театрининг ташкилотчиси Маннон Уйғур ҳам ўзимиздан, яъни уйғурлардан деб ёзишган. Театршунослар одатда бу масалани четлаб ўтадилар. Яқинда Абдулғозихоннинг «Шажараи турк» асарини варақлаб туриб, «уйғур» сўзига берилган изоҳга кўзим тушди. «Уйғур»нинг маъноси ёпишқур, демак бўлур,— дейилади унда.— Айтулар: сут уюди. Сут эрканида бири-бирдан айрилур. Уюганидан сўнг айрилмас. Уюди, яъни ёпишди». (Т., 1992 й. 32-бет). Шубҳасизки, Маннон Мажилов тахаллусининг маъноси ана шундан. У ўзини уюшқоқ, уюштирувчи, бирлаштирувчи деб билади. Яъни санъатда у уйғур бўлишни орзу қилган эди, шундай бўлди,— тахаллусини оқлади. Уюшиб, ахил, иттифоқ-

ликда ижод қиладиган соҳа бўлмиш театр санъатида у бир умр уюштирувчи, ташкилотчи, сардор бўлиб келди. Унинг шиори шунга мос эди:

Шу йўлга кирибман, шу йўлдан кетай,
Томошабинларга саломим айтмай.

Шу юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, Маннон Мажилов ўзига уйғур тахаллусини топган. Одатда қадим-қадим замонлардан шоирлар ўзига тахаллус кўяр эди, аммо бу санъаткорларда кам учрайдиган ҳодиса».

Маннон Уйғур ёпиқ бинода театрни тузиш ниятини амалга оширишга астойдил отланди. Ўша вақтларда турли ҳаваскорлар ҳар ерда ўз билганича ўз санъатларини намойиш қилишарди. Халқ тилига тушган тошкентлик Рафиқ қизиқчи, фарғоналик Ўқтам яллагилар ҳам тўйларда, очиқ майдонларда, ҳатто дор тағларида ҳам ўз санъатларини намойиш этардилар. Аммо бу томошалар кўпроқ одамларни кулдириш ёки ашула айтиб, рақсга тушишдан иборат бўларди. Модомики, халқнинг деярли кўпчилиги саводсиз экан, саҳна орқали умуминсоний фикрларни айтиш лозим, деб ўйлади Маннон. Халқ театрни масчит деб ўйлаб, саҳнада меҳроб деб тушуинди. У одамлар масчитга боргандай томошага шошилсалар, меҳробдан айтилаётган фикрларни англасалар деб ният қиларди. Аммо бу ўйлаганларини амалга ошириш ниҳоятда қийинлигини ҳам у тушунар эди. Шунинг учун у мадад истаб ўзбек зиёдиларига мурожаат қилади. Энг аввало, Абдулла Авлонийга суянади. Ниҳоят, 1918 йилда Давлат театри ташкил топади. Бу йилларда театрлар давлат қарамоғида бўлмагани туфайли, ишлари қийин кечарди. Чунки санъаткорнинг қўлида маълум маблағи бўлиши шарт эди. Ақс ҳолда тирикчилик ташвишига кўмилиб қолиб, кўнгилдагидек ишлай олмас эди. Ўзини актёр деб санаб юрганлар турли жойларда ишлашар ва бўш қолган вақтларидагина санъат билан шуғулланишарди. Давлат театри ташкил этилса, унга маълум маблағ ажратилса, унинг ўз актёрлари, режиссёрлари, муаллифлари бўлади. Хуллас, Давлат театри тузилгач, Маннон Уйғур ўз атрофида актёрларни тўплай бошлади. Ўша вақтда театрга жалб қилинган актёрлардан Обид Жалилов савдо дўқонида ишларди. Сайфиқори Олимов қорихонада, Абдор Ҳидоятлов эса, чойхонада тирикчилик ўтказарди. Уларнинг ҳаммасига маош тайинлаб, ишга жалб қилди. Театрни йўлга қўйиб

олиш учун Маннон Уйгур ўзи актёр, режиссёр, ҳатто муаллифлик ҳам қилди. Ўша йиллари саҳна юзини кўрган «Туркистон табиби» асарини ўзи ёзди, саҳналаштирди ва бош ролни ўзи ижро этди. Бу асар қўйилган куни Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Шамсиддин Хуршид каби етук кишиларни таклиф этиб, томошани кўрсатди ва улардан театр учун асарлар ёзиб беришни илтимос қилди. Улар ҳам театр орқали муҳим масалаларни кўтариш, илгари сурш имкони катталигини сезганлари учун турли мавзуларда асарлар ёза бошладилар. Театр довругини эшитган Файзулла Хўжаев Фитрат орқали Бухорода ҳам театр очиш учун Маннон Уйғурни таклиф этади. Маннон ака вилоятларда ҳам худди Тошкентдагидек Давлат театрлари бўлишини орзу қилиб юарди. Бу орзуси ҳам амалга ошганидан қувонди. Фитратнинг ўша йиллари ёзилган «Темур сағанаси» спектаклида ўзи Амур темур ролини ўйнади. Бугун ўйлаб кўрилса, Маннон Уйғур биринчи бор саҳнада Соҳибқирон Амур Темур ролини ижро этишга муваффақ бўлган экан. Унда шундай бир саҳна бор: юртни севувчи йигит Ўқтам ўша замонда юз бераётган воқеалардан норози бўлиб, Соҳибқиронга хаёлан арз-дод қилади. «Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб, йиқилиб, яраланган Турк элининг бир боласи, сендан кўмак истарга келдим. Боғлари бузилган, гуллари сўлиган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди»,— дейди. Туронликлар, кавказликлар, озорлар, туркманлар, татарлар, ўзбеклар, қирғизларнинг фожиали қисматини сўзлайди. Асрлар мобайнида руҳи безовта қилинмаган. Соҳибқирон йигитнинг фарёдига, ноласига тоқат қилолмайди. Сағана тўсатдан қарсиллаб ёрилади. Шунда Амир Темур ролини ижро этган Маннон Уйғур саҳнада мағрур бош кўтариб: «Ўлкамизни тузатинг, авлодларимни гулдек яшашини таъмин этинг, агар бундай қилмасангизлар, ўлка буюк бир мазорлик ҳолига келади»,— дейди.

Уйғур режиссёрлик талқини ва шу рол ижроси орқали Темурнинг ўтли амри-фармони билан томошабинлар қалбига ватанга муҳаббат, ҳурлик туйғуларини сингдирди.

Маннон Уйғур Бухорода Фридрих Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» асарини ҳам саҳналаштиради. Ўзи Миллер ролини ижро этади. Бухоро газеталарида бу асарга режиссёрлик қилган ва актёр бўлиб рол ўйнаган Уйғур ҳақида яхши фикрлар баён этилди. Лекин Маннон Уйғур ўзи бажарётган ишлардан

кўнгли тўлмас, ҳақиқий санъаткор бўлиш учун билими ва малакаси етишмаётганлигини сезиб турар эди. Шу боисдан Файзулла Хўжаевдан Москвага ўқишга юборишларини илтимос қилди. Чунки у вақтларда Тошкентимизда олий театр санъатига доир ўқув юртлари йўқ эди. Рус санъатида, айниқса театр соҳасида етук кишилар борлигини эшитган эди. 1923 йилда у Москвадаги Луначарский номли театр ўқув юртига жойлашади. Бу ерда бир йил таълим олгач, бошқа сафдошлари ҳам Москвага келиб, таълим олиши зарурлигини ҳис қилади. Чунки бир ўзи таълим кўргани билан атрофидагилар бундан беҳабар бўлса, ўйлаган орзулари рўёбга чиқмаслигини сезади. Бу мулоҳазасини ҳукумат раҳбари Файзулла Хўжаевга маълум қилади. Файзулла Хўжаев Москва театрларидан бири қошида ўзбек драм студиясини очиш масаласини ҳал этади ва бу студияга Чўлпон билан Уйғурни раҳбар қилиб тайинлайди. Улар биргаликда очилажак студия учун талабалар излашади. Маннон Уйғур ўша вақтда халқ ичида танилиб қолган Аброр Ҳидоятловни ўқишга боришга кўндиради. Чунки ўйлаб юрган репертуарлари Аброр Ҳидоятлов орқали талқин этилишини истарди. Театр янги ташкил қилинган вақтларда ўзбек аёлларидан чиққан актрисалар йўқ эди. Уларни топишда жуда кўп қийинчиликларга дуч келади. Чунки ўзбек қизининг саҳнага чиқиши, бунинг устига Москвага бориб ўқиши амри маҳол эди. Бир куни шу муаммони ҳал этиш учун Тошкентда қизлар учун очилган Зебинисо номидаги билим юртига Аброр Ҳидоятлов билан бирга боради. Бу билим юртида ҳаваскорлик тўғраги бўлиб, улар «Етимча» деган томоша кўрсатишади. Унда бош ролни кейинчалик халқимизга машҳур бўлиб кетган Сора Эшон-тўраева бажарган эди. Шундан сўнг Маннон Уйғур Бухорода бирга ишлаган Лутфулла Назруллаев, Шариф Қаюмов, Ҳикмат Латипов, Фуломқодир Исломов кабиларни Тошкентга чақириб, уларни Москвага ўқишга боришга жалб қилади. Кўриниб турибдики, ўқишга борадиган йигитлар кўп эди-ю, аммо аёллар етишмаслиги яққол сезиларди. Ҳатто Ўзбекистон халқ артисткаси Замира Ҳидоятлова Москвага паранжи билан чочвонда қочиб борган. Ўзбек студиясида ўқишнинг кетиши ҳам осон бўлмади. Аввало, студия талабалари турли ёшдаги кишилар эди. Уларнинг ичида кўп йиллардан бери артистлик қилаётганлар ва умрида саҳна кўрмаган ёшлар ҳам бор эди. Бунинг устига, уларнинг биронтаси рус ти-

лида гаплашишни билмасди. Студиядаги дарслар эса рус тилида олиб бориларди. Ҷша даврдаги рус театрларининг машҳур актёрлари ва режиссёрлари Р. Н. Симонов, И. М. Толчанов, Е. Захава, О. Н. Басов, В. С. Консоль, Л. Н. Свердловлар уларга таҳсил берарди. Талабаларга бош бўлган Маннон Уйғур билан Чўлпон уларга тилмочлик қилиб туришади. Шу жойда, рус режиссёрлари билан ишлаганда ўзбек театрларининг актёрлари қийналишмайди? — деган савол тугилади. Буни айтишимдан мақсад шуки, театримиз тарихида кўп рус режиссёрлари иш олиб боришган. Улар ўзбек тилини билишмас эди, албатта. Аммо асарларнинг русча ва ўзбекча варианты бўларди. Маълумки, асардаги воқеалар қайси тилда баён этилишидан қатъи назар, моҳияти бир хил бўлиб қолаверади. Шунингдек, Москвада ўқиш даврида биринчи йиллари талабаларга тилмочлар керак эди. Кейинчалик асарлар тайёрлаш жараёнида улар ўзбек тилида гапираверганлар ва буни режиссёрлар англайверишган. Шу жойда бир нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, Маннон Уйғур актёрлардан кўпроқ миллийликни талаб қилишга уринди. Бу ишда Лев Свердлов унга катта кўмак берган. Чунки Лев Свердлов Самарқандда туғилган, ёшлиги ўзбеклар орасида ўтгани туфайли миллий урф-одатларимизни яхши билар эди. Бунинг исботи учун унинг кинода ижро этган биргина ролини мисол келтиришим мумкин. У «Насриддин Бухорода» кинофильмидаги бош ролни ижро этган. Актёрнинг маҳорати туфайли Насриддин образи ўта табиий чиққан, томошабин уни мутлақо ўзбек кишиси деб қабул қилади. Образ талқинида ўзбек характериға хос қирралар усталик билан топилган. Айниқса, унинг ўйинга тушиши, чилдирма чалишидаги моҳирлигиға қойил қоламиз. Маннон Уйғур ўқиш йилларида Москвадаги деярли барча театр спектакларини кўришга ҳаракат қилади ва талабаларни ҳам шунга мажбур этган дейишади. Айниқса, у Чўлпон билан биргаликда М. Чехов ва Качалов ижросидаги «Ҳамлет» спектаклини, машҳур актёр Остужев ижросидаги Отелло ролини қайта-қайта кўрган. Шекспир кўтарган мавзулар халқимизга яқин эканлигини улар чуқур ҳис қилишган. Уйғурнинг таклифи билан Чўлпон Ҳамлет фожиаси таржимасини ўша вақтда бошлаган. Рус режиссёри Рубен Симонов Ҳамлет билан Отелло ролини ижро этиш учун ўша вақтдаёқ Аброр Ҳидоятовни тавсия этган. Чунки унда жуда катта қобилият борлигини, шу роллар учун ҳамма

имкониятлар унда старли эканлигини тан олган. Ҷша йиллари студияда таълим кўрган Ҳожи Сиддиқ Исломовдаги комик қирраларни Лев Свердловин кўра билган ва шу хусусиятни ривожлантиришга маслаҳат берган. Улар ўқиш йилларида бир неча асарларни тайёрлаб, ёзги таътил кунларида юртимиздаги томошабинларга намойиш этганлар. Маннон Уйғур бу пайтларда ўзбек томошабинларининг руҳини яхши ўрганган эди. Охири курсларга келганда Карло Гоццининг «Маликаи Турондот» асарини тайёрлашади. Уйғурнинг таклифи билан миллий хусусиятларни ёрқин акс эттиришга ҳаракат қилинади. Мазкур асарда бунинг учун катта имкониятлар бор эди. Асар талқинида ҳар бир режиссёр халқнинг турмуш тарзи, феъл-атвори ва ўз кўнглидаги армонларини асарга кўшиши табиий, албатта. Шу боисдан Маннон Уйғур ҳар бир сахнада ўзбекона миллий урф-одатларни ва мушоҳадаларни шу спектакл орқали томошабинларга баён эта олган. Мен ўзим 40-йилларга келиб қайта тикланган шу «Маликаи Турондот» асарида Шуқур Бурхонов, Етим Бобононов, Маннон Уйғурлар ижросидаги ролларни кўрганман. Шу ўринда устоз билан ўқиган ва ул зот билан рол ижро этган, кейинчалик кўп йиллар Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида бош режиссёр бўлиб ишлаган Ўзбекистон халқ артисти Музаффар Муҳамедовнинг Уйғур ҳақида айтган сўзларини келтириб ўтай: «Уйғур ҳозиржавоб кулги устаси эди. Мимикаға уста эди. Маҳорати шунчалик зўр эдики, роль ижро этаётганда унинг юзи таниб бўлмас даражада ўзгариб кетарди».

Маннон Уйғур фақат актёр, режиссёр, театр ташкилотчисигина бўлиб қолмай, ниҳоятда ғамхўр, одамларға меҳрибон, жонкуяр, дўстлари, яқинларидан ҳеч нимани аямайдиган инсон бўлган. У Москвада таҳсил олган талабаларнинг ҳаммасини ўша вақтдаги Ўзбекистонимизнинг маркази Самарқандға олиб келди, уларнинг шароити таъминотиға ғамхўрлик қилди, тўйларини ўтказишға бошқош бўлди. Ҷша студияда ўқиганлардан Тошхон Султоновани Сайфи Олимовға, Замира Ҳидоятовани Абдулҳақ Султоновға, Сора Эшонтўраевани эса Аброр Ҳидоятовға турмушға чиқарди. Айниқса бу буюк икки актёрнинг тўйлари Самарқандда катта довруқ қозонган эди. Маннон Уйғурнинг таклифи билан бу тўй спектакл даражасиға кўтарилди. Улар истиқомат қилган ҳозирги Самарқанддаги Сиеб бозорига яқин бир қарвонса-

ройда сахна қурилиб, тўй спектакли ўтказилади. Уни бутун шаҳарга жар солиб маълум қиладилар. Театр шинавандалари карвонсаройга ёпирилиб келадилар. Уйғурнинг таклифи билан куёв Аброр Ҳидоятлов ўз сафдошлари билан Самарқандчасига:

Самарқандга борганмиз ёр-ёр-ёроней,
Тўй томоша қилганмиз, ёр-ёр-ёроней.
Аброр билан Сорани, ёр-ёр-ёроней
Никоҳ қилиб қўйганмиз, ёр-ёр-ёроней,—

деб кўча айланишади...

Энди Шекспирнинг машҳур «Ҳамлет» асари қандай тайёрлангани ҳақида тўхталиб ўтай. Маълумки, Маннон Уйғур «Ҳамлет» таржимаси устида Чўлпон билан биргаликда узоқ йиллар шуғулланган. Замондошларнинг фикрига қараганда, Чўлпон аввалига Ҳамлетни шетра таржима қилган. Кейинчалик эса Маннон Уйғур таклифи билан насрий таржимаси юзага келган. Бу халққа жуда яқин бўлган. Шу боисдан бу асарни гўё ўз ҳаётида бўлиб ўтгандай қабул қилган. Асардаги фалсафий фикрлар шу қадар равоки, ўзбек томошабинлари қалбига бемалол йўл топади. Маннон Уйғур сахна кўринишлари орқали ҳам асар гоёсини кучайтирмоқчи бўлган. У расомга айтиб туриб, сахнада хона-хоначалардан иборат кўришни ясаган. У кишининг фикрича, Дания бир зиндон бўлса, бу хона-хоначалар ҳам ана шу зиндоннинг кичик бўлақчалари. Маннон Уйғур бу билан хуррият, озодлик учун курашчи Ҳамлет ҳар қандай қафасларга, зиндонларга бардош беролмаслигини алоҳида таъкидлаган. Шу спектаклда Горацио ролида уйнаган Ўзбекистон халқ артисти Жўра Тожиев, Ҳамлет ролининг ижрочиси Аброр Ҳидоятлов ҳақида шундай сўзларни баён этган: «Аброр ака сахнада қафасни ёриб юборгудек гайрат, шижоат билан Ҳамлетни ижро этади. Гўё у сахнада қафасга тушиб қолган шерга айланади, ўзини тоғ-тошларга ургудай бўлади. Ёнида юрар эканман, унинг ҳаяжонини, югуриб юриши, фарёд чекишларини кўриб, юрагим ларзага келарди». Сора Эшонтурасваннинг айтишига қараганда, Маннон Уйғур бу асарни катта иштиёқ билан бошлаган ва актёрларни ҳам ишга шу қадар қаттиқ жалб қилган экан. Улар туну кун тиним билмай ишлаганлар. «Биз Эски Жувадаги бир хонада истикомат қилар эдик. Тарелкага зигир ёғи қўйиб, пилик ёқиб, ё бўлмаса кечалари маҳалла кўчасидаги симёғочда лилиллаб ёниб турадиган чироқ остида, ҳамма уй-уйига кириб кетгандан сўнг,

роль тайёрлаганимиз эсимда. Кейинчалик эшитишимга қараганда, ўша маҳалладагилар бизни ўша ҳолатимизни кўриб, жинни деб ўйлашган экан. Аслида бизнинг ролимиздаги телбаларча айтиладиган сўзлар ҳам шунга сабаб бўлса керак. Чунки Офелиянинг жинни бўлиб қоладиган саҳнаси ва Ҳамлетнинг ўзини жинниликка солиб юриши, бизни шу ҳолатга олиб келган эди. Актёрлик касби жуда мураккаб бўлади. Ижро этадиган ролинг қайси ҳолатга тушса, сен ҳам ўша ҳолатни бера билишинг керак. Бу осон иш эмас, албатта. Шу ҳолатни ўрганмоқ учун бир неча бор жиннихоналарга ҳам қатнаганмиз. Маннон Уйғур ҳар бир ролнинг қалитини топа олар, уни оддий мисоллар билан миямизга қўйиб қўяр эди. Кунлардан бир кун Оға мени шаҳримиздаги бир истироҳат боғига олиб келди. У ердаги ҳовузга яқинлашди-да, сув устида ўсиб турган гулга ишора қилиб: «Агар унга қўлингни яқинлаштирсанг, гунчалар юмилади, қўлингни олиб қочсанг, гунчалар яна гул бўлиб очилади. Офелия роли ҳам ана шу гулга ўхшаган нозик табиатли», деганлар.

«Ҳамлет» спектакли узоқ ва машаққатли меҳнатдан кейин 1935 йилда биринчи бор намойиш этилди. Спектакл тайёр бўлгунга қадар, халқ ичида шов-шувлар тарқалиб кетганди. Спектакл 29 кун узлуксиз ижро этилди. Шу кунлар давомида Аброр Ҳидоятлов Ҳамлет ролини тинимсиз ижро этди. Зал ҳар куни томошабинларга лиқ тўла бўларди. Кўрганбиланларнинг гапига қараганда, одамлар Тошкент атрофидаги қишлоқлардан араваларда, от-уловларда бу довруғли спектаклни кўргани келишган. Ҳатто, томоша залига сигмаганлар кўчада туришиб спектакл тамом бўлгач, ижрочиларни олқишлаганини айтишади. Мен ўзим ҳам кейин қайта-қайта тикланган бу спектаклда Горацио ролини ижро этганман. Спектакль 40 йилга яқин сахнадан тушмай ижро этилган. У Ўзбекистоннинг ҳамма бурчақларида намойиш этилган десам бўлади. Бу йиллар давомида Ҳамлет ролини фақат Аброр Ҳидоятлов эмас, Шукур Бурхонов, Олим Хўжаевлар ҳам уйнашган. Дунё театри тарихидан маълумки, Вильям Шекспир яратган Ҳамлет образи ўтмишда турлича талқин этилган. Бу образни тахт учун курашувчи ёки халлпараст қилиб кўрсатганлар ҳам бўлган. Маннон Уйғур талқинидаги Ҳамлет Аброр Ҳидоятлов, Шукур Бурхонов ва Олим Хўжаевлар ижросида курашчи инсон сифатида намён бўлади. Бу асар сахна юзини кўргандан кейин 2—3 йил ўтар-ўтмас,

Чўлпонга «халқ душмани» тамгаси босилади. Барча асарлари тақиқланади. Аммо театр асардан воз кечишни истамайди. Тўғрироғи, томошабинларимиз ҳали бу спектаклга тўймаган эди. Шу боисдан таржимоннинг номини ўзгартириш йўли билан асар сақлаб қолинади. Эсимда, афишаларга таржимон ўрнида Мирзакалон Исмоилийнинг номи ёзилди. У киши ҳам ноҳақ қамалгандан кейин Воҳид Зоҳидовнинг номи пайдо бўлди. Лекин ҳар икки таржимон ҳам Чўлпон талқинига заррача ўзгартириш киритмадилар, чунки Чўлпон бу таржимани асл нусха даражасига етказиб қўйган эди.

Кўп ўтмай Уйғурнинг ўзига ҳам ҳужум бошланди. Бир неча бор уйда тинтув ўтказишди. Театр директори Зиё Саид ҳам «халқ душмани» бўлиб қамалди. Маъшур актриса Маъсума Қориеванинг турмуш ўртоғи Босит Қориев қамалгач, Уйғурга яширинишни таклиф этишди. Шунда у ўлсам театрда ўлай, деб уйдан театрга келиб ётиб юрди. Аммо аллақачон уни қидиришга тушишган эди. Қайиниси, ўша замон рақс санъати усталаридан бири Али Ардобус уни зўр-базур кўндириб, Қозоғистон чўлу биёбонлари орқали Волга бўйига олиб кетишга муваффақ бўлади. Атоқли санъаткор 13 ой ўз шаҳридан, театридан, оиласидан узоқда яшади. Шу давр ичида унинг оиласига, ака-укалари, ҳатто Андижонда турадиган опасига ҳам тинчлик беришмади. Охири ўша вақтдаги давлат раҳбари Усмон Юсупов унга Али Ардобусни юбориб, қайтариб олиб келишга муваффақ бўлди. У театрга қайтганда, вазият тубдан ўзгарган, Москванинг айғоқчилари барча ишларга аралаша бошлаган эди. Улар санъат ишлари бошқармасидан тортиб, театр режиссёрлигига ҳам ўрнашиб улгурган эдилар. Маннон Уйғур бу воқеаларга ич-ичидан куяр, энг яқин сафдошларидан ажралиш унинг қанотини қайириб қўйгандек туюлар эди. Лекин у барибир театрдаги ижодий ишни тўхтатмади. Бир неча оригинал спектакллар яратгандан кейин кўпдан ўйлаб юрган орзуси — Шекспирнинг «Отелло» асари устида иш бошлади. Аммо энди бу асарни бир ўзи саҳналаштиришга ишонишмагандай, ёнига Николай Ладигин деган кишини тайинлашди. Мен шуни кўп афсус билан айтаманки, театрда ишлаб, ижод қилган рус режиссёрларининг биронтаси ўзбек тилини билмас ва ўрганишни хоҳламас эди. Улар ҳатто эрталабки саломимизга ҳам ўзбекча жавоб қайтармас эдилар. Ўзбек адабий тилини яхши билган санъаткор «Отелло» таржи-

мони Фафур Ғулом билан ҳар бир сўз устида ойлаб ишлагани эсимда. У ҳар бир фикрнинг, ҳатто ҳар бир сўзнинг мағзини чақиш, мантиқан боғланиши, жарангдорлиги, актёрлар талаффузида гализ бўлмаслигига алоҳида эътибор берарди. Маннон Уйғур бу спектаклда Отелло образини рашқ қурбони эмас, балки ишонч қурбони сифатида талқин қилган эди. Бу спектакл ҳам катта доврўққа сабаб бўлди. Ўша йилларда жумҳуриятимизга қайси мамлакатдан меҳмон ташриф буюрса, шу спектаклни кўрмасдан қайтмас эди.

Орадан кўп ўтмай уруш бошланиб, театрларнинг иши ҳам жиддийлашиб кетди. Аҳвол кундан-кунга оғирлаша борди. Театрнинг бир неча атоқли артистлари фронтга жўнади. Маннон Уйғур истеъдодли актёрларни фронтдан олиб қолиш ниятида кўп ҳаракатлар қилди. Аммо бу уринишларнинг натижаси кам бўлиб чиқарди. Наби Раҳимов, Қудрат Хўжаев, Дўст Муҳамедов, Абдулла Эшонхўжаев, Маъриф Қосимов каби истеъдод эгалари урушга кетди. Қолганлар эса шу ерда ҳарбий машқ ўтказишга мажбур эдилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, маълум актёр ва режиссёрларга бронь бериладиган бўлди. Театр репертуарида кўпроқ ватанпарварлик мавзуси ўрин эгаллади. Маннон Уйғур ўша даҳшатли йилларда Мақсуд Шайходаниннг «Жалолитдин Мангуберди» ва Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» асарларини яхудий театри режиссёри Михоэльс билан бирга саҳналаштирди. Ўша йиллари Москва, Ленинград ва Украина театрларининг стук актёр-режиссёрлари Тошкентга кўчиб келишган эди. Маннон Уйғур улар билан ижодий ҳамкорлик қилди. Айниқса, Михоэльс ва Москва комсомол театрининг бадий раҳбари Берсенев билан кўп ижодий ишларни амалга оширди. Ўша йиллари театрда муҳтожлик, иқтисодий қийинчилик ҳукм сурарди. Лекин ижодий жамоа ҳамма қийинчиликларга бардош берди. Маннон Уйғур оғир касал бўлган вақтларида ҳам ишни тарк этмас, кечакундуз театрда бўлар эди. Ҳатто саҳна ниҳоятда совуқ пайтларда оёқларида пийма, бошида қулоқчин, эгнига шинель ёпиниб ишлаганларини ҳам кўрганман. Ҳали уруш тугамасданоқ Маннон Уйғур Алишер Навоий образини саҳнада гавдалантиришни орзу қиларди. Улуғ шоир ҳақидаги пьесани Уйғун ва Иззат Султонлар ёзишга киришган эди. Маннон Уйғур улар билан ҳамкорлик қилар ва театрда бу асарни саҳналаштириш учун қизгин иш бошлаб юборган эди. Алишер Навоий ролини Аброр Ҳидоятлов ва Олим Хўжаевлар,

Ҳусайн Бойқарони Шуқур Бурхонов билан Лутфулла Назруллаевлар, Мажиддинни Обид Жалилов ва Наби Раҳимов, Гулини Сора Эшонтураева, Назира Алиева ва Холида Хўжавалар ижро этиши керак эди. Маннон Уйғур бу спектакл мусиқасини машҳур композитор Мутаваккил Бурхоновга топширди. Бурхонов ҳам деярли ҳар куни тайёрлаётган куйларини жамоага эшиттириб турарди. Маннон Уйғур саҳна безаклари ва актёрларнинг кийимларигача — ҳаммасини ўзи бирма-бир кўздан кечирарди. У бир гапни қайта-қайта такрорлаганини биламан: «Алишер Навоий яшаб ўтган даврни — Уйғониш даври деб тасаввур қилинлар. Меъморлик, кийиниш, ҳатто бир-бирларингизга муносабатда ҳам катта маданият акс этиб турмоғи зарур». Маннон Уйғур ўз талқинида Ҳусайн Бойқаро билан Навоий муносабатларида зиддият бўлишига йўл қўймоқчи эмасди. Аммо ҳукмрон партия ташкилотлари синфийликка қаттиқ аҳамият беришар, ўринли-ўринсиз талаблар билан бошни қотиришарди. Шу боисдан Ҳусайн Бойқаро шоҳ бўлгани туфайли салбий томонлари кўпроқ очилсин, деб мажбур қилишганди. Аммо Маннон Уйғур тарихни яхши билгани ва ўша замон адабиёти билан яхши таниш бўлганидан бу фикрга зимдан қарши эди. Яқинда Ҳамза театрида Турғун Азизов режиссёрлигида қайта саҳналаштирилган спектаклда икки ўртадаги дўстликни маърифа етказишга ҳаракат қилинди. Халқимиз орасида ниҳоятда катта шухрат қозонган бу спектакл 50 йилдан бери саҳнамаздан тушмай келмоқда. Маннон Уйғур бошидан кечирган руҳий-маънавий азоблар, уруш давридаги қийинчиликлар туфайли 50-йилларда оғир бетоб бўлиб қолди. У режиссёрлик ва актёрлик маҳорати ва санъатдаги тажрибаларини ёшларга ўргатиш учун театр олийгоҳига вақти-вақти билан дарсга қатнаб турди, аммо соғлиги туфайли бу иш ҳам тобора қийинлашиб борди. У ётиб қолди. Мен кўп марта соғлигини сўраб бориб турар эдим. Кунлардан-бир кун касалхонага кўргани борганимда, у киши эндигина режиссёрликка қадам қўйган Тошхўжа Хўжаевни олиб келишимни илтимос қилди. Мен албатта бу илтимосни бажо

келтирдим. Тошхўжа Хўжаев кейинчалик Ўзбекистон халқ артисти бўлди, кўп ажойиб ролларни ижро этди, ўзбек театри режиссурасида ажойиб спектакллари билан ўзига хос из қолдирди. Шу куни Маннон Уйғур бизларни кўриб, гарчи ёстиқдан бош кўтара олмасам ҳам, кўнглидаги фикрларини аста баён қилишга ўтди. Дард оғир бўлганидан у кишининг овози жуда секин чиқарди. Бутун вужудимиз қулоққа айланиб, устознинг ҳар бир сўзини илғаб олишга ҳаракат қилдик. «Билиб қўйки, сен юзага келтирмоқчи бўлган спектакл асосан актёрлар ижросида ҳал қилинади. Сенинг бутун фикрларинг улар орқали томошабинларга етказилади. Бинобарин, улар сенинг фарзандларингдек кимсалардир, уларни ўрганишинг, қанақа имкониятлари борлигидан тўғри фойдаланишинг зарур. Актёрларнинг қалб калити, бахт калити ҳам сенинг қўлингдасур». Эндиликда Маннон Уйғур ўз шогирдига баён қилган бу насиҳатнинг олтин баробар қиммати борлигини тушундим. Маннон Уйғур актёр мўъжиза қалб эгаси эканлигини биларди, аммо шу мўъжиза қалб режиссёр орқалигина очилишини ҳам дилдан англарди. У кўнглида Тошхўжа Хўжаев режиссёрликда ўзи бошлаган эзгу ишларни давом эттиради, деб умид қилган бўлса керак. Шу куни бу улуғ санъаткор Тошхўжа Хўжаевдек шогирд қолдираётганидан мамнунлигини чеҳрасидан уққан эдим. 1955 йилда Оғамиз қаぞ қилди. Ўлим кимларни домига олмайди дейсиз? Бу ҳаммамиз учун оғир йўқотиш эди.

Ўзбекнинг буюк актёрлари Аброр Ҳидоят, Шуқур Бурхонов, Олим Хўжаев, Наби Раҳимовлар тобутни елкага олишганда гўё Отелло, Ҳамлет, Навоий, Жалолиддин Мангуберди, Муқаннинг буюк сиймолари бу зотни абадийликка кузатаётгандай бўлган эди.

Бу йил буюк актёр ва режиссёр Маннон Мажид ўгли Уйғурнинг таваллуд топганига 100 йил тўлди. У ўз умрида кўп ишлар қилди. Санъатимизда ўзига хос из қолдирди. Айниқса, режиссёрликда мактаб яратди. У бошлаб берган ишларни мустақил ўлкамизнинг истеъдодли ёшлари шараф билан давом эттирдилар.

Жорж СИМЕНОН

Мегрэ министр хузурида

Роман'

IV БОБ

ЛЮКА НОРОЗИ

Мегрэ «Дофин» пивохонасидан қайта туриб, Жиноят полицияси томон шошиб кетаётган Жанвьёга дуч келди.

Тушга яқин кун исиб кетди. Офтоб чарақлаб турарди. Бу йил биринчи марта Мегрэ пальтосини хонасига ечиб чиққан эди. Комиссар уч марта чақирганидан кейингина Жанвьё унинг овозини эшитиб тўхтади, шошиб олди дига келди.

— Бир стакандан отмаймизми?

Комиссарнинг Орфевр соҳилига қайтгиси йўқ эди. Эҳтимол баҳор туфайлидир. Ундан ташқари кечадан буён ўйлайвериб, жуда чарчаган эди.

Жанвьёнинг қиёфасидан ҳеч нарсани англаб бўлмасди, чунки ҳозир хўжайинидан дакки ейдими ёки мақтов эшитадими — буни ўзи ҳам билмасди. Улар тик туриб тановул қилинадиган столлар олдида тўхтамай тўппа-тўғри хувиллаб ётган залга ўтишди.

— Пивоми?

— Барибир.

Официант пиво келтиргунча чурқ этмай ўтиришди.

— Бу кимсанинг изига тушган фақат биз эмас,— деб гўлдиради ниҳоят Жанвьё.— Назаримда, у билан жуда кўп одам қизиқяпти.

— Қани, гапир-чи.

— Биринчи қилган ишим эрталаб Сен-Жермен хиёбонига бордим. Министрлик биносидан юз метрча берида тўхтадим у кўчанинг нариги бетида гўё чумчуқларга маҳлиё бўлиб турган Ружени кўриб қолдим.

Мегрэ ҳам, Жанвьё ҳам Соссэ кўчасида инспектор бўлиб ишлайдиган Гастон Ружени яхши билишар, муносабатлари аъло даражада эди. Руже ёқимтой йигит бўлиб, шаҳар ташқарисида истиқомат қилар, қариндош-уруғларининг бир даста суратини чўнтагида ҳамма вақт олиб юрарди.

— Сени кўрдими?

— Ҳа.

— Гаплашдингларми?

Охири. Боши ўтган сонда.

— Хиёбон бўм-бўш эди. Ўзимни панага олишнинг иложи бўлмади, олди-га боришим билан: «Ҳа, сен ҳамми?» деб сўради. Сир бой бермадим: «У нима деганинг?» «Ҳеч нарса,— дейди кўзини қисиб.— Сендан сир олмоқчи эмасман. Лекин негадир бугун таниш башараларни кўп учратяпман. Аксига олиб, бу расво министрликнинг рўпарасида бирорта ўтирадиган жой ҳам йўқ». Шу пайт сал наридаги ҳовли дарвозаси олдида разведкада ишлайдиган Рамире-нинг эшикбон билан қуюқ гаплашиб турганини кўриб қолдим... Руже билан ҳазил-хузул қилиб бўлгач, йўлимга равона бўлдим. Сольферино кўчасига етганда бир қаҳвахонага кириб, телефон китобини варақладим. Бланш Ламотнинг манзилини дарров топдим — Вано кўчаси, 63-уйда яшаркан. Мен турган жойдан икки қадам нарида.

— Яна Сиёсий полицияда ишлайдиганлардан бирортасига тўқнаш келмадингми ишқилиб?

— Йўқ. Вано кўчасини биласиз — жимжит, камқатнов, ҳовлиларида ҳатто дарахтлар ўсиб ётади... Олтмиш учинчи уй — серҳашам бўлмаса ҳам сердаромад жой. Эшикбон аёл даҳлизда картошка арчиб ўтирган экан.

«Ламот хоним уйдадилар?» — деб сўрадим. Назаримда кўзларида истехзо учқунлагандай бўлди. Тушунтиришга ўтдим: «Мен суғурта вакилиман. Ламот хоним ҳаётини суғурта қилдирмоқчи эди. Шуни расмийлаштиргани келувдим». Аёл хахолаб юборишдан ўзини аранг тийди: «Парижда полициянинг тури нечта?...» «Ие, у нима деганингиз?...» «Биринчидан, икки йил аввал сизни анови... фамилияси эсимда йўқ... семиз комиссар билан кўрганман, ўшанда эллик еттинчи уйга, меъеридан ортиқ уйку дори ичворган аёлни кига келгансизлар. Иккинчидан, ҳамкасбларингиз ҳам кунда-шунда...» «Кўп одам келдими?» деб сўрадим мен. «Биттаси кеча эрталаб келувди...» «Нишонини кўрсатдими?...» «Сўраганим йўқ. Сиздан ҳам сўрамайман. Полициячиларни шундоғам танийман...» «Кўп савол бердими?...» «Кўп эмас: Ламот хоним бир ўзи яшайдими? Эллик ёшлардаги семиз бир одам олдига келиб турадими?» деб сўради. Мен «Йўқ» жавоб бердим...» «Ростдан ҳам шундайми?...» «Ҳа. Кейин, Ламот хоним баъзан уйга портфель кўтариб келадими?» деб қолди. Шунақа ҳам бўлишини айтдим, чунки хонимнинг ёзув машинкаси бор, гоҳида иш олиб келиб, кечқурунлари уйда ёзади. Министрнинг котибаси бўлиб ишлашини сиз ҳам билсангиз керак?...» «Ҳа, биламан...» «Яна, кеча кечқурун портфель олиб келганмиди?» деб сўради. Мен кўрмаганимни айтдим. Шундан кейин кетишга чоғланди. Мен хизматкор аёлга ёрдамлашгани иккинчи қаватга чиқдим. Салдан кейин зинапояда ҳалиги одамнинг қадам товушлари эшитилди. У учинчи қаватга кўтарилиб, Бланш хонимнинг хонасига кирганини сездим...» «Индамай туравердингизми?...» «Полициячилар билан ўчакишишнинг оқибати нима бўлишини яхши биламан...» «Ўша одам Бланш хонимнинг хонасида қанча муддат бўлди?» «Тахминан ўн дақиқача.» «Қайтиб чиққанини кўрдингизми?...» «Уни эмас, бошқа одамни кўрдим...» «Хонимга айтдингизми бўлган воқеани?» Мегрэ стаканга тикилганча диққат билан қулоқ солар ва эшитганларини ўзига маълум далиллар билан қиёслашга уринарди.

Жанвье сўзида давом этди:

— Аёл бир оз иккиланиб турди, сўнг қизариб-бўзариб бўйнига олди: «Биров келиб, сизни сўради, хонангизга ҳам кирди, дедим. Лекин полицияданлигини айтмадим».

— Ламот хоним таажжубландими?

— Олдинига ҳайрон бўлди. Кейин: «Сабабини биламан»,— деди. Бугун эрталаб, хоним ишга кетганидан кейин, яна икки киши келиб, улар ҳам, полицияданмиз, дейишди. Паканароғи ҳатто нишонини ҳам кўрсатди, лекин мен қайрилиб ҳам қарамадим.

— Улар ҳам учинчи қаватга чиқишдими?

— Йўқ. Улар ҳам биринчи марта келган одам берган саволларни беришди, яна баъзи нарсаларни сўрашди.

— Нималарни масалан?

— Уйдан тез-тез чиқиб кетадими, ким билан кетади? — деб сўрашди. Дугоналарини, таниш-билишларини суриштиришди. Телефонда кўп гаплашадими ҳам дейишди.

Мегрэ Жанвьенинг гапини бўлди.

— Нима деди эшикбон аёл?

— Дугоналаридан бирининг номини айтди, Люсиль Кристин деган аёл экан. Ўша атрофда тураркан, қайсидир бир маҳкамада ишларкан. Бланш хоним Сен-Жермен хиёбонидаги «Уч министрлик қошида» ресторанида тушлик қиларкан. Кечки овқатни эса уйида тайёрларкан. Люсиль Кристин уникига тез-тез келиб тураркан, бирга овқатланишаркан. Қарда туришини билолмадим... Яна бир дугонаси Вано кўчасига кам келаркану, аммо Бланш хоним ҳар якшанба ўшаникида меҳмон бўларкан. Эри Марказий бозорнинг вакили, фамилияси Арье, Курсель кўчасида туришади. Эшикбон аёлнинг тахминича у ҳам, Бланш хоним каби Ла-Рош-Сюр-Йондан.

— Курсель кўчасига бордингми?

— Ўзингиз ҳеч нарсадан тап тортма, дегандингиз-ку, шунинг учун...

— Гапиравер...

— Маълумотлар тўғри экан. Арье хонимникига кирдим. Уйи дабдабали, учта боласи бор, кичиги саккиз ёшда. Ўзимни яна сугурта вакили деб таништирдим. Чиппа-чин ишонди, шундан билдимки, мендан олдин ҳеч ким келмаган. Бланш хоним билан Ла-Рошда мактабда бирга ўқиган экан. Кейин йўллари айри тушган. Уч йил бурун Парижда тасодифан учрашиб қолишади, Арье хоним дугонасини уйига таклиф қилади. Шундан бери Бланш хоним ҳар якшанба уникида. Билганларим шу. Бланш хоним бир меъёрда ҳаёт кечиради, ўзини буткул бағишлаган, ҳўжайини ҳақида гапирганда оғзидан бол томаркан, унинг учун жонини беришга ҳам тайёр, деди эшикбон аёл.

— Бор-йўғи шуми?

— Йўқ. Бир йилча бурун Бланш хоним жаноб Арьедан бир танишини ишга олишни илтимос қилади, моддий жиҳатдан жуда қийналиб қолганини айтади. Арье ҳам лаққа ишониб, рози бўлади. Флери деган ўша одам ҳар куни эрталаб соат олтида ишга келиши керак экан.

— Ҳўш-ҳўш?

— Уч кун ишга келади-ю, ғойиб бўлади. Ҳатто кечирим ҳам сўрамайди. Блан хоним хижолат бўлиб, унинг учун ўзи узр сўрайди. «Уч министрлик қошида» ресторанига кириш ниятида Сен-Жермен хиёбонига қайтиб келдим. Эшикдан киришим биланоқ Гастон Руже билан унинг кичик бир ҳамкасбига кўзим тушди. Исми ёдимда йўқ...

Мегрэ шу пайтгача тўпланган маълумотларни хаёлан бир ипга тиза бошлади. Душанба куни кечқурун Огюст Пуан Пастер хиёбонидаги уйига келиб, Каламнинг ҳисоботини энг ишончли жой сифатида ўша ерга яшириб қўяди.

Сешанба куни эрталаб ўзини полициячи деб таништирган бир кимса Вано кўчасига келади-да, эшикбонга олди-қочди саволларни бериб, Бланш Ламотнинг уйига киради.

Ростдан ҳам ўша одам полицияданмикин?

Агар шундай бўлса, иш Мегрэ ўйлаганидан ҳам пачава. Аммо унинг Соссэ кўчасидан жўнатилмаганини комиссарнинг кўнгли сезиб турарди.

Котиба аёлдан ҳеч нарса чиқмагач, Пастер хиёбонига келиб, Каламнинг ҳисоботини ўғирлаб кетган одам шу бўлмасин тагин?

— Эшикбон аёл ташқи қиёфасини тасвирламадими?

— Жуда тахминий. Ўрта ёш, тўладан келган. Савол берганда полициячига ўхшаб кетса керак-да.

Кўринишидан бу одам Жакоб кўчасидаги қаҳвахона эгаси айтган кишини, яъни бугун эрталаб Пикмални кутволиб, ўзи билан бирга олиб кетган кишини эслатарди.

Вано кўчасига келиб, Бланш хонимниқига кирмай кетган анови икки кимса эса Сиёсий полициядан бўлса ажабмас.

— Энди нима қилай?

— Ҳайронман.

— Дарвоқе, Сен-Жермен хиёбонидан қайта туриб, қаҳвахонада ўтирган Люкага кўзим тушгандай бўлди.

— Эҳтимол.

— У ҳам шу иш билан шуғалланияптими?

— Шунақароқ.

— Давом эттираверайми қидиришни?

— Биласанми, Люка билан гаплашганимдан кейин бу масалага яна қайта-та-миз. Бирпас кут.

Мегрэ телефонда Жиноят қидирув полицияси билан боғланди.

— Люка келдими?

— Йўқ ҳали.

— Торранс, сенмисан? Люка келиши билан менинг олдимга, «Дофин» пивохонасига жўнатвор.

Кўчада бир бола эндигина босмадан чиққан кечки рўзномаларни сотиб юрарди. Мегрэ чўнтагини титкилаганча ташқарига чиқди.

Яна қайтиб келиб, Жанвьенинг ёнига ўтирди-да, рўзномани очди. Очди-ю, бутун саҳифани эгаллаган сарлавҳага кўзи тушди:

«АРТЮР НИКУ ҚОЧДИ»

Янгилик шу қадар ҳайратомуз эдики, рўзноманинг биринчи саҳифаси бутунлай қайтадан терилгани шундоқ кўриниб турарди.

«Тасодифан Клерфон муаммосининг янги жиҳатлари очилиб қолди. Дарвоқе, шундай бўлишини кўпчилик кутган ҳам эди.

Маълумки, фалокатнинг эртасигаёқ жамоатчилик қаттиқ дарғазаб бўлиб, жиддий тафтиш ўтказишни талаб қилиб чиққанди.

Беш йил муқаддам «Нику ва Совгрэн» фирмаси бунёд этган ва ҳозирда эл оғзига тушган санаторий, мутахассисларнинг фикрича, зудлик билан ҳар томонлама текширувдан ўтказилиши лозим эди.

Нега бундай бўлмади? Яқин кунлар ичида бу саволга жавоб оламиз деган умиддамиз. Ҳозирча Артюр Нику халқнинг ғазабидан кўрқиб, Солонидаги боғ ҳовлисида яшириниб ётипти.

Полиция бундан хабардорга ўхшайди. Баъзи гапларга қараганда, одамларнинг кўзига вақтинча кўринмай туришни полициянинг ўзи маслаҳат берган.

Фақат бугун эрталаб, фалокатдан тўрт ҳафта ўтгандан кейингина, юқори ташкилотлар Артюр Никуни суҳбатга чақиришга аҳд қилишади.

Эрта тонгда Сиёсий полициянинг икки инспектори боғ ҳовлисига борса, қоровулдан бошқа ҳеч зог йўқ экан.

Қоровул полициячиларга хўжайинининг кеча кечқурун қаёққадир жўнаб кетганини айтади.

Аммо мавҳумлик узоққа бормади. Икки соат бурун Брюсселдаги махсус мухбиримиз телефон орқали Артюр Никунинг эрталаб шу шаҳарга келганини ва «Терополь» меҳмонхонасига жойлашганини маълум қилди.

Мухбиримиз у билан учрашиб, бир неча савол беришга муваффақ бўлди. Куйида ана шу савол-жавобни тўлалигича эълон қиламиз:

— Полиция келишини эшитиб, Солонидаги уйингизни шошилинч тарк этганингиз ростми?

— Қип-қизил ёлгон. Полиция келишини билмаганман, ҳозир ҳам унинг режаларидан беҳабарман. Агар полицияга керак бўлганимда бир ойдан бери топган бўларди, чунки у менинг қаердалигимни биларди.

— Сиз охир-оқибат фош бўлиб қолишингизни сезиб Францияни тарк этдингизми?

— Брюсселга фирма ишлари билан келганман.

— Қанақа иш?

— Ўзим пудратга олган аэродром қурилиши билан боғлиқ иш.

— Францияга қайтиб, ҳокимият олдида жавоб бериш ниятингиз борми?

— Режаларимни ўзгартириш ниятида эмасман.

— То Клерфон можароси унутилмагунча Брюсселда яшайман, демоқчимисиз?

— Яна қайтараман: ишим битмагунча бу ердан кетмайман.

— Сизни сўроқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда ҳам-а?

— Мени сўроқ қилиш учун ҳокимиятнинг бир ой фурсати бор эди, сўроқ қилмаган экан, ўздан кўрсин!

— Қаламнинг ҳисоботидан хабарингиз борми?

— Нима деяётганингизни тушунмаяпман.

Шу билан Артюр Нику суҳбатга чек қўяди, мухбиримиз суҳбат мазмунини ўша заҳотиёқ бизга маълум қилди.

Ҳали тасдиқланмаган яна бир маълумотга қараганда, Нику Брюсселда меҳмонхонага жойлашганидан сўнг орадан бир соат ўтгач, унинг олдида бир аёл келади — исми ҳозирча аниқлангани йўқ — уни дарҳол меҳмонхонага киритиб юборишади, гўё у ҳозир ҳам ўша ерда эмиш.

Сиёсий полициядагилар икки полициячи Артюр Нику билан савол-жавоб қилиш учун Солонига бориб келганини тасдиқлашди. Уни полицияга олиб келиш ҳақида ордер бор-йўқлиги сўралганда, масала ҳозир бу тарзда қўйилмаётганини айтишди».

— Биз ҳам шу иш билан шуғулланаямизми? — деб сўради Жанвье энсаси қоғиб.

— Ҳа.

Жанвье яна бир нарса демоқчи бўлди, балки Мегрэдан, сиёсат билан боғлиқ бу чалкаш ишга нега аралашиб юрибсиз, деб сўрамоқчи бўлгандир, лекин индамай қўя қолди. Шу пайт улар одатдагидай чап оёғини сал судраганча майдонни кесиб ўтаётган Люкани кўриб қолишди. Люка тиктурма стол олдида тўхтамай, тўппа-тўғри буларнинг ёнига келди. Пешонасидаги терни артаркан, қўлидаги рўзномани силкитиб:

— Ўқиб чиқдим, — деди зарда билан. У бошлиғига илгари сира бундай оҳангда гапирмаганди.

Комиссар иккала ёрдамчиси олдида ўзини гуноҳкор ҳис этди. Лапуэнт ҳам нима гаплигини сезиб турарди чамаси.

— Пиво ичасанми? — деди Мегрэ.

— Йўқ, ароқ.

Бу ҳам Люканинг одатига хилоф эди. Улар ичимлик келтирилгунча ним овозда суҳбатни давом эттиришди.

— Ҳамма ерда Катта уйнинг йигитларига дуч келган бўлсанг керак?

Сиёсий полицияни улар кўпинча шундай деб аташарди.

— Сиз менга пинҳоний иш тутишни тайинлаган эдингиз! — деди Люка қизишиб. — Агар улардан ўзгирлик қилишни ўйлаган бўлсангиз, очигини айтишим керак — улар биздан ўзиб кетишди.

— Қани, гапир-чи.

— Нимани?

— Нималарни аниқлаганингни.

— Ишни Сен-Жермен хиёбонида сайр қилишдан бошладим. У ерга Жанвьедан сал кейинроқ бордим.

— Албатта Ружега дуч келгансан! — деди жилмайиб Жанвье. Дарҳақиқат, жуда галати воқеа рўй берганди.

— Йўлкада қаққайиб турган экан, узоқданоқ мени кўрди. Мен шошилиб турган кишидай ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлдим. Шу пайт орқамдан: «Жанвье-ни қидириб юрибсанми? Ҳозиргина Сольферино кўчасига бурилиб кетди», — деб қичқириб қолса бўладими! Сиёсий полициядагиларнинг калака қилишидан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Шундай қилиб, министрлик атрофида Жак Флери ҳақида бирор нарса билишга муваффақ бўлолмадим...

— Кейин телефон китобини варақлагансан, шундайми? — деб сўради Жанвье.

— Хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Чунки у ҳамма вақт Елисей майдонидаги қаҳвахоналарда ўралашиб юришини билардим, шунинг учун тўппа-тўғри «Фука»га қараб йўл олдим.

— Лекин фамилияси телефон китобида бор.

— Эҳтимол. Олдин гапимни тугатволай.

Жанвье негадир хурсанд эди. Ўзи ошкор бўлиб қолгани учунми, оғайнисининг ҳам шу аҳволга тушганидан қувонаётгандай кўринарди кишига.

Учовлари ҳам ноқулай вазиятда қолганларини сезиб туришарди. Соссэ кўчасидаги ҳамкасблари буларнинг устидан нечоғлик кулишаётганини тасаввур этиш қийин эмасди.

— Майфурушни гапга солдим. Флерини ҳамма таниркан. Насияга ичавериб, нуқул қарзга ботиб юраркан. Қарзи ҳаддан ташқари кўпайиб кетган пайтларда насияга қуйиб беришдан бош тортишаркан. Шундан кейин у бир неча кун қорасини кўрсатмаскан.

— Барибир қачонлардир ҳисоб-китоб қиларканми?

— Кўлига пул тушганда аччиқ-тирсик қилиб тўлаб кетаркан.

— Шундан кейин ўша машмаша яна қайтадан бошланса керак?

— Тўппа-тўғри. Кўп йиллардан бери аҳвол шу.

— Министрликка ишга ўтгандан кейин ҳам ҳеч нарса ўзгармаптими?

— Министр маҳкамасининг бошлиғи этиб тайинлангач, нуфузи анча ортган, ҳатто унга қуйиб берадиган тентақлар ҳам кўпайган. Шунга қадар эса баъзан ойлаб йўқ бўлиб кетаркан. Бир гал унинг Марказий бозорда юк машинасидан туширилган карам тўла яшиқларни санаб турганини кўришган.

Жанвье Мегрэга маъноли қараб қўйди.

— Ванвда икки боласи билан хотини яшайди. Флери уларга пул жўнатиб турармиш. Бахтига, хотини ҳам, болалари ҳам ишларкан.

— Қаҳвахоналарга кимлар билан бораркан?

— Қачонлардир қирқ ёшлардаги бир аёл билан бориб юрган. Марсель деган дўндиқ бир аёл экан. Флери у билан Сен-Мартен заставасидаги пивохоналардан бирида кассир бўлиб ишлаб юрган пайтида танишган, дейишади. Кейинчалик аёлнинг қаёққа гойиб бўлганини ҳеч ким билмайди. Бир йилдан бери Жаклин Паж деган аёл билан Вашингтон кўчасида, боққоллик дўконининг тепасидаги уйда яшайди.

Жаклин Паж йигирма уч ёшда, баъзан уни фильмларга ҳисобчи сифатида таклиф қилиб туришади. «Фуке»га кирган продюсеру кинорежиссёрлар атрофида ўралашгани-ўралашган, улардан ҳеч нарсани аямайди.

— Флери уни севиб қолганми?

— Шунақага ўхшайди.

— Рашк қиладимми?

— Рашк қиларкан. Лекин эътироз билдиришга журъат этолмаскан, ўзини сезмаганликка солиб туравераркан.

— Ўзини кўрдингми?

— Вашингтон кўчасига бордим.

— Нимани баҳона қилдинг?

— Баҳона қилишнинг ҳам кераги бўлмади. Эшикни очди-ю: «Яна биттаси келди!» — деб хитоб қилди.

Жанвье билан Мегрэ бир-бирларига қараб кулиб қўйишди.

— Ким экан олдингиси? — деб сўради Мегрэ қандай жавоб бўлишини сезиб турган бўлса ҳам.

— Полициячи-да, албатта. Бир эмас, иккитаси келган экан.

— Алоҳида-алоҳидами?

— Йўқ, бирга келишган.

— Флерини сўрашиптими?

— Кечқурунлари ишлайдими, министрликдан ҳужжатлар олиб келиб турадимиз, деб сўрашипти.

— Аёл нима деб жавоб берган?

— Кечқурунлари бошқа иш билан шуғулланади, деган. Бировдан сўзни қарзга сўрамайдиган қиз экан. Яна бир нарса: онаси Пиклю черковида стулларни омонатга бераркан.

— Ановилар уйни тинтув қилишмаптими?

— Йўқ, фақат хоналарга мўралаб чиқишипти. Бу масканни уй дейишга ҳам тил бормади. Ташландиқ бошпанага ўхшайди. Ошхонасида фақат чой қайнатиш мумкин. Бошқалари — меҳмонхона, ётоқхона, емакхоналарга ҳам қараб бўлмайди: оёқ кийимлари, ич кўйлақлар, пластинкалар, ҳар турли китоблар аралаш-қуралаш бўлиб ётипти. Бўш шишаю стаканларни айтмай қўя қолай.

— Жаклин у билан бирга нонушта қиларканми?

— Камдан-кам. Аёл пешингача чўзилиб ётаркан. Баъзан Жаклин кундузи унга қўнғироқ қилиб, ресторанга чақираркан.

— Ёр-дўстлари кўп эканми?

— Бирга ўралашиб юрадиганларнинг ҳаммаси уларнинг дўсти.

— Бор гап шуми?

Люканинг жавобида таъна оҳанги энди баралла янгради:

— Йўқ, шугина эмас. Сиз иложи борича кўпроқ маълумот тўплашни буюрган эдингиз. Биринчидан, қўлимда Жаклиннинг олдинги ўйнашларининг ҳам, ҳозирги жазманларининг ҳам рўйхати бор.

Шундай деб, у қалам билан қатор фамилиялар ёзилган бир варақ қоғозни столга қўйди.

— Кўриб қўйинг: рўйхатда иккита сиёсий арбобнинг ҳам фамилияси бор. Иккинчидан, Марселни топдим ҳисоб.

— Қандай қилиб?

— Оёқларим ёрдамида. Опера майдонидан бошлаб Катта хиёбонлардаги барча пивохоналарни айланиб чиқдим. Фақат Республика майдонидагина омадим келди.

— Марсель яна кассада ишлаётганмиши?

— Йўқ. Лекин уни эсдан чиқазишмаган, ҳатто ўша атрофда тез-тез кўриб ҳам туришди. Пивохона соҳибининг тахминича, Блондель кўчасига яқин жойда яшайди. Аёлга у кўпинча Круасан кўчасида дуч келади, шунга қараганда, рўзнома ёки босмахонада ишласа керак.

— Текшириб кўрмадингми?

— Йўқ ҳали. Аниқлаш керакми?

Люка шунақа оҳангда сўрадики, Мегрэ шошиб қолди.

— Жаҳлинг чиқяптими?

Люка базўр кулимсиради.

— Йўқ. Лекин, ишонинг, жуда ғалати иш-да ўзиям. Айниқса, рўзномаларда шунақа чалпиб ёзишадими, ўқиб, ерга кириб кетгудай бўласан. Модомики зарур экан, майли, давом эттираман. Аммо очигини айтсам...

— Нима, менга ёққани учун шуғулланияпманми шу иш билан?

— Биладан, ёқмайди.

— Круасан кўчаси унчалик катта эмас. Ҳамма бир-бирини таниса керак.

— Яна Соссэ кўчасидаги йигитлардан кейин бораман.

— Эҳтимол.

— Бўпти, борганим бўлсин. Яна битта отсам майлими?

У бўш стаканга ишора қилди. Мегрэ пивохона ходимидан яна ичимлик келтиришни сўради, ўзига эса пиво эмас, ароқ буюрди.

Бошқа бўлимларнинг инспекторлари ҳам ишларини тугатиб, пивохонага киришди. Улар ҳамкасблари билан узоқдан бош ирғаб саломлашган бўлишди. Бу пайтда Мегрэ Огюст Пуан ҳақида ўйлаб ўтирарди. У мақолани, албатта ўқиган ва ўзининг ҳам номи ҳадемай рўзномаларда ўқлоғидай ҳарфлар билан босилиб чиқишини кутаётган бўлса керак.

Ҳамма гапдан хабардор хотини-чи? У ҳам эридан баттар ҳаяжонланаётгандир. Огюст Бланш хоним билан гаплашганмикин? Учовлари ҳам ўз атрофларида бўлаётган сирли машмашалар ҳақида ўйлашаётганмикин?

— Мен нима қилишим керак? — Жанвье ўзига ёқмайдиган ишга қўл урмоқчи бўлган кишидай, норози оҳангда сўради:

— Вану кўчасига кўз-қулоқ бўлиб туроласанми?

— Тун бўйими?

— Йўқ. Соат ўн бирларда ўрнингга Торансни жўнатаман.

— Бирор гап бўлади деб ўйлаяпсизми ўша кўчада?

Мегрэ тўғриси айтди:

— Йўқ, ундай деб ўйлаётганим йўқ.

Ростдан ҳам Мегрэнинг хаёлида бунақа гап йўқ эди. Тўғрироғи, тахминлар шунақа кўп эдики, комиссарнинг ўзи ҳам чалкашиб кетганди.

Ҳар гал оддийгина маълумотларни қайта-қайта текширишга тўғри келарди.

Унга фақат бир нарсагина аниқ: душанба куни Пикмаль деган бир одам жамоат ишлари министрининг хонасига кирган. Бундан олдин қабулхона бошлиғига мурожаат этиб, рўйхатдан ўтган бўлиши керак. Аммо Мегрэ унинг фамилиясини рўйхатдан тополмади, ахир Пуан бу ташрифни кутмаган-ку!

Қўшни хоналарда ўтирган кишилардан камида иккитаси — Бланш хоним билан Жак Флери — министр хонасидаги суҳбатни эшитган бўлиши мумкин.

Модомики, Сиёсий полиция ана шулар яшайдиган уйларнинг эшикбонларини сўроқ қилган экан, демак, бу ҳақда ўйлаган.

Лекин Пикмаль Пуанга Каламнинг ҳисоботини ростдан ҳам берганми-йўқми?

Мегрэнинг назарида, министр ёлғон гапирмаган: унга бунинг нима кераги бор?

Пуан Пастер хиёбонига борган. Ҳужжатни ғаладонга яширган. Комиссар бунга ҳам ишонади.

Демак, эртаси куни Бланш хонимнинг уйига келиб, ҳамма ёқни титипит қилган одам ҳисоботнинг қаердалигини билмагани аниқ.

Кундузи эса ҳужжат йўқолган.

Чоршанба куни эрталаб Пикмаль ҳам ғойиб бўлган.

Ўша куниёқ Жозеф Маскуленнинг рўзномасида биринчи марта Каламнинг ҳисоботи ҳақида хабар босилиб, уни ким яшириб юргани очиқ-ойдин сўралган.

Мегрэнинг дилидаги ўйлар тилига кўчди:

— Иккисидан бири: ҳисоботни ё гумдон қилиш учун, ёки ўз мақсадида фойдаланиш учун ўғирлашган. Афтидан, шу пайтгача унга ҳеч ким қизиқмаган.

Люка билан Жанвье миқ этмай эшитишарди.

— Эҳтимол...

Мегрэ ароқдан бир ҳўплаб, лабини артди.

— Жуда чалкаш муаммо, лекин сиёсатда жўн нарсанинг ўзи йўқ. Шуниси аниқки, ҳужжатнинг йўқолишидан Клерфондаги фожеага дахлдор киши-

ларнинг ҳаммаси манфаатдор. Агар ҳужжат топилганидан сўнг орадан бир неча соат ўтгач яна ғойиб бўлгани ошкор бўлса, бутун шубҳа ўшаларга тушиши турган гап.

— Энди тушунаётгандайман,— деб қўйди Жанвье.

— У ҳолда Никудан ташқари камида ўттизга яқин сиёсий арбобнинг шўрига шўрва тўкилади. Лекин айбни бир кишига ағдаришга, унга қарши далиллар тўплаб, ўша одамни балога гирифтор қилишга уринишлари ҳам мумкин. Ҳа, Огюст Пуаннинг аҳволи танг.

Иккала ёрдамчи Мегрэга таажжубланиб қарашди. Комиссар уларнинг ишдан тўла бохабар эмасликларини унутганди. Аммо энди сир сақлашнинг ҳам зарурати қолмаганди.

— Самуага таклиф қилинганларнинг рўйхатида фамилияси бор,— деб давом этди Мегрэ.— Қизи Никудан совғага тилла ручка олган.

— Министр билан учрашдингизми?

Мегрэ бош силкиди.

— Наҳотки...

Люка гапини тугатмаёқ унинг дилидагини Мегрэ тушунди. Инспектор: «Наҳотки у сиздан ёрдам сўраган бўлса»,— демоқчи эди.

Ниҳоят, ўртадаги ноқулай вазият аригандай бўлди.

— Ҳа. Менимча, буни ҳозир ҳамма билади.

— Демак, энди сир сақлашнинг кераги йўқ.

— Ҳар ҳолда Сиёсий полициядан яширишга ҳожат қолмади.

Улар яна ўн беш дақиқача ўтиришди. Биринчи бўлиб Мегрэ ўрнидан турди, ходимлари билан хайрлашиб, йўл-йўлакай ўз хонасига бош суқиб ўтди. Ҳеч қандай янгилик йўқ эди. Пуан ҳам, Клерфон можаросига дахлдор бошқа кишилар ҳам кўнғироқ қилишмаганди.

Овқатланиб ўтиришганда Мегрэ хоним эрининг авзойини кўриб, ундан гап сўраш бейфойдалигини тушунди. Мегрэ бутун оқшом журнал ўқиб ўтирди. Соат ўнда уйқуга ётди.

— Ишинг шунақа кўпми?

Мегрэ хоним бу саволни беришга узоқ иккиланди.

— Кўп эмасу, жуда бемаъни иш-да.

Мегрэ икки марта гўшакни кўтариб, Огюст Пуанга кўнғироқ қилмоқчи ҳам бўлди. Айтадиган тайинли гапи йўқ эди,— шунчаки суҳбатлашмоқчи эди.

Соат саккизда Мегрэ уйқудан турди. Ташқаридаги заиф туман дераза ойналарига қадалиб турганидан кўчадаги шовқин ҳам анча пасайиб қолгандай туюларди. Комиссар Ришар-Ленуар хиёбонидаги автобус бекатига қараб юрди, йўл-йўлакай дўкондан бир талай рўзнома сотиб олди.

Ниҳоят, бомба портлаган эди. Рўзномаларда энди олдинги саволлар йўқ. Ҳаммасида қуйидаги сарлавҳа кўзга ташланарди:

«КЛЕРФОН ФОЖЕАСИ!

Каламнинг ҳисоботини топган Жюль Пикмаль ғойиб бўлди. Ҳукумат аъзосига топширилган ҳисобот ҳам йўқолди».

Мегрэ рўзномаларни қўлтигига қисганча автобусга сакраб чиқиб олди, Орфевр соҳилига бориб олганидан сўнг бемалол ўқимоқчи бўлди.

Йўлакдаёқ хонасидаги телефон жиринглаётганини эшитди, шошиб кириб, гўшакни кўтарди.

— Комиссар Мегрэми? — деди телефончи қиз.— Сизга жамоат ишлари министригидан уч марта кўнғироқ қилишди. Айтишдики...

Мегрэ туманда намиққан шляпаси билан пальтосини ечишга ҳали улгурмаган эди.

V БОБ

ПРОФЕССОРНИНГ ҲАЛОЛЛИГИ

Гўшақдаги овоз сурункасига бир неча кун ухламай ҳолдан тойган, бунинг устига, сўзамоллиги билан суҳбатдошини лол қолдиришни хаёлига ҳам келтирмаётган, қисқаси, ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлган одамнинг овозини эслатарди. Эркак киши учун бундай ланж оҳангда гапириш аёлларнинг атрофдагиларга хунук кўринишидан беҳабар, оғзини ланг очиб, ёлғондакам йиғлашига ўхшайди.

— Мегрэ, ҳозироқ менинг олдимга келсангиз. Вазият шундоқки, Сен-Жермен хиёбонидан ўзингизни четга олиб юришга ҳожат қолмади. Лекин огоҳлантираман: қабулхонам мухбирлар билан тўла. Кетма-кет қўнғироқ бўлиб турипти. Соат ўн бирда матбуот конференцияси ўтказишга ваъда берганман.

Мегрэ соатига қаради.

— Ҳозир етиб бораман.

Эшик тикиллади. Мегрэ трубкани қўйишга улгурмасидан Лапуэнт кириб келди.

— Бирор гапинг борми?

— Бор-да.

— Янгиликми?

— Албатта.

— Шляпангни кий, мен билан юрасан. Йўлда эшитаман.

Комиссар навбатчининг ёнидан ўтиб кетатуриб, ундан эрталабки кенгашда қатнашолмаслигини бошлиққа айтиб қўйишни илтимос қилди. Сўнг полициянинг кичкина қора машинаси томон юрди.

— Ўтир рулга.

Соҳил бўйлаб кетаётганларида:

— Қани, гапир,— деди комиссар.

— Тунни «Бэрри» меҳмонхонасида ўтказдим.

— Пикмаль қайтдимми?

— Йўқ. Сиёсий полициянинг бир ходими эрталабгача меҳмонхона олди-дан жилмади.

Мегрэ шундай бўлишини билганди, аммо бу энди уни ташвишлантирмасди.

— Кечаси Пикмалнинг хонасига киришга журъат этмадим: чироқ ёқилгани кўчадан кўриниб туриши аниқ. Тонг отиши билан кириб, хонани бошқатдан синчиклаб тинтув қилдим. Ҳар бир китобни бетма-бет варақлаб чиқдим. Сиёсий иқтисод дарслигининг ичидан манови хатни топиб олдим.

Лапуэнт бир қўли билан рулни тутганча иккинчиси билан чўнтагидан ҳамён чиқазиб, Мегрэга узатди.

— Чап томонида. Депутатлар палатаси бланкасига ёзилган.

Бу одатда парламент аъзолари қайдлар битадиган бир парча қоғоз эди. Муддатига қараганда, ўтган пайшанба кўни ёзилган. Дастхат ниҳоятда хунук, ҳарфларни илғаб бўлмайди:

«Қадрли месье, хабарингиз учун раҳмат. Мен учун жуда қимматли маълумот бу, бинобарин, сиз билан эртага кеч соат саккизда Монмартрдаги «Круасан» пивохоносида учрашишга тайёрман. Унга қадар бу ҳақда бировга оғиз очмаслигингизни илтимос қиламан. Сизнинг...»

Имзо ҳам имзога ўхшамасди. Аллақандай ажи-бужи ҳарфлар.

— Жозеф Маскуленданми? — деб гудранди комиссар.

— Топдингиз. Эрталаб Палатада стенографчи бўлиб ишлайдиган танишимнинг олдига кирдим. У аксарият депутатларнинг дастхатини билади. Хатни кўрсатишим биланоқ таниди.

Улар Сен-Жермен хиёбонига кириб боришди. Мегрэ жамоат ишлари министрлигининг олдида турган матбуот органларининг машиналарини узоқ-даноқ кўрди. Сўнг кўчанинг бу бетига кўз қирини ташлади: Соссэ кўчасида ишлайдиганлардан ҳеч ким йўқ эди. Эҳтимол, энди — бомба портлаганидан кейин, кузатувни тўхтатишгандир?

— Кутиб турайки?

— Майли.

Мегрэ ҳовлини кесиб ўтиб, кенг зинапоядан юқорига кўтарилди ва қип-қизил гилам тўшалган қабулхонага кирди. Бу ерда ўзига таниш бирталай одамга дуч келди. Икки-учта мухбир саволга тугмоқчи бўлган эди, навбатчи бунга йўл қўймади.

— Бу ёққа, жаноб комиссар. Жаноб министр сизни кутяптилар.

Хайҳотдай хонанинг тўрида ўтирган Огюст Пуан комиссарга Пастер хиёбонидаги уйдагидан кўра пачоқроқ кўринди. Министр Мегрэга қўлини узатди.

— Келганингиз учун раҳмат. Шу можарога сизни аралаштирганимдан жуда изтиробдаман. Ташвишланганим бежизмаслигини энди сезгандирсиз?

Пуан телефондаги гапини тугатиб, эндигина гўшакни илган аёлга юзланди.

— Танишинг: котибам Бланш хоним. Сизга бу киши тўғрисида гапириб берганман.

Бланш Мегрэга ётсираброқ қаради. Қўл узатмай, бош силкиб қўя қолди.

Уни чиройли аёл деб бўлмасди, аммо оқ тўр ёқали қоп-қора кўйлаги қучиб турган тикмачоқдай бадани ҳар қандай кишини маҳлиё этарди.

— Агар эътироз билдирмасангиз, уйга борамиз. Шу хонага сира кўниколмадим-кўниколмадим-да. Ўзимни эркин ҳис қилолмайман бу ерда. Сиз телефонга кўз-қулоқ бўлиб турасиз-да, Бланш?

— Албатта, жаноб министр.

Пуан эшикни очди-да, боягидай хаста товуш билан:

— Мен олдинда юраман. Йўл анча чалкаш,— деди.

Дарҳақиқат, бу йўлга ҳали ўзи ҳам унча ўрганмаган шекилли, узундан-узоқ ва ҳувиллаган йўлакда бегона одамдай пайпасланиб борар, баъзан қайси эшикни очишни билмай, иккиланиб қоларди.

Тор зинапоядан кўтарилгач, иккита кенг ва бўм-бўш хонани босиб ўтишди. Олдига оқ пешбанд тутиб олган хизматкор аёлни кўргач, министрнинг уйига етиб келишганини Мегрэ тушунди.

— Сизни Флери билан таништирмоқчи эдим. У қўшни хонада ўтирган эди. Кейин хаёлимдан кўтарилипти.

Аёл кишининг овози эшитилди, Пуан эшикни итарди, улар чоғроққина меҳмонхонага киришди. Дераза ёнида бир аёл билан қизча турарди.

— Хотиним билан қизим. Шуларнинг олдида гаплашсак, девдим.

Пуан хоним ўрта ёшлардаги асл шаҳарлик аёл эди. Бунақаларни кўча-кўйда кўп учратиш мумкин. Кўзлари негадир ҳорғин, юзида ҳам чарчоқ аломати.

— Авваламбор сизга миннатдорлик билдирмоқчиман, жаноб комиссар. Эрим ҳаммасини гапириб берди. Сиз билан учрашгани унга қанчалик фойдали бўлганини аллақачон тушунганман.

Стол устида рўзномалар ётарди. Улардаги фаройиб сарлавҳалар шундоқ кўзга ташланиб турарди.

Олдинига Мегрэ ота-онасига нисбатан хотиржамроқ кўринган қизчага эътибор бермади.

— Қаҳва ичасизми?

Бу ердаги вазият мурда ётган уйни эслатарди: одатдаги турмуш издан чиққан, биров келади, биров кетади, ҳамманинг дарди ичида.

Мегрэ ҳамон пальтода турарди. Анн-Мари унга ечинишни таклиф қилди, сўнг ўзи пальтони комиссарнинг қўлидан олиб, кресло суянчиғига қўйди.

— Эрталабки рўзнамаларни ўқидингизми? — деб сўради министр.

— Варақлашга улгурдим.

— Ҳозирча менинг исмиمنى тилга олишаётгани йўқ, лекин улар ҳаммасидан хабардор. Тундаёқ билишган. Мени Круасан кўчасида, босмахонада ишлайдиган бир танишим огоҳлантирди. Ўша заҳотиёқ бош министрга қўнғироқ қилдим.

— У нима деди?

— Ажабландими-йўқми — англамадим. Тўғриси, ҳозир хаёлим жойида эмас. Назаримда, уни уйқудан уйғотдим шекилли-ёв. Аввалига таажжублангандай туюлди, лекин аминманки, унчалик ҳаяжонлангани йўқ.

Аслида Пуан ҳозир нима деётганини ўзи ҳам билмас, оғзига келган сўзни қайтармай, бидирлаётган эди.

— Ўтиринг, Мегрэ. Ўзим тик турганим учун узр, эрталабдан бери бир жойда ўтиролмаёпман. Мен ё тик туришим, ёки юришим керак. Боя сиз келганингизда ҳам хонада бир соатдан буён оёқда эдим, котибам телефонга жавоб қайтариб турувди. Нима ҳақда гаплашятувдик?.. Ҳа. Бош министр: «Начора, азизим, бир йўлини қилиш керак!» — деди. Ҳа, ҳа, худди шундоқ деди. Мен ундан, Пикмални сизнинг одамларингиз ҳибсга қилишганини, деб сўрадим. У тўғри жавобдан қочиб: «Нега унақа деб ўйлаш-сиз?» — деб гўлдиради. Кейин, ўзининг ҳам менга ўхшаган бошқа министрлар каби, маҳкамадаги ҳамма ишларга кўз-қулоқ бўлиб туролмаслигини тушунтира кетди. Жуда узоқ гапирди. «Бизни ҳамма нарсага жавобгар қилиб қўйишган,— деди у,— лекин ўйлашмайдики, баримиз ҳам вақтинчалик одаммиз, буни биздан топшириқ оладиган кишилар, айниқса, яхши билишади. Улар кеча бошқа одам раҳбар бўлганини, эртага яна бошқаси келиши мумкинлигини ҳам билишади...» «Балки, эртагаёқ истеъфога чиққанам маъқулдир?» — дедим унга жавобан. «Шошқалоқлик қилманг, Пуан. Мени ноқулай аҳволга солиб қўйдингиз. Сиёсатда ҳамма вақт ҳам иш режалаштирилганидай бўлавермайди. Таклифингиз тўғрисида ўйлаб кўриб, сизга қўнғироқ қиламан...» Шундай деб, гўшакни қўйди. Назаримда, кейин ҳамкасбларим билан телефонда гаплашган. Балки мажлис қилишгандир? Билмадим. Ҳар ҳолда бу ёғини энди мендан сир тутишади... Эрталабгача ухломмай, юриб чиқдим. Хотиним ҳам мижжа қоқмади. Пуан хоним Мегрэга: «Менга ёрдам беринг. Аҳволини кўряпсиз-ку!» — дегандай, мўлтираб қаради.

Ҳа, аёлнинг гапида жон бор. Пастер хиёбонида Пуан кучли зарбадан эсанкираган, аммо ҳали таслим бўлишни хаёлига ҳам келтирмаётган кишидай таассурот қолдирган эди. Ҳозир эса ўзини тақдири узил-кесил ҳал бўлган одамдай тутарди. У курашдан энди тамомила бош тортмоқда эди.

— Бош министр қўнғироқ қилдими? — деб сўради Мегрэ.

— Эрталаб соат беш яримларда қўнғироқ қилди. Демак, у ҳам менга ўхшаб тун бўйи ухламаган. Телефонда менга, истеъфо билан ҳеч нарса ўзгармайди, қайтанга айбни бўйнингизга олган бўласиз, бинобарин, бор гапни айтиб қўя қолганингиз маъқул, деди.

— Каламнинг ҳисоботини ҳам назарда тутганмикин? — деб сўради Мегрэ.

Пуан базўр жилмайди.

— Унақа эмас экан. Гапи тугади шекилли деб турган эдим, кутилмаганда: «Сиздан ҳисоботни ўқиган-ўқимаганлигингизни сўрашлари ҳам мумкин», деб қолди. Мен, ўқиганман, дедим... «Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Лекин ҳисобот жуда катта, бунинг устига, ҳар турли техник атамалар билан тўлиб-тошган бўлиши керак. Табиийки, бунақа нарсаларга ҳуқуқшуноснинг тиши ўтмайди. Шунинг учун, варақлаб кўрганман, десангиз, тўғрироқ бўлади. Ҳозир ҳисобот қўлингизда йўқ, сиз ҳеч нарсани эслаёлмайсиз. Маслаҳатимга қулоқ солсангиз, азиз дўстим, кўп кўнгилсизликлардан қутулиб кетишингиз мум-

кин. Мабодо ҳисоботнинг мазмунидан гап очиб, унда қайд этилган фамилияларни тилга олсангиз, улар ким бўлишидан қатъий назар — бу мени заррача ҳам ташвишлантормайди — у ҳолда сизни бошқаларга асоссиз тухмат қилишда айблашлари мумкин. Гапимга тушунапсизми?»

Суҳбат бошланганидан буён Пуан чамаси учинчи марта трубка тутатди.

— Сиз ҳам чекаверишингиз мумкин. Ўрганиб кетганман, — деди министрининг хотини Мегрэга.

— Эрталаб соат еттидан бери телефон тинмайди. Асосан журналистлар қўнғироқ қилиб, саволга тутишяпти. Аввалига, ҳеч нарсадан хабарим йўқ, деб жавоб қайтардим. Аста-секин дағдағага ўта бошлашди. Ҳатто иккита бош муҳаррир ҳам қўнғироқ қилди. Ниҳоят, соат ўн бирда министрликда матбуот конференцияси ўтказишга ваъда бердим. Ундан олдин сиз билан гаплашиб олишни лозим топдим...

Ажабо, нега шу пайтгача миқ этмай юрдийкин? Эҳтимол, қўрққандир, уялган ёки ирим қилгандир...

— Ҳеч нарсани тополмагансиз, албатта?

Мегрэ шундай деб, чўнтагидан хатни чиқазди-да, суҳбатдошига узатди. Министрга андак тасалли бериш ниятида хатни атайлаб артистона бир ҳаракат билан узатди. Аслида бундай олифтагарчилик комиссарнинг табиатига ёт эди.

Пуан хоним ўрнидан жилмади, Анн-Мари эса отасининг ёнига бориб, унинг елкаси оша хатни ўқий бошлади.

— Кимдан бу? — деб сўради у.

Айни пайтда Мегрэ Пуанга мурожаат қилди:

— Дастхатни танияпсизми?

— Танишга ўхшайди... Лекин аниқ эслолмаяпман.

— Бу мактуб ўтган пайшанбада Жозеф Маскулен томонидан жўнатилган.

— Кимга?

— Жюльен Пикмалга.

Орага сукунат чўкди. Пуан чурқ этмай, хатни хотинига узатди. Афтидан, ҳар ким бу кашфиётнинг моҳиятини англашга ўзича ҳаракат қиларди.

Мегрэ, худди ўшанда Пастер хиёбонида бўлганидай, министрни саволга тута бошлади:

— Маскулен билан муносабатларингиз қандай?

— Алоқамиз йўқ у билан.

— Уришмаганмисизлар?

— Йўқ.

Пуаннинг кўриниши ташвишли эди. Мегрэ эса, гарчи ҳеч қачон сиёсат билан шуғулланмаган бўлса-да, парламентдаги таомилни сал-пал биларди. Депутатлар, ҳатто муҳолиф партияларга мансуб бўлсалар ва минбардан туриб бир-бирларига аёвсиз ҳамла қилсалар ҳам, ҳаётда, худди мактаб ёки казармадагидай, ўзаро апоқ-чапоқ бўлиб юришаверади.

— У билан гаплашмайсизми? — Мегрэ яна шу мавзунини давом эттирди.

Пуан пешонасини ишқади.

— Бу машмаша депутатлар Палатасига сайланган пайтимдаёқ бошланган. Ёдингизда бўлса, парламентга янги сайланган депутатларнинг ҳаммаси, бундан кейин ҳар турли фирибгарлигу найрангларга йўл қўймаймиз, деб онт ичишган эди. Уруш энди тугаган, мамлакатда идеализм хуружга кирган пайтлар. Одамлар ҳалолликка ташна. Ҳамкасбларимнинг кўпчилиги, ҳар ҳолда уларнинг аксарияти, ўзимга ўхшаган сиёсатда гўр одамлар эди.

— Маскулен бундан мустасно, албатта?

— Эски парламент аъзоларидан Маскулен билан яна бир неча киши қолган эди, холос, лекин ҳамма келажакда Палатадаги вазият қандай бўлиши янги депутатларга боғлиқ эканлигини тушунарди. Орадан уч-тўрт ой ўтмаёқ менда бунга ишонч қолмади. Икки йилдан сўнг эса тамом ҳафсалам пир бўлди. Анриетта, ёдингдами?

У хотинига ўгирилди.

— Бўлмасам-чи,— деб жавоб берди хотини,— қайта номзодимни қўймайман, деб онт ҳам ичган эдинг.

— Бир зиёфатда сўз олиб, кўнглимда йиғилиб ётган ҳамма гапни тўкиб солдим. У ерда журналистлар ҳам бор эди, айтганларимнинг барини ёзиб олишди. Асосан «нопок қўллар» ҳақида сўзладим. Айб бизнинг сиёсий тузумимизда эмас, балки уни бошқараётган сиёсий арбобларда, дедим. Ҳамма гапимни тақрорлаб ўтирмайман. Эҳтимол, «Ошна-оғайнилар Республикаси» деган машҳур сарлавҳани эсларсиз. Сессия пайтида депутатлар ҳар куни учрашишади. Гўё эски кадрдонлардай бир-бирлари билан қўл қисишади. Орадан бир-икки ҳафта ўтгач, «сен»сирашиб, ўзаро ҳожатбарорликни бошлашади... Кун ўтган сайин қўл қисишлар ҳам кўпаяверади, мабодо бирорта қўл нопокроқ туюлса ҳам парво қилмайсан, «Ўзи ёмон одам эмас» ёки «Ўз сайловчилари ҳурмати шу ишни қилса бўларди-ку...» деб, елка қисиб кўя қоласан. Гапимга тушуняпсизми? Ушанда, агар ҳар биримиз «нопок қўллар»ни қисишдан абадул-абад юз ўгирсак, сиёсий вазият соғломлашиб кетади, деган гапни ҳам айтганман.

Бир оз сукутдан сўнг Пуан яна давом этди:

— Айтганларимга ўзим амал қилдим. Бурбон саройида ўралашиб юрадиган ҳар турли товламачию шов-шувга ўч журналистларга яқин йўламадим. Нуфузли сайловчиларнинг ноҳўя илтимосларини ҳамisha рад этдим... Бир гал Маскулен олдимга келиб, қўлини узатганида ўзимни кўрмаганликка солдим-да, намоийшкорона бир ҳамкасбим томон ўгирилдим. Унинг ранги оқариб, нафаси ичига тушиб кетди. Шундан бери мени кўргани кўзи йўқ.

— Билишимча, «Овоза» рўзномасининг муҳаррири Эктор Табарга ҳам шундай муомала қилгансиз?

— Икки-уч марта келганида қабул қилмаган эдим, шундан бери қорасини кўрсатмайди.

Пуан соатига қаради.

— Бир соатгина вақтим қолди. Соат ўн бирда журналистлар билан савол-жавобни бошлашим керак. Аввалига уларга расмий маълумотнома топширмақчи бўлдим, лекин бу уларни қаноатлантирмади. Энди Пикмаль ҳузурига келиб, Каламнинг ҳисоботини топширганини, ҳужжатни Пастер хиёбонидаги уйимга олиб бориб, уни ўша ерда ўқиб чиққанимни гапириб беришим керак.

— Аммо сиз ҳисоботни ўқимагансиз-ку!

— Масалани бу тарзда қўйиб бўлмайди. Энг қийини, жин ургур ўша ҳисоботни уйда қаровсиз қолдирганимга ва эртаси куни уни бош министрга элтиб бериш учун уйимга келганимда ҳужжатнинг ғойиб бўлганига бировни ишонтириш қийин. Ҳеч ким ишонмайди бунга. Пикмалнинг гумдон бўлгани эса ишни баттар чигаллаштиради. Уни атайин ўзи бир ерга яширган, деб ўйлашади. Мен учун ягона йўл — ҳисоботни ўгирлаган одамни фош этиш.

Пуан, худди узр сўрагандай, қўшимча қилди:

— Албатта шундай қисқа муддат ичида буни уддалаш сиздай одам учун ҳам осон иш эмас, комиссар. Нима қилсамикин? Маслаҳат беринг.

Сухбатга Пуан хоним аралашди:

— Истеъфога чиқиб, Ла-Рош-сюр-Йонга кетишинг керак. Сени танийдиган одамлар айбинг йўқлигига ишонишади. Бошқалар ҳақида ўйлама. Виждонинг тоза-ку, ахир.

Мегрэ Анн-Марига қаради. Қаради-ю, қиёфасидан унинг онасининг фикрига қўшилганини пайқади: отасининг бундай йўл тутиши қизнинг бутун орзу-умидларини чилпарчин қиларди.

— Сиз нима дейсиз? — деб сўради Пуан афтода бир аҳволда.

Бундай масъулиятни комиссар бўйнига ололмасди.

— Ўзингиз-чи?

— Мен ўзимни ҳимоя қилишим керак, деб ўйлайман. Модомики, ўғрини топишга заррача бўлса ҳам умид бор экан...

— Мен ҳамма вақт охирги дақиқагача умид билан яшайман,— деди Мегрэ,— акс ҳолда бу касбни танламасдим. Сиёсатчи бўлмаганим учун сиртдан қараганда беҳуда туюладиган ишларга кўп вақт сарфладим. Ҳозир тушуниб турибманки, вақтим кўпам зое кетмаган экан.

Пуан журналистларга рўпара бўлмасидан олдин унга иложи борича далда бериш керак эди. Бинобарин, Мегрэ унга вазиятни аниқ-равшан тушунтирди:

— Биласизми, жаноб министр, ҳозир биз курашнинг шундай палласига кирдикки, мен энди ўзимни тўхтатолмайман. Шу пайтгача, биров сезиб қолмаслиги учун, бебилиска ҳаракат қилишим керак эди. Аксига олиб, йигитларим ҳар қадамда Сиёсий полиция ходимларига дуч келишаверди. Министрлигингиз эшиги олдида ҳам, Пикмаль, котибангиз ва маҳкаманингиз бошлиғи яшайдиган уйларнинг ёнида ҳам Сюртэ ходимлари танда қўйишган эди. Аввалига ўйланиб қолдим: уларнинг муддаоси нима? Наҳотки улар ҳам шу иш билан шуғулланаётган бўлса? Кейин билсам, ундай эмас экан. Уларни котибангиз ҳам, Пикмаль ҳам, Флери ҳам қизиқтирмайди. Сиз билан ҳам ишлари йўқ. Фақат менинг изимга ва ходимларимнинг изига тушишган. Мақсадларим — биз қидираётган нарсага нима олиганини билиш. Пикмаль билан Каламнинг ҳисоботи ғойиб бўлган экан, бу ҳодиса Парижда юз бергани учун, уларни қидириш Жиноят қидирув полициясининг зиммасига тушади-да.

Инсон беиз йўқолмайди. Ўғри ҳам бир кунмас-бир кун қўлга тушади.

— Ҳамма гап шунда-да — қачонлардир! — деди Пуан синиқ жилмайиб.

Мегрэ ўрнидан туриб, министрнинг кўзларига тикилди:

— Ўшанга қадар чидашингиз керак.

— Бу фақат менга боғлиқмас.

— Асосан сизга боғлиқ.

— Агар бу машмашанинг ортида Маскулен турган бўлса, масалани албатта, парламентга қўяди.

— Қўлидаги маълумотлардан ўз нуфузини ошириш мақсадида фойдаланиши ҳам мумкин.

Пуан комиссарга таажжубланиб қаради.

— Хабардор экансиз-да? Сиёсатга қизиқмайсиз деб ўйлагандим.

— Бунақа ишлар сиёсатдан бошқа соҳаларда ҳам кўп учрайди, Маскуленлар ҳамма ерда бор. Назаримда, у фақат ҳокимиятга интиляпти, совуққонлик билан ўша дақиқаларни кутяпти. Шунинг учун ҳам вақти-вақти билан парламент минбаридан туриб, бировнинг пўстагини қоқади, рўзномаларга фош этувчи мақолалар ёзади.

Пуан тамом маҳлиё бўлиб қолган эди.

— Шу тариқа у аста-секин адолат учун оташин курашчи сифатида ном қозониб олди. Пикмалга ўхшаган барча исёнкору аламзадалар ўзларига қинғир туюлган ишни кўришлари билан дарҳол унга мурожаат қилишади. У ҳам бирор сирли жиноят содир бўлганда бизга келадиган хатларга ўхшаган мактубларни тез-тез олиб турса керак. Бундай хатларни кўпинча ақлдан озганлар, васваслар, шунингдек, бирор қариндоши, қўшниси ёки собиқ дўстини бадном қилиш ниятида юрган кишилар ёзишади. Лекин уларнинг ичида ишимизга ёрдам берадиган мактублар ҳам учраб туради; агар шулар бўлмаса шаҳар кўчаларида ҳозиргидан кўра кўпроқ қотиллар изғиб юришган бўларди. Пикмаль барча жангари тўдалардан, барча диний ва фалсафий гуруҳлардан ҳақиқат излагувчи танҳо шахсдир, шунинг учун ҳам Каламнинг ҳисоботини топганидан сўнг уни ўзининг бевосита бошлиқларига беришни хаёлига ҳам келтирмаган, чунки уларга ишончи йўқ. У тўппа-тўғри адолатнинг машҳур

посбонига мурожаат қилган, шу тариқа ҳисоботни элга ошкор этиш мумкинлигига ишонган.

— Агар ҳисобот Маскуленнинг қўлида бўлса, нега шу чоққача ундан фойдаланмаяпти?

— Бу саволингизга қисман жавоб бердим. Ўз нуфузини сақлаб туриш учун у аҳён-аҳён шов-шув кўтариб қўйиши керак. «Овоза»га ўхшаган рўзномалар фақат ўзига тушган маълумотларнигина эълон қилади. Энг муҳим маълумот эса эълон қилинмайди... Каламнинг ҳисоботи ҳам ана шундай ҳаммага осонликча ошкор этилмайдиган ҳужжатлардан. Борди-ю, ҳисобот Маскуленда бўлса, у қанчадан-қанча мансабдорни, шу жумладан, Артюр Никуни ҳам, жиловлаб турганини биласизми?

— Албатта.

— Унда бунақа ҳужжатлардан яна қанчаси борлигидан беҳабармиз. Маскулен истаган пайтда улардан ўз мақсади йўлида фойдаланиши мумкин.

— Бу ҳақда ҳам ўйлаганман,— деди Пуан.— Мана шунисидан қўрқаманда. Агар ҳисобот унда бўлса, қайтариб олишимиз қийин. Мабодо ҳисоботни кўрсатмасам ёки уни ким гумдон қилганини исботлаб беролмасам, тамом: мен яширган бўлиб чиқаман.

Мегрэ кўз ёшларини яшириш учун Пуан хоним юзини четга бурганини сезди. Пуан ҳам буни пайқаб, каловланиб қолди. Анн-Мари жон-жаҳди билан:

— Ойи! — деб қичқирди.

Пуан хоним, ҳеч нарса бўлгани йўқ, дегандай енгил бош силкиб, хонадан тез чиқиб кетди.

— Кўрдингизми! — деди Пуан, худди изоҳга ҳожат йўқдай.

Мегрэ ҳақмикин? Вазиятнинг мураккаблиги уни чалғитмаётганмикин? У бир оз ўйланиб турди-да, сўнг ишонч билан гапига яқун ясади:

— Каламнинг ҳисоботини топиб бераман, деб ваъда қилолмайман. Лекин уйингизга кириб, ҳужжатни ўғирлаган одамни топаман. Бу менинг касбим.

— Ростданми?

— Бунга ишончим комил.

Мегрэ ўрнидан турди.

— Мен ҳам сиз билан бораман,— деди Пуан, сўнг қизига юзланди: — Комиссарнинг гапларини ойингга етказ. Далда бўлади.

Улар яна ўша йўл билан Пуаннинг хизмат хонасига қайтиб келишди. Хонада телефонда кимгадир жавоб қайтариб турган Бланш хонимдан ташқари баланд бўйли, озгин, сочлари оппоқ бир киши ҳам бор эди. У министрликка келган хат ва рўзномаларни саралаб ўтирарди.

— Танишинглар. Маҳкама бошлиғи Жак Флери... Комиссар Мегрэ...

Мегрэ уни қаердадир кўргандай эди: эҳтимол, бирор ресторан ёки қаҳвахонада кўзи тушгандир. У анча ёш кўринар, эғнидаги костюми министрнинг кийиниш бобида нақадар дидсизлигини таъкидлаб турарди. Флери Елисей майдонидаги қаҳвахоналарга танда қўйган сулув аёллар даврасини хуш кўрадиган эркаклар тоифасидан эди. Узоқдан ёш ва серғайрат кўрингани билан яқинроқдан қараган киши юзидаги ажинларни, кўзларининг ости салқиб тушганини сезмай қолмасди.

— Неччи киши бор? — деб сўради Пуан қабулхонага ишора қилиб.

— Ўттизтача. Чет эл рўзномаларининг мухбирлари ҳам келишган. Суратчилар нечталигини билмайман: кетма-кет келиб туришипти.

Мегрэ билан министр кўз уриштириб олишди. Комиссар нигоҳи билан Пуанга: «Бардам бўлинг!» демоқчи эди.

— Қабулхонадан чиқиб кетасизми? — деб сўради Пуан комиссардан.

— Уларга тергов билан мен шуғулланаётганимни айтсангиз, бунинг аҳамияти йўқ. Қайтанга яхши бўлади.

Бланш хоним унга яна ишонқирамай назар ташлади. Афтидан, аёл комиссар тўғрисида ҳали ҳам узил-кесил бир фикрга келган эмас. Балки хўжа-

йинининг ўзини хотиржам тутаётганини кўриб, бу ишга комиссарнинг аралашуви фойдали эканлигига ақли етиб қолар.

Мегрэ қабулхонага чиқиши билан суратчилар аппаратларини ишга солишди. Мухбирлар эса савол ёғдира бошлашди:

— Каламнинг ҳисоботи билан сиз шуғулланияпсизми?

— Бир неча дақиқадан кейин министр ҳамма саволларингизга жавоб беради! — деди Мегрэ уларнинг ёнидан жилмайиб ўтаркан.

— Лекин шу иш билан шуғулланаётганингизни инкор этмайсизми?

— Мен ҳеч нарсани инкор этмайман.

Бир нечта мухбир бирон-бир маълумот олиб қолиш илинжида унга эргашиб, мрамар зинапоягача чиқишди.

— Министрдан сўранглар,— Мегрэ яна ўша гапини такрорлади.

Кимдир:

— Пикмаль ўлдирилган, деб ҳисоблайсизми? — деб сўради.

Бу тахмин биринчи марта мана шундай очиқ-ойдин айтилмоқда эди.

— Жавобимни биласиз-ку: мен фол очишни ёқтирмайман.

Шу тариқа тўхта-тўхта, ахийри бир амаллаб кўчага чиқиб олди. Машинада уни кутиб ўтирган Лапуэнт тонгги рўзномаларнинг ҳаммасини ўқиб бўлган эди.

— Қаёққа ҳайдай? Ишхонагами?

— Йўқ. Пастер хиёбонига. Рўзномаларда нима гап?

— Асосан Пикмалнинг ғойиб бўлгани ҳақида ёзишган. Рўзномалардан бирида — номи ёдимда йўқ — мухбирнинг Калам хоним билан суҳбати босилган. У Распай кўчасида, эри билан яшаган уйда туради. Жуда сергайрат аёл; саволларга муғомбирлик қилмай, тўппа-тўғри жавоб берган. Ҳисоботни ўқимаган, лекин эри бундан беш йил муқаддам Юқори Савойяда бир неча ҳафта дам олганини яхши эслайди. Қайтганидан сўнг маълум муддат жуда қаттиқ ишлайди, ҳатто кечалари ҳам уйкудан воз кечади. «Илгари ҳеч қачон унга бу қадар кўп қўнғироқ қилишмасди,— деб ҳикоя қилади у.— Бизга нотаниш кишилар уйимизга тез-тез келадиган бўп қолди. Эрим нимадандир қаттиқ безовта эди. Сабабини сўрасам, иш кўп, масъулият оғир, деб жавоб берарди. Ўша пайтларда негандир масъулият ҳақида кўп гапирарди. Назаримда, у нимадандир қийналаётгандай туюларди менга. Хасталигини билардим. Бир йил бурун дўхтир уни рақ деган эди. Бир куни оғир хўрсиниб: «Ё тавба! Инсон ўз бурчини англаб етиши нақадар мушкул-а!» — дегани ҳали-ҳали ёдимда».

Булар ўтирган машина Вожирар кўчасидан борар, олдинда имиллаб кетаётган автобус уни қувиб ўтишга йўл бермасди.

— Суҳбат рўзномадан қаттагина жойни олган,— деб қўшиб қўйди Лапуэнт.

— Эрининг қоғозларини нима қипти?

— Илгари қандай турган бўлса шундайлигича турганмиш.

— Кейинги пайтларда ҳеч ким келмаптими уйига?

— Икки киши келиб кетипти,— деди Лапуэнт хўжайинига виқор билан қараб.

— Бири Пикмалдир-да?

— Ҳа. Бир ҳафта олдин илк ташриф буюрган одам ўша.

— Аёл уни танирганми?

— Жуда яхши танирган. Калам тирик пайтида ундан маслаҳат олиш учун Пикмаль буларникига тез-тез келиб тураркан. Чизмакашлик билан шуғулланса керак-да. Охирги марта келганида, профессорга бир ишимни ташлаб кетувдим, шуни топиб опкетишим керак, деган.

— Топибдими?

— Кўлида портфели бор экан. Аёл уни хонага бошлаб кирган, Пикмаль бир соатча қоғозларни титкилаган. Чиқиб кетаётганида Калам хоним ҳам унга шу саволни берган. Пикмаль бош чайқаб, йўқолган бўлса керак-да, деб

қўя қолган. Табиийки, аёл унинг портфелини текширмаган. Ҳатто буни хаёлига ҳам келтирмаган. Аммо орадан бир кун ўтгач...

— Ким экан ўша иккинчи одам?

— Қирқ ёшлардаги бир киши. У ўзини, Каламнинг шогирдиман, деб таништирган, сўнг марҳумнинг қоғозлари сақланган-сақланмаганини суриштирган. У ҳам профессор билан ҳамкорликда ёзилган аллақандай ишлар ҳақида гапирган.

— Ҳонага киритганми?

— Йўқ. Икки кишининг кетма-кет бир хил даъво билан келиши аёлни сергаклантирган, шунинг учун, эримнинг ҳамма қоғозлари Кўприк ва йўллар Мактабида қолган, деб жавоб берган.

— Ўша одамнинг ташқи қиёфаси тасвирланганми?

— Рўзномада бу ҳақда гап йўқ. Мабодо, Калам хоним айтган бўлса ҳам, мухбир бу маълумотларни ошкор этмаган, эҳтимол, ҳозир уни ўзи қидириб юргандир.

— Тўхтат, келдик.

Хиёбон тундагидай кундузи ҳам тинч ва осуда эди.

— Қутиб турайми?

— Йўқ, бирга борамиз. Сенга ҳам иш чиқиб қолиши мумкин.

Қоровулхонанинг ойнаванд эшиги йўлакнинг чап томонида эди. Эшик-бон кампир нимадандир безовта кўринарди.

— Тинчликми? — деб сўради у креслодан қўзғалмай. Тиззасида ўтирган тарғил мушук сакраб тушиб, Мегрэнинг оёқларига суйкала бошлади.

Комиссар шляпасини ечиб, ўзини таништирди.

— Жаноб Пуан икки кун муқаддам уйида юз берган ўғирликни текширишни илтимос қилган эди.

— Ўғирлик? Бизнинг уйда-я? Нега мен беҳабарман?!

— Кўришганингларда ўзи айтади, агар шубҳаланаётган бўлсангиз, кўнғироқ қила қолинг.

— Кераги йўқ. Комиссарга ишонмасам кимга ишонаман. Ўғирлик бўлди, денг? Ё тавба! Ўттиз беш йилдан буён шу ерда хизмат қиламан. Бирор марта полициячи қадамини босмаган эди.

— Ўтган кунни, сешанбани бир эсланг. Бирор нарса хотирангизда қолгандир?

— Сешанба... Шошманг... Ўтган куни...

— Бир кун олдин кечкурун министр келиб кетган...

— Ҳа-ҳа, эсимда...

— Министр кетганидан кейин тунда эшикни бировга очганмидингиз?

— Йўқ. Бу ерда турадиганлар батартиб одамлар, ярим кечагача юришмайди. Агар бирортаси кеч келган бўлса, эслаб қолардим-ку.

— Эрталаб эшикни соат неччида очасиз?

— Олти яримда. Баъзан еттида.

— Кейин қоровулхонага кириб ўтирасиз, шундайми?

Қоровулхонада газ плитаси, доира стол, қўл ювадиган жой бор. Парданинг нарёғида устига тўққизил чойшаб тўшалган каравот турипти.

— Фақат зинапояни супургани чиқаман.

— Соат неччида?

— Тўққиздан кейин. Олдин хат-хабарни тарқатаман. Почтачи саккиз яримда келади.

— Лифтнинг эшиклари ойнаванд, чиқиб-тушаётган одамларни зинадан кўриб турсангиз керак?

— Албатта. Лифт тиқ этса беихтиёр қарайман.

— Ўша куни эрталаб ҳеч ким бешинчи қаватга чиқмадимми?

— Йўқ.

— Эрталабми, кундузими — министрни сўраб келган одам бўлдими?

- Ҳеч ким сўрагани йўқ. Фақат қўнғироқ қилишди.
- Сизгами?
- Йўқ. Министрга.
- Сиз буни қаёқдан биласиз?
- Ўша пайтда бешинчи билан олтинчи қават орасидаги зиналарни супураётган эдим.
- Соат неччи эди ўшанда?
- Ўн бўлқолувди чамамда, балки сал олдинроқдир. Тез ишлаёлмайман, оёғим оғрийди. Бирдан эшик ортида телефон жиринглаб қолди. Узоқ жиринглади. Ўн беш дақиқалардан кейин ишни тугатиб, пастга тушиб кетаётганимда телефон яна жиринглади. «Жиринглайвер, жиринглайвер!» — дедиму тушиб кетавердим.
- Кейин нима бўлди?
- Ҳеч нарса бўлгани йўқ.
- Ўз хонангизга келдингизми?
- Ҳа, қайта кийинволдим.
- Кейин ҳеч қаёққа чиққанингиз йўқми?
- Ҳар кунгидай егулик у-бу нарса олиш учун ўн беш-йигирма дақиқага кўчага чиқдим. Баққоллик дўкони уйнинг ёнгинасида, гўшт дўкони эса муюлишда. Баққоллик дўконидан ҳамма нарса кўриниб туради. Кўзим ҳамиша уй томонда бўлади.
- Гўшт дўконидан-чи?
- У ердан кўринмайди. Лекин дўкондан тез чиқдим. Бир ўзим тураман, агар мушукни демаса. Оладиган нарсам ҳар доим бир хил. Иштаҳа қаёқда дейсиз менинг ёшимда.
- Гўшт дўконига соат неччида кирганингизни эслаёлмайсизми?
- Аниқ айтолмайман. Кассанинг тепасига каттакон соат осиб қўйишган, лекин сира қарамайман.
- Қайтаётганингизда уйдан биров чиқиб кетаётганини пайқаманингизми? Кирган пайтида кўрмай қолган бўлишингиз мумкин-ку, ахир.
- Ёдимда йўқ. Чиқиб кетаётган одамга кўпам эътибор бермайман, шу ерда турадиганлар бундан мустасно, албатта, чунки, сўраб келганларга жавоб қайтармасам бўлмайди. Гоҳ газчилар, гоҳ электрчилар, гоҳ ҳар турли гумаштаю югурдаклар келиб туришади-да...
- Мегрэ кампирдан бошқа гап ололмаслигини тушунди.
- Инспектор иккаламиз шу уйда турадиганлар билан гаплашишимиз керак,— деди комиссар.
- Ихтиёрингиз. Ҳаммаси бамаъни одамлар эканига ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз. Фақат тўртинчи қаватда яшайдиган кампирдан худо асрасин...
- Мегрэ одатдаги ишига киришаётганидан анча енгил тортди.
- Қайтишда яна кирамиз,— деди у эшикбон кампирга.
- Хонадан чиқиб кетатуриб, мушукнинг бошини силаб қўйишни ҳам унутмади.
- Сен чап томондаги хонадонларни ол,— деди комиссар Лапуэнтга,— мен ўнг томони билан шуғулланаман. Нимани қидираётганимни англагандирсан? — Сўнг қўшиб қўйди: — Бошладик, оғайни!

VI БОБ

«ҚАЛҚОНБАЛИҚ»ДАГИ НОНУШТА

Мегрэ биринчи эшикдаги қўнғироққа қўл узатди-ю, лекин босмади, бошқа бир хонадон олдида турган Лапуэнтга ўгирилиб:

— Озгинадан отмаймизми, оғайни? — деб қолди дабдурустан.

— Йўқ, хўжайин.

— Бўлмаса бошлайвер. Мен ҳозир келаман.

Коровулхонадан қўнғироқ қилса ҳам бўларди, албатта — бу фикр унинг миясига ҳозиргина келди. Аммо, биринчидан, гувоҳларсиз гаплашишни мўлжаллаган эди, иккинчидан эса, ростдан ҳам бир-икки қултум ичгиси келиб турганди.

Юз қадамча юриб, чоғроққина бир қаҳвахонага кирди. Ичкарида соҳибдан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

— Бир стакан оқ вино,— деди Мегрэ.

Кейин дарров айниди:

— Келинг, ароқ бера қолинг.

Шу тобда унинг кайфиятига ҳам, ҳавонинг авзойига ҳам, гўё ҳеч ким ҳеч қачон қадам ранжида қилмайдиган ушбу шином қаҳвахонанинг жозибасига ҳам кўпроқ арақ мос тушар эди. Мегрэ арақни келтиришларини бир оз кутди, сўнг стаканни бир отишда яримлатиб, телефон кабинаси томон юрди.

Рўзномаларда бирон-бир жиноят ҳақида хабар ўқиганинда полиция ҳамма нарсани олдиндан биладигандай ва у терговни беҳато олиб бораётгандай таассурот туғилади. Воқеалар ривожини худди усталик билан ёзилган пьесалардагидай бир мантиққа бўйсунган бўлади.

Беҳуда югур-югурлар, кўпинча боши берк кўчага киритиб қўядиган машаққатли қидиришлар, таваккалига босилган қадамлар ҳақида, одатда, гапиришмайди. Мегрэ ҳам ўзи олиб борган терговларнинг деярли барчасида бирор-бир масалада адашган.

Кеча Люка, Жанвье ва Торрансга берган топшириқларини сўраб-сўриштиришга бугун эрталаб унинг вақти бўлмади. Бунинг устига, бу топшириқларнинг энди у қадар аҳамияти қолмагандай туюлди.

— Жиноят қидирув полициясимми? Люкани уланг. Агар у бўлмаса, Жанвьени.

Кўп ўтмай гўшакда Люканинг овози эшитилди.

— Сизмисиз, хўжайин?

— Ҳа. Олдин шошилиш топшириқни ёзиб ол. Йўл ва кўприклар мактабда ишлайдиган анови Пикмалнинг суратини топиш керак. Меҳмонхонадан қидириш бефойда. У ерда йўқ. Мактабда кўпчилик орасида тушган сурати бўлиши мумкин. Экспертиза бўлимидаги йигитлар ажратиб олишади. Фақат тезлаштириш керак. Сурат кечки рўзномаларда босилиши лозим. Уни ҳамма жойга тарқатишсин. Ҳар эҳтимолга қарши суд-тиббиёт институтига ҳам бир кириб қўй.

— Тушундим, хўжайин?

— Нима янгилик бор?

— Марселни топдим. Тўла исми Марсель Люке.

Мегрэ энди бу йўналишдан воз кечган эди, аммо Люканинг ҳафсаласини пир қилишни хоҳламади.

— Хўш?

— «Круасан» босмахонасида мусаҳҳиҳ бўлиб ишлайди. «Овоза» ҳам, «Ер юзи» ҳам у ерда босилмайди. Табарени Марсель сиртдан танийди. Маскуленни умрида кўрмаган.

— Ўзи билан гаплашдингми?

— Монмартрда қаҳва қуйиб бердим. Туппа-тузук аёл. Флерини севиб қолган, у билан учрашгунга қадар ёлғиз яшаган. Ҳозир ҳам Флерини яхши кўради. Ташлаб кетгани учун хафа эмас, чақирса жон деб яна боради. Унинг назарида Флери ёш боладай нарса, муҳаббат ва ҳомийликка муҳтож. Баъзи бир қусурлари бўлса ҳам қабиҳлик қилиш қўлидан келмайди.

— Жанвье ёнингдами?

— Ҳа.

— Гўшакни бер.

Жанвьенинг айтадиган гапи йўқ эди. У ярим кечагача Вано кўчасида пойлоқчилик қилган, сўнг навбатни Торрансга топширган.

— Бланш Ламот уйига тунги ўн бирларда бир ўзи, яёв қайтди. Ярим соатлардан сўнг чироғи ўчди.

— Яқин-атрофда Соссэ кўчасидан ҳеч ким йўқмиди?

— Йўқ. Кино ёки театрдан қайтган одамларни бармоқ билан санаб беришим мумкин.

Торранснинг навбатчилиги ундан ҳам тинч ўтган эди. Эрталабга қадар Вано кўчасидан атиги етти киши ўтган.

— Бланш хонимнинг чироғи эрталаб соат олтида ёнди. Рўзғор юмушларидан тезроқ қутулиш учун барвақт туришга одатланган шекилли. Соат саккиздан ўн дақиқа ўтганда уйдан чиқиб, Сен-Жермен хиёбони томон йўл олди.

Мегрэ тиктурма стол ёнига қайтиб, қолган ароғини ичди, қуввати паст ароқ бўлгани учун яна бир стакан буюриб, трубкасига тамаки тўлдирди.

Сўнг Пастер хиёбонига қайтиб келди. Лапуэнт учинчи хонадон қўнғирогини босаётган эди. Ўзи ҳам ишга киришиб кетди.

Одамларни сўроқ қилиш осон иш эмас. Бу пайтда уйда фақат бекалар қолишади. Улар Мегрэ билан Лапуэнтни бирор гумашта ёки суғурта ходими деб ўйлаб, кўпам рўйхушлик беришмас, аммо «полиция» сўзини эшитгач, сапчиб тушишарди.

Булар савол беришарди-ю, аёлларнинг хаёли плита устидаги қозонда, полда ўйнаб ўтирган боласида, беҳуда гувуллаб ётган чангютгичда бўларди. Баъзилар уй кийимида кўринганидан хижолат чекиб, апил-тапил сочини тўғриларди.

— Сешанба тонгини бир эслаб кўринг-чи...

— Сешанба, хўш...

— Ўша куни тахминан соат ўн билан ўн иккилар орасида ҳеч кимга эшикни очганмидингиз?

Мегрэ сўроқ қилган биринчи аёл сешанба куни эрталаб умуман уйда бўлмаган: касалхонага, операция қилинган синглизининг олдига борган. Бола кўтарган иккинчи ёш жувон эса нуқул сешанба билан чоршанбани чалкаштирарди.

— Уйда эдим. Эрталаб ҳар доим уйда бўламан. Майда-чуйда олгани тушдан кейин, эрим ишдан қайтгач бораман.

— Эшикни очувдингизми?

Уларни сешанба кунни эслашга шошмасдан, сабр-тоқат билан мажбур этиш керак эди. Мабодо аёлларга: «Зинапоядан ёки лифтда бешинчи қаватга кўтарилаётган бегона одамни кўрувдингизми?» — деб савол берилса, улар осонгина «йўқ» деб қўя қолишлари мумкин.

Мегрэ тўртинчи қаватда Лапуэнтга етиб олди, чунки учинчи қаватдаги хонадонларда ҳеч ким йўқ эди.

Ҳар бир хонадоннинг бутун шаҳар ва ушбу уйдаги бошқа хонадонларни кига ўхшамайдиган ўзига хос турмуш тарзи бор. Ҳар бир қаватнинг ҳиди ҳам, уй деворларига ёпиштирилган гулқоғозларнинг ранги ҳам турлича. Аммо хонадон соҳибларининг бари тахминан бир хил: полициядан андак ҳадиксировчи софдил, меҳнаткаш одамлар.

Айниқса, қулоғи оғир бир кампир билан гаплашиш жуда қийин бўлди. У Мегрэни ичкари киритмади. Бунинг устига ҳар бир саволни қайта-қайта такрорлашга тўғри келарди. Айни пайтда Мегрэ рўпарадаги хонадон соҳиби билан гаплашаётган Лапуэнтнинг сўзларига ҳам қўлоқ соларди.

— Нега эшикни очишим керак экан? — деб бақирарди кампир. — Анови ялмоғиз эшикбон бир нарса дегандир-да, а?!

— Йўқ, унақамас... Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ.

— Нега бўлмаса полиция меникига келади?

— Биз бир кишининг шахсини аниқламоқчимиз...

- Қанақа киши?
- Ұзимиз ҳам билмаймиз, лекин қидиряпмиз.
- Кимни қидиряпсизлар?
- Бир одамни.
- Нима гуноҳ қипти?

Комиссар унга муддаони яна қайтадан тушунтираётган пайтда рўпарадаги эшик очилди. Лапуэнт Мегрэга, янгилик бор, деган ишорани қилди-ю, тажанг кампир ўзи учун ёқимсиз савол-жавобдан қутулиб қолди.

— Годри хоним билан танишиб кўйинг, хўжайин. Эри Италиян хиёбонидаги банкда ишлайди. Боласи беш ёшда.

Мегрэнинг кўзи онасининг этагига ёпишиб турган болакайга тушди.

— Годри хоним ўглини баъзан у-бу нарса олгани дўконга юбориб туради, фақат узоққа эмас — хиёбоннинг бу томонидаги дўконга.

— Бир ўзи кўчани кесиб ўтишига рухсат бермайман. Чиқиб кетгандан кейин эшикни қия очиб қўяман. Сешанба куни...

— Зинапоядан биров кўтарилаётганини сездингизми?

— Ҳа. Бобни кутаётган эдим. Аввалига ўша деб ўйладим. Кўпчилик лифтан фойдаланади, лекин бунга ман этганман.

— Лифтни қандай юргизишни биламан! — деб қолди болакай. — Бир марта лифтда чиққанман.

— Бунинг учун таъзирини еган. Хуллас, эшикдан мўраласам, бир одам бешинчи қаватга чиқиб кетяпти...

— Соат неччи эди ўшанда?

— Ўн яримлар эди чамаси. Энди овқатни оловга қўювдим.

— Гаплашдингларми?

— Йўқ. Орқасидан кўриб қолдим-да. Эгнида новвотранг енгил пальто, габардиндан тикилган, чамамда, яхши илғаёлмадим. Елкалари кенг, бўйни йўғон бир одам эди.

Аёл Мегрэнинг бўйнига кўз қирини ташлади.

— Меникига ўхшашми?

Годри хоним қип-қизариб, дудуқланиб қолди.

— Унчаликмас. Сиздан ёшроқ. Қирқ ёшда бўлса керак. Зинапоянинг муюлишида юзини кўриб қолдим. У ҳам менга қаради, назаримда, кузатиб турганим унга ёқмади.

— Бешинчи қаватда тўхтадимми?

— Ҳа.

— Бирорта эшикни жиринглатдимми?

— Йўқ. Жаноб Пуаннинг уйига кирди, лекин эшикни очишга роса қийналди.

— Ҳар хил калит солиб кўрдими?

— Бир нарса дейишим қийин, ҳар ҳолда бегона қулфни очишга уринаётгани сезилиб турди.

— Қайтиб чиққанини кўрдингизми?

— Йўқ, лифтда тушиб кетди.

— Тахминан қанча пайтдан кейин чиқди?

— Ўн дақиқалардан кейин.

— Ўшангача эшикдан мўралаб турдингизми?

— Йўқ. Лекин Бобдан дарак бўлавермагани учун эшикни очиқ қолдирдим. Лифтнинг пастдан кўтарилиб бешинчи қаватда тўхтаганини, кейин яна ғувиллаб пастга тушиб кетганини эшитдим.

— Барваста одам эди, дедингиз. Яна бошқа бирор белгиси ёдингизда қолмадимми?

— Бирровгина кўрганда ниманиям илғарди киши. Лекин юзи овқатга ўч одамларникидай гўштдоргина эди.

— Кўзойнаги бормиди?

- Йўқ эди, шекилли. Ҳа, йўқ эди, эсимда.
- Оғзида трубкаси бормиди, сигаретами?
- Йўқ... Шошманг... Сигарета эмас, сигараси бор эди.

Айтилган белгилар, шу жумладан, сигара ҳам, Жакоб кўчасидаги қаҳвахона эгаси айтган ва Пикмални олиб кетган ўша одамга айнан мос келарди. Бу белгилар Вано кўчасида Бланш хоним уйига тушган номаълум кимсани ҳам эслатарди.

Мегрэ билан Лапуэнт савол-жавобни тугатиб, кўчага чиқишди.

— Қаёққа борамиз?

— Мени соҳилга обориб қўй. Ўзинг Вано ва Жакоб кўчаларига бор. Ҳалиги одамнинг сигара чекиш-чекмаслигини аниқла.

Мегрэ ишхонасига қайтгунича Люка Пикмалнинг суратини топиб қўйган эди. Афсуски, у иккинчи қаторда эди, лекин сурат тиниқ бўлгани учун мутахассисларга қийинчилик тугдирмасди.

Мегрэ Жиноят қидирув полицияси бошлиғининг ҳузурига кириб, унга иш юзасидан ҳисобот берди.

— Менга шуниси маъқул! — деди бошлиқ комиссар ҳикоясини тугатгач.

— Менга ҳам.

— Агар ўша кимсанинг кимлигини аниқласак, кўнглим тинчирди.

Икковлари ҳам бир нарса тўғрисида ўйлашар, аммо дилларидагини тилларига чиқаргилари келмасди. Узлари уч марта изига тушган кимса Соссэ кўчасида ишлайдиган ҳамкасблари бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

У ерда Мегрэнинг танишлари кўп, айниқса, Катру дегани жуда яқин: комиссар ҳатто унинг ўғлини чўқинтирган ҳам. Аммо унга мурожаат қилишга Мегрэ журъат этолмасди. Мабодо, Катру бу гаплардан хабардор бўлса ноқулай аҳволга тушиб қолиши мумкин.

Пикмалнинг сурати кечки рўзномаларда босилиб чиқади. Жиноят қидирув полицияси қидираётган одамнинг Сиёсий полициядан эканлиги ошкор бўлди ҳам дейлик. Хўш, бунинг кимга қизиғи бор?

Улар Пикмални ўша заҳотиёқ «ўйин»дан чиқаришлари мумкин, чунки у кўп нарсани билади. Эҳтимол, аллақачон уни Соссэ кўчасига опкелиб, ичида борини суғуриб олишаётгандир.

Шундан сўнг рўзномалар бу иш билан Жиноят қидирув полицияси, хусусан, Мегрэ шуғуланганини эълон қилишади.

Бундай хабар тарқалиши биланоқ Сиёсий полиция Пикмаль қамоққа олинганини маълум қилади ва бунинг учун уни ҳеч ким айбламайди.

— Пуан сиздан ҳеч нарсани яширмаётганига ишончингиз комилми? — деб сўради бошлиқ ниҳоят.

— Қасам ичишим мумкин.

— Атрофидагилар-чи?

— Улар ҳам муғомбирлик қилишаётгани йўқ назаримда. Ҳаммаси билан қизиқиб кўрдим. Тўғри, уларнинг ҳаётини икир-чикиригача билмайман, лекин билганларимнинг ўзидан шундай хулоса чиқяптики, жиноятчини бошқа ердан қидириш керак. Сизга кўрсатган хатим ҳам...

— Маскуленнинг хатими?

— Унинг бу ишда қўли борлигига шубҳам йўқ. Хат шундан далолат бериб турипти.

— Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

— Балки фойдаси йўқдир-у, негадир уни яқинроқдан кўргим келяпти. Бунинг учун Ғалаба майдонидаги «Қалқонбалиқ» ресторанида бир марта овқатлансам бўлди. Эшитишимча, у ўша ерга танда қўйган экан.

— Эҳтиёт бўлинг.

— Ҳарақат қиламан.

Мегрэ айрим топшириқлар бериш учун инспекторлар хонасига кирди. Лапуэнт эндигина қайтган эди.

— Хўш, сигара масаласи нима бўлди?

— Аёл кишининг шу нарсага эътибор берганига қойилман. Қаҳвахона эгаси, гарчи ўша одам тиктурма стол ёнида чорак соатдан мўлроқ турган бўлса ҳам, трубками, сигарами, сигаретами — нима чекишини айтиб беролмади. Сигара шекилли, дейди тусмоллаб. Аммо Бланш хоним яшайдиган уйнинг эшикбони фақат бир гапни айтяпти.

— Сигара чекарканми?

— Йўқ, сигарета. Ҳатто қолдиғини зинапояга ташлаб, пошнаси билан эзгилаган.

Соат бирда Мегрэ Галаба майдонидаги машҳур ресторанга кирди. Кирди-ю, бирдан эти жунжикиб кетди: Маскулендай одам билан куч синашиш ақлдан эмас ҳар ҳолда.

Унинг қўлида Маскуленга қарши анови хатдан бўлак ҳеч қандай далил йўқ. Хатни эса депутат ўзи истаган мазмунда изоҳлайвериши мумкин. Ундан ташқари, бу ер Маскулен ҳар куни келиб турадиган жой. Мегрэ эса бегона одам, шунинг учун ҳам ресторан оғаси унга бир қаради-ю, пинагини бузмай тураверди.

— Бўш жой борми?

— Неччи кишисизлар?

— Бир ўзимман.

Кўп столлар банд эди. Бир маромдаги бўғиқ ғала-ғовур қошиқ ва қадаҳларнинг товушига омухта бўлиб кетганди. Ресторан оғаси атрофга бир аланглаб, эшик оралиғидаги бурчакка суриб қўйилган столча томон юрди. Яна учта стол бўш эди-ю, аммо комиссар миқ этмади, чунки «банд» деган жавобни олишини у яхши биларди.

Эшик оғасининг ишораси билан кийимгир Мегрэнинг қўлидан пальтоси билан шляпасини олди. Официант ҳадеганда келавермаганидан фойдаланиб, Мегрэ зални кўздан кечира бошлади.

Бу ресторанга олиймақом зотлар ва негадир нуқул эркаклар тўпланарди: молиячилар, номдор адвокатлар, журналистлар, сиёсий арбоблар; уларнинг бари деярли бир даврага мансуб бўлиб, узоқданоқ бир-бирларига бош ирғаб қўйишарди.

Баъзи бировлар комиссарни таниган ва, афтидан, айрим столлар атрофида шивир-шивирлар бошланиб кетган эди.

Жозеф Маскулен ўнг бурчакдаги стол ёнида ресторан соҳиби Пинар ва довруғи депутатниқидан қолишмайдиган, нутқ сўзлаганда ҳаммани донг қолдирадиган оқловчи билан бирга ўтирарди.

Маскуленнинг учинчи улфати Мегрэга орқа ўгириб ўтирарди. Ёши анчага борган одамга ўхшайди: елкалари бир тутам, сийрак оқ сочлари тепакали устига таралган. Юзини четга бургандагина комиссар уни таниди. Бу Никунинг қайнағаси ва ҳамтовоғи Совгрэн эди. Мегрэ унинг суратини рўзнома-ларда кўрганди.

Еган овқатини ҳазм қилиб ўтирган Маскулен Мегрэни аллақачон сезган, гўё дунёда бошқа маҳлиё бўладиган нарса йўқдай, ундан кўз узмасди. Нигоҳидаги таажжуб ифодасини аста-секин истеҳзо учкунлари эгаллади, кейин бу ёғи нима бўлишини қизиқиб кута бошлади.

Мегрэ ҳам ниҳоят овқат билан озгина ичимлик буюргач, трубкасини тутатганча депутатга нигоҳини қадади. Ҳар иккала нигоҳ ўртасидаги фарқ шунда эдики, Мегрэ «рақибига» тамомила лоқайд тикилар, гўё бу одамнинг унга мутлақо алоқаси йўқдай эди.

Комиссар Никуни ҳам, унинг фирмасини ҳам яхши билмасди. Узунқулоқ гапларга қараганда, ўн икки йил муқаддам синглизис Никуга турмушга чиқмасида олдин Совгрэннинг номидан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган. Ҳозир эса Республика кўчасида, Никунинг маҳкамаси ёнида ўзининг мустақил маҳка-

маси бор. Дабдабали жиҳозланган каттакон хонада Совгрэн кун бўйи ўз ҳузурига жўнатилган миждозларни қабул қилиб, уларга иш тақсимлайди.

Модомики, Маскулен у билан бир стол атрофида ўтириб овқатланаркан, бунинг жиддий сабаблари бор. Ресторан хўжайини Пинар нима қилиб ўтирипти? Балки у ҳам Совгрэннинг манфаатларини ҳимоя қилар?

Рўзномалардан бирининг муҳаррири чиқиб кета туриб, Мегрэнинг олдида тўхтаб қўлини қисди.

— Иш биланми?

Комиссар ўзини тушунмаганликка олган эди, муҳаррир қўшимча қилди:

— Сизни бу ерда биринчи кўришим.

Шундай деб, Маскулен томонга маъноли қараб қўйди.

— Жиноят қидирув полицияси бунақа ишлар билан шуғулланишини билмаган эканман. Пикмални топдингизми?

— Йўқ ҳали.

— Ҳамон Каламнинг ҳисоботини қидиряпсизми?

У бу гапни шунақа оҳангда айтдики, гўё Каламнинг ҳисоботи умуман бўлмаган ва Мегрэ уни ҳеч қачон тополмайди ҳам.

— Қидиряпмиз,— деб қўя қолди Мегрэ.

Журналист яна бир нима демоқчи бўлди-ю, аммо негадир фикридан қайтди, комиссарга қўл силкиб, тез чиқиб кетди. Йўлакда ресторанга кириб келлаётган бир киши билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Агар Мегрэ уни ортидан кузатиб ўтирмаганида буни сезмаслиги ҳам мумкин эди.

Ҳалиги одам иккинчи эшикни очаётиб, ойнадан комиссарни кўриб қолди. Кўрдию, туси ўзгариб кетди. Чунки у Мегрэни кўп йиллардан буён билар, бинобарин, ресторанга киргач, у билан сўрашмаса бўлмасди. Аввалига шундай қилмоқчи ҳам бўлди, аммо Маскулен ўтирган стол томонга кўз қирини ташлади-ю, Мегрэ мени пайқамади, деган хаёл билан бўлса керак, шартта бурилиб, изига қайтди.

Бу манзара Маскуленнинг ҳам назаридан четда қолмади.

Морис Лаба нима мақсадда ресторанга келдию, нима учун Мегрэни кўргач, жуфтакни ростлаб қолди?

У Сиёсий полиция бўлимларидан бирида ўн йилга яқин хизмат қилган ва айтишларича, маълум муддат министрга таъсир ўтказиб ҳам юрган.

Кейин қутилмаганда истеъфога чиқади, аммо ўз хоҳиши билан эмас, балки жиддий кўнгилсизликларга чап бериш учун шундай қилади.

Кўп ўтмай «Қалқонбалиқ» қа ўхшаган жойларда ўралашиб юрадиган одамлар орасида пайдо бўлади. Истеъфога чиққан бошқа ҳамкасблари каби хусусий маҳкама очмайди. Ҳеч ким унинг нима иш қилишини ҳам, қандай маблағ ҳисобига кун кўришини ҳам билмасди. Хотини ва бола-чақасидан ташқари ўзидан йигирма ёш кичкина ўйнаши ҳам бор эди. Табиийки, бундай ўйнашнинг харажати ҳам озмунча бўлмайди.

Мегрэ лаззатли қалқонбалиқнинг мазасини сезмади, чунки хаёли буткул Лаба билан банд эди. Балки собиқ полициячи бу ерга айнан Маскулен билан учрашиш учун келгандир?

Лаба ҳар қандай қалтис ишни ишониб топширса бўладиган кимсалар тоифасидан. Бундан ташқари, Сиёсий полицияда эски дўстларидан қолган бўлиши керак.

Мегрэ мени танимади, деб ўйладими ёки Маскулен комиссарга сездирмай унга бирор ишора қилдими?

Агар Лабанинг ёши қирқдан ошган, жуссаси сал тўлароқ бўлганида ва сигара чекканида эди. Пикмални олиб кетган, Пастер хиёбони ва Вано кўчасига ташриф буюрган одам айнан шу эканига комиссар шубҳа қилмасди.

Лекин Лаба ўттиз олти ёшларда. Ўзи корсикалик ва барча корсикаликлар сингари озгин, паст бўйли. Қадини дароз кўрсатиш учун пошнаси баланд

пойабзал кийиб юради. Қора мўйлови тепага қараб буралган, бундан ташқари, тинимсиз сигарета чекади, шундан бармоқлари сарғайиб кетган.

Нима бўлганда ҳам унинг пайдо бўлиши Мегрэнинг хаёлларини алғовдалғов қилиб юборди. Комиссар нотўғри йўлга кириб кетгани учун ичида ўзини қойий бошлади. Сиёсий полиция уни чалғитди.

Қачонлардир Лаба ўша ерда хизмат қилган, лекин ҳозир у мазкур маҳкаманинг ходими эмас. Парижда у ёки бу сабаб билан Сиёсий полициядан қувилган полициячилар бир талай.

Мегрэ дарҳол ана шу ҳайдалган собиқ полициячилар рўйхатини олишга аҳд қилди. Бунинг учун Люкага қўнғироқ қилиб, бир оғиз айтса бўлди. Инспектор қотиради бунақа ишни. Аммо комиссар, қанчалик ғалати туюлмасин, Маскуленнинг истеҳзоли нигоҳи таъқиби остида ўтирган жойидан телефонгача бўлган масофани босиб ўтишга журъат этолмади.

Маскулен ширинликсиз қаҳва ичиб ўтирарди. Мегрэ ҳам ширинлик буюрмай, коньякли қаҳва сўради. У трубкасини тутатганча Сиёсий полициядаги ўзи танийдиган кишиларни хаёлидан бир-бир ўтказа бошлади. Назарида қандайдир исм тилининг учида тургандай-ку, лекин кимлигини сира эслолмасди.

Биринчи бор унга бақалоқ киши ва, айниқса, сигара ҳақида гапирганларидан буён хотирасида бир нималар гимирлаб қолган.

Мегрэ хаёлга шу қадар берилиб кетган эдики, ҳатто Маскуленнинг ўрнидан туриб, сочиқ билан оғзини артганини ва шерикларига бир нималар деганини ҳам сезмади. Аниқроғи, унинг ўрнидан турганини ва йўлни очиш учун стулни орқага суриб, ўзи томон шахдам одим ташлаганини кўрди, аммо буларнинг бари гўё унинг шууридан четда содир бўлаётгандай эди.

— Ўтирсам майлими, комиссар? — деди Маскулен Мегрэнинг рўпарасидаги стул суянчиғидан тутиб. Унинг қиёфаси жиддий, аммо, ички ҳаяжондан бўлса керак, лабининг бир чети учиб-учиб турарди.

Мегрэ бир муддат шошиб қолди. Бунақа бўлишини кутмаганди. У Маскуленнинг юмшоқ ва ниҳоятда тиниқ овозини биринчи бор эшитаётганди. Айтишларича, айнан унинг овозини эшитиш учун — юзига қараб бўлмайди: жудаям дағал — айрим аёллар у сўзга чиқиши кутилаётган Палата мажлисига таклифнома олиш тараддудига тушиб қолишаркан.

— Келганингиз яхши бўлди-да. Ўзим бугун сизга қўнғироқ қилмоқчи эдим.

Мегрэ миқ этмади. Нияти Маскуленнинг аҳволини мушқуллаштириш эди, аммо депутат бу сукутдан заррача ҳам хижолат тортмади.

— Пикмаль ва Каламнинг ҳисоботи билан шуғулланаётганингизни ҳозиргина билдим,— Маскулен шивирлаб гапирарди, чунки атрофдаги столлардан буларни кузата бошлашганди.— Сизга муҳим маълумотлар беришим мумкингина эмас, ҳатто буни расман баён этишим лозим, деб ҳисоблайман. Маълумотларни ёзиб олиш учун шу бугуноқ Палатага инспекторларингиздан бирини жўнатишингизга тўғри келади. Исталган одамдан сўралса, менинг қаердалигимни айтиб беради.

Мегрэ ҳамон пинагини бузмасди.

— Гап мен ўтган ҳафта учрашган айнан ўша Пикмаль устида кетяпти.

Мегрэнинг чўнтагида Маскуленнинг хати турарди, нима учун депутатнинг у билан гаплашгиси келиб қолганини комиссар энди тушунди.

— Яқинда, қайси кунлиги эсимда йўқ, котибим менга бир хатни ўқишга берди. Хат Пикмаль деган одамга тегишли бўлиб, муаллифнинг манзилгоҳи Жакоб кўчасидаги бир меҳмонхона деб кўрсатилганди. Меҳмонхонанинг номини эслолмаяпман, назаримда, қайсидир бир шаҳарнинг номи билан аталарди чоғи.

Мегрэ суҳбатдошидан кўз узмай қаҳвадан бир ҳўплади-ю, кетма-кет трубка бурқситди.

— Ҳар куни юзлаб мактуб оламан ҳар хил одамдан. Уларнинг орасида соғи ҳам, жинниси ҳам бор. Айрим инсофли кишилар турли-туман суниис-

теъмоллар ҳақида хабар қилишади. Котибим эсли-ҳушли йигит, энг муҳим хатларни танлаб, менга беради.

Мегрэ суҳбатдошининг юзига тикилиб ўтираркан, кўнглидан, баччавоз-масмикин бу одам, деган ўй кечди. Лекин эл орасида бунақа миш-миш йўқ. Мабодо баччавоз бўлганда ҳам у буни яширади. Комиссарнинг назарида Маскуленнинг хулқ-атворидаги баъзи бир жиҳатларни фақат шу билан изоҳлаш мумкин.

— Пикмалнинг хати менга жуда самимий туюлди, сизда ҳам шундай таассурот қолдиришига аминман. Хатни топишим биланоқ сизга етказаман. Каламнинг ҳисоботи қаердалигини Парижда фақат мен биламан ва уни фақат мен қўлга киритишим мумкин, деб ёзган мактубида у. Яна, расмий кишиларга эмас, атайлаб сизга мурожаат қиляпман, чунки бу ишни ёпди-ёпди қилмоқчи бўлаётганлар кўплигини биламан, бутун умидим сиздан, деган гапларни ҳам ёзган. Кечирасиз, мен унинг сўзларини айнан келтиряпман. Ҳар эҳтимолга қарши икки энлик хат жўнатиб, у билан учрашув белгиладим.

Мегрэ шошмасдан чўнтагидан ҳамёнини чиқазди-да, ундан Палатанинг тамғаси босилган хатни олиб, узоқдан суҳбатдошига кўрсатди — Маскуленнинг чангал солишидан кўрқиб, столга қўймади.

— Шуми?

— Эҳтимол. Дастхат меникига ўхшайди.

Хат қандай қилиб Мегрэнинг қўлига тушиб қолганини сўрамади, лекин ажабланмади ҳам.

— Демак, хабарингиз бор экан. «Круасан» пивохонасида, босмахона олдида у билан учрашдим. Кечқурунлари ўша ерда оғайниларим билан учрашиб тураман. Пикмаль менга жудаям таъсирчан ва дангалчи одамдай туюлди. Ундан батафсилроқ гапириб беришни илтимос қилдим.

— Ҳисобот менда, дедими?

— Йўқ. Бунақа кишилар ҳеч қачон бир ишни осонликча қилишмайди. Ўзларини сирли тутишга уринишади. У менга Йўллар ва кўприклар Мактабида ишлашини, профессор Каламга ёрдамчилик қилганини, Клерфондаги санаторий лойиҳаси юзасидан ўтказилган тафтиш натижалари бўйича ўз пайтида Калам ёзган ҳисобот қаердалигидан хабардорлигини айтди. Биз ўн дақиқача гаплашдик, холос. Мен шошиб турган эдим — мақолам саҳифаларини ўқиб беришим керак эди.

— Шундан кейин Пикмаль ҳисоботни келтириб бердими?

— Уни қайтиб кўрмадим. Душанба ёки сешанбада, узоғи билан чоршанба куни опкелишга ваъда қилди. Мен унга ҳужжат фақат менинг қўлимга тушмаслиги зарурлигини айтдим. Сабабини яхши биласиз. Ҳисобот бомбадай бир нарса, бугун бунга ишонч ҳосил қилдик.

— Пикмалга нима маслаҳат бердингиз?

— Ҳисоботни бошлиқларингизга беринг, дедим.

— Яъни Йўллар ва кўприклар мактабининг директорида-да?

— Кимгалигини аниқ айтганим йўқ, чамамда. Министрликка, деган бўлсам керак, миямга энг аввал шу фикр урилиши ҳақиқатга яқинроқ.

— Бошқа кўнғироқ қилмадими?

— Йўқ.

— Учрашишга ҳам уринмадими?

— Эҳтимол, уриниб кўргандир, лекин биз қайтиб учрашмадик, чунки, такрор айтаман, бу машмашани рўзномалардан ўқиб билдим. Назаримда Пикмаль менинг маслаҳатимга амал қилган-у, лекин сал ошириб юборган: тўппа-тўғри министрнинг ҳузурига кирган. Унинг ғойиб бўлганини эшитишим биланоқ сизни бундан хабардор қилиб қўйишни лозим топдим. Бу ишнинг эҳтимол тутилган оқибатларини назарда тутиб, ме-

нинг маълумотларим расман қайд этилишини сўрайман. Агар шу бугуноқ...

Начора, унинг маълумотларини ёзиб олиш учун бировни жўнатишга тўғри келади. Инспектор унга депутатлар ва журналистлар даврасида дуч келишига Мегрэ шубҳа қилмасди. Бироқ бу ҳол Огюст Пуанга қарши фойдаланилмасмикин?

— Миннатдорман,— деди Мегрэ.— Зарур бўлган барча ишни қиламиз.

Маскулен андак довдирагандай бўлди. Афтидан, бошқача жавобни кутган кўринади. Балки, комиссар қалтис саволлар бера бошлайди, ёки айтган гапларимга ишонмайди, деб ўйлагандир?

— Мен фақат ўз бурчимни бажаряпман. Агар воқеалар бу тарзда ривожланишини билганимда, сизни олдинроқ хабардор қилган бўлардим.

Маскулен нуқул роль ўйнаётганга ўхшарди. Бутун вужудидан: «Мен сендан айёрроқман. Қани, қўлингдан нима келади?» — деган маъно ёғилиб турарди.

Мегрэ хатога йўл қўймадимикин? Шундай бўлиши ҳам мумкин. Маскулендай нуфузли ва қув одам билан беллашиш осонми?! Фойдасидан зарари кўп.

Маскулен ўрнидан туриб, комиссарга қўлини узатди. Шунда Мегрэнинг миясида ярқ этиб Пуан ва унинг «нопок қўл» ҳақидаги ҳикояси жонланди. Узатилган қўлни гўё сезмагандай, қаҳваси қолмаган идишни оғзига олиб борди.

Фазабдан депутатнинг кўзларига қон қуйилди. Лаблари асабий титрай бошлади.

— Хайр, жаноб Мегрэ.

У «жаноб» сўзига атайин урғу бердими ёки Мегрэга шундай туюлдими? Агар ростдан шундай қилган бўлса, Мегрэ полиция комиссари деган мартаба билан ҳадемай хайрлашади.

Маскулен ўз столи ёнига боргунча Мегрэ изидан қараб турди, сўнг шахд билан официантни чақирди:

— Гарсен! Ҳисоб-китоб қилинг.

Мамлакат ҳаётида катта-кичик мавқени эгаллаб турган ўнлаб кишилар уни зимдан таъқиб қилишарди.

Мегрэ қадаҳида қолган коньякни қандай ичганини ҳам сезмади, фақат кўчага чиққанидан кейингина оғзида ичимлик таъмини туйди.

VII БОБ

КОМИССАР ТАКСИДА ШАҲАР КЕЗАДИ

Инспекторлар хонасига у бошлиқ сифатида эмас, дўст-биродар сифатида кўп маротаба кирган. Бу гал ҳам шляпасини орқага суриб, стол четига ўтирди, трубкасини пошнасига уриб кулини қоқиб ташлагач, унга яна тамаки тўлдирди. Ҳамма ўз иши билан банд эди. Кечқурун уйига қайтганида фарзандларини дастурхон атрофида жам қўрган оила бошлиғидай мамнун бир қиёфада ходимларига бир-бир нигоҳ ташлаб чиқди.

Сўнг Лапуэнтга:

— Укагинам, онт ичиб айтаманки, бугун суратинг рўзномаларда босилиб чиқади,— деди.

Лапуэнт бошини кўтариб, комиссарга ишонқирамай қаради. Одатда Мегрэдан ташқари, инспекторлар рўзномаларда суратлари чиқса ич-ичларидан суюнишарди. Аммо ҳар гал ўзларини ранжигандай қилиб кўрсатишарди: «Энди бировнинг изидан тушиб бўладими?! Бирор жойга кирсанг ҳам — ҳамма дарров танийди!»

Бошқаларнинг ҳам қулоғи динг бўлди. Модомики, Мегрэ Лапуэнт билан гаплашиш учун бу ерга кирган экан, ҳаммаларига тааллуқли бирор янгиликни айтади.

— Ёндафтарчангни олиб, Палатага бор. Депутат Маскуленни топиш қийин эмас. У, албатта, одамлар қуршовида бўлади. Берган маълумотларини сўзма-сўз ёзиб ол. Қайтиб келганингдан кейин машинкада кўчириб, менинг столимга қўй.

— Бор-йўғи шуми? — деди Лапуэнт пальтоси билан шляпасини олиш учун кийим жавони томон юраркан.

— Ҳозирча шу.

Мегрэ кетма-кет трубка тортар, миясида минг хил ўй чарҳ урарди.

— Сиёсий полициядан ҳайдалган ёки ўзлари кетишга мажбур бўлган собиқ полициячиларни бир эслаб кўринглар-чи, йигитлар.

— Яқинда кетганлариними?

— Аҳамияти йўқ. Айтайлик, ўн йил нари-берисида.

— Узун рўйхат бўлади,— деди Торранс.

— Номма-ном айт.

— Бодлен. Ҳозир суғурта идорасида ишлаяпти.

Мегрэ Бодленнинг қиёфасини хаёлан тиклашга уринди — ҳа, баланд бўйли рангпар йигит. Полициядан ёлғончилиги ва бебурдлиги учун ҳайдалган. У бутун ҳунарини ўз хизмат бурчини бажаришга эмас, балки ўзини касалликка солишга сарф этган.

— Яна ким?

— Фальконе.

Бу одамнинг ёши элликдан ошган, ичкиликка ружу қўйгани учун муддатидан илгари истеъфога чиқариб юборишган.

— Яна?

— Валенкур.

— Анови пакана-да.

Инспекторлар ҳар хил номларни айтишар, аммо Мегрэ уларни кўз олдига келтириб, нуқул бош чайқарди.

— Йўқ, у эмас. Қадди-басти менга ўхшаган бўлиши керак.

— Фише.

Гур кулги кўтарилди: Фише деганларининг вазни юз йигирма килограммдан кам эмас эди.

— Раҳмат! — деди Мегрэ бу ҳазилга жавобан.

Комиссар инспекторлар билан яна бир оз ўтиргач, ўрнидан турди.

— Люка! Соссэ кўчасига қўнғироқ қилиб, телефонга Катруни чақир.

Мегрэ энди фақат Сиёсий полицияда ишламайдиган инспекторлар билан қизиқаётгани учун дўстини хизмат сирини ошкор этишга ундаётган кишидай ҳис этмасди ўзини. Сиёсий полицияда йигирма йил ишлаган Катру, табиийки, бу саволга Жиноят қидирув полициясининг инспекторидан кўра аниқроқ ва тўлароқ жавоб бериши мумкин.

Комиссарнинг миясида, ҳали мавҳумроқ бўлса ҳам, янги ғоя туғилганини ҳаммалари тушунишди. Унинг бирдан тунд бўлиб қолганини кўрган инспекторлар энди қидирувни қайси йўналишда давом эттириш кераклигини комиссар англаб етганини ҳис этишди.

Мегрэ тилининг учида турган исмни эшлашга ҳамон тиришарди. Люка ким биландир — афтидан, қалин ошнасига ўхшайди — телефонда узоқ гаплашди.

— Катру йўқ, хўжайин.

— Франциянинг нариги бурчига кетмагандир ишқилиб.

— Йўқ. Бетоб экан.

— Касалхонадами?

— Уйда.

— Уйи қаердалигини сўрадингми?

— Биласиз, деб ўйладим.

Улар ҳақиқатан ҳам эски дўст эдилар. Тўғри, борди-келди қилишмаган. Мегрэ уни бир марта уйига олиб бориб қўйган эди — Батиньол хиёбонида тураркан, чап томонда. Уйнинг ўнг тарафида қандайдир ресторан борлиги ҳам эсида.

— Рўзномаларда Пикмалнинг сурати чиқиптими?

— Ҳа, иккинчи саҳифада.

— Ҳеч ким қўнғироқ қилмадими бу масалада?

— Ҳозирча йўқ.

Мегрэ ўз хонасига қайтди, тик турганча бир нечта хатни очиб, Торрансга тегишли қоғозларни унга олиб кириб бергач, ҳовлига тушди. Сўнг ўйланиб қолди: полиция машинасида боргани маъқулми ёки такси тузукми? Такси маъқул кўринди. Гарчи унинг бу ташрифида ҳеч қандай ғайритабиийлик бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда Катрунинг эшиги олдида полиция машинаси турмагани яхши.

Дабдурустдан уйни тополмади: энди у ерда бир-биридан атиги эллик қадам масофада иккита ресторан жойлашганди. Эшикбон аёлдан сўрашга тўғри келди:

— Жаноб Катруни танийсизми?

— Иккинчи қават, ўнг томонда. Лифт ишламаяпти.

Мегрэ қўнғироқни босди. Лекин эшикни очган Катру хонимни танимади, аммо аёл уни дарров таниди.

— Кириг, жаноб Мегрэ.

— Хўжайин ётиптиларми?

— Йўқ, креслода ўтирипти. Грипп бўлиб қолди. Ҳар доим қишнинг бошида ётволарди, бу гал охирига илинди.

Деворга ўғил бола ва қизчанинг турли ёшдаги суратлари осилган. Уларнинг улғайган пайти, оиласи ва фарзандларининг суратлари ҳам бир талай.

Мегрэ хонага кириб улгурмасидан Катрунинг янгроқ овози эшитилди:

— Мегрэмисан?

Бу хона меҳмонхона бўлмаса ҳам кенг-мўл эди, афтидан, оиланинг қўп вақти шу ерда ўтса керак. Катру иссиқ халатга ўраниб, дераза олдида ўтирарди, тиззасида ва ёнидаги стулда бир талай рўзнома; доира столчада эса доривор кўкат қайнатмаси. Беморнинг қўлида сигарета.

— Чекишга рухсат беришадими?

— Қўйсанг-чи! Хотинимнинг танбеҳи ҳам етади! Шунчаки эрмакка чекаман, тамакининг мазасини туйиш учун.— Унинг овози хириллар, кўзлари бежо йилтирарди.— Пальтони еч. Хона жудаям иссиқ. Хотиним, терлашинг керак, дейди. Ўтир.

— Бирор нарса ичасизми, жаноб Мегрэ? — деди Катрунинг хотини.

Аёл жудаям қаримсиқ кўринарди. Мегрэ билан Катру деярли тенгдош. Мегрэ хоним эса ҳали ёш жувонга ўхшайди. Комиссарнинг кўнглидан негадир ана шу ўй ўтди.

— Албатта-да, Изабелла. Сўраб ўтирма, вино опке.

Орага сукунат чўқди. Жиноят қидирув полициясида ишлайдиган ҳамкасби унинг соғлигини сўраш учун келмаганини Катру тушуниб турар, бинобарин, ундан тагдор саволлар кутарди.

— Ташвишланма, оғайни. Сени уринтириш ниятим йўқ.

Катру газетанинг биринчи саҳифасига қараб: «Шу масаладами?» деган ишорани қилди.

Мегрэ қадаҳни қўлига олди.

— Менга-чи?

— Сенга мумкинмас! — деди хотини чўрт кесиб.

— Дўхтир ҳеч нарса дегани йўқ-ку!

— Ўзим биламан.

— Тотинаман, холос.

Хотини қадағға бир култумгина ичимлик куйиб, чиқиб кетди,— Мегрэ хоним ҳам шундай қилган бўларди, албатта.

— Бир масалада сендан ёрдам сўраб келдим,— деди Мегрэ ниҳоят муддаога ўтиб.— Ҳозиргина инспекторларим билан бирга илгари сизларда ишлаб, кейинчалик турли сабаблар билан бўшаб кетган полициячиларнинг номларини эслашга роса уриндик.

Катру ҳамон рўзномадан кўз узмас, Мегрэнинг ҳозирги гапи билан ўқиганлари орасида қандай муштараклик борлиги тўғрисида ўйларди.

— Айнан нима ваядан бўшатишган полициячиларни назарда тутяпсан?

— Фарқи йўқ. Ўзинг тушуниб турибсан-ку. Бизда ҳам бўлади бунақа ҳодисалар, лекин камроқ. Чунки биз сизлардан кўра озчиликмиз.

Катру муғомбирона кулди.

— Шунақа деб ўйлайсанми?

— Эҳтимол фаолият доирамиз чекланганлиги учун ҳам шундайдир. Хуллас, роса бош қотирдигу, аммо уч-тўртта фамилиядан бошқасини эслолмадик.

— Кимлар экан улар?

— Бодлен, Фальконе, Валенкур, Фише...

— Бор-йўғи шуми?

— Ҳа. Шунинг учун келдим-да олдинга. Мени қалтис йўлга кириб кетганлар кўпроқ қизиқтиради.

— Лабага ўхшаганлар-да?

Қизиқ, нима учун Катру айнан шу фамилияни тилга олди? Ўзини билмаганликка солиб, Мегрэнинг кўнглидаги гапни айтмоқчи бўлди?

— Мен ҳам ўйладим у ҳақда. Бу ишга аралашган бўлиши мумкин, лекин мен излаётган одам у эмас.

— Аниқ бир фамилияни назарда тутяпсанми?

— Фақат фамилияни эмас, қиёфани ҳам. Белгиларини биламан. Нуқул кимнидир эслатгани-эслатган...

— Белгиларини билсанг, иш осон кўчади, ҳаммани бирма-бир санаб ўтириш шарт эмас. Қолаверса, кўпчилигининг фамилияси ўзимнинг ҳам эсимдан чиқиб кетган.

— Кўрган одам дарров полициячи деб ўйлайди.

— Қиёфаси полициячига ўхшайдиганлар кўп.

— Ўрта ёш. Тўладан келган. Мендан кўра озгинроқ.

Катру чамалагандай Мегрэга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Эҳтимол, янглишаётгандирман, лекин у ўзи учун ёки биров учун ишлайди.

— Хусусий изкуварлар маҳкамасидами?

— Балким. Аммо маҳкамасининг эшигига лавҳа қоқилмаган бўлиши ҳам мумкин, эҳтимол, рўзномаларда эълон ҳам бермас.

— Унақалар кўп. Ҳатто собиқ бўлим бошлиқлари, ўта нафсониятли кишилар орасида ҳам нафақага чиққанидан сўнг хусусий идора очганлар бор. Масалан, Луи Канонь. Ёки собиқ бошлигим Кадэ.

— Бизда ҳам бор унақалар. Мен бошқа тоифадаги одамлар ҳақида гапир-япман.

— Яна қанақа белгиларини биласан?

— Сигара чекади.

Катру ўша одамнинг фамилиясини эслаганини Мегрэ пайқади. Чунки унинг авзойи дарров ўзгарди. Кўнглида бир-бирига зид туйғулар жунбушга келгани шундоқ сезилиб турарди.

— Танидингми?

— Ҳа.

— Ким?

— Аблаҳ одам.
 — Ўша аблаҳни қидиряпман-да.
 — Унчалик машҳур эмас-у, аммо хавфли.
 — Нимаси хавфли?
 — Биринчидан, ҳар қандай аблаҳ одам хавфли бўлади. Иккинчидан, эшитишимча, у баъзи бир сиёсатчиларнинг қабиҳ топшириқларини бажараркан.

— Ҳаммаси мос келяпти.
 — Сен шуғулланаётган ишга ҳам аралашган, деб ўйлайсанми?
 — Модомики, мен сенга айтган белгилар мос тушаётган экан, модомики, сигара чекаркан, сиёсатга аралашаркан, демак, мен қидираётган шахс айнан ўша одам бўлиши керак. Шошма, шошма...— Мегрэнинг хотирасида лаблари қалин, қовоқлари шишган бир башара жонланди.— Назаримда, эслагандайман... Фамилияси...— Аммо тилининг учида турган ном сира тутқич бермасди.

— Бенуа,— деди Катру.— Эжен Бенуа. Сен-Мартен хиёбонида хусусий идора очган, иккинчи қаватда, соатсозлик устахонасининг тепасида. Деразага фамилияси ёзиб қўйилган. Аммо идоранинг очиқ пайтидан кўра ёпиқ пайти кўп бўлса керак, негаки у ерда биттагина одам ишлайди, у ҳам бўлса — Бенуанинг ўзи.

Бу комиссар бир кеча-кундуздан бери фамилиясини эслолмаётган айнан ўша одам эди.

— Суратини қандоқ топса бўларкин?

Катру ўйланиб қолди.

— Ишдан қачон бўшаганига боғлиқ-да бу. Қачон бўшаган эди-я...— Катру пичирлаб санай бошлади, сўнг бирдан: — Изабель! — деб бақирди.

Хотини зипиллаб кириб келди.

— Китоб жавонининг пастида Сиёсий полициянинг йилномаси бўлиши керак, илтимос, шуни топиб бер. Ўзи бир нусха. Ичида икки-уч юзта сурат бор.

Катру йилномани varaқларкан, ўз суратига кўзи тушганда узоқ тикилиб қолар, сўнг яна навбатдаги саҳифани очарди. Ниҳоят, китоб охирлаёзганда у қидирган нарчасига дуч келди.

— Мана! Топдим. Тўғри, ҳозир сал қариб қолган, лекин унчалик ўзгарган эмас. Ўшанда ҳам семиз эди.

Мегрэ ҳам дарров таниди, улар илгари ҳам учрашишган эди.

— Қирқиб олсам майлими?

— Бемалол. Изабель, қайчи опке.

Мегрэ суратни чўнтагига солиб, ўрнидан турди.

— Намунча шошмасанг?

— Бора қолай. Ҳар ҳолда сени бу ишга аралаштирмаганим маъқул-ку, шундай эмасми?

Катру эҳтиёткор одам эди. Бу ишга Сиёсий полициянинг қанчалик алоқадорлигини Мегрэ ҳали билмайди, шундоқ бўлгандан кейин Катру сал четроқда тургани яхши.

— Қўрқмайсанми?

— Унчаликмас.

— Сенингча, Пуан...

— Ишончим комилки, ўзлари четда қолиб, уни балога рўбарў қилишмоқчи.

— Яна ичасанми?

— Раҳмат, бўлди. Худо шифо берсин.

Катру хоним уни остонагача кузатиб қўйди, Мегрэ кўчадан яна такси тутиб, Вано кўчасига ҳайдашни буюрди. Тилига келган биринчи манзил шу бўлди. Қоровулхона эшигини очган навбатчи аёл уни дарров таниди.

— Узр, яна безовта қиляпман. Манови суратга яхшилаб бир қаранг, ўша куни Ламот хонимникига келган одам шу эмасми? Лекин шошманг.

Сўнги луқма ортиқча эди. Аёл сира иккиланмай бош чайқади:

— Йўқ, бу эмас.

— Ишончингиз комилми?

— Албатта.

— Бир нарсани эътиборга олинг: сурат анча йиллар муқаддам олинган, бу одам ҳозир ўзгариб кетган.

— Ёлғондакам соқол ёпиштириб олганида ҳам таниган бўлардим. Бошқа одам бу.

Мегрэ унга синовчан тикилди: балки аёлни огоҳлантириб қўйишгандир? Э, йўқ! Самимий гапираётгани шундоқ кўриниб турипти.

— Ташаккур,— деди комиссар суратни чўнтагига соларкан.

Бу оғир зарба эди. Ниҳоят, керакли одамнинг изига тушдим, деб ўйлаган эди, мана, биринчи текширувдаёқ бутун ишончи саробга айланди.

Такси кутиб турарди, Мегрэ Жакоб кўчасига ҳайдашни буюрди, чунки энг яқин кўча шу эди. Пикмаль кириб турадиган қаҳвахона деярли бўм-бўш эди.

— Манови суратга бир кўз ташланг.

Яна салбий жавоб эшитишдан чўчиб, Мегрэ қаҳвахона соҳибига қарамади ҳам.

— Худди ўзи. Фақат ҳаётда сал қарироқ кўринади.

— Пикмални кутиб турган, кейин қаҳвахонадан у билан бирга чиқиб кетган одам шуми?

— Шу, дедим-ку.

— Янглишаётганингиз йўқми?

— Йўқ.

— Раҳмат сизга.

— Бирор нарса ичасизми?

— Ташаккур, ҳозир эмас. Кейин кираман.

Бу маълумот ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди. Шу пайтгача Мегрэ, Бланш хонимникига ҳам, Пикмаль танда қўйган қаҳвахонага ҳам, «Бэрри» меҳмонхонасига ҳам, профессорнинг бевасиникига ҳам, Пастер хиёбонига ҳам — ҳамма ерга фақат бир одам бориб юрган, деб ўйларди.

Мана энди маълум бўлдики, улар камида икки киши экан.

Кейинги ташриф Калам хонимникига бўлди. У рўзнома ўқиб ўтирган экан.

— Эримнинг ҳисоботини топасиз, деган умиддаман. Охирги пайтларда нима учун бу қадар безовта бўлиб юрганини энди тушуниб турибман. Нопок бу сиёсатни ҳамisha жинимдан ҳам ёмон кўрганман!

Аёл шундай деди-ю, балки комиссар ҳам шу «нопок сиёсат» га хизмат қилаётгандир, деган ўй билан унга хавотирланиб кўз қирини ташлади.

— Менга бирор хизмат борми?

Мегрэ унга суратни узатди. Аёл суратга бир оз тикилиб турди-ю, бошини кўтарди.

— Танийсизми, демоқчимисиз?

— Йўқ. Пикмаль келиб-кетганидан кейин икки-уч кун ўтгач, кирган одам шу эмасмиди?

— Бу одамни биринчи кўришим.

— Рост айтяпсизми?

— Албатта. Эҳтимол ўхшашлиги бордир, лекин меникига келган одам бу эмаслигига юз фоиз ишончим комил.

— Миннатдорман.

— Пикмалдан дарак борми? Ё ўлдиришганмикин?

— Нима учун?

— Қайдам. Модомики эримнинг ҳисоботи ошкор этилишига зўр бериб қаршилиқ кўрсатишаётган экан, уни ўқиганларнинг ҳаммасини йўқ қилишади-да.

— Эрингизга ҳеч ким теккани йўқ-ку.

Бу жавоб уни лол қилди. Энди аёл эрининг ёнини ола кетди:

— Эрим сиёсатга мутлақо аралашмасди. У олим одам эди. Бурч юзасидан ҳисоботни ёзиб берган, холос.

— Бунга шубҳам йўқ.

Мегрэ бу мавзу чўзилиб кетмаслиги учун тезгина хайрлашди. Шофёр унга савол назари билан қаради.

— Энди қаёққа?

— «Бэрри» меҳмонхонасига.

Меҳмонхона олдида айланиб юрган иккита журналист Пикмаль ҳақида бирор янги гап эшитиш ниятида Мегрэнинг ёнига чошиб келишди.

— Ҳали ҳеч гап йўқ, йигитлар, текширяпмиз. Кейинроқ...

— Пикмални тирик топишдан умидингиз борми?

Оббо, шоввозлар-ей!

Комиссар уларни йўлакда қолдириб, суратни меҳмонхона эгасига кўрсатди.

— Нима бу?

— Айтинг-чи, мана шу одам сиздан Пикмални сўраб-суриштирганмиди?

— Қайси бири?

— Албатта, меҳмонхонангизда яшаган инспекторим эмас, бошқаси.

— Йўқ, бу эмас.

У ишонч билан фикр билдирди. Демак, Бенуа ҳозирча Жакоб кўчасидаги қаҳвахонадагина бўлган, у ердан Пикмални олиб кетган.

— Раҳмат.

Мегрэ яна таксига ўтирди.

— Кетдик.

Машина ўрnidан қўзғалиб, журналистлардан халос бўлганидан кейингина шофёрга Пастер хиёбонини айтди. Эшикбонга учрамай, тўппа-тўғри учинчи қаватга кўтарилди. Кўнғироққа ҳеч ким жавоб бермагач, пастга қайтиб тушишга мажбур бўлди.

— Годри хоним уйда йўқмилар?

— Ўғли билан ярим соатча бурун чиқиб кетувди.

— Қачон қайтаркин?

— Бошида шляпаси йўқ эди. Демак, шу атрофда. Келиб қолиши керак.

Кўчада қаққайиб турмаслик учун комиссар қаҳвахонага кирди ва ҳар эҳтимолга қарши Жиноят қидирув полициясига кўнғироқ қилди. Трубкани Люка олди.

— Нима янгилик?

— Пикмалга алоқадор иккита кўнғироқ бўлди. Бири такси шофёри. Кеча Пикмални Шимолий вокзалга олиб бориб қўйдим, деди. Иккинчиси, кино-театр кассири. Гўё кеча кечқурун унга билет сотганмиш. Текширяпман.

— Лапуэнт қайтдими?

— Яқинда келди. Ҳали кўчиришни бошлагани йўқ.

— Трубкани бер.

Сўнг Лапуэнтни сўроққа тутди:

— Хўш, қалай? Суратчилар бормиди?

— Ҳа, хўжайин. Маскулен билан суҳбатлашаётганимизда тўхтовсиз суратга олиб туришди.

— Қаерда бўлди бу ҳодиса?

— Катта залда. Сен-Лазар вокзалидан фарқи йўқ! Яхшиям хизматчилар бор экан — томошатабларни ҳайдаб туришди. Бўлмаса, гаплашгани қўйишмасди.

— Маскуленнинг котиби ҳам бормиди?

— Билмадим. Мен уни танимайман. Менга таништиришгани ҳам йўқ.

— Қанча бўлди маълумот?

— Машинкада уч саҳифага яқин. Журналистлар ҳам бараварига ёзиб туришди.

Демак, Маскуленнинг баёноти шу бугуноқ кечки рўзномаларда босилиб чиқади.

— У менга, баёнотни кўчирганингиздан кейин имзо чекиш учун олиб келинг, деди.

— Сен нима дединг?

— Индамадим, буйруғингизни кутяпман.

— Бугун Палатада кечки мажлис борми-йўқми?

— Бўлмаса керак. Соат бешда тугайди, дейишятувди.

— Бўпти, кўчиравер, бораман.

Годри хонимдан ҳамон дарак йўқ эди. Аммо юз қадам юрмасидан рўпарасидан чиқиб қолди: қўлида сумка, ёнида ўғилчаси. Аёл комиссарни дарров таниди.

— Мени йўқлаб келдингизми?

— Бирровгина.

— Юринг. Майда-чуйда харид қилгани чиқувдим.

— Тепага чиқиб юрмай.

Бола онасининг қўлидан тортқилар, нуқул савол берарди:

— Ким у? Нега сиз билан гаплашади?

— Халал берма. Бир нарсани сўрамоқчи амакинг.

— Нимани?

Мегрэ чўнтагидан суратни чиқазди.

— Танияпсизми?

Аёл энгашди-ю, қичқириб юборди:

— Ўша!

Демак, маълум бўлдики, Эгиен Бенуа, сигара чекадиган ўша одам, икки жойга борган: Пастер хиёбонига бориб, афтидан, Каламнинг ҳисоботини ўғирлаган ва Жакоб кўчасидаги қаҳвахонага кириб, Пикмални олиб чиқиб кетган.

— Топдингизми уни?— деб сўради Годри хоним.

— Йўқ ҳали. Лекин яқинлашиб қолди.

Мегрэ яна такси тутиб, Сен-Мартен хиёбонига жўнади. Ичида полиция машинасини олмаганидан афсусланди: ҳисоб-китоб бўлими харажат ошиб кетипти, деб гиди-биди қилади ҳали.

Бино анчагина эски эди. Иккинчи қаватдаги дераза ойналарининг пастки қисми сутранг бўлиб, унда қора ҳарфлар билан битилган шундай ёзув бор эди:

БЕНУА АГЕНТЛИГИ ИСТАЛГАН ТУРДАГИ ТЕРГОВ ХИЗМАТИ

Унинг икки ёнидаги бошқа лавҳалар бу бинода тиш дўхтири ишлашидан, сунъий гуллар сотилишидан ва швециялик аёл уқалашидан, шунингдек, бошқа турли-туман хизматлар адо этилишидан дарак берарди. Йўлак нимқоронғи ва ифлос эди. Бенуанинг сирли тунукага ёзилган исми эшиклардан бирига қоқиб қўйилганди.

Мегрэ эшикни тақиллатди, аммо жавоб бўлмаслигини кўнгли сезиб турарди: эшик тагида ҳар турли қоғозлар уюлиб ётарди. Бир оз кутгач, пастга қайтиб тушиб, ҳовли ичкарасидаги қоровулхонани қидириб топди. Қоровулхона айни пайтда ямоқчилик устахонаси ҳам эди. Қоровулнинг ўзи ямоқчилик билан шуғулланарди.

— Месье Бенуани кўрмаганингизга анча бўлдимми?

— Бугун кўрганим йўқ.

— Кеча-чи?

— Эслолмайман. Кўринмади шекилли. Эътибор бермабман.

— Ўтган куни-чи?

— Ўтган куни ҳам.

У калака қилаётганга ўшарди. Мегрэ нишонини кўрсатишга мажбур бўлди.

— Тўғриси айтяпман. Алдаш ниятим йўқ. Кейин, бировларнинг ҳаётига аралашмайман.

— Қаерда туришини биласизми?

— Дафтарда ёзилган бўлиши керак.

У истамайгина ўрнидан турди-да, идиш-товоқ жавонидан уладаси чиқиб кетган дафтарни олиб, варақлай бошлади.

— Охирги турар жойи Бомарше хиёбонидаги «Бомарше» меҳмонхонаси.

Меҳмонхона узоқ эмасди, Мегрэ яёв жўнади.

— Уч ҳафта бурун бу ердан кўчиб кетди,— дейишди комиссарга.— Меҳмонхонамизда икки ойгина яшади, холос.

Сен-Дени кўчасидаги шубҳали меҳмонхоналардан бирининг адресини беришди. Эшик олдида турган беҳаё бир қиз Мегрэга гап отмоқчи бўлди-ю, аммо сўнгги лаҳзада уни таниб қолиб, нафасини ичига ютди.

— Ўн тўққизинчи хонада туради, лекин ҳозир йўқ.

— Кечаси бормиди?

— Эмма! Бугун эрталаб жаноб Бенуанинг хонасини супурдингми?

Иккинчи қаватдаги панжарадан бир қиз энгашди.

— Ким сўраяпти?

— Ишинг бўлмасин. Саволга жавоб бер.

— Йўқ. Бугун кўринмади.

— Кеча-чи!

— Кечаям йўқ эди.

Мегрэ хонанинг калитини сўради. Иккинчи қаватдан жавоб қайтарган қиз уни, гўё йўл кўрсатмоқчи бўлгандай, учинчи қаватга бошлаб чиқди. Эшиклар рақамланган, бинобарин, роҳбонга асло зарурат йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Мегрэ унга уч-тўртта савол берди:

— Бир ўзи турадимми?

— Бир ўзи ётадимми, демоқчимисиз?

— Ҳа.

— Кўпинча.

— Доимий мижози йўқми?

— Мижозлари кўп.

— Қанақа тоифадан?

— Қанақа тоифадан бўларди? «Йўқ» демайдиганлардан-да.

— Улар ўзгариб турадимми ёки айнан ўшаларми?

— Биттаси икки-уч марта келганини кўрганман.

— Кўчадан илинтирадимми?

— Тепасида турмаганман.

— Қанча бўлди келмаётганига?

— Икки-уч кун бўлди-ёв. Анигини айтолмайман.

— Эркалар ҳам келиб турадимми?

— Агар тўғри тушунган бўлсам, унинг бунақа одати йўқ, меҳмонхонамиз ҳам унақа эмас. Баччабозлар меҳмонхонаси шу кўчанинг охирида.

Бенуанинг хонасидан Мегрэ тайинли бирор нарса тополмади. Хона ҳам оддийгина: темир каравот, эски жавон, яғири чиққан кресло. Ҳайтовур, ювиниш бўлмасида совуқ сув билан иссиқ сув бор экан. Фаладонда ички кийимлар, очилган сигара қутиси, халтачага солинган катта-кичик қармоқлар — бор-йўқ матоҳ шу. Мегрэни қизиқтирадиган бир парча ҳам қоғоз чиқмади. Чамадонда ҳам пойафзал билан кир кўйлақлардан бўлак ҳеч нарса йўқ.

— Бу ерда тунамайдиган пайтлари кўп бўладими?

— Тез-тез бўлиб туради. Ҳар шанба қишлоққа кетиб, душанба куни қайтади.

Ниҳоят, Мегрэ такси шофёрига Орфевр соҳилига элтиб қўйишни буюрди. Лапуэнт Маскуленнинг баёнотини аллақачон кўчириб қўйганди.

— Палатага қўнғироқ қилиб, депутатлар бор-йўқлигини аниқла.

— Хўжайин гаплашмоқчилар, дейинми?

— Йўқ. Мени ҳам, Жиноят қидирув полициясини ҳам тилга олма.

Мегрэ Люкага қаради, у бош чайқади.

— Иккинчи қўнғироқдан кейин яна бир қўнғироқ бўлди. Торранс текширгани кетди. Олдинги иккита хабар ҳам ёлғон чиқди.

— Пикмаль эмас эканми?

— Йўқ. Такси шофёри янглишган экан. Ўша йўловчини уйдан топиб, гаплашдик.

Эртага бу хабар ҳам рўзномаларда босилиб чиқади.

— Палата мажлиси ярим соат бурун тугапти,— деди Лапуэнт.— Фақат овоз бериш қолган экан.

— Овоз беришадими-йўқми — буни менга қизиғи йўқ.

Мегрэ Маскуленнинг д'Антен кўчасида яшашини биларди.

— Бандмисан?

— Зарур ишим йўқ.

— Ундай бўлса, мен билан юр, баёнотни ҳам олвол.

Мегрэ илгари сира машина ҳайдамаганди. Бундан анча муқаддам, Жиноят қидирув полицияси анови кичик қора машиналарни эндигина олган кезларда рулга ўтиргани тўғри, лекин хаёлга берилиб кетиб, икки-уч марта қўнғилсиз ҳодиса содир этишига сал қолган, шундан бери шофёрликни ҳавас қилмайди.

— Машина оламизми?

— Албатта.

— Уйининг рақамини биласизми?

— Йўқ. Энг эски уй-да ишқилиб.

Уй эски бўлгани билан ниҳоятда маҳобатли эди. Икковлон ўзига тўқ оиланинг меҳмонғушасини эслатувчи қоровулхонага киришди. Атрофдан мум ва жун ҳиди анқирди.

— Бизга жаноб Маскулен керак?

— Таклиф этилганмисизлар?

Мегрэ ҳар эҳтимолга тасдиқ маъносида бош ирғади. Қора кўйлак кийиб олган эшикбон аёл унга тикилиб қаради, сўнг қўлидаги рўзноманинг биринчи саҳифасига нигоҳини кўчирди, салдан кейин яна бошини кўтарди.

— Сизга рухсат бермасам бўлмас, жаноб Мегрэ. Иккинчи қават, чап томонда.

— Кўпдан бери турадим бу ерда?

— Декабрда ўн бир йил бўлади.

— Котибаси бирга яшайдими?

Эшикбон аёл ҳиринглаб кулди.

— Йўғ-э.

Аёл унинг нимага ишора қилаётганини тушунганди.

— Кечасилари узоқ бирга ишлашадими?

— Кўпинча. Деярли бирга бўлишади. Жаноб Маскулен Париждаги энг серташвиш одам бўлса кераг-ов. Фақат олган хатларига жавоб ёзишнинг ўзига қанча вақт керак!

Мегрэ чўнтагидан Бенуанинг суратини чиқазиб, манови одамни илгари сира кўрганмисиз, деб сўрамоқчи бўлди-ю, аммо дарров ўз фикридан қайтди. Чунки аёл Маскуленга оқизмай-томизмай етказиши мумкин-да. Мегрэ эса буни хоҳламасди.

— Унинг хонадонига алоҳида телефон уланганми?

— Қаёқдан биласиз?

Буни билаш қийин эмасди: деворда расмана телефон билан ёнма-ён рақамсиз телефон ҳам осиглиқ турарди. Маскулен анойилардан эмас.

Демак, булар қоровулхонадан чиқишлари биланоқ аёл Маскуленни огоҳлантириб қўяди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Керак бўлса, Мегрэ Лапуэнтни қоровулхонада қолдириб, аёлга халақит бериши ҳам мумкин-ку.

Кўнғироққа ҳадеганда жавоб бўлмади. Салдан кейин эшикни Маскуленнинг ўзи очди, қизиғи шундаки, Мегрэни кўриб ўзини ажабланганга солиб ҳам ўтирмади.

— Билардим, ўзингиз келишингизни ва айнан шу ерга келишингизни билардим. Марҳамат.

Йўлақда рўзнома тахламлари, эски ойномалар, парламент мажлисларининг ҳисоботлари уюлиб ётарди. Меҳмонхона вазифасини бажарувчи кейинги хонада ҳам шу манзара — тиш дўхтирининг қабулхонасидан фарқи йўқ. Афтидан, Маскуленни дабдаба-ю, орасталик мутлақо қизиқтирмайди.

— Балки ишлайдиган хонамни ҳам кўришни хоҳларсиз?

Унинг бу кесатиғи Мегрэга оғир ботди-ю, лекин сиртига чиқазмади. Фақат:

— Сиз мени дастхат олгани келган мухлисанинг билан адаштиряпсиз шекилли,— деб қўя қолди.

— Илтимос, бу ёққа.

Маскулен чарм қопланган эшикни очди. Иккала деразаси кўчага қараган бу хона кенг-мўл эди. Деворнинг икки томонини қоплаган тоқчаларда ҳар турли қоғозлар. Бундан ташқари, ҳар бир оқловчининг уйида бўлганидай, ҳуқуқшуносликка доир китоблар, полда эса, худди давлат маҳкамасидаги каби, рўзнома тахламлари ва турли-туман папкалар уюлиб ётарди.

— Танишинг, котибим Рене Фольк.

Ёши йигирма бешга бориб-бормаган, нозик ниҳол, малла соч бу йигитнинг юзи бамисоли ҳали офтоб кўрмаган ёш боланинг чехрасига ўхшарди.

— Хурсандман.— У шундай дедию Мегрэга, худди Бланш хоним билан биринчи марта учрашганларида бўлганидай, бадҳоҳлик билан қаради.

Эҳтимол, бу йигит ҳам ўз хўжайинига ўша аёл каби бениҳоя содиқдир, балки ҳар бир бегона одамни у ҳам ашаддий ғаним деб ҳисоблар. Ким билади.

— Ҳужжатни опкелдингизми? Кўп нусхада кўчиртирган бўлсангиз керак?

— Уч нусха. Иккитасига қўл қўйиб берсангиз, ўзингиз шу хоҳишни билдирган экансиз. Учинчиси — архивингизга. Дарвоқе, нима қилсангиз ҳам ўзингиз биласиз.

Маскулен ҳужжатларни олиб, бир нусхасини ўқиб чиқиш учун котибига узатди. Ўзи эса стол ёнига ўтириб олиб, иккинчи нусхани ўқиш билан баробар таҳрир қила бошлади — вергул қўядими-ей, қандайдир сўзларни ўчирадими-ей — аммо ҳар гал Лапуэнтга қараб:

— Хафа бўлмайсиз-да,— деб қўяди.

Ниҳоят, ўқиб бўлиб, ҳужжатнинг остига имзо чекди, тузатишларини иккинчи нусхага кўчириб, унга ҳам қўл қўйди.

Мегрэ қўлини узатган эди. Маскулен пинагини бузмади. Учинчи нусхага тузатишларни ўтказмади ҳам.

— Тўғрими? — деб сўради у котибидан.

— Тўғри шекилли.

— Бўлмаса машинага олиб боринг.

Шундай деб, у комиссарга масхараомуз қараб қўйди.

— Мендай душмани кўп одам эҳтиёт чорасини кўрмаса бўлмайди-да. Айниқса, баъзи бир ҳужжатлар эълон қилинмаслигидан манфаатдор кимсалар сергак турган бир пайтда.

Фольк илгари ошхонами, ваннахонами бўлган энсизгина бир хонага кирди, аммо эшикни очиқ қолдирди. Оққа бўялган ёғоч стол устида нусха кўчирувчи машина турарди.

Котиб тугмачани босди. Машина гувуллаб ишга тушди. Йигит унга кетмакет оқ қоғоз, айна пайтда қандайдир махсус қоғозларни ҳам жойлай бошлади. Мегрэ бунақа аппаратлар борлигини биларди-ю, лекин уларни ҳеч қачон хусусий шахслар хонадонида учратмаганди.

— Зўр нарса, а?— деди Маскулен боягидай муғомбирона жилмайиб.— Машинкада ёзилган ҳужжатга шубҳа билдириш мумкин, аммо мана бундай аппаратда кўчирилган нусхаларга ҳеч ким миқ этолмайди.

Мегрэ маънодор кулиб қўйди. Депутат буни пайқади.

— Нимани ўйлаяпсиз?

— Каламнинг ҳисоботи қўлига тушган одамлардан бирортаси ундан шунақа машинада нусха кўчирмаганмикин?

Албатта, Маскулен охирини ўйламай Мегрэга ўз аппаратини ошкор этиб қўйди. Фольк бу ишни комиссарга сездирмасдан қилиши ҳам мумкин эди.

Ниҳоят, сўнгги нусха машина тирқишидан чиқиши билан котиб йигит хонага қайтиб кириб, ҳали қуриб улгурмаган қоғозларни стол устига ёйиб қўйди.

— Ишни босди-босди қилмоқчи бўлаётганлар учун ажойиб совға-да бу, шундай эмасми?— деди Маскулен мамнун жилмайиб.

Мегрэ унга хотиржам, вазмин нигоҳ билан қаради.

— Чаккимас.— Комиссар шундай деди-ю, лекин шу тобда унинг кўнглидан не ўйлар кечаётганини тасаввур этиш мушкул эди.

VIII БОБ

СЕН-ПОРГА САФАР

Улар Сен-Жермен хиёбонига етиб келганларида соат еттига яқинлашиб қолган, иш куни тугаб, министрлик биноси хувиллаб ётарди. Мегрэ билан Лапуэнт ҳовлини кесиб ўтиб, бино эшигига яқинлашиб қолганларида орқадан бировнинг овози эшитилди:

— Ҳой! Қаёққа кетяпсизлар?

Қоровул буларнинг ўтганини кўрмай қолган эди. Икковлари ҳам тўхтаб, бурилиб қарашди. Қоровул оқсоқланганча етиб келиб, Мегрэ кўрсатган нишонга, сўнг унинг юзига қаради.

— Узр. Ҳозиргина суратингизни кўрдим.

— Жуда соз. Бўлмаса, айтинг-чи...— Мегрэ ҳамёнидан апил-тапил суратни чиқазди,— ... манови суратдаги одамни ҳам кўрганмисиз?

Қоровул яна бир хатога йўл қўймаслик учун пўлат гардишли, шишаси қалин кўзойнагини тақиб, суратга тикилди. Қани, садо чиқса! На «ҳа» дейди, на «йўқ» дейди.

— Ҳозир анча қариб қолган, а? — деди у ниҳоят суратдан кўз узиб.

— Албатта.

— Икки ўринли қора автомобили борми?

— Эҳтимол.

— Демак, машинасини министрларнинг машинаси турадиган жойга қўйгани учун айнан шу одамни койиган эканман.

— Қачон бўлган эди бу воқеа?

— Аниқ эсимда йўқ. Ҳафтанинг бошларида эди, шекилли.

— Фамилиясини айтмадими?

— Йўқ, елкасини қисди-ю, машинасини ҳовлининг бир четига олиб бориб қўйди.

— Тепага катта зинадан кўтарилдими?

— Ҳа.

— Қайтиб тушгунимизча ўша кунни яхшилаб эслаб туринг.

Навбатчи ҳали кетмаган, рўзнома ўқиб ўтирарди. Мегрэ унга ҳам суратни кўрсатди. У бош чайқади.

— Қачон келиши керак эди?

— Ҳафтанинг бошида.

— Мен йўқ эдим. Тўрт кунга таътил олгандим. Хотиним қазо қилиб қолди. Жозефдан сўраб боқинг-чи. У кейинги ҳафта бўлади. Келганингизни жаноб министрга айтайми?

Ҳаял ўтмай Огюст Пуаннинг ўзи эшикни очди. У ҳорғин, лекин хотир-жам кўринарди. Буларни саволга тутмади. Бланш хоним билан Флери ҳам кабинетда эдилар. Столча устида кичкина радио турар, афтидан, учовлон қандайдир эшиттиришни тинглашмоқда эди.

«... мажлис қисқа бўлди, фақат жорий ишлар устида баҳс кетди, аммо кейинги шивир-шивирлар кун бўйи давом этди. Ҳар турли тахминлар қилинмоқда. Гап-сўзларга қараганда, душанба куни парламент мажлисида фавқулодда масала муҳокама этилармиш, лекин ҳозирча...»

— Ўчирилинг!— деб буюрди Пуан Бланш хонимга.

Флери эшик томон юрган эди, Мегрэ уни тўхтатди.

— Халақит бермайсиз, жаноб Флери. Сиз ҳам, хоним.

Комиссар нима қилмоқчи эканини англамаган Пуан бир лаҳза анграйиб қолди. Аммо сир бой бермади. Ўзини сезмаганликка олди. Гўё ўз хаёли билан банд, худди хона тарhini чизаётган одамдай гоҳ деворга, гоҳ эшикка, гоҳ деразаларга қарайди.

— Ходимларингизга уч-тўртта савол берсам майлими, жаноб министр?

Мегрэ олдин Флерига мурожаат этди:

— Пикмаль ташриф буюрган пайтда ўз хонангизда ўтирган бўлсангиз керак?

— Лекин мен қаёқдан билибман...

— Ўшанда билмагансиз. Лекин ҳозир биласиз. Қаерда эдингиз ўшанда?

Флери қия очиқ турган икки табақали эшикни кўрсатди.

— Хизмат хонангизми?

— Ҳа.

Мегрэ ўша ёққа кўз ташлаш учун унинг ёнига келди.

— Бир ўзингизмидингиз?

— Ҳозир эсимда йўқ. Умуман, ёлғиз пайтим кам бўлади. Ҳамиша одам. Уларнинг бир қисмини — йирикроқларини жаноб министрнинг ўзлари қабул қиладилар, қолганлари билан мен шуғулланаман.

Мегрэ ўрнидан туриб бориб, Флерининг хонасидан қабулхонага ўтиладиган эшикни очди.

— Одамлар шу эшикдан киришадими?

— Одатда шундай. Лекин олдин жаноб министр қабулида бўлган, кейин бирор сабаб билан менинг ҳузуримга жўнатилган кишилар бундан мустасно.

Телефон жиринглади. Пуан билан Бланш хоним кўз уриштириб олишди. Кейин аёл трубкани кўтарди.

— Жаноб министр йўқлар.

У телефонга лоқайд қулоқ тутар, безор бўлиб кетгани башарасидан шундоқ сезилиб турарди.

— Яна ўша гапми?

Бланш хоним бош ирғади.

— Эмишки, ўғли...

— Бўлди, тушунарли.

Пуан Мегрэга ўгирилди.

— Пешиндан буён телефон жиринглагани-жиринглаган. Бир неча марта гўшакни ўзим кўтардим. Ҳаммасининг гапи битта: «Агар Клерфон фожеасининг тафсилотларини ошкор этмасанг, терингга сомон тикамиз!»

Лекин бошқа хиллари ҳам бор. Мулойим гаплашишади. Ҳатто исм-шарифларини ҳам айтишади. Буларнинг аксарияти фалокат натижасида ҳалок бўлган болаларнинг ота-оналари. Бир аёл қўнғироқ қилиб, нима дейди денг: «Қотилларни яширманг! Агар Каламнинг ҳисоботини йўқ қилиб юбормаган бўлсангиз, уни эълон қилинг, токи бутун Франция огоҳ бўлсин!»— дейди.

Пуаннинг юзи ҳорғин, қовоқлари кечаси ухлаёлмайдиган одамларникидай салқиб тушган эди.

— Ҳозиргина Ла-Рошдан сайлов округимиз қўмитасининг раиси қўнғироқ қилди. Радиодан баёнотимни эшитган экан. У отамнинг яқин дўсти эди, мени ҳам болалигимдан билади. Мени айблагани йўғ-у, лекин шубҳаланаётганини сезиб турибман.

«Ҳамюртлари ҳайрон, ўғлим,— деди у ўпкалагандай.— Бу ердагилар ота-онангни яхши билишади, сени ҳам биламиз деб ўйлашган эди. Мабодо ўша аблаҳларнинг ҳаммаси турмага равона бўлса ҳам, сен ҳақиқатни рўй-рост айтишинг керак».

— Ҳадемай айтасиз,— деди Мегрэ.

Пуан бош силкиди, кейин нотўғри эшитдимми деб ўйлаб, қайта сўради:

— Ростданми?

— Энди ишончим комил.

Флери хонанинг нариги бурчида баланд столчага суяниб турарди. Мегрэ министрға Бенуанинг суратини узатди. Пуан суратга қаради-ю, ҳеч нарсани тушунмади.

— Ким бу?

— Танаймасизми?

— Биринчи кўришим.

— Кейинги кунларда олдингизга келмадимми?

— Мабодо келган бўлса, исми-фамилияси қабулхонада қайд этилган.

— Хонангизни кўрсак бўладими, Бланш хоним?

Флери нарироқда тургани учун суратни кўролмасди, нуқул тирноғини тишларди. «Болалигидан қолган бўлса керак бу ярамас одат»,— деган ўй ўтди Мегрэнинг кўнглидан.

Котиба аёлниги эшиги бир табақали хонаси Флерининг хонаси билан ёнма-ён эди.

— Пикмаль келгач, хўжайинингиз сиздан холи қолдиришни сўраганида шу ерга чиққанмидингиз?

Аёл бош силкиди.

— Эшикни ёпудингизми?

Яна тасдиқ ишораси.

— Министрнинг хонасида бўлаётган гап-сўзларни эшитишингиз мумкинми?

— Агар эшикка қулоғимни босиб турганимда ва улар томоқ йиртиб гаплашишганда, албатта, эшитишим мумкин эди.

— Лекин сиз бундай қилмагансиз.

— Йўқ.

— Ҳеч қачон-а?

Аёл индамади. Эҳтимол, Пуан чиройли ва шубҳа туғдирадиган аёллар билан гаплашаётганда қулоқ солса солгандир.

— Манови одамни танийсизми?

Бланш хоним бу саволни кутган эди, чунки министр суратга тикилиб турганида кўз қирини ташлашга улгурганди.

— Танийман.

— Қаерда кўргансиз?

Аёл Пуан билан Флери эшитмаслиги учун секин шивирлади:

— Қўшни хонада.— Шундай деб, Флерининг хонасига ишора қилди.

— Қачон?

— Пикмаль келган куни.
 — Кетганидан кейинми?
 — Йўқ, олдин.
 — Тик турганмиди, ўтирганмиди?
 — Ўтирганди, бошида шляпа, оғзида сигара. Менга совуқ қараш қилгани ҳам эсимда.

— Қайтиб кўрмадингизми?
 — Кўрдим. Пикмаль чиқиб кетганидан кейин.
 — Демак, Пикмаль министр билан гаплашаётган пайтда ҳам хонада ўтирган экан-да?

— Олдин ҳам, кейин ҳам. Сизнинг-ча...

Бланш хоним Флери ҳақида бир нима демоқчи бўлувди, Мегрэ дарров тўхтатди:

— Бўлди, бўлди!.. Юринг...

Улар министр хонасига қайтиб кирганларида, котибасини узоқ саволга тутгани учунми, Пуан Мегрэга сал қаттиқроқ тикилгандай бўлди.

— Бугун кечқурун маҳкамангиз бошлиғига рухсат берасизми, жаноб министр?

— Албатта. Дарвоқе, бирор...

— Чунки бир суҳбатлашмоқчи эдим.

— Шу ердами?

— Йўқ, ўзимнинг хонамда. Агар малол келмаса, биз билан юрсангиз, жаноб Флери.

— Бир аёлни кечки овқатга таклиф қилиб қўювдим, агар зарур бўлса...

— Кўнгироқ қилиб, узр сўранг.

Флери шундай қилди ҳам. Хонасининг эшигини қия очиқ қолдириб, «Фуке» ресторанига сим қоқди.

— Боб?.. Флериман... Жаклин келдими?.. Келгани йўқми?.. Аниқ биласанми?.. Кеп қолса менсиз овқатланаверсин, айтиб қўй, илтимос... Ҳа... Боролмайдиганга ўхшайман... Балки кечроқ борарман... Хўп, кўришгунча...

Лапуэнт буларни зимдан кузатиб турарди. Тамом гарансиб қолган Пуан нукул нима гаплигини сўрашга тараддулланар, Мегрэ эса ўзини сезмаганликка оларди.

— Бугун кечқурун бандмисиз, жаноб министр?

— Бир зиёфатга тамадалик қилишим керак эди, лекин номзодимни бошқалар рад этмасидан олдин ўзим рад этиб қўя қолдим.

— Янгилик бўлса сизга хабар қиламан, лекин қачонлигини айтолмайман.

— Кечаси бўлса ҳам кўнгироқ қилаверинг.

Шляпаси билан пальтосини кўтариб, Флери қайтиб кирди. Кўриниши жудаям абгор эди.

— Тайёرمىсиз? Кетдик, Лапуэнт.

Учовлашиб кенг зинадан ҳовлига тушиб, кўчада турган машина томон юришди.

— Ўтиринг... Соҳилга ҳайда, Лапуэнт.

Йўлда ҳам ҳеч ким миқ этмади. Флери бир неча бор савол беришга чоғланди-ю, аммо журъат этолмади.

Жиноят қидирув полициясининг зинасидан кўтарилишаётганда Мегрэ Флерини олдинга ўтказди, хонага кирганларидан сўнг, бориб деразани ёпди.

— Пальтони ечинг... Баҳузур ўтиринг.

Кейин Лапуэнтни имлаб йўлакка чақирди.

— Қайтиб келгунимча шу ерда ўтир. Тез қайтишим даргумон. Балки ярим кечагача ўтирарсан.

Лапуэнт безовталангандай бўлди.

— Учрашув борми?

— Аҳамияти йўқ.

— Қўнғироқ қилса бўладими?

— Бўлади.

— Қўнмаса-чи?

Лапуэнт бош чайқади.

— Айтгин, қаҳвахонадан егулик у-бу нарса билан қаҳва келтиришсин. Флеридан кўз узма, ҳеч қасқа қўнғироқ қилишига йўл қўйма. Гапга тутса, билмайман, деб туравер. Келишимга «етилиб» турса бўлгани.

Бу антиқа усул эди. Гарчи Лапуэнт бу терговда ибтидосидан бошлаб қатнашаётган бўлса ҳам хўжайинининг муддаосини англаб етмаганди.

— Энди киравер. Қаҳвахона эсдан чиқмасин.

Мегрэ инспекторлар хонасига кирса, Жанвье ҳали кетмаган экан.

— Кечқурунга бирор режанг йўқми?

— Йўқ, лекин хотиним...

— Кутяпtimi? Қўнғироқ қилсанг-чи?

Шундай деди-ю, ўзи ҳам бошқа телефонга ўтиб, Катру билан боғланди.

— Мегрэман... Яна безовта қилаётганим учун, узр. Яқинда қармоқни кўриб, бир нарса эсимга тушиб кетди... Шанба кuni Лион вокзалида Бенуани кўриб қолдим, қўлида қармоқ — балиқ овлагани кетаётган бўлса керак... Нима дейсан? Э-э, шунақами?.. Кўпроқ қаерда балиқ овлашини билмайсанми?

Мегрэ энди қатъий хулосага келган, тўғри йўлдан бораётганини ва уни бу йўлдан ҳеч нарса қайтаролмаслигини ҳис қилиб турарди.

— Нима?.. Уйи бор, дейсанми? Қаердалигини айтолмайсанми?.. Ҳа, ҳозир керак... Хўп, кутиб тураман...

Жанвье ҳамон хотини билан гаплашар, болаларини сўраб-суриштирар, улар эса бараварига телефонга ёпишишарди.

— Бўлди, Пьер... Энди ухла... Ҳа, уйғонганингда уйда бўламан... Моника-мисан?.. Уканг тўполон қилмаяптими?

Мегрэ индамай қулоқ солиб турди. Жанвье трубкани қўйганидан кейин:

— Нотинч кеча бўладиганга ўхшайди, мен ҳам уйга қўнғироқ қилиб қўйганим маъкул,— деди.

— Улайми?

— Йўқ, олдин зарур маълумотларни олишим керак.

Катру бир ҳамкасбига қўнғироқ қилишини айтди. У ҳам балиқ овига ишқивоз бўлиб, бир неча марта Бенуа билан дарёга борган экан.

Энди ҳамма нарса тасодифга боғлиқ. Катрунинг ҳамкасби уйда бўлмаслиги ҳам мумкин. Балки Париждан олисда, командировкада юргандир. Ўн дақиқадан буён телефон жим. Мегрэ асабийлаша бошлади.

— Ичгим келяпти!..

Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

— Катрумисан?

— Ҳа. Сен-Пор деган жойни биласанми?

— Корбейядан тепароқда, шлюз яқинидами?

Мегрэ анча олдин бўлиб ўтган бир ишни эслади...

— Худди ўзи. Сена бўйидаги кичкина қишлоқ, балиқчилар танда қўйган жой. Ўша ердан Бенуа ўн йил бурун арзимаган пулга ҳароб бир кулбани сотиб олган.

— Топаман.

— Омадингни берсин.

Мегрэ хотинига қўнғироқ қилишни унутмади, лекин гап қисқа бўлди, негаки унинг телефонга ёпишадиган болалари йўқ.

— Кетдик.

Ўз хонаси ёнидан ўта туриб, эшикни қия очиб мўралади. Лапуэнт Мегрэнинг креслосига ястанволиб, рўзнома ўқир, Флери эса стулда оёқларини чалкаштирганча кўзларини юмиб ўтирарди.

— Ҳозирча, бўталоғим.

Флери сесканиб кетди, ўрнидан сапчиб туриб, бир нима демоқчи бўлвди, комиссар эшикни шартга ёлди.

— Машина оламизми?

— Ҳа. Сен-Порга борамиз. Ўттиз чақиримча йўл.

— Қачонлардир бирга борувдик.

— Тўғри. Қорнинг очми?

— Агар узоқ қоладиган бўлсак...

— Унда «Дофин» пивохоносида тўхтат.

Пивохона эгаси уларни кўриб, ҳайрон бўлди.

— Демак, хонага опчиқиш шартмасми? Лапуэнт илтимос қилувди...

— Йўқ, шарт. Олдин бизга ичишга бирор нарса бер. Нима ичасан, Жанвье?

— Билмадим.

— Арақми?

Мегрэнинг арақ ичгиси бор эди, Жанвье ҳам шунга рози бўла қолди.

— Ҳар биримизга иккитадан яхши бутерброд тайёрла.

— Нима билан?

— Фарқи йўқ. Қиймали бўла қолсин.

Шу тобда Мегрэ дунёдаги энг хотиржам одамдай туюларди.

— Жиноий ишларга ниҳоятда кўникиб кетганмиз,— деди комиссар худди ўзига ўзи гапиргандай, қадаҳни қўлига олиб.— Жиноий ишни бир киши ёки бир тўда одам тил бириктириб амалга оширади. Сиёсатда унақа эмас, шунинг учун ҳам парламентда аллақанча сиёсий партиялар иштирок этади. Каламнинг ҳисоботи одамларга турли мақсадлар учун керак. Булар фақат ҳисоботнинг эълон қилинишидан типирчилаб қоладиган сиёсатдонларгина эмас. Фақат Артур Нику ҳам эмас. Шундай кимсалар борки, улар ҳисоботни қўлга киритиб, пул ишлаш ниятида юришипти. Баъзилари эса шу йўл билан ҳокимият тепасига чиқмоқчи.

Бу оқшом қаҳвахонада одам сийрак эди. Ҳамма қандиллар ёниб турар, худди ҳализамон момақалди роқ гумбурлайдигандай ҳаво зил-замбил эди.

Мегрэ билан Жанвье ҳар доим комиссар ўтирадиган столда тамадди қилишди, шунда Мегрэ «Қалқонбалиқ» ресторанидаги Маскулен ўтирадиган столни эслади. Ҳар икковларининг ўз столлари бор, лекин бошқа-бошқа жойда, уларнинг теварагидаги одамлар ҳам бир-бирларига асло ўхшамайди.

— Қаҳва ичасанми?

— Майли.

— Коньяк-чи?

— Йўқ. Етарли. Рулдаман-ку.

Мегрэ ҳам бошқа ҳеч нарса ичмади, кўп ўтмай улар Италиян дарвозаси орқали Париждан чиқиб, Фонтенбло томон йўл олишди.

— Агар Бенуа сассиқ сигара чекмай, трубка тутатганида ишимиз анча мушкуллашарди.

Шаҳар ортда қолди. Силлиқ йўлнинг ҳар икки томонида адл дарахтлар саф тортган, чироқлари ёқиглиқ турли-туман машиналар физиллаб ўтиб турарди. Баъзилари кичкина қора автомобилни осонгина қувиб ўтишарди.

— Шошмасам ҳам бўлади, а?

— Кераги йўқ. Ҳали тополамизми, йўқми?

Мегрэ Бенуага ўхшаган одамларни яхши биларди. Уни қувваи ҳофизаси зўр кишилар қаторига қўшиб бўлмасди. У «қора иш»дан давлат орттиролмаган жайдари бир фирибгар эди.

Хулқи бузуқ аёллар, энгил-елпи тирикчилик, оғиз кўпиртириб мақтанишларини тинглайдиган давра ва ниҳоят, ҳафта охирида бўладиган бир-икки кунлик балиқ ови — Бенуага ҳаётда бундан бошқа нарса керак эмас.

— Агар янглишмасам, Сен-Пор марказидаги майдонда кичкина бир қаҳвахона бор, ўша ерда, тўхта, олдин бир сўраб-суриштирайлик.

Корбейяга етганда Сена кўпригидан ўтиб, дарё ёқалаб кетишди. Бир томон ўрмонзор эди, ҳар қадамда йўлни қуён чопиб кесиб ўтар, Жанвье сўкинганча машинани аранг четга олишга улгурарди.

Ниҳоят, маржондай терилган кўча чироқлари кўринди, сал ўтмай, машина қаҳвахона олдида тўхтади.

— Мен ҳам кирайми? — деб сўради Жанвье.

— Ичгинг келаётган бўлса, майли.

— Йўқ, ичмайман.

Қаҳвахонада уч-тўрт киши қарта ўйнаб ўтирган экан. Мегрэ пештахта олдида бориб, оқ вино буюрди.

— Бенуани танийсизми?

— Полициячимми?

Демак, Бенуа Сиёсий полициядан бўшаб кетганини бу ердагиларга айтмаган экан.

— Қаерда яшайди?

— Корбайядан келдингизми?

— Ҳа?

— Э, аттанг, уйининг ёнидан ўтиб кетибсиз. Йўлда тош тарашланадиган бинони кўрмадингизми, бир ярим қақирим нарида?

— Йўқ.

— Кечаси кўзга ташланмайди. Бенуанинг уйи ўша бинонинг рўпарасида, йўлнинг нариги бетида. Агар уйида бўлса, чироғи кўринади.

— Раҳмат.

— Уйида!— деб бақирди қарта ўйнаётганлардан бири.

— Қаёқдан биласан?

— Кеча унга қўйнинг бир оёғини сотганман.

— Бир ўзи нима қилади шунча гўштни?

— Мечкайлигини билмайсанми?

Бир неча дақиқадан сўнг Жанвье ўрмон четида милтираб турган чироқни илгади.

— Тош тарашланадиган бино шу бўлса керак.

Мегрэ йўлнинг бу томонига қараб, юз метрлар нарида, дарё бўйида қаққайиб турган уй деразасидаги шуълани кўрди.

— Машинани шу ерда қолдир. Кетдик.

Тун зимзиё бўлса ҳам ажриқ босган сўқмоқни бир амаллаб топишди.

IX БОБ

МИНИСТРЛИҚДА ЎТГАН ТУН

Уйдагилар сезмаслиги учун қадамни ниҳоятда оҳиста босиб, олдинмакетин илгарилашди. Афтидан, соҳилнинг бу қисми қачонлардир улкан ва обод бир кўрғон бўлгану анови уйда қоровул истиқомат қилган.

Теварак-атроф чакалакзор. У ер-бу ери қулаб тушган девор илгариги чорбоғни ўраб турган бўлса керак. Мегрэ билан Жанвье аста деразадан мўралашди. Уй ичи оддий оҳак билан оқланган, шифти тўсинли, ўртадаги столда икки киши қарта ўйнаб ўтирипти. Жанвье, нима қилай, деган маънода Мегрэга қаради.

— Шу ерда қол,— деб шивирлади комиссар.

Ўзи эса эшикка қараб юрди. Эшик ичкаридан қулфланган экан, тақиллатди.

— Ким у?— деган овоз эшитилди ичкаридан.

— Оч, Бенуа.

Жанвье деразадан собиқ полициячининг хатти-ҳаракатини кузатиб турарди: у ўтирган жойида сурат бўлиб қолди, кейин шеригини бошқа хонага итариб киргизди.

— Ким у?— деди Бенуа эшик орқасидан.

— Мегрэ.

Яна сукунат. Ниҳоят, калит шиқирлаб, эшик очилди-ю, комиссарни кўрган Бенуа бақа бўлиб қолди.

— Нима керак сизга?

— Гаплашволишимиз керак. Келавер, Жанвье.

Қарталар ҳамон стол устида сочилиб ётарди.

— Ўзинг билан ўзинг ўйнаяпсанми?

Жанвье деразадан мўралаб турганини англаб, Бенуа миқ этмади.

— Ёки фол очяпсанми?

Жанвье иккинчи эшикни кўрсатди:

— Шериги анови ерда, хўжайин.

— Билувдим. Опчиқ.

Пикмаль ҳеч қаёққа қочиб кетолмасди, чунки у ичкари хонада ўтирарди.

— Мендан нима истайсиз? Ҳибсга олишга ҳужжатингиз борми?— деди жиғи-бийрон бўлиб Бенуа.

— Йўқ.

— Унда...

— Шошилма! Қани, ўтир-чи! Сиз ҳам ўтиринг, Пикмаль. Тик туриб гаплашишни ёмон кўраман.

Мегрэ стол устидан уч-тўртта қартани олди.

— Қимор ўйнашни ўргатяпсанми?

Аслида ҳам шунақа бўлиши керак. Пикмаль умрида қарта ушламаган кишилар тоифасидан.

— Стол ёнига ўтир, Бенуа.

— Айтадиган гапим йўқ.

— Жуда соз. Унда мен гапираман.

Стол устида бир шиша вино билан биттагина стакан бор эди. Пикмаль қарта ўйнашни билмаслигидан ташқари, табиийки, ичмасди ҳам, чекмасди ҳам. Қизик, хотинлар билан бўлганмикин? Даргумон-ов. У Мегрэга қопқонга тушган йиртқичдай ҳадик билан тикиларди.

— Кўпдан буён Маскуленнинг хизматини қияпсанми?— Мегрэ яна Бенуага мурожаат этди.

Нафсиламбирини айтганда, Бенуа ҳозир Париждагидан кўра одмироқ кўринарди, балки бу ерда жила бўлса ҳам аслига қайтганидандир? У деҳқонлигича қолган. Эҳтимол, қачонлардир ўз кишлоғида бировга гап бермай юргандир, аммо Парижда омадини синаб кўрмоқчи бўлиб, қаттиқ янглишди. Унинг барча фирибларию найранглари бозорчи деҳқоннинг устомонлигидан нарига ўтгани йўқ.

Бенуа дадилроқ бўлиш учун стаканига вино қуйди ва киноя билан:

— Ичадиларми?— деди Мегрэга.

— Ташаккур. Маскуленга сенга ўхшаган одамлар зарур, лоақал қўлига тушган маълумотларнинг тўғри-нотўғрилигини текшириб кўриш учун ҳам керак.

— Қани, қани, у ёғини эшитайлик-чи.

— Пикмалнинг хатини олганидан кейин Маскулен сиёсий арбобларнинг аксариятини гирибонидан олиш учун беқийёс имконият туғилганини англаб қолади.

— Қаёқдан биласиз?

— Биладан.

Мегрэ хона ичида у ёқдан-бу ёққа бориб-келар ва аҳён-аҳёнда Бенуа билан Пикмалнинг рўпарасида тўхтарди. Жанвье эса столнинг бир четиди жимгина қулоқ солиб ўтирарди.

— Пикмаль билан учрашиб, Каламнинг ҳисоботини қўлга киритиш имкониятига эга бўлиб турган бир пайтда уни Жамоат ишлари министрининг ҳузурига жўнатгани мени, айниқса, таажжубга солди.

Бенуа мамнун жилмайди.

— Лекин Маскуленнинг уйида нусха кўпайтирувчи машинани кўрганимдан сўнг ҳаммасига тушундим. Воқеалар ривожини бир бошдан гапириб беришимни кутяпсанми, Бенуа? Майли, янглишсам, тўғрилаб турасан.

Маскулен Пикмалнинг хатини олади.

— Эҳтиёткор одам бўлгани учун сени чақириб, текшириб кўришни буюради. Масала жиддийлигини, бу одам Каламнинг ҳисоботини ростдан ҳам кўлга киритиш имкониятига эга бўлиб турганини дарров пайқайсан. Шунда Маскуленга Жамоат ишлари министрлигида танишинг борлигини, маҳкама бошлиғи бўлиб ишлашини шама қиласан. Дарвоқе у билан қаерда танишгансан?

— Бунинг сизга алоқаси йўқ.

— Унчалик аҳамияти ҳам йўқ. У бизни Орфевр соҳилида, менинг хонамда кутиб ўтирипти. Ҳадемай бор гап юзага чиқади. Флери — камхарж одам, доим пулга муҳтож бўлиб юради. Лекин битта устунлиги бор: сенга ўхшаган қаланғи-қасанғилар яқинига ҳам боролмайдиган давраларда юради. Илгари ҳам сенга арзимаган пулга дўстларидан баъзи бирларини сотган бўлиши мумкин.

— Қани, тўқийберинг-чи.

— Энди, бу ёгини эшит. Агар Маскулен Пикмалдан ҳисоботни олганида уни ошкор этиши ва шу тариқа катта жанжалга сабабчи бўлишига тўғри келарди, чунки Пикмаль ҳалол одам, уни ўлганда ҳам жим юришга мажбур қилиб бўлмайди. Мабодо, Маскулен ҳисоботни Палатада эълон қилганида, маълум муддат кўкрак кериб юарди. Аммо унга бунинг кераги йўқ, у ҳисоботни ўзида қолдириб, ушбу ҳужжат бадном этадиган кишиларнинг ҳаммасини пичоқсиз сўйишдан кўпроқ манфаатдор. Бу ҳақда кўп бош қотирдим. Менинг бировдан тилим қисик жойим йўқ, лекин калаванинг учини топиш учун ҳар турли қиёфага киришга мажбур бўлдим. Хулласи калом, Пикмаль Калам хонимниқига йўл олади. Қачонлардир у ерда ҳисоботнинг бир нусхасини кўрган эди. Ҳужжатни портфелига солади-да, Маскуленнинг хузурига ошиқади. Энди сенга уни кузатишнинг кераги йўқ, чунки бу ёғи нима бўлишини биласан, шунинг учун ҳам Жамоат ишлари министрлигига қараб югурасан. Флерининг хонаси сенга паноҳ бўлади. Маскулен чопқиллаб келган Пикмални гапга солиб туради, котиб йигит эса ҳисоботдан нусха кўчирволади. Кейин Маскулен, худди софдил ва адолатпарвар одамдай, Пикмалга ҳужжатни керакли жойга олиб бориб топширишни маслаҳат беради. Тўғрироғи, министрнинг хузурига жўнатади.

— Тўғримиз гапим?

Пикмаль сурат бўлиб қолган эди.

— Пикмаль ҳисоботни министрға топшираётган пайтда сен Флерининг хонасида ўтирган эдинг. Энди сенга ҳужжатни қачон ва қаердан ўғирлашни билволиш қолган эди, холос. Қисқаси, Маскуленнинг «софдил»лиги туфайли Каламнинг ҳисоботи кенг жамоатчиликка ошкор этилиши керак эди... аммо сенинг касофатингдан Огюст Пуан уни парламентга топширолмади. Бу вазиятда Маскулен қаҳрамон бўлиши керак эди. Огюст Пуан эса ўзи ва бошқа ҳамкасбларини қутқариб қолиш учун ҳужжатни йўқ қилган аблаҳ одам сифатида таниларди. Аммо Пуаннинг айби ҳалоллиги ва нопок одамларга қўл бермаслигида, холос. Пухта ўйланган, а?

Бенуа яна стаканга вино тўлдирди-да, Мегрэга бақрайганча қултумлаб ича бошлади. Қиёфасидан қимор ўйнаётгану қайси қартани юришни билмай, боши қотиб турган одамга ўхшарди.

— Ишнинг кўпи битиб, ози қолганди. Флери сенга хўжайини ҳисоботни Пастер хиёбонига олиб кетганини айтади. Эшикбон бўлгани учун кечаси у ёққа боролмасдинг, шунинг учун аёл эрталаб майда-чуйда олгани дўконга чиқиб кетишини кутгансан. Маскулен ҳисоботни ёқиб юбордим?

— Менга алоқаси йўқ.

— Ёқса ҳам, ёқмаса ҳам ҳеч нарса ўзгармайди. Унда нусха кўчирувчи машина бор. Бировларни ҳалқумидан олиш учун шунинг ўзи кифоя. Ниҳоят, бомба портлади. Шундай бўлиши керак эди. Турфа хил одамлар турли мақсадларда ҳужжатни қидиришга тушдилар. Уларнинг орасида Табар деган кимса ҳам бор эди. Дарвоқе, Каламнинг ҳисоботини биринчи бўлиб ўша киши ўз рўзномасида эслатди. Танийсанми уни? Унга ҳужжат амал курсисига ўтириш учун эмас, пул ишлаб қолиш учун керак. Табарга югурдаклик қилган Лаба Калам хонимнинг остонасини ялаворди-ёв. Қизиқ, Пикмалнинг ўша уйдан чиққанини кўрганмикин ёки кўрмаганмикин? Бундан беҳабарман, ҳеч қачон билмасам ҳам керак. Бунинг зарурати ҳам йўқ. Лекин менга шу нарса маълумки, Лаба ўз одамларидан бирини профессорнинг уйига ва министрнинг котибаси ҳузурига юборган... Сизларнинг тўдангиз менга кажавода типирчилаётган қисқичбақаларни эслатади. Ҳужжат билан расмий идоралар орқали қизиққан кимсалар ҳам йўқ эмас.

Мегрэ Сиёсий полицияни назарда тутганди. Бош министр ҳисобот йўқолганини эшитганидан кейин Сиёсий полицияга махфий тергов олиб боришни буюрмаган, деб ким айта олади?

Хуллас, антиқа ҳодиса бу. Учта гуруҳ ҳисоботни қидиради, лекин ҳар учовининг мақсади — бошқа-бошқа.

— Энг нозик жойи Пикмаль эди,— деб давом этди Мегрэ.— Чунки яхшилаб исканжга олишса, сотиб қўймасмикин, деган хавотиринглар бор эди. Уни бу ерга олиб келиш фикри сендан чиқдимми ёки Маскуленданми? Нега индамайсан? Ҳа, майли, бу билан ҳеч нарса ўзгармайди... Нима бўлганда ҳам маълум муддатга уни кўздан яшириб туриш керак эди. Қандай қилиб бунга муваффақ бўлдинг, ҳайронман. Аврагандирсан-да... Сезяпсанми, ундан ҳеч нарсани сўраётганим йўқ. Керак пайтда ўзи гапирди, яъни катта-кичик иккита аблаҳнинг қўлида кўғирчоқ бўлганини англаганидан сўнг, албатта, гапирди.

Пикмаль бир қимирлаб қўйди.

— Бор гапим шу. Ҳозир биз Сена департаменти ҳудудида эмасмиз, бинобарин, шуни рўқач қилишингни, менга тегишга ҳаққингиз йўқ, дейишингни сезиб турибман. Аммо, начора...

Мегрэ бир оз сукутдан сўнг:

— Қўлига кишан сол,— деб буюрди Жанвьёга.

Аввалига Бенуанинг кўнглида қаршилик кўрсатиш нияти туғилди, негаки у Жанвьедан икки баравар бақувват эди. Кейин ўйлаб туриб, бу фикридан қайтди ва аллақандай — ингроқми, хўрсинишми — шунга ўхшаган ноаниқ товуш чиқазиб, иккала қўлини узатди.

— Пушаймон бўласизлар ҳали. Билиб қўйинглар, мен ҳеч нарса деганим йўқ.

— Тўғри, ҳеч нарса деганинг йўқ. Сиз ҳам биз билан юрасиз, Пикмаль. Гарчи озод инсон бўлсангиз ҳам, бу ерда бир ўзингиз қолишни хоҳламайсиз, деб ўйлайман.

Мегрэ чироқни ўчириш учун изига қайтди.

— Калитни олвол,— деди сўнг Бенуага,— эшикни қулфлаган маъқул, чунки балиқ овига ҳали-вери қайтишинг даргумон.

Ҳаммалари кичкина машинага қисилишиб ўтиришди-да, йўлга равона бўлишди.

Орфевр соҳилида Флери қандоқ ўтирган бўлса, ҳамон ўша алфозда ўтирарди. Бенуани кўриб, илон чаққандай сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Менимча, таништиришнинг кераги йўқдир,— деб қўйди Мегрэ.

Соат ўн бир ярим бўлган, Жиноят қидирув полициясининг биноси бўм-бўш, фақат иккита деразадан чироқ тушиб турарди.

— Министр билан ула.

Лапуэнт рақамларни терди.

— Гўшакни комиссар Мегрэга бераман.

— Безовта қилганим учун, узр, жаноб министр. Ҳали ётмаганмидингиз? Ҳа, янгилик бор... Анча-мунча... Эртага Палатада Пастер хиёбонидаги уйингиздан Каламнинг ҳисоботини ўғирлаб кетган одамнинг исм-шарифини айта оласиз. Йўқ, ҳозир эмас... Эҳтимол, бир-икки соатдан кейин... Агар, кутаман, десангиз... Лекин эргалабгача чўзилиб кетиши ҳам мумкин...

Хайрият, уч соатдан ортиқ чўзилмади. Энди Мегрэ билан ёрдамчилари учун одатий иш бошланган эди. Аввалига комиссарнинг хонасида тўпланишди. Мегрэ хона ичида у ёқдан-бу ёққа юраркан, гоҳ у-гоҳ бу «меҳмон»нинг рўпарасида тўхтарди. Ниҳоят:

— Менга барибир, укаларим... Шошадиган жойим йўқ...— деди бир қарорга келиб.— Биттасини сен ол, Жанвье... Масалан, мановини...— У чурқ этмай ўтирган Пикмалга ишора қилди.

— Сен, Лапуэнт, жаноб Флери билан шуғуллан.

Шундай қилиб, учга бўлинишди. Ҳар бир хонада битта — савол берувчи, битта — жавоб қайтарувчи.

Энди ҳамма нарса сабр-тоқат, ирода ва асабга боғлиқ. Баъзан Лапуэнт ёки Жанвье эшикдан мўралаб, комиссарни имлаб чақирар ва йўлакда нималарнидир шивирлашиб, маслаҳатлашиб олишарди.

— Гапимни тасдиқлайдиган камида учта гувоҳим бор, Бенуа,— деди Мегрэ.— Энг ишончлиси — Пастер хиёбонидаги аёл, у Пуаннинг уйига кирганини кўрган. Хўш, бу ёғига нима дейсан?

— Менинг ўрнимда сиз нима қилган бўлардингиз?

— Сенга ўхшаб бу қадар разил иш қилганимда, аллақачон айбимга иқроп бўлардим.

— Йўқ.

— Нима учун?

— Сабабини яхши биласиз.

Ҳа-да! Маскуленга қарши бориш осон эканми! Ўзи сувдан қуруқ чиқиб кетади, аммо у билан шерикчилик қилган одамнинг ҳолига вой. Бенуа буни билади.

— Ҳисобот ундалигини унутманг.

— Нима қипти?

— Сизга барибир-да. Ҳисобот ҳақида айтадиган гапим йўқ. Мени фақат ўғирликда айбашлари мумкин! Хўш, шунга қанча беришади?

— Икки йил.

— Пикмаль масаласига келсак — ўз ихтиёри билан борган. Мен уни зўрлаганим ҳам, қўрқитганим ҳам йўқ.

Мегрэ ундан бошқа гап чиқмаслигини тушунди.

— Пуаннинг уйига кирганини тан оласанми?

— Тан олмасдан иложим йўқ-да. Лекин менга бошқа айб қўйманг.

Дарҳақиқат, тан олмасдан иложи йўқ эди: Флери ҳам буни тасдиқлаганини Лапуэнт чиқиб, комиссарга маълум қилди.

— Маскулен ҳақида ҳеч нарса билмайди. Шу пайтгача Бенуа ким учун ишлаётганидан ҳам беҳабар бўлган. Бенуанинг илтимосини рад этолмаган, сабаби, илгари ҳам биргалашиб хуфя ишлар қилишган.

— Берган кўрсатмасига қўл қўйдирдингми?

— Қўйдираман.

Мабодо Пикмаль ғояпараст бўлганда ҳам, нотўғри йўлни танлаган ғояпараст эди. Ундан ҳамон садо чиқмасди. Балки Маскуленга умид боғлаётгандир?

Соат тунги уч яримда Мегрэ ҳибсга олинганларни Жанвье билан Лапуэнтга қолдириб, таксида Сен-Жермен хиёбонига қараб жўнади. Учунчи қаватда чироқ ёниб турарди. Пуан эшикбонга тайинлаб қўйган экан, Мегрэни саволга тутмади.

Оила аъзолари жамулжам бўлиб, ўзи қачонлардир кирган ўша торгина меҳмонхонада ўтиришарди.

Огюст Пуан ҳам, хотини билан қизи ҳам Мегрэга хавотир билан тикилишди, чунки бу ёғи нима бўлганини ҳали билишмасди.

— Хужжат сиздами?

— Йўқ. Лекин уни ўғирлаган одам ҳозир менинг хонамда ўтирипти, айбига тўла иқрор бўлди.

— Ким экан у?

— Ҳар хил одамларнинг ҳожатини чиқазиб юрган собиқ полициячи.

— Бу гал кимнинг ҳожатини чиқазипти?

— Маскуленнинг.

— Ў-ў, ундай бўлса...— Пуаннинг қовоғи осилиб кетди.

— Маскулен миқ этмайди, керак бўлганда шерикларига зуғум ўтқазishi мумкин. Бенуанинг орасига тушмайди. Флерига келсак...

— Флери?

Мегрэ бош силкиди.

— Шўрлик. «Йўқ» деёлмаган-да.

— Айтмовдимми сенга,— дея луқма ташлади Пуан хоним.

— Эсимда. Лекин ишонмагандим.

— Сен сиёсат учун туғилмагансан. Шу машмашалар тугаши билан...

— Энг муҳими,— деди Мегрэ,— сиз Каламнинг ҳисоботини йўқ қилиб юбормаганингизни исбот этиш. Уни ўғирлаб кетишган, аввал-бошдаёқ шундай дегансиз.

— Гапимга ишонишармикин?

— Бенуа айбини тан олади.

— Кимнинг топшириғини бажарганини ҳам айтармикин?

— Йўқ.

— Флери-чи?

— У бундан беҳабар бўлган.

Демак...

Пуаннинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди, лекин кўнглида негадир шодлик туйғуси йўқ эди.

Мегрэ, албатта, унинг обрўсини сақлаб қолди. Шунга қарамай, Пуан ютқазган эди.

Агар Бенуа пировардида бор ҳақиқатни айтмаса,— ундан буни кутиш қийин,— чинакам голиб Маскулен бўлади.

Мегрэ ҳали терговни тугатмасдан олдиноқ унинг ўзига ишончи мустаҳкам эди. Нусха кўчирувчи машинани бекорга қўрсатгани йўқ, ахир. «Ҳоҳлаган одамнингизни огоҳлантиришингиз мумкин»,— демоқчи бўлди.

Ҳисоботнинг эълон қилинишидан қўрқадиган кишилар: ҳозирча Брюсселда юрган Артур Нику, баъзи бир сиёсатчилар ва умуман, Клерфон ишига алоқадор амалдорлар бундан буён билишадики, Маскулен истаган пайтида уларни бадном қилиши мумкин.

Орага пича сукунат чўқди. Мегрэ ҳам тергов оқибатидан унчалик хурсанд эмасди.

— Шу ғалва тинчиши билан истеъфога чиқиб, Ла-Рош-Сюр-Йонга кетаман,— деди Пуан.

— Ростданми?— деб қичқириб юборди хотини суюнганидан.

— Ўлай агар.

Пуан хоним суюнмасдан ким суюнсин: унинг учун дунёда эридан бўлак азиз нарса йўқ.

— Аленага қўнғироқ қилаверайми? — деб сўради Анн-Мари.

— Бемаҳалда-я? — деди онаси.

— Шундоқ хушхабар уйғотишга арзимайдими?

— Майли, қилсанг қила қол.

Афтидан, бу янгиликни Пуан хоним ҳали тўла идрок этолмаганди.

— Бирор нарса ичасизми?— деб сўради министр Мегрэдан.

Уларнинг нигоҳи тўқнашди. Шунда Мегрэнинг кўнглидан, худди ака-укадай ўхшашмиз-а, деган ўй ўтди. Дарҳақиқат, икковларининг ҳам қарашлари маънос ва ўйчан, икковларининг ҳам қадлари сал букик.

Ўртадаги вино андаккина рўпарама-рўпара ўтиришлари учун баҳона эди, холос. Анн-Мари телефонда гаплашарди:

— Ҳа... Тугади... Ҳали барвақтроқ... Бу янгиликни минбардан дадамнинг ўзлари айтишлари керак.

Мегрэ билан Пуан бир-бирларига нима дейишлари мумкин?

— Сизнинг соғлигингиз учун!

— Омон бўлинг, жаноб министр!

Пуан хоним билан Анн-Мари хонадан чиқиб кетишди.

— Мен ҳам борай,— деди Мегрэ ўрнидан туриб.— Сиз ҳам ухланг. Дам олишингиз керак.

Пуан Мегрэга қўлини узатди, миннатдорлигини қандай изҳор этишни билмай, ўнғайсизланаётгани сезилиб турарди.

— Раҳмат сизга, Мегрэ.

— Қўлимдан келганча ҳаракат қилдим.

— Яхшилигингизни унутмайман.

Улар эшикка қараб юришди.

— Биласизми, мен ҳам унга қўл бермадим...

Остонага етганларида орқасига ўгирилиб, қўшиб қўйди:

— Барибир бир кунмас-бир кун шохи синади...

Тамом

Низом КОМИЛ таржимаси

Японияда маданий ҳаёт

Япония 6 800 оролдан ташкил топган бўлиб, шундан 340 оролнинг ҳар бири 1 км² дан ошикроқ майдонни эгаллайди. 378 000 км²ни ташкил этувчи Хоккайдо, Хонсю, Сикоку ва Кюсю ороллари мамлакат қуруқлик қисмининг асосини ташкил этади. 68 фоизи тоғлардан иборат бу «қуёш чиқиши» мамлакатада ер силкинишлари узлуксиз содир бўлиб туради. 1995 йил январида Кобэ шаҳрида бўлган фожиали zilзила нақ 6279 кишининг ёстигини қуритди. Шундай бўлсада, америкаликлар «чўкмас крейсер» деб атайдиган бу орол-мамлакатаи бошдан-оёқ мўъжизадир. Албатта, мўъжиза энг аввало табиат ва иқлимдан бошланади. Бир ёқда чўққиси осмон кўксига қадалган Фудзи тоғига қараб дўппингиз тушса, иккинчи томонда тубсиз баҳри уммоннинг мовий қаъри кўзингизни тиндиради. Японлар йил боши баҳорни ҳару, ёзни сёка, кузни аки ва қишни фую дейдилар. Демак, бу ерда ҳам биздагидай йил тўрт фасл билан алмашинар экан. Аммо ҳайратланарли жойи шундаки, чор атрофи сувлик, қуруқлигининг ярмидан кўпи тоғлардан иборат Японияда оз эмас, кўп эмас 125,6 миллион аҳоли яшайди ва жаҳонда саккизинчи ўринда туради.

Токио, Осака ва Нагоя мамлакат аҳолисининг 45 фоизини бағрига олиши қолган ҳудудларнинг бирмунча мушқулини «осон» қилган бўлса, ажаб эмас, Дарвоқе, аҳоли... Япония аҳолиси асосан турли жойлардан келиб қолган келгинди элатлар ҳисобига бойиган. Айниқса Хитой ва Қуриёдан келиб қолган кишилар мамлакат тили ва маданиятига сезиларли таъсир кўрсатганлар. Шунинг оқибати бўлса керак, гоҳо мамлакатнинг бир оролида яшовчи япон кишиси бошқа орол аҳолисининг гапларини аранг тушунади — лаҳжалар орасидаги тафовут шу қадар кучли.

ОИЛА

Япон оиласи ўзининг аҳил-иноқлиги билан ажралиб туради. Уларда ота-она, ўғил-қиз, бобо-бувилар бирга тураверишади. Уч авлодни ичига олган бундай оилалар миқдори бугунги кунда барча япон оилаларининг 12 фоизини ташкил этади.

Оилада бир ёки икки нафардан фарзанд кўриш кенг таомилга кирган, шунинг шарофати билан аҳолининг ўртача ёши тез ўсмоқда. Турмуш қуришга эса йигит ва қизлар унчалик шошилмайдилар — йигитлар учун никоҳ ёши расман 29,7 ёш ва қизлар учун 27,1 ёш қилиб белгилангани маҳаллий аҳоли раъйига мос келиб турибди.

МЕҲМОННАВОЗЛИК

Ҳар қандай меҳмонни таомсиз кутиб олинмаслиги сир эмас. Табиатан меҳмондўст японлар ҳам сархил миллий таомлар пиширишда устаси фаранг деса бўлади. Масалан, сизни кечқурунги овқатга таклиф қилишди. Кўнглингизни олиш учун уй бекаси ширин қўли билан тайёрлаган гуруч ош, ундан сўнг соядан қилинган дўлма (мисо)ни дастурхонга тортади. Ҳазми таом учун шўр бодринг, балиқ ё гўшт манзират қилади. Зирва учун сояли қайнатма (сёю), кўк долчин (васаби) ва қуритилган денгиз сувўтлари (нори)лар кенг истеъмол қилинади.

Гарчи гуруч ва балиқ японларнинг энг сеvimли истеъмол маҳсулоти бўлса-да, XVI асрда бу ерга португалияликлар келтирган ва қовуриб тайёрланадиган денгиз маҳсулотлари ва сабзавот таомлари (тэмпура) ҳам сеvim тановул қилинади. Қовурилган жўжа (якитори) ва мол гўшти (тофу) миллий таомлар сирасига атиги бир асрига муқаддам кирган, холос. Японлар дастурхонидаги меҳмоннавоз-

ликнинг аксарият осойишта ўтишига яна бир кўз илгамас омил сабаб бўлишини таъкидлаш жоиз — улар идишларга тўқнашавериб гашингизни келтирувчи сержаранг ва сержилло залворли қошиқлар ўрнига (зинҳор тежамкорликни кўзда тутаяпти деб ўйламанг!) бир жуфт энгил... чўпдан фойдаланадилар.

САНОАТ

Япон техникаси... Япон машиналари... Япон телевизорлари... Эҳ-ҳе, санайверсанг охири йўқ. «Япон» сўзи билан боғлиқ бирон саноат (огирми, энгилми, фарқи йўқ) маҳсулоти йўқки, харидоргир бўлмасин. Саноат корхоналари кўплигидан оддий ерни кўриш гоҳо амри маҳол бўлиб кетади. 1995 йилда бу мамлакатда автомашиналар, автобуслар ва юк машиналари дунёда энг кўп миқдорда — 10,2 миллион (!) дона ишлаб чиқарилди. Денгиз ва ҳаво нақлиётлари бу ҳисобдан ташқари... Пойтахт Токиодаги Акихабара туманини бу жиҳатдан бутун мамлакатнинг қоқ юраги деса бўлади. У яна «Электроника шаҳри» номи билан ҳам машҳур — қасққа қараманг, электрон жиҳозлари билан савдо қилувчи дўконларга кўзингиз тушади. Товар ва хизмат импорт-экспорти 275 ва 396 миллион АҚШ долларини ташкил этиши мамлакатнинг жаҳоннинг деярли барча бурчақлари билан иқтисодий муносабатлар ўрнатганидан дарак беради.

САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ

Япония санъатида театр етакчи роль ўйнайди. Энг қадимги театр Но XIV асрда ташкил топган эди. Кабуки эса XVII асрда юзага келди. Дастлабкиси либосларнинг оддийлиги, ҳаракатлар сийраклиги, жўр бўлиб қўшиқ айтаётган ижрочилар нашъу намоларининг нафислиги билан ажралиб турса, кейингисида бунинг аксини кузатиш мумкин. Ҳатто ижрочи мураккаб лавҳаларни намойиш этаётганда томошабинлар орасига кириб кетган ҳоллар ҳам тез-тез учраб туради. Кўгирчоқ театрининг бир тури **бунраку** деб аталади. Бу ҳам хийла қадимий бўлиб, XVI асрда томошабинлар илк марта кўриш шарафига муяссар бўлганлар. Албатта кино индустриясисиз Японияни тасаввур қилиш қийин. Дастлабки япон кино олдузлари қилич дамида жанг қилувчи қаҳрамонлар образини яратиш билан шуҳрат қозондилар. Бундан ташқари халқ бой анъаналари, халқ қўшиқ ва куйлари бугунги кунда ҳам турли байрам ва тантаналарга жон багишлаб келмоқда. Қадимий ҳунармандчилик буюмлари — япон халқининг чинакам тарихидан да-

лолат берувчи энг ишончли ашёвий далил деса бўлади. Шундай ҳунармандчилик соҳаларидан бири кулолчиликдир. Ҳозирда мавжуд «тилга кирган» сопол буюмлардан энг қадимгиси «сўзи»га қараганда, кулолчилик 12 000 йиллик тарихга эга экан! Ёғоч ўймакорлиги ҳам яхши ривожланган бўлса-да, япон кулолчилиги, япон сопол буюми ёки япон чиннисидан ясалган чойнагу пиёлалардан чой ичмаган ўзбек хонадонии... ҳа, топилади-ю, аммо шу нарсга ҳам тан берадики, у хоҳ чойнак, хоҳ пиёла, хоҳ лимоч бўлсин, рўзгоримиз кўркига кўрк, зебосига зебо қўшиши шубҳасиз.

ДИН

Японияда икки дин ҳукмрон: синтовийлик ва буддавийлик. Баъзилар японларда дин йўқ ҳам дейишади, бироқ тўй-томошалардаги расм-русум, ирим-сиримларда синтовийлик дини белгилари устунлик қилса, мотам ва дафн маросимларида тўлиқ буддавийлик қондаларига рия эгадилар. Синтовийлик (синтоизм) соф япон дини ҳисобланади. Одамлар жуда қадим замонларда ўрмон ва тоғларда, денгиз ва шамолларда табиий руҳий кучлар (**ками**) борлигига ишонганлар. Ҳозир ҳам айрим уйларда махсус «худонинг тоқчаси» бўлиб, унга қурбонлик — таом қўйиб қўйилади. Буддавийлик Ҳиндистонда Хитой ва Куриё орқали VI асрда кириб келган. Бундан ташқари XVI асрда португал ва испан миссионерлари (даъватчилари) бу мамлакатга наслоний динини олиб келдилар. Гарчи аҳолининг жуда оз миқдорини ташкил этса-да, католиклар, протестантлар, православ насаролари, мормонлар, яҳудийлар, ҳиндулар, мусулмонлар ва бошқа дин вакиллари ҳам кўзга ташланади.

АДАБИЁТ

Япон мактабларида япон мумтоз адабиёти ўқитилади, хусусан «Гэндзи ҳақида дoston» га ўхшаш илк эпик асар **манъёсю** ҳамда Сэй Сёнагоннинг «Ёстикдаги кундалиқлар» кўринишидаги лавҳалар шулар жумласидан. Аммо замонавий адабиёт айниқса сўнгги йилларда шиддат билан ривожланди. 1968 йили машҳур ҳикоянавис Ясунари Кавабата, 1994 йили эса адиб Кэндзабуро Оэ Нобель мукофотига сазовор бўлди. XX асрнинг кўзга кўринган халқаро мукофотларга сазовор бўлганлар ичда Сосэки Нацумэ, Юкио Мисима, Дзюньитиро Танидзэки ва Кобо Абэларнинг номлари алоҳида тилга олинади.

Ғолиб ФАЙЗУЛЛА тайёрлади.

**1997 йилда
«Жаҳон адабиёти»да
эълон қилинган асарлар**

НАСР

- Ч. АЙТМАТОВ, М. ШОХОНОВ. «Қояда қолган кўз ёшлар». Суҳбат. № 1—2.
А. ХЕЙЛИ. «Оқшом хабарлари». Роман. № 1—2—3—4.
П. ҚОДИРОВ. «Она Лочин видоси». Роман. № 1.
Ж. ЗАЙДОН. «Хорун ар-Рашиднинг синглиси». Роман. № 2—3—4.
М. АВЕЗОВ. «Ким айбдор?» Ҳикоя. № 2.
МАК-ГАХАН. «Хеванинг қулаши». № 2.
Ш. ХОЛМИРЗАЕВ. «Банди бургут». Ҳикоя. № 3.
С. ЛЕЦ. «Пардозланмаган фикрлар» № 3.
И. БУНИЧ. «Партиянинг олтинлари». № 4—5—6.
М. БУЛГАКОВ. «Касофат тухумлар». Қисса. № 5.
У. ФОЛЬКНЕР. «Қора мусиқа». Ҳикоя. № 5.
Н. ДУМБАДЗЕ. «Чао Бамбино». Ҳажвия. № 5.
Б. САҲНИЙ. «Басангий». Роман. № 6—7.
У. КОИТИРО. «Китлар худоси». Ҳикоя. № 6.
Ж. СИМЕНОН. «Мерэ министр ҳузурнда». Роман. № 6—7.
Ю. О'НИЛ. «Қайрағоч соясида». Драма. № 7.
Қ. КЕНЖА. «Ҳайрат суратлари». № 7.
М. УЙҒУР. «Туркистон табиби». № 7.

ШЕЪРИЯТ

- Э. ВОҲИДОВ. Янги шеърлар. № 1.
А. ЧЎЛПОН. Шеърлар. № 1.
О. МАТЖОН. «Қуёшнинг шоҳидлигида». Шеърлар. № 2.
ЖАМОА. «Оппоқ булут қўйнида». Хитой шеърятидан. № 2.
Б. ПАСТЕРНАК. «Осмон ёришган дамлар». Шеърлар. № 2.
М. ЮРДАКУЛ. «Эй турк, уйғон». Қасида. № 3.
У. АЗИМ. «Яшаш — жасорат». Шеърлар. № 3.
М. ҲОДИЙ. «Ҳаёт садолари». Қасида. № 3.
ЖАМОА. Гулларга бурканди олхўри шохи. Корея шеърятидан. № 4.
Қ. ҚУЛИЕВ. «Сузиб борар дарёда гўзал». Шеърлар. № 5.
М. АЪЗАМ. Томоша мавсуми. Ҳазаллар. № 5.
Ж. РУМИЙ. Ҳазаллар. Рубойилар. № 5.
М. БЕДИЛ. Ҳазаллар. № 6.
МУҲАММАД АЛИ. Шеърлар. № 6.
Ҳ. ҲАЙНЕ. «Ҳартога саёҳат». Туркум. № 6.
М. ШАҲРИЁР. Ҳазаллар. № 7.
Ф. ФАРРУХЗОД. «Лабим сукутида синграйди нола». № 7.

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ. ИҚТИСОДИЁТ.

- Н. КАРИМОВ. «Чўлпоннинг номаълум шеърлари». № 1.
З. ЭШОНОВА. «Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси». Мақола. № 1.
А. КАШЬЮ. «Исён ва санъат». Мақола. № 1.
Н. ТАКАЯМА. «Ўзбекистон ҳақида ўйлаганларим». № 1.
И. СУЛТОН. «Улкан адиб сабоқлари». № 2.
Н. ФОЗИЛОВ. «Мухтор ога». № 2.
БМТнинг Ўзбекистондаги вакили Холид Малик суҳбати. № 3.

- Т. ҒОҒУРБЕКОВ. «Миллий мусиқамиз алломаси». № 3.
А. ДЕХТЯР. «Мусулмон миниатюра мактаби». № 3.
У. НОРМАТОВ. «Бугунги насримиз тамойиллари». № 3.
Д. АЗИМОВА. «Янги имкониятлар». № 3.
Ж. НЕРУ. «Дунё тарихига бир назар». № 4.
М. АБДУЛҲАКИМ. «Илоҳий имтиёз». № 4.
Ж. П. САРТР. «Экзистенциализм тўғрисида». № 5.
Д. ҚУРОНОВ. «Жаҳон адабиётига йўл». № 6.
З. БЖЕЗИНСКИЙ. «Коммунизм талвасаси». № 6.
З. МУҲАММАДЖОНОВ. «Улуғ санъаткор эди». № 7.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА. ТАҚРИЗЛАР

- М. ХАЙРУЛЛАЕВ, А. ЎРИНБОЕВ. «Қимматли тадқиқот». № 1.
Н. ТҶУЛИЕВ. «Ўзгалар эътирофи». № 1.
ЖАМОА. «Истиқболимиз дастури». № 2.
Н. КОМИЛОВ. «Маънавиятимиз сарчашмаси». № 2.
Х. ДҶУСТМУҲАММАД. «Маънавий эҳтиёж». № 3.
М. УМИРЗОДА. «Овисто сирлари». № 4.
О. АБДУЛЛАЕВ. «Мустақилликка бахшида умр». № 4.
Х. СУЛТОН. «Задагоний ифтихор». № 5.

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

- В. ШЕНТАЛИНСКИЙ. «Мишка Ҳамён ва Владимир Ленин». № 2.
М. МУРТОЗОВ. Х. СОҲИБОВ. «Фитратга қарши фитна». № 3.
Р. ЧАҚИРЎЗ. «Юрагимга яқин гўшалар». № 5.

СОЛНОМА

- «Ўзбекистонда маданий ҳаёт». № 1.
«Қирғизистонда маданий ҳаёт». № 2.
«Францияда маданий ҳаёт». № 3.
«Қозоғистонда маданий ҳаёт». № 4.
«Россияда маданий ҳаёт». № 5.
«Ҳиндистонда маданий ҳаёт». № 6.
«Японияда маданий ҳаёт». № 7.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ. 7. 1997

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. № 172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700 129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60, 144-41-61, 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир *Назира Жўраева*

Рассом *М. Карпузас*

Техник муҳаррир *В. Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *Т. Арипова*

Теришга берилди 13.11.1997 й. Босишга рухсат этилди 11.03.1998 й. Бичими 70x108¹/₁₆.
Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,22. Нашриёт босма табоғи 20.0. Жами
5000 нусха. 5520 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.